

**СПЕЦІАЛЬНІ
ІСТОРИЧНІ
ДИСЦИПЛІНИ:**

**ПИТАННЯ ТЕОРІЇ
ТА МЕТОДИКИ**

ЗБІРКА
НАУКОВИХ ПРАЦЬ ТА СПОГАДІВ

число 6 (7)
У ДВОХ ЧАСТИНАХ
ЧАСТИНА 1

К И Ї В
2001

9 VI
C-71

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ВІДДІЛ СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ
ДИСЦИПЛІН

СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ
ДИСЦИПЛІНИ:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДИКИ
Число 6 (7) ;

ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ ІА СПОГАДІВ
ПАМ'ЯТІ ВІДОМОГО ВЧЕНОГО-ІСТОРИКА,
ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА
**ВОЛОДИМИРА ОЛЕКСАНДРОВИЧА
ЗАМЛИНСЬКОГО**

У двох частинах
Частина 1

КИЇВ – 2001

113352

УДК 930.2
ББК Т2

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України. Протокол №4 від 26 квітня 2001 р.

Видання внесено Вищою Атестаційною Комісією України до переліку наукових фахових видань з історичної науки. // Де і як публікувати результати дисертаційних досліджень. Збірник нормативних документів з питань атестації наукових кадрів вищої кваліфікації. – К.: Ред. «Бюлетеня Вищої Атестаційної комісії України», 2000. – С. 29.

Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць та спогадів пам'яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук, професора Володимира Олександровича Замлинського. – Число 6 (7) – У двох част. / Відп. ред. М. Ф. Дмитрієнко. – К.: НАН України. Інститут історії України, 2001. – Ч. 1 – 416 с. Ч. 2. – 444 с.

Збірка наукових праць присвячена пам'яті відомого вітчизняного вченого-історика, джерелознавця, архівознавця, дослідника питань історії України, комплексу спеціальних історичних дисциплін Володимира Олександровича Замлинського (1930 – 1993). Серед публікацій – статті з проблем, які досліджував у своїй науковій творчості В. О. Замлинський, а також новітні розробки в галузі СІД. Добірка спогадів учнів, аспірантів, студентів та колег вченого розкриває характерні риси, притаманні цій непересічній людині.

Розрахована на фахівців в галузі спеціальних історичних дисциплін, архівних, бібліотечних, музейних працівників, викладачів, аспірантів, студентів вузів гуманітарного профілю.

Редакційна колегія: д.і.н. М.Ф.Дмитрієнко (відп.редактор); к.ф.н. Я.І.Дзіра; д.і.н. проф. Л.А.Дубробіна; член-кореспондент НАН України, д.і.н. М.Ф.Котляр; д.і.н. проф. Я.С.Калакура, академік НАН України, д.і.н. І.Ф.Курас; член-кореспондент НАН України, д.і.н. В.М.Литвін; член-кореспондент НАН України, д.і.н. О.П.Резьт; академік НАН України, д.і.н. В.А.Смолій; академік НАН України, д.і.н. П.Т.Тронько; к.і.н. О.В.Ясь.

Відповідальні секретарі: д.і.н. І.Н.Войцехівська, к.і.н. Л.П.Маркітан.

Упорядники: д.і.н. М.Ф.Дмитрієнко, д.і.н. І.Н.Войцехівська

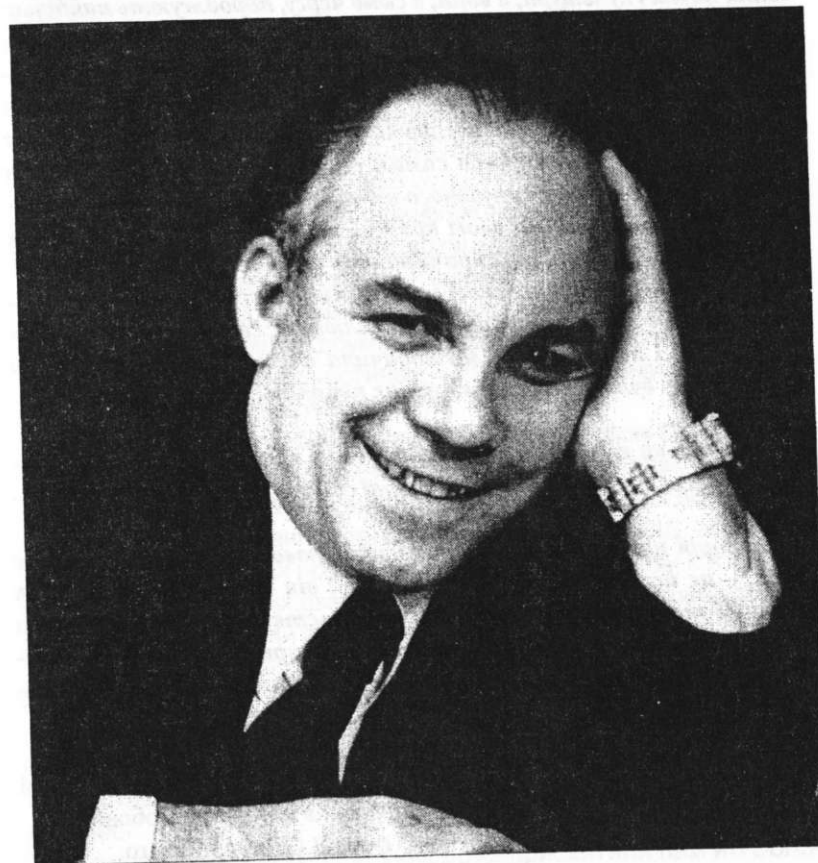
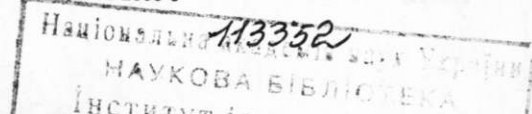
Рецензенти: К.В.Балабанов – доктор історичних наук, професор; С.В.Віднянський – доктор історичних наук, професор; Н.І.Миронець – доктор історичних наук, професор; В.І.Наулко – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук; А.Г.Слюсаренко – доктор історичних наук, професор.

Автори вміщених статей та матеріалів висловлюють свою власну думку, що не обов'язково збігається з поглядами членів редколегії, і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей
У разі передруку узгодження з редколегією обов'язкове

© Інститут історії України НАН України

© Автори

ISBN 966-02-2066-9

Цілком очевидно є істина, що всяка диктатура породжує одичання науки і культури, а вони, в свою чергу, породжують найбільш жахливе, що може статися з народом – історичне безпам'ятство.

Однак, не зважаючи на всі ці підступства, в українському народі жив поклик його історії. Він відчував його серцем, душею, він сповнював його гордістю, вселяв віру в майбутнє і це давало йому силу вижити і залишитися самим собою. І коли сьогодні, в часи нашого національно-державного відновлення ми починаємо відчувати себе громадянами своєї країни, ми знаємо, що, окрім інших факторів і обставин, що спричинилися до цього, величезну роль відіграло і наше відчуття своєї історії, яка сьогодні не тільки виринає з-під гніту заборони, а й оновлює нас своїм історичним багатством. І тільки зараз ми побачили очевидячки, які сторінки нашої слави були приховані від цілих поколінь, чого були вони полишені.

Ми тільки починаємо пізнавати свою історію, а вже сповнюємося людської гідності, національної свідомості й своєї неповторності.

Історія народу, коли б вона не здійснювалась і якою б вона не була, – це його власна історія, без якої він не може існувати як народ. І знання історії допомагає суспільству доходити до правди сьогоденного буття, що в невеличкій мірі сприяє зростанню національної моралі суспільства, важливішого чинника його громадського здоров'я.

В. Замлинський

Державний архів м. Києва. Особовий архівний фонд В.О.Замлинського.

– Ф. Р-1600. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 8-9.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО ВІД УПОРЯДНИКІВ

Збірка наукових статей «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики» виходить під подвійним числом – 6 (7), оскільки два перших випуски не було нумеровано.

У 1995 році побачило світ перше число збірки під назвою «Історія українського середньовіччя: козацька доба» (у 2-х частинах). Її було присвячено життєвому шляху та науковій творчості О.М.Апанович. Збірка нумерації не мала. Під сучасною назвою видання вперше вийшло друком 1996 р., також без нумерації. 1998 р. збірку видано у двох частинах, у 1999 р. – в одній, у 2000 р. – два випуски у двох частинах кожна.

Наступний випуск збірки буде позначено числом 8.

Продовжуючи дослідження в галузі спецдисциплін, співробітники відділу намагаються висвітлити у свої наукових дослідженнях маловивчені питання становлення та розвитку СІД, актуалізуючи увагу на сучасних проблемах інформативної бази історії, унікальності віднайдених джерел, які тривалий час залишалися поза науковими інтересами вчених.

За внутрішньою архітектонікою збірка наукових статей складається з 15 рубрик, які включають цілу низку розробок в галузі традиційних дисциплін – геральдики, сфрагістики, генеалогії, фалеристики тощо, а також відносно «молодих» наук, що знаходяться на стадії свого становлення, зокрема це стосується джерел з Internet.

У дану збірку, яку колеги, учні, друзі присвятили пам'яті Володимира Олександровича Замлинського включено ряд спогадів про вченого, які в свою чергу, складають надзвичайно цікаве особове джерело, що містить унікальну інформацію про творчу лабораторію вченого, коло його наукових інтересів та уподобань.

Ми знали професора Володимира Замлинського як людину, що палко любила Україну, вболівала за її долю, розвиток її історичної науки. Він любив в історії все – від людей, які її творили, поважа-

ючи їх за прагнення діяти і творити в ім'я розвитку держави, захоплювався непересічними особами, про яких писав натхненно, нестандартно, бачачи в них зразок для наслідування. Важко навіть перелічити ті історичні періоди, напрями історичної науки, проблематику, які були постійно в полі зору вченого. Саме через це збірка статей, присвячених йому, немає конкретно визначених хронологічних меж та обмеженої проблематики.

Серед авторів статей – відомі вчені, колеги різних періодів діяльності В.О.Замлинського, його студенти, аспіранти, які тепер стали докторами та кандидатами наук. На сторінках даного видання є статті початкуючих науковців, які продовжують розпочату Володимиром Олександровичем справу розробки джерельної бази спецдисциплін. Ми надаємо цьому особливої уваги, пам'ятаючи, як дбав про наукову молодь – майбутнє науки – професор Замлинський.

Окремо слід відзначити активну участь у формуванні збірки, написанні наукових праць та спогадів співробітників кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка, яку впродовж 1982-1993 рр. очолював В.О.Замлинський, а тепер керує професор Я.С.Калакура.

Дане видання, яке, передусім, розраховане на фахівців в галузі СІД, вже переросло рамки суто інститутської наукової збірки і стало міжвідомчим, бо серед авторів статей є представники наукових інституцій з 11 міст, що засвідчує про неабиякий інтерес науковців з різних регіонів України до проблем, які вивчають наші інститутські колеги. Відрадно відзначити той факт, що наші збірки зацікавили вчених з Москви, Санкт-Петербурга та Челябінська, які сподіваються на обопільну активну співпрацю, відновлення втрачених наукових зв'язків і найближчим часом надішлють до нашого відділу свої розвідки для публікації у збірці.

У наступному випуску збірки, враховуючи побажання науковців, ми відкриваємо рубрику «Рецензії», через яку маємо намір знайомити читачів з виходом у світ нових видань з комплексу СІД, а також раритетних книг минулих років. Одночасно наше видання стане місцем апробації наукових нарисів про історію стано-

влення окремих СІД, оскільки співробітники відділу розпочали активну роботу над підручником з спецдисциплін. В Україні досі такий підручник для студентів вузів українською мовою не видавався. Редколегія та упорядники мають намір публікувати і окремі статті, що стосуються понятійного апарату СІД, наукової термінології, дефініцій всіх галузей історичних знань, визначень які дадуть змогу позбутися різночитань, досі наявних у наукових працях з СІД.

Запрошуючи до співпраці всіх науковців, викладачів вузів, працівників архівів, бібліотек ми маємо намір згуртувати навколо видання всіх тих, хто опікується важливою справою збільшення інформативності джерельної бази історичної науки.

Марія Дмитрієнко
Ірина Войцехівська

*Ірина Войцехівська
Марія Дмитрієнко*

СЕРЕД НАС, З НАМИ — НАЗАВЖДИ: В.О. ЗАМЛИНСЬКИЙ В ЖИТТІ ТА НАУЦІ

Того зимового дня йому подзвонили з історичної редакції видавництва «Україна» й повідомили приємну новину — вийшов сигнальний примірник збірки історичних нарисів «Історія України в особах IX — XVIII ст.». В.О.Замлинському належала ідея написання цієї книги. Завдяки його енергії, вмінню згуртувати довколо себе однодумців, таких різних за вдачею, творчим темпераментом, світосприйманням, відчуттям потаємного ритму історії, — це видання змогло побачити світ.

За звичкою, добре знайомою кожному науковцеві, щиро вболіваючому за наслідки своєї праці, він хотів негайно поїхати до редакції, аби поглянути на своє щойно народжене дитя — чергову книгу, поява якої завжди сприймається як справжнє диво, надто у наш нелегкий час, коли багато хто шукає не стільки хліба духовного, скільки хліба насущного.

Однак Володимир Олександрович відчув себе настільки зле, що не вистачило у нього на те сил — відразу поїхати до видавництва, — можливо, вперше у житті. Він якось безпорадно й, водночас, втомлено мовив колегам: «Завтра подивимося». Але те завтра так і не наступило для нього. В ніч з 22 на 23 грудня 1993 р. Володимир Замлинський постав перед Вічністю, що не вимірюється мірними одиницями часу й простору, до яких ми звикли у повсякденні.

Нас десятиліттями поспіль переконували у тому, що людина — то тільки гвинтик державної машини, вбивали в голови, що «незамінних немає». Можливо, це і вірно, коли йдеться про машини. Та десь у глибинах душі, на інтуїтивному чи генетичному рівні, віри-

ли ми, що кожна людина — кожна! — це незмірний, неповторний Всесвіт. Адже не випадково виникло і побутує в народі повір'я: коли високо в темному небі згасає зірка, то це означає, що пішла з життя людина.

Того зимового дня згасла яскрава зірка. І як світло згаслого світила ще довго йде до Землі, так і праця Володимира Замлинського продовжується...

Хто дасть відповідь на запитання — як стають істориком? І хто ці люди, залюблені у минувшину? Що примушує їх заглиблюватися у непролазні нетрі й хащі покручених фактів або у пустелю, де знищено документи, намагаючись із уламків залишків минулих літ відреставрувати старовинну фреску колись яскравого народного буття? Ну, віднайдуть вони у припалих пилом теках якусь загублену архівну справу, то кому від того стане легше? Обивателю історія не потрібна. Як не потрібне йому й майбуття, бо він живе виключно сьогоднішнім днем.

Так от: життя Володимира Замлинського дає відповідь на поставлені запитання, як і на багато інших.

Через забуття, замовчування, ідеологічні табу, імперські амбіції, провінціалізм, тотальну брехню, приниження і невігластво, у тому числі й історичне, ми — народ штучно позбавлений правдивої історії, — вперто докопуємось до власних витоків. Бо, не осягнувши минувшини, як же нам будувати прийдешнє?

Великі діяння пращурів, попри всі лихоліття, біди і негаразди, усім народам в усі часи дарували наснагу і сили, в безнадії сьогодні вселяли надію на краще майбуття. Адже сором нас проймає, коли починаємо відчувати, що ми «славних прадідів великих правнуки погані». Мали рацію древні, коли стверджували, що «історія є магістром, вчителем життя». Життя, як відомо, прожити — не поле перейти.

Володимир Олександрович Замлинський любив життя, любив людей, тому він і став істориком. Таким було його призначення на нашій Землі!

Він прийшов у світ 24 червня 1930 р. в родині військовослужбовця у містечку Андрушівка на Житомирщині. Саме Волинська земля назавжди залишилася для нього краєм рідним, хоча в ди-

тячі та юнацькі літа вона не обдаровувала його «молоком і медом», та насіяла в серці зерна добра й любові до власного народу. Він завжди відчував свою духовну спорідненість з «малою Вітчизною», якій присвятив чимало своїх праць.¹

Тут належало б, ідучи за усталеними біографічними стандартами, написати, що з раннього дитинства майбутнього вченого вабила історична наука, яка назавжди визначила його життєвий шлях.

Та життя людини не визнає жодних канонів, бо завжди набагато складніше, ніж будь-яка біографічна формула, в яку неможливо втиснути людський шлях — перемогами і невдачами, пошуками й блуканнями.

Дитинство і юність Володимира Замлинського припали на важкі роки в історії нашого народу. Зачіпив його родину і голодокост 1933 р., і сталінські репресії. В 1937 р. батька Володимира Замлинського — Олександра Всеволодовича, кадрового офіцера Червоної армії, — почали постійно викликати на допити. Наслідком знущань і тортур став жахливий головний біль, який майже ніколи не полишав його. А коли розпочалася війна, такими людьми як Олександр Замлинський почали латати «пробоїни» у лавах офіцерського корпусу, які утворилися внаслідок репресій, що їх зазнало військо. У 1942 р. сім'я одержала повідомлення, що батько пропав без вісті.

Володимир Замлинський, як старший із дітей, мусив дбати про молодших — трьох сестер і брата. Власне, турботою про родину і пояснюється те, чому він у свій час не зміг отримати середню освіту. Слід відзначити, що саме завдяки зусиллям старшого брата, усі сестри і брат мали змогу отримати вищу освіту.

На Житомирському заводі «Прогрес» Володимир почав працювати учнем слюсаря наприкінці 1945 р. А через два роки, 1947-го, розуміючи необхідність підвищення професійної кваліфікації, поступив у бердичівське ремісниче училище № 2. По закінченню навчання в 1949 р. його направлено на танкоремонтний завод у Житомирі, де він і став справжнім майстром своєї справи. У 19 років він вже настільки опанував обрану професію, що став слюсарем шостого розряду. А через рік його призначили майстром виробничої ділянки, а потім й начальником експериментального цеху.

Певно, вже в ті роки виявилася одна з головних рис його вдачі: повністю, без останку, віддавати себе тій справі, якою займався.

До речі, вже будучи поважним професором, Замлинський завжди пишався тим, що сам без допомоги жеківських майстрів, все в домі може зробити власними руками — полагодити розетку чи водопровідний кран, або зробити полиці для книг.

За комсомольською путівкою у 1951 р. В.О.Замлинського відряджають на працю до Литви, у невелике місто Кедайняй Каунаської області, де він працював техніком шляху на залізниці.

Наприкінці 1952 р. його призвали на службу у Військово-морський флот. Чотири роки нелегкої морської варти на Півночі у Североморську, тяжка фізична праця, бо без неї не пливуть кораблі. І чотири роки — рої думок. Треба гадати, що саме в цей час прийшло усвідомлення необхідності оволодіння знаннями, бо раніше на то просто не вистачало часу.

Служба на флоті загартувала характер, навчила міцно триматися на ногах, не схилитися перед труднощами, долати перешкоди і крізь шторми, яких чимало нагромадила на його шляху недоля, неухильно йти до мети, хоча магнітні бурі часом доводили до шаленства компас, а маяки були оповиті щільними туманами.

Переносити тяготи матроської служби Володимиру Замлинському допомагала весела, товариська вдача. Відірваних від рідних й «Великої землі», матросів завжди тягне до простої людської теплоти. А цей «братішка» чудово грав на баяні, та що там грав! Писав пісні, слова і музику до них! Їх зберігла сім'я Володимира Олександровича: «Карельська береза», «Матроська лірична», «Чайка», «Українська полька»... У цих, часом наївних, але щирих піснях, відбивалися печалі і радощі, спогади й мрії юнаків, одягнутих у чорні матроські бушлати.²

У 1956 р. прощання із Північним Льодовитим океаном. «Морський вовк» знову стає сухопутною людиною. Але море назавжди залишається із ним. «Нам, морякам...», — говорив він у скрутні хвилини.

У житті буває багато неймовірного. Зі своєю майбутньою дружиною, Наталією Іванівною, яка перегодом стала його вірним другом у житті й надійним помічником у роботі, Володимир Замлин-

ський познайомився заочно, за листуванням. Вперше побачили один одного на фотокартках — що, врешті, не завадило їм прожити довге подружнє життя і виховати сина та доньку.

Саме тоді, коли у більшості ровесників вже остаточно визначився життєвий шлях, і людина не схильна рішуче змінювати розмірений і спокійний плін буденності, Володимир Замлинський, по суті, вирішує розпочати своє життя спочатку. І треба бути дуже нерозважливою, з обивательської точки зору, людиною, щоб, маючи високу робітничу кваліфікацію, яка дозволяла заробляти добрі гроші, у 28 років знову сісти за шкільну парту. У 1958 р. він екстерном складає іспити за середню школу і одержує атестат зрілості.

Він починає працювати у Луцьку вчителем креслення і праці. Тож, у пригоді стало вміння «читати» креслення, яке він опанував, працюючи на заводі. І як завжди, його непосидюча натура і тут вимагала розширення поля своєї діяльності. Він не обмежує себе суто вчительськими обов'язками і організовує для хлопчаків шкільну секцію боксу, якому навчився під час служби на флоті.

У переддень тридцятиліття тепер не те, що закінчують школу, а вже захистивши дисертацію, починають викладати в університетах, спокійно спочивають «на лаврах». А він 1958 р. тільки поступив на заочне відділення юридичного факультету Львівського університету і влаштувався на роботу у Волинський обласний державний архів (м. Луцьк). Поринувши в архівний світ, документи, Замлинський, як цілісна особистість, повністю вирішує присвятити себе дослідженню історії, його більше не приваблює кар'єра правника. Історія, як живе тло буття народу, стає змістом його життя і праці. Саме тому через рік він домігся перевodu на заочне відділення Московського історико-архівного інституту, що славилося своєю науковою школою.

У цей же час, у 1959 р., будучи тільки істориком-початківцем, він видає у співавторстві першу свою книжку, присвячену рідній землі — «Луцьк. Історичний нарис». ³ Потім було чимало різних наукових монографій, персональних і колективних, науково-популярних книжок, але перша книжка, як перше освічення у любові, багато що визначила у його подальшій долі. Тоді було зроблено остаточний вибір: історія, без компромісу — історія!

Перші статті були ним написані у 1959 р., тоді ж розпочалася публікація серії нарисів, присвячених аналізу народної творчості Західної України як історичного джерела. ⁴ Пізніше цій тематиці була присвячена монографія «Пісні та вірші революційного підпілля Західної України». ⁵ Розроблені ним археографічні принципи публікації документів були втілені у багатьох публікаціях збірників документів, присвячених історичним подіям Західної України, а також Великій Вітчизняній війні, зокрема таких, як «Днепр — река героїв», «Лето 1941. Украина» та ін. ⁶

1964 р. завершилась «особиста п'ятирічка»: він став дипломованим істориком. Чи багато віднайдеться студентів, котрим ще під час своїх студій у вузі пощастило видати хоча б одну власну книжку? А Володимир Замлинський з 1959 по 1964 рр. написав і видав їх аж п'ять! Звичайно, це були перші, у чомусь ще дуже недосконалі проби пера, та вони красномовно засвідчували про прихід майстра.

Історичні знання, здобуті у поті чола, мають дійти до кожного — ось думка, якою Замлинський керувався усе своє життя. Звідси його особлива увага до періодичних видань. На шпальтах газет і популярних часописів з'явилося чимало його статей, в яких він зрозумілою мовою викладав складні історичні проблеми. Захоплення журналістикою виявилось настільки серйозним, що в 1961 р. його приймають до Спілки журналістів України.

На молодого дослідника звернули увагу. На Волині завжди не вистачало фахово підготовлених архівістів, тому у 1960 р. Володимир Замлинському запропонували очолити Волинський обласний архів.

«У історії немає корзини для мотлоху», — писав Віктор Гюго. — Кожний, хай і незначний факт минувшини, має власну вагу для історії». — Замлинський добре це усвідомлював.

Ті, кому доводилося працювати у вітчизняних регіональних архівах у 1960-х рр., знають, що являли собою ці заклади: стоси не розібраних, неупорядкованих матеріалів. Це справжнісінький потоп різних справ, одиниць збереження, різнокольорових папок.

Володимир Замлинський вплив сам, і разом із колегами приборкав паперову архівну стихію. Знання, здобуті у Московському

історико-архівному інституті стали у принаді. Волинський архів за своїм системним упорядкуванням перетворився на один із кращих в Україні.

Копітка практична робота на посаді директора архіву не завадила Замлинському наполегливо займатися науковою діяльністю, для якої він відривав короткі години, відведені для відпочинку, далебі, якого ніколи не знав. У 1966 р. він захищає дисертацію й отримує науковий ступінь кандидата історичних наук. 1968 р. перспективному вченому пропонують роботу в столичній науковій установі. Замлинський переїздить до Києва і починає працювати старшим науковим співробітником Інституту історії партії. Через одинадцять років він захищає докторську дисертацію.

Історики середини 70-х — початку 80-х рр. добре пам'ятають Володимира Замлинського на посаді першого заступника головного редактора єдиного тоді в Україні спеціального часопису істориків — «Українського історичного журналу», а в спеціалізованому журналі «Архіви України» він виконував обов'язки члена редколегії. Він став керівною особою в редакційній колегії «УІЖ», позаяк головний редактор часто-густо визначав загальну концепцію журналу, а перший заступник формував змістову структуру.

То був час далеко не сприятливий для розвитку вітчизняної історичної науки. Казенні схеми, заздалегідь визначені у ЦК, догматизм мали загнати допитливу думку дослідника у «прокрустове ложе». Та достатньо уважно ознайомитися із матеріалами «УІЖ» за той час, щоб збагнути, що всупереч офіційним настановам, журнал не перетворився на суто пропагандисько-агітаторську партійну трибуну, з якої мали проголошуватися письмовий непотріб, який намагалися зобразити як наукові пошуки українських радянських істориків, плин історії зводили до механічного зображення виключно «класової боротьби», різних «передумов» і «умов», в яких буцімто перебувало суспільство на окремих етапах свого розвитку, а жива людина, яка власне, і є справжнім творцем історії, перебувала десь у глибокій сутині, на далекому узбіччі історичних праць.

Заслугою Володимира Замлинського є те, що «Український історичний журнал» все-таки, попри шалені атаки ідеологічного від-

ділу ЦК КПУ, залишився часописом істориків і для істориків. Замлинський, як це не було важко, боровся за кожного автора, що відзначався самостійністю мислення і широтою осягнення складних історичних проблем.

Звичайно, він і сам продовжував працю науковця. Виходили нові книги. Чи усіма ними Володимир Замлинський міг пишатися? Навряд чи. Бо, поклавши руку на серце, треба щиро визнати, що і в його доробку є випадкове й скороминуще. Як це могло трапитися? Та згадаймо ту задушливу суспільну атмосферу, в якій ми жили в 70-х — першій половині 80-х рр. Для того, щоб мати можливість служити справжній науці, іноді треба було йти і на компроміси. Скажете то легко? Це зараз всі ми стали дуже сміливі і розкуті й дуже швидко забули, як-то було працювати у путах. Не кажучи вже про те, що багато хто із істориків зі щирою наївністю вірив у ідеали, які проголошувалися партією. Адже не випадково теоретична думка марксизму стала справжньою спокуюю для мільйонів людей в усьому світі, бо простота головних постулатів «наукового комунізму», прозора легкість досягнення «світлого майбутнього», гасла соціальної справедливості, рівності народів і т.д. заморочили не одну світлу голову. Маємо зважати й на те, що багато фактів та матеріалів про реальне життя за радянської влади були перекручені чи повністю сфальсифіковані, або глибоко приховані від народу і дослідників. Та що там говорити, коли сам перший Президент України Леонід Кравчук, що колись посідав не останню посаду в ЦК КП України, неодноразово публічно визнавав: не знав усієї правди, бо навіть його не допускали у «святая святых» партії. Що ж тоді говорити про пересічних громадян?

Потрібен був час, аби збагнути, що теорія марксизму і його практика, з її потаємним гаслом «заради мети — усі заходи добрі», зазнали повного краху.

І коли на зміну брехні нарешті в Україну, що здобула незалежність, прийшла правда, зруйновано було головні ідеологічні стовпи, на яких тримався державний тоталітаризм і стояла імперія, багато істориків, особливо старшого покоління, стали на ідейному роздоріжжі, просто розгубилися, бо важко людині розлучатися із власним минулим, яким би страшним воно не було. Що ж, проз-

ріння приходить не зразу. І апостол Хома не зразу повірив правді Христа.

Володимир Замлинський був одним із перших відомих українських істориків, хто рішуче перейшов, образно кажучи, на бік національної історіографії. І цей його вчинок послужив прикладом для багатьох. Його професійна компетентність, повага, якою він користувався в колах істориків, примусили багатьох замислитися над своїм подальшим шляхом і розвіяли останні сумніви щодо остаточного вибору.

Ще у серпні 1982 р. на Вченій раді історичного факультету Київського університету вирішено було запросити на посаду завідуючого кафедрою джерелознавства та архівознавства Володимира Замлинського. Часу для роздумів не лишалося, бо за кілька тижнів розпочинався новий навчальний рік. Замлинський, усвідомлюючи, який тягар він покладає на власні плечі, дав свою згоду.

Нового завідуючого кафедри дехто із факультетських «метрів» зустрів з певною долею скептицизму. Важко було уявити, що хтось зможе вправно керувати такою не простою факультетською інституцією, як кафедра, що має давні наукові та навчальні традиції. «Школа Стрельського», попередника В. Замлинського була відома всім. Чи виникне коли-небудь «школа Замлинського?» Щодо цього серед старої професури були певні сумніви.

Кафедра джерелознавства та архівознавства — особлива кафедра. На всіх історичних факультетах університетів вона є ключовою, бо саме на ній студент починає ознайомлення з професійними «секретами» історичної науки і відчуває свою фахову майстерність. Вміння користуватися історичними джерелами, працювати в архівах, володіти палеографією, генеалогією чи евристикою, іншими спеціальними історичними дисциплінами є чи не найголовнішими у дослідницькій роботі, бо факти — хліб історика, і треба вміння збирати ці факти, аналізувати і витлумачувати їх згідно історичної правди.

В. О. Замлинському вдалося не тільки зберегти добрі традиції, що були закладені його попередником, а й вивести кафедру на якісно новий рівень, перетворити її на один із головних в Україні осередків ґрунтовної підготовки фахівців з архівної справи і спеці-

альних історичних дисциплін, налагодити творчі зв'язки з науковцями інших країн і республік Радянського Союзу.

У 1985 р. йому було присвоєно звання професора.

Своєрідним загальним визнанням наукової праці особисто Володимира Замлинського і кафедри, яку він очолював, стало проведення у Києві V Всесоюзної конференції «Перебудова в історичній науці і проблеми джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін», яка відбулася у Київському університеті 30 травня — 1 червня 1990р.

І хоча поміж організаторів конференції значилось багато поважних установ, усі добре знали, що справжнім керівником цього форуму істориків був професор Володимир Замлинський, завдяки енергії якого, фантастичній працездатності, величезним зусиллям, терпінню, наполегливості й вмінню пробивати мури байдужості і змогла відбутися ця зустріч істориків.

Роботі конференції не завадив навіть землетрус, який хоч дещо і злякав учасників конференції, проте неспроможний був поспувати загального враження від продуктивної наукової роботи істориків різних національностей, які представляли чимало регіонів.

Колектив кафедри, очолюваної професором Замлинським, разом з науковцями Інституту історії України НАН України підготував ряд вагомих видань з проблем джерелознавства, архівознавства та спеціальних історичних дисциплін. Серед них слід відзначити учбовий посібник, в якому студентство відчувало нагальну потребу — «Специальные исторические дисциплины», бібліографічний довідник з проблем СІД.⁸

Та найбільшою його любов'ю і пристрастю була і залишалася історія України. Він нею жив, вдихаючи пахощі давно минулих літ. Вона стала смыслом його земного буття. Здавалося, не було жодної сторінки буремної історії нашого народу, яку б він не дослідив, не охопив своїм допитливим аналітичним розумом. Виберемо на здогад тільки декілька праць: «Геральдика України», «Механізм терору голодом», «Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР», «С. А. Ковпак. Воспоминания, очерки, статьи», «Трудящиеся Украины — победе» і т.п.⁹

По суті, жодна подія на царині дослідження вітчизняної історії

не обходилася без безпосередньої його участі, адже професор Володимир Замлинський був членом редакційних колегій багатьох історичних часописів, що виходили й виходять в Україні: «Архіви України», «Пам'ятки України», «Український історичний журнал», «Вісник Київського університету. Серія історії». Він був одним з ініціаторів заснування та активним членом редколегії часопису «Пам'ять століть», що нині об'єднує і гуртує навколо себе національно свідому інтелігенцію, котра вболіває за долю України та розвиток вітчизняної історичної науки.

В усіх численних редколегіях він не збирався відбувати роль «весільного генерала», навпаки, активно втручався в розробку наукової стратегії й тактики часописів.

Коли започаткували бібліотеку «Пам'ятки історичної думки України», то хіба можна було обійтися без знань і професійних здібностей Володимира Замлинського? Звичайно ж, його запросили і до редакційної колегії цього унікального серіалу, такого необхідного для осягнення величезного доробку українських істориків усіх часів, отже, і для поглиблення нашого національного самоусвідомлення.

Зовсім не випадковим є той факт, що першу книгу з цієї історичної бібліотеки — «Н.И.Костомаров. Исторические произведения. Автобиография»¹⁰ (праці видано мовою оригіналу) — підготував до друку і видав саме Володимир Замлинський.

За обдарованість В.О.Замлинського цінували, за чесність — поважали, за сердечність і доброту — любили. Він належав до того рідкісного типу людей, які ніколи не забувають про свої обов'язки, але не завжди пам'ятають про свої права.

Поєднання глибоких знань в обраній галузі із гострим, як лезо бритви, інтелектом, дозволяло мислити глибоко, розуміти прагнення людей. Не тільки тих, хто був близький до нього за устроєм власної душі, але й своїх антиподів.

«Школа Замлинського» невдовзі з'явилась і заговорила про себе на повний голос. Під керівництвом вченого захищено 16 кандидатських і 6 докторських дисертацій. Ще, принаймні, було сім фактично підготовлених до захисту. Серед аспірантів і пошукачів — не тільки кияни, а молоді науковці зі Львова, Луцька, Миколає-

ва, Чернігова, Полтави та інших міст України. Скільки ним надано кваліфікованих консультацій, що не зафіксовані в документах та протоколах кафедри і Вчених Рад? Навіть важко підрахувати скільки разів він виступав опонентом на захисті кандидатських і докторських дисертацій, як неможливо підрахувати і кількість його відгуків та рецензій на наукові праці вітчизняних істориків.

Професор Замлинський був членом трьох Спеціалізованих Вчених Рад по захисту докторських і кандидатських дисертацій, і не буде значним перебільшенням твердження, що він благословив на плідну працю на благо народу і України цілу генерацію істориків, які зараз почали виходити на провідні позиції в науці.

Володимир Замлинський володів щасливим даром: він умів буквально напівслові уловити суть проблеми і видати витончену наукову дефініцію чи бездоганно сформулювати тему наукової праці, байдуже — курсової, дипломної, кандидатської чи докторської. Бо був він надміру щедрим душею, розумом і серцем. Хтось скаже: «Розбазарював себе!» Ні, він — дарував, бо володів невичерпними скарбами знань.

Він умів шалено жити і працювати, не шкодуючи себе. Те, що інші робили за тиждень, він робив за день. Те, що інші робили за рік, він робив за місяць. І якщо життя вимірювати не біологічним годинником, а наслідками праці, то, попри свій короткий людський вік, Володимир Замлинський прожив не одне життя, а кілька.

Він написав та видав понад 300 наукових праць, 40 монографій та книг, з яких 14 особистих. Мало хто з сучасних істориків має такий значний науковий доробок.

Позірна легкість у великотрудній інтелектуальній праці, яка, на жаль, у нас ніколи не шанувалася належним чином, існувала в ньому, як-то кажуть, — від Бога. Але не тільки. Вона була наслідком невиданого пошуку, постійного самовдосконалення, що тривало до останнього подиху.

Володимир Замлинський крізь усе життя проніс унікальну здатність дивуватися навколишньому світу, що дозволяло йому поглянути на будь-яку проблему «свіжим оком», бачити у звичайному несподіване, вміти знаходити в зовні банальному екстраординарне. І тоді, здавалося, добре вивчене і досліджене питання ра-

птом спалахувало зовсім у іншому, ніж раніше думалося, світлі, осяяне небуденністю думки вченого.

І ще він умів не таїти зла. Колеги і навіть близькі друзі свідомо чи не свідомо завдавали йому чимало прикростей, але ніколи Володимир Олександрович не намагався зводити рахунки чи прагнути «реваншу». Він належав до тих небагатьох, хто приходив на допомогу у скрутну годину, хто намагався підтримати людину у зневірі й безнадії. І не один із нас довіку буде йому вдячний за цю підтримку, людяність і просто — добре слово, що допомогло колись вистояти в біді.

І не існувало між ним і його підлеглими, молодшими колегами і студентами того незримого бар'єру, який зазвичай відокремлює «метра» від учня. Йому ніколи не обридали розмови про історію, і він ніколи не соромився визнати свою помилку або того, що чогось не знає. Але він завжди прагнув одного — ЗНАТИ.

Невидимі ниті високої духовності пов'язували його з колегами і друзями. Він міг зателефонувати опівночі або у шостій ранку, аби поділитися оригінальною думкою, яка зненацька оволоділа ним. Таке ставлення до науки створювало надзвичайну, незабутню ауру довкола нього. Такий мікроклімат панував і на його кафедрі.

Спілкування з професором Замлинським завжди було справжньою розрадою та радістю і безкінечним джерелом творчого натхнення. Адже після розмов із ним в кожному пробуджувалося бажання працювати і діяти. Бо він не «вбивав» своїми широкими знаннями і тезаурусом в землю, не ошелешував, а, навпаки, підносив до себе. Ця здатність дарована тільки небагатьом із людей.

Своєрідним прощанням з Червоними стінами корпусу рідного університету, де проминуло останнє, особливо плідне творче десятиліття вченого, стало керівництво та підготовка ним ювілейного видання до 160-річчя з дня заснування Університету св. Володимира — «Історія Київського Університету» (1834 — 1994)».

Мало хто знає, якою нервово виснажливою є праця викладача взагалі, і у вищому учбовому закладі, зокрема. Дехто думає, ну, що це за робота — прийшов, відчитав «обкатаний» текст лекції,

підготовлений за десять років перед тим, тож йди собі на чотири вітри, насолоджуйся життям. І тільки той, хто сам, хоч один раз, спробував стати за викладацьку кафедру і, відчуваючи на собі погляди десятків допитливих очей, прочитав лекцію, може зрозуміти, який то тяжкий труд, особливо, коли викладач не переповідає підручник, а творчо підходить до своїх лекцій, намагається не відбути «час», а пробудити думку, захопити слухачів викладом оригінальних концепцій, ознайомити з новітніми досягненнями у своїй галузі і навчити студента головному — самостійно мислити і заохотити до наукового пошуку.

Лекції професора Замлинського були не монологом зарозумілого професора, а відвертим діалогом зі студентами, які, знаючи цю особливість шановного вчителя, не соромилися на його лекціях ставити будь-які запитання. Замлинський міг несподівано відійти у бік від теми, починалася справжня імпровізація, заснована на величезних знаннях історика. І тоді в аудиторії стояла особлива тиша. Слухачі ставали свідками народження творчої думки.

В останні роки Володимир Олександрович іноді приходив на кафедру опісля прочитаної лекції замореним, блідим, із чорними колами довкола очниць, кілька разів втрачав притомність, жахаючи співробітників. Але ніхто із студентів і не підозрював, якою цінною давався цікавий виклад лекційного матеріалу цьому зовні завжди по-юнацьки запальному і енергійному професору. Молодість завше сприймає існуюче, як непорушну даність, не замислюючись над глибинними підтекстами.

Було в його житті і таке: кафедра звернулася до Вченої Ради історичного факультету щодо підтримки кандидатури В.О.Замлинського на премію ім. Миколи Костомарова. Факультет підтримав, а Замлинський... відмовився, хоч і мав більше десяти років, присвячених саме особі М.Костомарова. Сказав: «Будемо робити свою справу без всіляких відзнак і премій».

«Жити і працювати — третього не дано», — якось сказав він на черговому засіданні своєї кафедри.

І дійсно, життя він не мислив поза працею, бо в праці і було його життя. Безупинній, безугавній праці, яка єдина дарує справжню радість. Але дарує тільки Справжній Людині.

Ми шануємо його працю, пам'ятаючи друга й близьку людину, колегу, науковця, щиросердечного і запального. І завжди — небайдужого. Ми любили його. Тому дану збірку статей і присвячуємо його пам'яті.

¹ Луцьк. Історичний нарис. — Луцьк: Облвидав, 1959; Боротьба трудящих Волині проти німецько-фашистських загарбників // УІЖ. — 1964. — № 5; Лесина пісня. Про молодіжне підпілля Волині // Літ. газета. — 1965. — 7 груд.; За справу народну: Боротьба трудящих Волині у 1938—1939 рр. // Рад. Волинь. — 1965. — 15 верес.; Караюча земля. Боротьба трудящих Волині проти німецько-фашистських загарбників. — Львів: Каменяр, 1965; Волинський полк іде в революцію. — Львів: Каменяр, 1967. (Книга витримала 4 видання: 2-е вид. — 1972; 3-є вид. — 1977; 4-е вид. — 1986); Волинь партизанська // АГ «Карпати». — 1967. — 28 трав.; Васюти. Про родину революціонерів на Волині. — Львів: Каменяр, 1973; Борьба трудящихся западных областей Украины против фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны. — К.: Наук. думка, 1984 (у співавт.) та ін.

² Особистий архів Володимира Замлинського. — Справа «Пісні».

³ Луцьк. Історичний нарис...

⁴ Волинські вечори // Вечори трудової слави. — Львів: Каменяр, 1961; До питання про історичну достовірність змісту революційних народних пісень Західної України 1920 — 1939 // Народна творчість та етнографія. — 1962. — № 3; Словом правди. Про революційну пресу на Волині // Блокнот агітатора. — 1962. — № 3; Історія однієї пісні // Україна. — 1966. — № 34 та ін.

⁵ Пісні та вірші революційного підпілля Західної України. — К.: Наук. думка, 1964. (у співавт.).

⁶ Боротьба трудящих Волині за возз'єднання з Радянською Україною. Зб. док. — Львів: Каменяр, 1965 (у співавт.); Волинь Радянська (1939 — 1940). Зб. док. та мат-лів. — Львів: Каменяр, 1971 (у співавт.); Подвигом прославлены. Герои Советского Союза — партизаны и подпольщики Украины. — К.: Политиздат Украины, 1978 (у співавт.); Днепр

— река героев. Свидетельства всенародного подвига. — К.: Политиздат Украины, 1983 (у співавт.); Киевский университет (1834 — 1984). Док. и мат-лы. — К.: КГУ, 1984 (у співавт.). В борьбе против фашизма. Сб. док. — К.: Наук. думка, 1985 (у співавт.); Документы великого созидания. Источники по истории Украинской ССР. — К.: Вища школа, 1986 (у співавт.); Лето. 1941. Украина. Док. и мат-лы. Хроника событий. — К.: Украина, 1991 (у співавт.).

⁷ Це не повинно повторитись // Рад. Волинь. — 1960. — 16 жовт. Народжені в борні // Рад. Волинь. — 1961. — 2 квіт.; У єднанні з Тарасом (Шевченко і Західна Україна) // Рад. Волинь. — 1961. — 19 лют.; Розстріляна пісня жива // Ленін. молодь. — 1963. — 30 серп.; Червона калина / Зміна. — 1963. № 3; Сила братерства // Рад. Волинь. — 1964. — 22 лип.; Його чекали зорі // Молодь України. — 1965. — 3 — 4 квіт.; Народний герой // Рад. Волинь. — 1966. — 7 січн.; Авангард польського народу // Сільські вісті. — 1968. — 16 груд.; Українська радянська історіографія про партизанський рух на Україні в роки Великої Вітчизняної війни // УІЖ. — 1971. — № 1; Легендарний рейд // УІЖ. — 1973. — № 6; Допомога партизан радянським військам в боях за визволення України від німецько-фашистських загарбників // Архіви України. — 1974. — № 5; Великая Отечественная война на страницах «Истории городов и сел Украинской ССР» // Военно-исторический журнал. — 1976. — № 11; Вагомий внесок в радянську історіографію // Рад. школа — 1983. — № 6; Основні здобутки істориків Київського університету між двома ювілеями // УІЖ. — 1984. — № 9; Партизани України // Знання та праця. — 1984. — № 5; та багато ін.

⁸ Специальные исторические дисциплины. Учеб. пособие. — К.: НМК ВО, 1992 (у співавт.); Исторические дисциплины. Краткий библиографический справочник-указатель. — К., 1990 (у співавт.); Научная информация и её применение в архивном деле. — К.: КГУ, 1986 (у співавт.); Использование материалов журнала «Архіви України» в учебно-воспитательной работе кафедры // Архіви України. — 1986. — № 12; Розробка спеціальних історичних дисциплін // Вісник Київ. ун-ту. Історичні науки. — 1984. — № 26; Підготовка кадрів архівістів на кафедрі джерелознавства та архівознавства Київ. держ. ун-ту. ім. Т.Шевченка // Архіви України. — 1984. — № 4.

⁹ Богдан Хмельницький. — М.: Молодая гвардия, 1989; Український

гетьман Байда Вишневецький // Знання та праця. – 1989. – № 12; Герби земель і міст України // Сільські обрії. – 1990. – № 4 – 5; Іван Підкова та Яків Шах // Дніпро. – 1990. – № 7; Богдан Ружинський // Дніпро. – 1990. – № 4; Давні герби українських міст // Сільські обрії. – 1990. – № 9; № 10; Іов Борецький // Ранок. – 1992. – № 11; Документи гетьманського правління на Україні // Вісник Київ. ун-ту. Історико-філолог. науки. – 1992. – № 4; Петро Сагайдачний. – К.: Веселка, 1992; Гетьмани у боротьбі за суверенітет і державність України // Київ. старовина. – 1992. – № 4; Молитва за Україну // Ранок. – 1992. – № 11 – 12, 1993. – № 1; Українське козацтво і Коліївщина // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К.; Черкаси, 1993; Пилип Орлик, гетьман України, автор першої в Європі державної конституції // Ранок. – 1993. – № 9 – 10; Стисла хронологія козацьких гетьманів // Київ. старовина. – 1993. – № 3 – 4; Історія України в особах (Керівник авторського кол.). – К.: Україна, 1993.

¹⁰ Геральдика України // Україна. – 1992. – № 14 (у співавт.); Механізм терору голодом // Сучасність. – 1993. – № 1; Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – К.: Политиздат Украины, 1983 (у співавт.); С.А.Ковпак. Воспоминания, очерки, статьи (Составитель и авт. вступ. ст.). – К.: Политиздат Украины, 1987; Трудящиеся Украины – победе. Вклад украинского народа в победу над фашистской Германией. – К.: Изд-во Укр. с/х академии. – 1991. (у співавт.).

¹¹ Н.И.Костомаров. Исторические произведения. Автобиография. (Состав. и автор историко-биограф. очерка). – К.: КГУ, 1989.

¹² Особа Петра Могили в дослідженнях Костомарова // Людина і світ. – 1989. – № 7; Це був поет загальноруський. Про стосунки Костомарова з Шевченком // Знання та праця. – 1989. – № 3; Портретна галерея М.І.Костомарова // Наука і суспільство. – 1989. – № 6; Видатний і маловідомий водночас // Дніпро. – 1989. № 4; Жизнь и творчество Н.И.Костомарова // Вопросы истории. – 1991. – № 1; М.Костомаров і розвиток історичної думки на Україні. // Микола Костомаров і проблеми суспільного та культурного розвитку української нації. – Рівне, 1992; Микола Костомаров. Богдан Хмельницький. (Упорядник та автор вступ. ст.). – К.: Веселка, 1992; Микола Костомаров: Галерея портретів (упоряд. і автор передмови). – К.: Веселка, 1993.

В.О.Замлинський:
творча лабораторія
вченого.
Вінок спогадів.

Ярослав Калакура

МАЙСТЕР ІСТОРИЧНОГО ПОРТРЕТА

Однією з національних традицій української історіографії є її неослабна увага до людини, до особи, до персоніфікації історичного процесу. Вона започаткована Никоном, Іоанном, Нестором, Сильвестром, Бориславичем, іншими давньоукраїнськими літописцями княжої доби, збагачена у козацьких і старшинських літописах Самовидця, Григорія Граб'янки, Самійла Величка і поставлена на наукові засади М.Максимовичем, М.Костомаровим, М.Іванишевим, П.Кулішем, В.Антоновичем, О.Лазаревським, М.Грушевським, О.Левицьким, І.Крип'якевичем та іншими. Традицію створення історичного портрета плекали історики української діаспори, зокрема Д.Дорошенко, О.Оглоблин, Н.Полонська-Василенко, Т.Мацьків, Л.Винар та ін. Попри всі суперечності та збочення, породжені так званим партійно-класовим підходом, ця традиція не припинила своє життя і в радянську добу. У працях Д.Багалія, Д.Яворницького, В.Модзалевського, П.Курінного, Ф.Шевченка, К.Гуслистого, М.Брайчевського, О.Апанович, Я.Дашкевича, В.Смоля, В.Степанкова, Ю.Пінчука та ін. є не мало науково-історичних портретів яскравих постатей української історії. Серед істориків-портретистів радянської доби одне з чільних місць посідає і Володимир Олександрович Замлинський. Цей важливий аспект аналізу його творчої спадщини та дослідницької лабораторії ще не дістав висвітлення в літературі, окрім окремих рецензій та оглядів на його праці.¹

Пропонована стаття має за мету простежити основні етапи формування поглядів В.Замлинського та роль особи в історії, опанування майстерністю створення історичного портрета, окреслити внесок історика у вивчення і висвітлення діяльності видатних діячів української історії.

Сучасна наука розглядає історичний портрет як один із жанрів наукової і науково-популярної продукції, функція якого полягає в тому, щоб викласти історію в особах. Це специфічна форма дослідження і відображення історичного процесу через призму образів людей. На думку українського історика-біографіста В.Чишка, історичний портрет є результатом дослідження історичних процесів та явищ і ролі в них особи, він характеризує людину крізь призму її історичного значення, хоч і частково, з певних позицій, на певному хронологічному етапі і в певному контексті.²

За зовнішніми ознаками історичний портрет близький, але не тотожний історико-біографічним нарисам. Він не обов'язково має подавати опис всього життя особи від народження до смерті, весь її життєвий шлях. Історичний портрет може обмежитись лише загальними або окремими біографічними відомостями, натомість дати концентровану характеристику особи і докладно проаналізувати ті окремі, найбільш яскраві і вагомні сторінки її життєдіяльності, що справили найглибший вплив на події, факти і явища розвитку. Водночас історичний портрет віддзеркалює конкретну епоху, в яку жив той чи інший діяч, її вплив на формування особистості, розкриває реальний внесок особи і її спадщини у розвиток суспільства, або його окремих галузей: науки, культури, військової справи, дипломатії, державного і господарського життя. Цей напрям досліджень має особливо важливе значення в сучасних умовах, коли українська історіографія переосмислює оцінки багатьох провідників національно-визвольного руху, політичних і громадських діячів, сподвижників науки, літератури і мистецтва.

Аналізуючи творчий шлях і спадщину В.Замлинського, не важко запримітити три основних етапи, пов'язані з відповідними періодами його публіцистичної та наукової діяльності. Кожен з цих етапів служив ніби новою, вищою сходинкою в опануванні істориком методологією і методикою біографічного дослідження, життєпису видатних людей української історії, удосконалення майстерності створення історичних портретів. Ці етапи дозволяють простежити як зростали кваліфікація і науковий рівень дослідника, розширювались його наукові інтереси, збагачувалось коло осіб, які ставали об'єктом пізнання, як змінювались методологічні підходи автора

до оцінки подій, явищ і персоналій. Перший з них пов'язаний з Волинню, його працею в школі, архівних установах і пробою сил у наукових дискурсах. Це – 60-ті рр., коли домінуюче місце у творчості В.Замлинського займали публіцистичні виступи в пресі і науково-популярні праці. Другий і третій етапи можна назвати київськими. У 70-і-на початку 80-х років В.Замлинський, працюючи в Інституті історії партії при ЦК Компартії України, а згодом і заступником головного редактора «Українського історичного журналу», продовжував, головним чином, дослідження історії партизанського руху і Великої Вітчизняної війни на Україні. Допитливому історико-архівісту вдалося виявити в архівних фондах великий пласт нових відомостей про українських партизан, наших земляків Героїв Радянського Союзу, орденосців, діячів науки і техніки, створити ряд праць, які вирізнялись з поміж інших своїм документалізмом.

З 1982 р. почався новий, третій етап творчого життя історика, його організаційної діяльності на посаді завідувача кафедри джерелознавства та архівознавства Київського університету імені Т.Шевченка, в ході якого особливо розкрився його природній талант дослідника персоналій. В рамках третього етапу досить рельєфно виділяються останні роки життя і творчості вченого, пов'язані з громадсько-політичним рухом за суверенізацію України, відновленням її державності. Саме ці роки внесли суттєві корективи в тематику досліджень В.Замлинського, перегляд методологічних підходів, і остаточно закріпили за істориком імідж талановитого майстра історичного портрета.

Зупинимось докладніше на характеристиці кожного із згаданих етапів, їх особливостях з погляду дослідження ролі особи в історії, створення галереї історичних образів. Вже перші публікації В.Замлинського в періодичній пресі засвідчили його природній потяг до пізнання і зображення людей, осмислення їх почуттів, поклику, особистої долі, вміння знаходити яскраві особистості. Насамперед він звертається до світлих образів Тараса Шевченка, Лесі Українки. І хоч ці публікації носили здебільшого характер невеликих творчобіографічних нарисів до ювілейних дат, у них робились важливі акценти на революційно-патріотичних мотивах їх спадщини, любові до України, ставлення до її історії.

Тогочасна партійна публіцистика заохочувала і орієнтувала дослідників на створення нарисів, насамперед, про учасників революційного руху, в тому числі і на західноукраїнських землях, про діячів Комуністичної партії Західної України, спрямовувала науковців на «викриття буржуазних націоналістів». Ця палітра тем присутня і в публікаціях В.Замлинського 60-х рр. Це і яскравий нарис про Олександра Гаврилюка, про першу жінку депутата Верховної Ради СРСР з Волині Л.В.Васюту, про учасників партизанського руху на Волині. Цілком зрозуміло, що далеко не все з публіцистики історика тих років, як і автора цих рядків, знайшло перевірку часом. Не вписуються в сучасне розуміння українського руху опору оцінки, що містились у деяких статтях, брошурах, рецензіях В.Замлинського. До учасників націоналістичного підпілля, діячів ОУН, УПА автор застосовував поширені тоді такі штампи як «рицарі» ножа і зради», «прислужники катів», «братовбивці», «зрадники» тощо.³ Незважаючи на характерну ідеологічну зашореність подібних публікацій, вдумливий читач завжди схоплював у них головне: усвідомлення нескореності учасників українського руху, їх непримиренність до комуністичної ідеології і радянського тоталітаризму.

Водночас В.Замлинський плідно шукав маловідомі або замовчувані імена видатних українців, що прославили вітчизняну і світову науку. Він захоплюється постаттю талановитого Ю.В.Кондратюка, О.Ф.Цюлковського, публікує ряд статей і брошур, присвячених такій важливій проблемі як Україна і космос.⁴ Публікації цих та пізніших років історика помітно збагатили знання з історії української науки, утверджували її пріоритетні позиції на магістральних напрямках науково-технічного прогресу.

Започатковані на Волині теми дістали подальше і якісно нове продовження у дослідницькій діяльності В.Замлинського в Києві. З одного боку, він довів до завершення історико-публіцистичну повість «Волинський полк іде в революцію», яка витримала чотири видання,⁵ і в якій маємо зразки прекрасних нарисів про волинян Трохима Цюся, Василя Хмельницького та ін. З другого боку, на принципово новий рівень В.Замлинський підняв проблеми історії Великої Вітчизняної війни і партизанського руху, які сфокусува-

лись у підготовці докторської дисертації. Ціла серія статей, брошур, книг,⁶ побудованих на солідному джерельному матеріалі, розкривали ратний подвиг народу в збройній боротьбі з нацистськими окупантами України. З точки зору залучення персоналій, ці праці вражають не стільки кількістю, скільки вмінням автора дати стислі і водночас змістовні їх образи.

Важливо відзначити, що автор досить майстерно вивів самобутність та індивідуальність образу кожного легендарного героя партизанського руху: С.Ковпака, О.Сабурова В.Наумова та ін. Особливість цих портретів у тому, що вони виписані на тлі всього партизанського руху, максимально задокументовані. Взагалі Володимир Олександрович винятково відповідально відносився до використання джерел, хоча тогочасні ідеологічні доктрини нерідко позначались негативно і на цій стороні його дослідницької діяльності.

Як зазначалось, найбільш плідний період дослідницької роботи В.Замлинського саме як історика-джерелознавця, персоналіста пов'язаний з роботою в Київському університеті. Його перехід на посаду завідувача кафедри архівознавства та джерелознавства супроводжувався освоєнням нових навчальних курсів, набуттям досвіду педагогічної діяльності і навчально-організаційної роботи, але він швидко адаптувався до нового колективу і ще з більшою енергією пірнув у вир своїх наукових задумів. Вірний своєму амплуа, учений досліджує історію університету, опрацьовує цінні документальні матеріали, аналізує діяльність провідних учених Університету Св.Володимира, обмірковує шляхи поліпшення підготовки істориків-архівістів,⁷ пропонує оригінальні теми досліджень, дисертацій своїм дипломникам і аспірантам. І вся ця робота знову ж таки зосереджувалась навколо людей, осмислення їх життєвого досвіду. Його не покидає давній задум з часів хрущовської відлиги створити історико-документальний твір про Богдана Хмельницького, героїчне життя якого захоплювало майбутнього вченого ще з шкільних літ. Понад 20 років він пильно вивчав вітчизняні і зарубіжні джерела, різноманітну літературу про родовід Хмельницьких, збирав зображальні і рукописні матеріали, складав схеми воєнних операцій і основних битв періоду Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, публікував журнальні

статті. У середині 80-х років робота над рукописом історико-біографічного нарису була завершена і передана до редакції серії «Жизнь замечательных людей» Московського видавництва «Молодая гвардия». Почалася тривала, сповнена конфліктів і суперечок робота автора з видавцями, які вимагали від історика дотримуватись схеми, закладеної у відомих Тезах ЦК КПРС до 300-річчя так званого «возз'єднання» України і Росії, образу гетьмана як «великого воссоединителя». Не допомагав авторитет члена-кореспондента АН УРСР, видатного історика козацько-гетьманської доби Федора Шевченка, який був рецензентом книги. Рукопис надіслали на додаткову рецензію двом московським історикам В.Буганову та О.Сахарову. Нарешті у серпні 1988 р. він був підписаний до набору, а через рік книга побачила світ.⁸ Значною мірою цьому сприяли перебудовча атмосфера в суспільстві, яка утверджувалась з ініціативи М.Горбачова. Перед читачем постав незвичайний для радянської дійсності образ Великого Гетьмана, нетрафаретна характеристика Богдана Хмельницького як людини, полководця, дипломата, державотворця. У повній відповідності з історичними документами історик показав Б.Хмельницького як талановитого організатора і авторитетного провідника українського народу в його боротьбі за волю і незалежність. Він виділяє в характеристиці Хмельницького такі його риси, як природня мудрість, любов до України, хоробрість, нескореність, простота у відносинах з козаками і простими людьми. Хоч ряду стереотипів з офіційної партійної ідеології, радянської історіографії щодо Переяславської ради і україно-московської березневої угоди 1654 р. автору не вдалося уникнути, книга стала своєрідним проривом у замовчуванні головного: ролі Б.Хмельницького в утворенні та зміцненні Української козацько-гетьманської держави, її міжнародному визнанні. Описуючи смерть Гетьмана, історик наголошує, що його ховали не тільки козацька старшина, але й простий козацький люд. Всеукраїнський смуток і печаль народ виклав у своїх піснях і думах, уривком з яких закінчувалась книга:

*«То не чорні хмари ясне сочне заступали.
Не буйні вітри в темнім лузі бушували;
Козаки Хмельницького ховали
Батька свого оплакали!»⁹*

Остаточно подолати згадувані стереотипи в оцінці Богдана Хмельницького В.Замлинському вдалося в одноіменному нарисі, опублікованому в збірнику «Володарі гетьманської булави» з авторською передмовою академіка В.Смоля. Книга вийшла вже після смерті історика.¹⁰

Як відомо, у брежнєвські часи корінні питання української історії залишались на узбіччі або фальсифікувались. Тому можна зрозуміти той спалах ентузіазму, який охопив В.Замлинського в умовах горбачовської перебудови і гласності. Йому хотілось надолужити упущене, переглянути раніше опубліковані праці, дати життя так званим шухлядним рукописам. На одне з цільних місць історик поставив перед собою і колективом кафедри завдання створити серію науково-популярних історико-біографічних праць про видатних будівничих української державності: київських і галицько-волинських князів, українських гетьманів, провідників визвольних змагань українського народу, видатних учених. Він заново перечитує спадщину відомих українських істориків-біографістів, по-новому осмислює їх творчу лабораторію і спадщину. Його увага зосереджується, насамперед, на працях М.Костомарова, в особі якого бачив взірце, свого учителя.

В.Замлинський знову повертається до «Історичних портретів» М.Костомарова, зосереджується на його неперевершеному таланті персоніфікувати історію, індивідуалізувати образи діячів різних епох: Володимира Великого і Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха і Данила Галицького, гетьманів Івана Свірговського, Богдана Хмельницького, Павла Полуботка і митрополита Петра Могили та ін., вмінь знайти для кожного з них, висловлюючись мовою художника, особливий «колерит, фарби відтінків». Очевидно з таким непідкупним інтересом і захопленням він виступив упорядником книги «М.И.Костомаров» у серії «Пам'ятники історичної думки України», написав до неї ґрунтовну статтю «Микола Іванович Костомаров – історик», яка сама може бути віднесена до історичних портретів. У ній В.Замлинський нагадав слова М.Костомарова про те, що «історія – не опис життя вождів та ідей, а опис прагнення, дій і почуттів народу».¹¹ Саме ці слова стали життєвим кредом видатного історика. Аналізує-

чи шлях М.Костомарова в історичну науку, В.Замлинський зупиняється на його навчанні у Харківському університеті, на таких його рисах як допитливість, настирливість, вдумливість, природній інтерес до історії України, до мови, фольклору, обрядів і звичаїв українців. Перед нами постає яскрава постать сумлінного дослідника, активного громадського діяча, учасника Кирило-Мефодіївського товариства, друга Т.Шевченка, талановитого педагога-професора, справжнього майстра університетських лекцій, одного з ініціаторів створення українознавчого часопису «Основа».

Вражає вміння В.Замлинського знаходити яскраві, образні, влучні характеристики історичних діячів. В одній з останніх своїх праць-нарисів про М.Костомарова він зазначає, що це була «людина непересічної долі, високої освіти і культури..., життя якої найтіснішим чином було пов'язане з Україною».¹² В.Замлинський був чи не одним з перших істориків радянського виховання, який по-новому підійшов до оцінки дружби і взаємин М.Костомарова і Т.Шевченка. На його думку, ця дружба, що базувалася на спільних підходах до українських проблем, любові до України, возвелувала обох геніїв.

Відштовхуючись від спадщини М.Костомарова, В.Замлинський з кінця 80-их рр. започатковує публікацію серії історико-біографічних нарисів про видатних діячів українського ренесансу, провідників Запорізької Січі та Гетьманщини. Цей потяг до козацько-гетьманської доби української історії був цілком природним, адже ще з молодих років майбутній історик захоплювався героїкою козацтва, його державницькими устремліннями. Ось чому образи Петра Могили, українських гетьманів, особливо Пилипа Орлика, вражають своїм духовним багатством і сподвижництвом.¹³ Вершиною сподвижницької праці В.Замлинського щодо створення галереї історичних портретів України став його задум підготувати серійне видання «Історія України в особах». Він особисто опрацював концепцію проекту, відібрав найбільш яскраві, на його погляд, імена, укомплектував авторський колектив і організував його роботу. Зазначимо, що підготовку майже третини першої книги нарисів В.Замлинський взяв на себе, виступивши водночас керівником проекту.

У «Слові до читача», яким відкривалася перша книга видання, він підкреслював «Особисті процеси історії значною мірою опосередковані людською особистістю, проходять через її інтимний світ, індивідуальний досвід, внутрішні потаємні конфлікти. І у цьому розумінні історія кожної країни, кожного її періоду – персоналізована»¹⁴. До книги, що хронологічно охоплювала дві доби української історії – княжу і козацьку, включені нариси про Дмитра Байду-Вишневецького, Богдана Ружинського, Криштофа Косинського, Северина Наливайка, Іова Борецького, Петра Могили, Павла Бута, Якова Острянина, Богдана Хмельницького, Пилипа Орлика та ін., підготовлені В. Замлинським. Одна з особливостей цих нарисів у тому, що вони позбавлені будь-якого трафарету, кожен з них віддзеркалює самотність свого героя. Візьмемо, для прикладу, нарис про Северина Наливайка. Автор з самого початку наголошує на джерелах, що послужили основою для створення образу, зокрема на відомостях з Літопису Григорія Граб'янки, його свідчення про біографію гетьмана Війська Запорізького. Спираючись на інші джерела, історик описує навчання Северина Наливайка в Острозі, де він здобув сан священника, його захоплення історією козаччини, вказує на розум, освіченість, хоробрість, політичний і організаторський талант гетьмана. Особливу увагу в нарисі приділено ролі Наливайка в організації повстанського руху українського селянства проти польського поневолення, яке історик кваліфікує як перший широкий спільний виступ селян, козаків та міських низів за волю українського народу.

По-іншому відбита постать Якова Острянина, якого запорізькі козаки за 10 років до Богдана Хмельницького обрали гетьманом і який в децю інших умовах продовжив визвольний рух українства. Перед нами постає винятково здібний і талановитий полководець, знавець військового мистецтва, майстер організації бойових дій на Подніпров'ї, Лівобережжі, в тому числі на Лубенщині. Його звернення приєднатися до козаків і разом боротися зі шляхтою знаходили палкий відгук у серцях українського народу. Саме з ініціативи Я. Острянина на Україні стали створюватися партизанські загони і визвольний рух набував всенарод-

ного характеру. Автор зупинився на будівничій діяльності Я. Острянина і його сина в розвитку Чугуєва, на походах чугуївських козаків на татар.

Друга книга під цією назвою, підготовлена під керівництвом І. Войцехівської, побачила світ уже після смерті В. Замлинського і присвячувалась його світлій пам'яті.¹⁵ Вона містила нариси про 66 видатних осіб України XIX-XX ст., два нариси (Бантиш-Каменський, М. Костомаров) були підготовлені В. Замлинським ще за життя. Як відомо, в українській історіографії не дістав належного висвітлення родовід Бантиш-Каменських, зв'язки його представників з Україною і внесок у створення її історії. Основну увагу автор зосередив на двох постатях: Миколі та його сину Дмитру Бантиш-Каменським. Як образно висловився історик, «доля одним крилом пов'язала їх з Україною. І це було корисно як для них самих, так і для української історичної науки». Батько Микола Бантиш-Каменський, як управитель Московським архівом колегії закордонних справ, прищепив синові не лише любов до історії, але і до роботи з історичними джерелами. Особливо захоплювали Дмитра старожитності древнього Києва, Києво-Печерського монастиря. Працюючи завідувачем канцелярії київського військового губернатора, він зібрав цінні джерела з історії України і вирішив створити цикл праць з історії України. Як зазначає В. Замлинський, найвидатнішою з них стала «История Малой России от присоединения ее к Российскому государству до отмены гетманства, с общим введением, приложением материалов и портретов», яка постійно доопрацьовувалась і витримала ряд видань. Хоч ця праця ґрунтувалася на пануючих тоді в Росії імперських ідеологемах, фактичний, зокрема документальний матеріал засвідчував самотність української історії, а праця послужила прикладом і дала поштовх для підготовки нових, більш глибоких досліджень про Україну.

На закінчення хочеться підкреслити, що колектив кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка, якою до грудня 1994 року завідував Володимир Замлинський, продовжує започатковані ним проведення біографічних, бібліографічних дослі-

джен, створення історичних портретів, написання нових праць з української історії в особах. Це знаходить відображення у виданні довідника «Джерелознавство історії України», в якому окремий розділ присвячений найбільш відомим історикам-джерелознавцям, наукових збірників на пошану проф. Марка Варшавчика, проф. В'ячеслава Стрельського, біобібліографічного довідника «Українські архівісти» (перша частина); монографії і докторської дисертації І.Войцехівської, присвячених джерелознавчій спадщині В.Іконникова, дослідження М.Палієнко про В.Науменка та ін.

Викладачі і аспіранти кафедри були співорганізаторами і учасниками наукової конференції «Архів і особа», матеріали якої вже опубліковані. Крім того, над персоналіями працюють аспіранти кафедри: Ю.Багаліка («Історичні погляди Лесі Українки»), Н.Дідун («Архівна та археографічна діяльність М.Іванишева»), І.Мага (В.Романовський як історик, архівіст та археограф») та ін.

З великим інтересом пройшли на кафедрі джерелознавчі читання, присвячені 100 річчю від дня народження Олександра Оглоблина, а у вересні 2000 р. – джерелознавчі читання були присвячені 90-річчю від дня народження В.І.Стрельського та 70-річчю від дня народження В.О.Замлинського. У навчальному плані спеціальності «Архівознавство» є спеціальні і професійно-спрямовані курси, присвячені провідним представникам київської наукової школи істориків-документалістів, особовим архівним фондам тощо.

Що є повчальним у досвіді В.Замлинського щодо створення історичних портретів, які уроки може почерпнути молодий історик з цього досвіду? Які історіографічні висновки впливають з його доробку?

По-перше, В.Замлинський розглядав історичний портрет – не тільки як окремий жанр наукового дослідження, але й як необхідний компонент будь-якої праці, оскільки в центрі історичних подій завжди перебувають реальні особи, які суттєво впливають на ці події своїми вчинками, інтелектом, характером, особистими моральними якостями та іншими ознаками. Історія без людей, громадських, військових, культурних лідерів, політичних діячів нагадувала б пустелю, втратила б своє головне покликання – бути учителем життя.

По-друге, на прикладі праць В.Замлинського видно, що створити історичні нариси можна лише на основі глибокого і всебічного вивчення всієї сукупності джерел про того чи іншого діяча в контексті суспільних подій і явищ, пов'язаних з його безпосередньою або опосередкованою діяльністю. Історик завжди надзвичайно ретельно і уважно ставився до джерел, умів критично оцінювати їх інформативні можливості, встановлювати достовірність відомостей.

По-третє, висвітлення ролі і місця особи в історичних подіях і процесах потребує конкретно-історичного підходу, максимальної об'єктивності в оцінках, дотримання принципу всебічності. В.Замлинському були не прийнятні суб'єктивні підходи, робота за задалегідь складеними схемами. Деякий відхід від принципу об'єктивності, характерний для окремих праць радянської доби, пояснюється тими умовами ідеологічного пресу і цензури, за яких доводилось працювати історикам.

По-четверте, досвід і уроки В.Замлинського показують, що до оцінки будь-якої особи, тим більше державних, політичних і військових діячів, не можна допускати кон'юктурних підходів. Вони застерігають молоду генерацію істориків від сліпого дотримання ідеологічних стереотипів, від некритичного ставлення до праць попередників. Автору цих рядків відомо, що після відновлення незалежності України в 1991р. В.Замлинський переживав за деякі свої публікації 60-70-х р., особливо про український рух опору, соромився навіть за назви окремих з них. Водночас честь історіку робить те, що він не побоявся «перекрашуватися», самокритично переглянути оцінки і методологічні підходи у тій частині, в якій вони не витримали перевірку часом. Тут він був послідовним щодо загального правила історико-біографічного дослідження: оцінювати будь-яку особу не лише з позицій, ким або якою вона була, а неодмінно враховувати якою або ким вона стала.

По-п'яте, спираючись на набутий досвід і збагачуючи його, доцільно продовжити написання української історії в особах і в такий спосіб не переривати одну з провідних традицій української історіографії, до якої був причетним визнаний майстер історичного портрета – Володимир Замлинський.

¹ Див.: Замлинський Володимир Олександрович // УІЖ. – 1994. – № 2-3. – С.156-157; Войцехівська І. Замлинський Володимир Олександрович // Джерелознавство історії України. Довідник. – К., 1998. – С.170-171 та ін.

² Чишко В. Біографічна традиція та наукова біографія в історії сучасності України. – К., 1996. – С.168.

³ Див.: Замлинський В.О. Життя для людей. – Львів, 1962; Його ж. Боротьба проти німецько-фашистських загарбників та Волині // УІЖ. – 1964. – № 5.

⁴ Див.: Замлинський В.О. Він прокладав шлях у Всесвіт. – К.: 1963; Його ж. Астронавт. – Львів, 1964.

⁵ Див.: Замлинський В.О. Волинський полк іде в революцію: У 2-ч. – Львів, 1972; Вид.4. – К., 1986.

⁶ Див.: Замлинський В.О. З вірою в перемогу. Комуністична партія на чолі партизанської боротьби проти німецько-фашистських загарбників у західних областях України – К., 1976.

⁷ Див.: Замлинський В.О. Роль «Архівів України» у підготовці кадрів істориків-архівістів у Київському державному університеті ім. Т.Г.Шевченка // Архіви України. – 1986 – № 6; Київський університет імені Тараса Шевченка. Сторінки історії і сьогодення, – К., 1994.

⁸ Замлинський В.А. Богдан Хмельницький. – М., 1989.

⁹ Там само. – С.331.

¹⁰ Замлинський В. Богдан Хмельницький // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. – К., 1995.

¹¹ Замлинський В.А. Николай Иванович Костомаров – историк // Н.И.Костомаров. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989. – С.652-670.

¹² Замлинський В.О. Микола Костомаров // Історія України в особах XIX-XX ст. – К., 1995. – С.70-71,

¹³ Див.: Замлинський В.О. Петро Могила у портретній галереї М.Костомарова // Людина і світ. – 1984. – №4; Його ж. Особа Петра Могили в дослідженнях М.Костомарова // Наука і світ. – 1989 – № 7; Його ж. Пилип Орлик – гетьман України, автор першої в Європі державної Конституції // Ранок. – 1993. – № 9-10.

¹⁴ Історія України в особах IX-XVIII ст. – К., 1993. – С. 3.

¹⁵ Історія України в особах XIX-XX ст. – К., 1995.

Марія Дмитрієнко

ВСЕ ПОЧИНАЛОСЯ ТАК: З РОБОТИ НАД СТВОРЕННЯМ ПЕРШОГО В УКРАЇНІ ПІДРУЧНИКА СІД

Хоча знала В.О Замлинського я давно, та активна наша співпраця, чудові взаємини почалися з часу, коли він очолив кафедру архівознавства (так у ті роки іменувалася теперішня кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичних знань) в Київському державному університеті ім. Т. Шевченка.

Робота викладачів вузів суттєво різниться від праці науковців академічних установ. Якщо у вузах головне – учбовий процес, а наукова робота безпосередньо залежить від самих вчених, які розробляють крім різного роду методичок, теми, що їм найближчі за отриманим фахом, то нашу наукову долю визначають актуальні проблеми вітчизняної історії, над якими й працюють вчені. Оскільки багато хто у нас читає спецкурси у вищій школі, то ми постійно відчуваємо потребу у підручниках в галузі СІД, яких в Україні видруковано не так вже й багато. Саме це спонукало нас до активної співпраці з В.О.Замлинським.

Відверто кажучи – створити посібник для студентів з спецдисциплін – то була його ідея, яку Володимир Олександрович виношував давно. Пригадую ті дні, коли на засіданні кафедри він запально переконував колег зібрати всі сили, вміння, знання і негайно почати роботу над написанням розділів. Чимало було суперечок стосовно того, за яким принципом викладати матеріал. Тож разом з ним та Іриною Войцехівською, не так давно його аспіранткою, а тоді – кандидатом наук, ми розробили концепцію побудови посібника. Вирішили, що найкраще кожен із розділів, в якому висвітлювались, бодай коротко, історія окремої складової з СІД, генеза, об'єкт та предмет їх дослідження, здобутки в цих галузях знань в Україні, подавати за абеткою назв самих спецдисциплін. Труднощі на шляху, який прийшлося здолати нам з ним, як редакторам, під час організаційної роботи, було чимало.

Адже справа, за яку ми взялися, була сама по собі дуже важкою. Вперше у вітчизняній практиці (тоді йшлося про всі національні терени, які входили до складу СРСР) і світовій науці було зібрано «під одним дахом» відомості про становлення та розвиток понад 60 СІД (на тоді їх в нашому списку на обліку було до 70, тепер – понад 80) основних джерел, які несуть унікальну інформації про процеси розвитку суспільства, а, по великому рахунку, – світової цивілізації. Треба було тільки бачити, як горіли очі у Володимира Олександровича, коли він говорив про перспективи розвитку галузей СІД в Україні! Мені бракує слів, щоб передати моє тодішнє захоплення від перспективи, що відкривалася!

Спочатку В.О.Замлинський орієнтував нас на те, щоб з'ясувати інтелектуальний потенціал, тобто визначити, хто ж може стати авторами кожного із визначених розділів. І ... почалось листування! Виявилось, що багато хто з наших колег, читаючи нормативні та спецкурси у вузах, навіть гадки не мали, які ще, крім традиційно відомих 15 СІД, можна розглядати у своїх лекційних курсах. Нас буквально завалили листами. Вчені з Москви, до яких ми звертались за консультаціями, скептично ставились до можливості створення підручника. «Про що ви говорите, колеги, – писав нам С.О.Шмідт (справжній енциклопедист в нашій галузі). – Адже навіть Москва не береться за таку глобальну справу». Це ще більше розпалило В.О.Замлинського. «А ми – візьмемося! І зробимо!» – весь час повторював він, коли у нас чергового разу опускалися руки. Понад 30 авторів, з різних міст України, їх власним розумінням поставленого завдання, трактуваннями фактів, методик отримання інформації з джерел СІД. Всього було на тому шляху – «шляху до зірок». Побачивши, що повертати статті авторам на доробку та правку – затягне справу, В.О.Замлинський прийняв рішення: «Якщо тут, на місці ми зможемо «дотягти» представлений матеріал до належного рівня, то авторів ставити тільки до відома відносно того, як відредагувати, що дописали, або скоротили. Інакше – затягнемо процес підготовки рукопису на вічні віки». Так і зробили. Якщо врахувати, що по тих часах не було ще комп'ютерів, клацали на машинці, клеїли, переписували, доповнювали вручну. А професор Замлинський вже почав «оббігати» високі

кабінети, доводячи необхідність якнайшвидшої появи посібника.

Сьогодні навіть не віриться, що спромоглися ми за якийсь там один рік подолати шлях від ідеї до рукопису, готовому до видання.

У «ніч перед боєм», що передувала дню здачі рукопису на виробництво, до початку другої години ночі в нашому інституті горіли вікна: вичитували, клеїли, відрізали, піддруковували. Володимир Олександрович, що жив поруч, через два будинки від інституту, телефонував нам, питаючи чи пили-їли, шуткував, підбадьорював, зітхнув з полегшенням тільки тоді, коли віднесла Ірина Нінелівна Войцехівська рукопис підручника з відповідним набором документів до видавництва Міністерства освіти. А потім були вичитки. І знов обходились своїми силами. Уявіть собі: вийшло 323 сторінок верстки!

Читав Володимир Олександрович текст дуже уважно. Досі на кафедрі зберігаються сторінки верстки з його вдумливими, доречними, глибоко професійними правками. Дивишся на них і уявляєш собі схилену над тими сторінками красиву голову в обрамленні вже сивого, грайливо кучерявого волосся. Ось підносить він очі, знімає окуляри і починає з нами дискутувати. Обережно, щоб не ушкодити самолюбство колег, посміхаючись щиро, доводить, переконує, радить. Як сьогодні нам не вистачає його професіоналізму, тактовності, щирості, тієї гарячкості, запальності, вміння розуміти інших, бажання допомогти.

Підручник вийшов друком 1992 р. Жовта, м'яка обкладинка, папір далеко не кращого ґатунку, а набір – глухий текст. Але то була наша перша велика перемога! Тираж книги – 2 тис. І це – на всю Україну! Сьогодні її не знайдеш у продажу, а ті її примірники, що у нас під рукою, як авторські, – зачитані, бо пройшли через десятки – сотні рук студентів, аспірантів, викладачів.

Повертаючись думкою у ті часи, із почуттям світлої вдячності згадую Володимира Олександровича, який, при своєму шаленому завантаженні, зумів організувати вихід в світ книги, якій і досі немає аналогу. Ми чудово відсвяткували день народження посібника. І хоча різнилися суттєво за віком його автори, ми, як одна велика сім'я, співали, танцювали і, як ведеться у колі фахівців, знов і знов сперечалися з приводу окремих положень, авторсь-

ких тверджень, думок. Не було у нас, як тепер прийнято це робити, громадської презентації. Якщо відверто, то ніхто навіть не сказав нам «дякую!». Та хіба у тому річ? Головне ми, під керівництвом В.О.Замлинського, зробили таку корисну справу.

Саме у часи підготовки підручника я мала щастя тісно спілкуватися, майже щоденно, з Володимиром Олександровичем. Скільки у нього було ідей, планів – не перелічити. А як він любив людей, відданих науці, запальних, як він сам! Він довіряв нам і завжди засмучувався, коли хтось не виправдовував його довіри. Працював він по вісімнадцять годин на день і страшно дивувався, коли колеги починали у розмовах щось торочити про «робочий час». «У нас все життя – той робочий час. Нічого більше. Всі маємо родину, близьких, сім'ю, але одночасно – «кохану роботу», – не раз повторював він. А вислів: «Знов був у неї» – означав: ходив на побачення до Клію – в архів чи бібліотеку.

Життя відміряло йому не так вже і багато часу. Можливо, якби шанував себе, відпочивав, не навантажував на свої плечі силенну тягарів (все послішав зробити, не відкладаючи на майбутнє), то й досі був би серед нас. А так – пішов із життя, неначе відлетів у вирій з журавлями. Тужимо за ним, згадуємо щоразу, коли знов і знов беремося за його заповіт – створити повноцінний, широкомасштабний підручник, який би задовольнив вимоги часу. І цілком свідомі того, що без тої першої нашої праці, його дітища, нічого у нас не вийшло б. А так – є в Інституті історії України відділ СІД (не раз говорив про необхідність такого Володимир Олександрович), в регіонах пишуть та видають окремі підручники (на 3-5 глав), а ми спромоглися започаткувати і успішно видавати збірку наукових праць із спецдисциплін, один з номерів якого (саме цей) присвячуємо його пам'яті. А вона вічна, допоки ми живі. Роде наш красний і вічний, як світ, бо є серед його синів такі, як В.О. Замлинський!

Спасибі Вам, Володимире Олександровичу, що були в нашому житті. Саме Вам дякує сьогоднішнє покоління вчених за те, що зрозуміли Ви у свій час важливість нашої праці в галузі СІД, щедро дарували ідеї, ділилися з нами своїми думками, планами. Нам ще досі не вдалося здійснити того, що Ви накреслювали на

майбутнє, як пріоритетне в наших галузях знань, хоча все ж є про що звітувати. Знаємо, що дуже зраділи б Ви, аби дізналися там, у далечині: такі створюють Ваші колеги, колишні аспіранти, підручник з СІД! Робота на стадії підготовки текстів.

Цей збірник, присвячений світлій пам'яті професора В.О.Замлинського, ми адресуємо всім, хто його знав, любив, поважав за талант, наполегливість в досягненні мети, мужність і щирість. Наша скромна праця – данина пам'яті вченому, що в прямому розумінні слова, згорів на роботі. Шана і хвала Людині, подвижнику науки!

Ірина Войцехівська

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТТЯ ТА ТВОРЧОСТІ ПРОФЕСОРА ВОЛОДИМИРА ЗАМЛИНСЬКОГО

Наукова спадщина доктора історичних наук, професора Володимира Олександровича Замлинського налічує більше 250 опублікованих праць і охоплює найрізноманітніші напрями історичної науки, серед яких джерелознавство, архівознавство, документознавство, археографія, біографістика, геральдика тощо. Відомий він і як ґрунтовний дослідник історії Другої світової війни, партизанського руху на Україні, Гетьманщини, зокрема періоду Визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького.

Такий діапазон наукових інтересів вченого свідчить не тільки про широку ерудицію, фундаментальні знання, а й про постійний науковий пошук, невтомну працю, що є наслідком неабиякої духовної зрілості і професіонального досвіду.

Джерельна база дослідження наукової спадщини вченого-сучасника, – багатогранна і яскрава завдяки не тільки власне збереженому корпусу документальних джерел, а й, головним чином,

спогадам колег і друзів, де особистість вченого постає в усій повноті професіоналізму, досвідченості та талановитості.

І якщо вірно кажуть у народі, що людина освячує місце, то професор Володимир Замлинський своєю духовною сутністю, потенціалом людяності освятив шлях не одному молодому поколінню вчених, ставши, як то кажуть, «дідусем» в науці і виховавши десятки аспірантів, багато з яких стали докторами наук і вже мають своїх учнів.

До джерельної бази дослідження життя В.О.Замлинського слід, перш за все, віднести вагомий науковий доробок вченого: монографії, науково-публіцистичні книги, численні брошури історико-біографічного спрямування, статті у збірниках наукових праць, періодичних виданнях, виступи на конференціях, наукових нарадах, семінарах, читаннях.

По-друге, численні рецензії вченого на праці колег, докторські та кандидатські дисертації, відгуки на автореферати тощо. Вагомою групою науково-педагогічного напрямку діяльності професора є плани лекційних курсів та практикумів для студентів, що спеціалізуються з архівознавства та інших галузей історичної науки.

Велика група джерел особового походження значною мірою розпорошена і зберігається в Державному архіві м.Києва, Житомирському Краєзнавчому музеї, Андрушівській середній школі, Поточному архіві Київського національного університету імені Тараса Шевченка, архіві кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки та родинному архіві Замлинських.

Суттєво доповнюють джерельну базу спогади колег, учнів, друзів та рідних вченого в різні періоди його життя та творчості. Звісно, охопити весь цей корпус джерел в одній розробці неможливо, тому метою нашої розвідки є аналіз документів особового архівного фонду В.О.Замлинського, який був переданий в Державний архів м.Києва дружиною вченого – Н.І.Замлинською у 1996 р. у кількості 160 од. зб. Впорядкування фонду проводилося протягом 1997 – 1999 рр. Фонд описаний згідно з «Методичними рекомендаціями з науково-технічної обробки документів фондів особового походження» (М., 1990).

Хронологічно документи фонду охоплюють період з 1930 р. до

1993 р. і структурно поділені на розділи: творчі матеріали (рукописи); матеріали наукової та громадської діяльності; особисті біографічні документи; листування; образотворчі матеріали; матеріали, зібрані В.О.Замлинським до своїх робіт.

Аналізуючи комплекс джерел особового фонду, можна констатувати, що він вагомо репрезентує особистість вченого та його внесок у розвиток історичної науки.

З метою ґрунтовнішого дослідження та логічного викладу результатів опрацювання документів фонду, вважаємо доцільним весь наявний корпус джерел умовно розподілити на 5 груп:

1. Біографічні документи.
2. Наукові, педагогічні та творчі матеріали.
3. Документи службової та громадської діяльності.
4. Епістолярні джерела.
5. Іконографічні (зображальні) матеріали.

До першої групи матеріалів належить 16 справ, серед яких довідка Андрушівської середньої школи № 1 Житомирської області (місце народження В.Замлинського – с.Андрушівка), в якій наводиться виписка з метричної книги за 29 липня 1930 р., з вказівкою на те, що «у батьків: Замлинського Олександра Всеволодовича (27 років) та Замлинської Франціски Францевни (19 років) народився 24 липня син Владислав»¹. Цікаво, що цей документ знайшли юні слідопити товариства «Шляхами героїв», яке багато років працює при Андрушівській школі. Це основний документ, який встановлює точну дату народження вченого, адже в його паспорті зазначена дата 24 червня. У справі знаходиться копія атестату про середню освіту, де зазначається що Володимир Замлинський у 1957 р. закінчив Каширську середню школу екстерном з оцінками «добре». Цей атестат давав право для вступу у вуз².

Наступного року В.Замлинський був зарахований студентом 1 курсу Львівського університету, а через рік переведений на 2 курс Історико-архівного інституту³. Зазначимо, що у справі Замлинського – студента зберігаються численні листи, довідки, накази, які свідчать про активну наукову роботу як у вузі, так і за його межами. Так, у листі начальника Державного архіву Волинської області, направленою проректору по заочному навчанню Львівського

держуніверситету від 10.01.1959 р. зазначається, що В.Замлинський є співавтором книги «Історія Луцька», яка вже знаходилась у видавництві, співпрацює в редакції «Волинського перцю» та публікується у газеті «Радянська Волинь»⁴. Тут же зберігається повідомлення про те, що наказом ректора Історико-архівного інституту за № 176 від 10 жовтня 1962 р. за успішне навчання у 1961-1962 навч.р. В.Замлинському оголошується подяка із відповідним записом в особову справу та повідомленням за місцем праці⁵. Зберігаються рецензії О.М.Медушевської на його курсову роботу за третій курс «Судово-слідчі матеріали буржуазно-поміщицької Польщі – важливе джерело вивчення революційної боротьби трудящих західних областей України» та дипломну роботу «Партизани Волині» (5 розділів, 160 с.). Обидві рецензії позитивні. Однак у другій її автор зазначає на ряд недоліків і дає слушні поради, серед яких доцільно, на думку рецензента, розширити характеристику джерел та подати список літератури в алфавітному порядку⁶.

У фонді також зберігається копія диплому про вищу освіту, в якій зазначено, що у 1964 р. В.Замлинський закінчив Історико-архівний інститут і отримав кваліфікацію історика-архівіста⁷. Через два роки він захищає кандидатську дисертацію, про що свідчить копія диплому кандидата наук за № 003773 МИТ, який виданий 19 листопада 1966 р.⁸. На цей час в науковому доробку вченого було вже більше 50 публікацій, серед яких «Луцьк. Нарис історії міста», «Життя для людей» (про П.В.Васюту, першу жінку – депутата Верховної Ради СРСР), «Астронавт» (про Ю.В.Кондратюка), «Караюча земля. Боротьба трудящих Волині проти німецько-фашистських загарбників» та ін.

До комплексу біографічних документів відноситься атестат старшого наукового співробітника, виданий 17 липня 1974 р., копія диплома доктора історичних наук за 1975 р. та копія атестату професора, яка датована 9 серпня 1985 р.⁹. Шлях вченого відображений і в записах трудової книжки, де зафіксовані всі сходишки службової кар'єри; і в укладеному самим професором списку «Біографічні дані на 1990 рік», де В.Замлинський зазначив свій стаж роботи, час присвоєння наукових ступенів та звань, перелік гро-

мадських доручень, кількість підготовлених кандидатів наук та докторів, виданих монографій, брошур, статей тощо¹⁰.

В цій же справі наявна анкета експерта Міністерства освіти України із зазначенням пріоритетних напрямів наукових досліджень вченого, його інтересів, опублікованих студій та ін.¹¹

У фонді В.О.Замлинського є декілька справ, де зберігаються вітальні адреси з нагоди 50-ти, 55-ти та 60-річчя з дня народження вченого, поздоровчі телеграми з приводу захисту докторської дисертації, одержання звання професора, виходу книжок, зокрема «Богдан Хмельницький» у видавництві «Молодая гвардия» у Москві та ін.¹²

Окрема справа (22 арк.) охоплює чисельну групу грамот, якими було нагороджено В.О.Замлинського протягом 1967-1990 рр. Це грамоти Правління товариства «Знання», «Спілки журналістів», Головного Архівного Управління, Київського університету імені Тараса Шевченка та багатьох інших товариств і організацій. Поруч з ними знаходяться справи з членськими квитками В.Замлинського: члена Всесоюзного товариства поширення політичних і наукових знань (1961 р.), Всесоюзної спілки краєзнавців (1990 р.), Центральної ради добровільного спортивного товариства «Трудовые резервы» (1948 р.), всесоюзного добровільного фізкультурного товариства «Спартак» (1950 р.), всесоюзного фізкультурно-спортивного товариства «Динамо» (1960 р.) та ін.¹³. Тут же зберігаються і читацькі квитки, які були видані В.О.Замлинському різними бібліотеками з 1952 до 1992 рр.; різноманітні посвідчення: від начальника ВТК Ризького заводу № 145 (1952 р.) до посвідчення професора Київського університету (1993 р.).

Таким чином, джерела біографічного спрямування датуються періодом від народження В.Замлинського (1930 р.) до його смерті (1993 р.). Вони дають змогу прослідкувати весь життєвий шлях вченого, основні віхи його біографії, визначити етапи та події, які відіграли вирішальну роль у становленні його як вченого.

Друга група джерел – наукові, педагогічні та творчі матеріали, – найбільш численна (84 справи). Науковий напрям діяльності В.Замлинського репрезентується блоком документів, перш за все рукописами та машинописами праць – від дипломної роботи «Пар-

тизани Волині» до останніх наукових розробок, серед яких «Гетьмани України», «Михайло Максимович. Історичний портрет», «Козацька доба (історичний нарис)» та ін.

На початковий період творчості вченого (50-60-ті рр.) припадає чимало наукових розробок, присвячених історії Волині, усній народній творчості в Західній Україні, боротьбі з фашизмом у роки війни¹⁴. Саме тема історії Другої світової війни у 70-ті рр. полонила вченого. У фонді зберігається машинопис монографії «З вірою в перемогу», підготовленої для видавництва «Вища школа» у 1976 р. Як рубіжний етап у дослідженні даної проблематики був захист вченим докторської дисертації у 1978 р., про що свідчить група супутніх документів (стенограма засідання, виступи, зауваження опонентів та рецензентів) та машинопис автореферату дисертації з авторськими правками¹⁵.

Наступне десятиліття (1980-і рр.) позначилося декількома фундаментальними науковими творами з проблем української історії доби Гетьманщини. Серед них значна за обсягом, інформативністю, новим баченням проблеми художньо-документальна книга «Богдан Хмельницький», неповний рукопис якої (560 с.) та машинопис (509 с.) зберігаються у фонді. Сім справ охоплюють весь комплект підготовчих матеріалів книги. Рукописний варіант (рос. мова, чорними чорнилами на білому та жовтому папері) містить багато авторських правок, вставок по тексту і на звороті, цитати з польських хронік та літописів¹⁶. Книга побачила світ у 1989 р.¹⁷

На цей період припадає і копітка робота В.О.Замлинського над «Портретами» гетьманів, зокрема нарисами про Северина Наливайка, Самійла Кішку, Марка Жмайла, Петра Сагайдачного та ін. У декількох справах фонду зберігаються рукописи, машинописи і, навіть, гранки з макетом обкладинки книги «Гетьмани України»¹⁸. У рукописному варіанті В.Замлинський дає таку робочу назву книзі: «Документально-історичний роман про Богдана Хмельницького та біографічні нариси про деяких інших гетьманів України»¹⁹. Тут же зберігається декілька рукописних списків – підрахунків кількості гетьманів з вказівкою на період і місце їх гетьманування. Відкривається книга вступною частиною під назвою «Слово про козацтво України та його гетьманів». Мова йде про Венце-

слава Светольдовича, Євстафія Дашкевича, Предслава Лянц-коронського, Байду-Вишневецького, Євстафія Ружинського, Івана Свірговського та ін. Характерною особливістю цих нарисів є те, що їх автор використовує багато джерел, цитує літописи, зокрема «Слово о полку Ігоревім», вірші Тараса Шевченка, народний епос тощо. Закінчується книга укладеною автором хронологією гетьманів з їх короткими біографіями. До речі, автор книги зазначає, що не вважає укладену ним хронологію повною і остаточною²⁰.

І якщо погодитись з висловлюванням, що «книги, як і люди, мають свою долю», то зазначу, що цю книгу спіткала нещаслива доля. Вичитка макету книги – остання наукова праця вченого. Дочитати її до кінця він не встиг. Так і залишилась вона відкритою на 142 сторінці на його робочому столі. Повністю підготовлена до друку, вона так і не була опублікована.

На рукопис цієї книги залишилось чимало ґрунтовних рецензій, серед яких рецензія член-корр. НАН України Ф.П.Шевченка, в якій він позитивно оцінює її та висловлює окремі побажання автору: «слід було б згадати про використані джерела для висвітлення піднятих питань; зазначити, що назва «гетьмани» прийшла на Україну з Польщі і що означала ця назва; на Січі були кошові отамани, а також гетьмани. Яка різниця в їх значенні і діях...»²¹.

Серед цієї групи джерел лист доктора історичних наук, професора М.П.Ковальського (мабуть, не атрибутований архівними співробітниками, бо не описаний) з важливими, принциповими, науково-обґрунтованими зауваженнями²².

Окремою групою джерел наукового спрямування виступають відгуки та рецензії В.О.Замлинського на твори різних авторів: відзив на докторську дисертацію П.І.Денисенка, на автореферати докторських дисертацій П.К.Смітюх, Ю.Г.Гошко, кандидатських дисертацій В.М.Тищенко, П.П.Панченка, Т.К.Колодіної, С.В.Кушинської та ін²³.

Тут же зберігається рукопис відзиву В.О.Замлинського, як офіційного опонента, на докторську дисертацію вченого з Грузії А.Г.Матіашвілі на тему: «Дружба та братерське співробітництво українського та грузинського народів у період Великої вітчизняної війни 1941-1945 рр.» та багато ін.

Чимало рецензій, відзивів і просто дружніх порад збереглося на праці В.О.Замлинського. Період 1970-1993 рр. представлений більш як 30 документами, серед яких рецензія О.О.Стася, кореспондента «Робітничої газети» на нарис В.Замлинського «Життя для людей», дві розгорнуті рецензії доктора історичних наук В.І.Клокова та кандидата історичних наук О.Ф.Мінгазутдінова на монографію «Несокрушимое единство», в яких ґрунтовно та докладно проаналізований текст рукопису, вказано на ряд неточностей та висловлено чимало порад і рекомендацій для успішного завершення роботи над текстом²⁴.

Науково-педагогічна діяльність Замлинського репрезентована незначним блоком матеріалів, серед яких програми курсів лекцій, плани семінарів, проспекти підручників та учбових посібників. Як правило, всі ці матеріали хронологічно охоплюють період 1982-1993 рр., коли В.Замлинський обіймав посаду завідувача кафедри архівознавства та джерелознавства Київського університету. У фонді зберігаються плани лекцій на тему: «Предмет і метод джерелознавства», «Методика роботи з історичними джерелами», екзаменаційні питання з курсу «Архівознавство», декілька рукописних і машинописних варіантів плану-проспекта підручника «Джерелознавство історії України» з вставками та численними правками В.О.Замлинського.²⁵

Комплекс матеріалів творчого спрямування хронологічно охоплює період з 1950-х р. від перших публіцистичних оповідань «Екзамен», «На конкурс», «Вчителька», «Кімната»²⁶ до останніх розробок та сценаріїв вченого для виступів на радіо та телебаченні²⁷. Ця група джерел цікава не тільки авторським баченням актуальності проблематики, інформативності та важливості піднятих питань, але й тим, що вона є свідком еволюції його поглядів, зміни акцентів в наукових і творчих інтересах, що знайшло відображення у багатогранній творчості В.О.Замлинського. Блок даних матеріалів вміщує біля 40 оповідань російською та українською мовами, деякі з них у 2-3-х варіантах, доповнені та перероблені автором.

Привертають увагу тексти віршів, пісень та програма концерту, присвяченого врученню Волинській області ордена Леніна (1967р.),

де виконувалась пісня на слова луцького поета О. Богачука, музику до якої написав В.Замлинський²⁸. До речі, їх дружба тривала все життя. Значно пізніше, 1984 р. до 50-річчя з дня народження Олександра Богачука у газеті «Радянська Волинь» В.Замлинський публікує статтю «Щирість поетичного слова»²⁹. Автограф цієї праці під назвою «Поет щасливої долі» зберігається у фонді³⁰. В.Замлинський пише, що як поет О.Багачук починався з пісні. Він наводить слова ювіляра: «Я вийшов з ковальського роду. Кувався у горі народу». І далі автор статті пише, що Олександра Богачука поєднувала творча дружба з Г.Майбородою, К.Верменичем, В.Процько, А.Пашкевичем та іншими відомим композиторами. У цій же справі є машинописи пісень (з нотами) В.Замлинського. Це «Матроська лірична», «Карельська берізка» та ін., що були написані у 1956 р. у Мурманську під час служби у Військово-морському флоті³¹.

До третьої групи джерел – віднесено блок документів (16 справ), які відображають трудовий шлях вченого, його службову кар'єру, свідчать про велику громадянську свідомість та авторитет серед колег-науковців.

Це, перш за все, заявки на видання особових та колективних праць, видавничі договори, документація з проблем публікації, рецензування та виступів з доповідями на різноманітних нарадах, засіданнях та ін. форумах. У фонді зберігається листування В.О.Замлинського у 1950-х рр. з редакцією ж. «Юність», куди молодий початкуючий письменник надсилав свої перші праці. Серед них слова і музика пісні «Матроська лірична», яку він мріяв опублікувати в цьому молодіжному журналі³².

Все життя зберігав Володимир Олександрович лист від редактора газ. «Полярная правда» (Мурманськ) О.Воробйова від 30 грудня 1952 р. з відмовою опублікувати у газеті одне з перших його оповідань «Деталь». Редактор радив йому дещо переробити текст і надіслати його після доопрацювання³³. Мабуть, перші невдачі були найбільш вразливими і залишились в пам'яті назавжди. У фонді чимало заявок на видання праць та видавничі договори з Львівським книжково-журнальним видавництвом за 1962 р.-1970 рр., зокрема лист директора видавництва «Каменярь» П.М.Ін-

гульському з проханням включити до плану видавництва на 1966 р. книгу «Волинський полк іде в революцію», документація про співпрацю з видавництвом «Молодая гвардия» (Москва), серед якої договір на видання книги «Богдан Хмельницький», листування з завідувачем відділу видавництва С.Ликошиним з приводу перевидання її у зв'язку із рішенням ЮНЕСКО святкувати у 1995 р. 400-річчя з дня народження Б.Хмельницького, договір з видавництвом політичної літератури України, видавництвом «Веселка», якому В.О.Замлинський пропонував рукопис книги художньо-документальних нарисів «Богдан Хмельницький і його час» та ін.³⁴

Серед численних документів договори на видання книг «Життя для людей» (від 27 червня 1962 р.), «Астронавт» (від 30 березня 63 р.), «Караюча земля», датований 24 вересня 1964 р., два договори (від 1966 р. та 1970 р.) на публікацію книги «Волинський полк іде в революцію», на видання книги «Гетьмани України» (від 3 червня 1991 р.)³⁵ тощо. Тут є і декілька листів директора Політвидаву України Г.Ф.Немазаному, в яких Замлинський дякує за згоду на переклад «Богдана Хмельницького» українською мовою. Лист датується 7 серпня 1990 р., тобто через рік після виходу книги у світ.³⁶

Останнім за терміном підписання є договір з видавництвом дитячої літератури «Веселка» про передмову та упорядкування книги: «Микола Костомаров. Галерея портретів», яка вийшла друком у 1989 р.

У фонді зберігаються копії листів на ім'я начальника управління наукових досліджень Міністерства освіти України В.І.Біленко за підписом проректора Київського університету імені Тараса Шевченка В.А.Макари та декана історичного факультету Київського університету А.Г.Слюсаренка з проханням про виділення фінансування на розробку наукової проблеми «Історія розвитку джерелознавства в Україні»³⁷, підсумком якої стало видання учбового посібника «Джерелознавство історії України. Довідник»³⁸.

Серед матеріалів фонду повідомлення про наради та конференції, запрошення на участь у пленумах, зборах, урочистих подіях, прохання прорецензувати рукописи, поділитися думками та виступити зі спогадами про окремих осіб, з якими В.Замлинський

був знайомий та співпрацював³⁹. Так, у листі, підписаному зав. Дунаєвецьким районним відділом освіти та членом правління Українського фонду культури В.С.Прокопчуком повідомляється про те, що в с. Лисогірці Дунаєвецького району Хмельницької області при школі відкрито музей і встановлено пам'ятну меморіальну дошку Івану Івановичу Сварнику. Планується провести вечір пам'яті і організатори запрошують В.Замлинського взяти у ньому участь⁴⁰. Цей блок документів, на жаль, лише частково відображає величезну та різнопланову громадську діяльність вченого. І це зрозуміло, оскільки основна маса матеріалів службового походження відклалася у фондах відомчих архівів установ, де працював Володимир Олександрович. Так, у поточному архіві Київського університету залишилась особова справа Замлинського, де зафіксована його діяльність протягом 1982-1993 рр.⁴¹. Чимало документів зберігається в університетському фонді Державного архіву м.Києва, де відклалися матеріали історичного факультету, зокрема кафедри архівознавства, яку очолював проф. В.Замлинський.

Четверта група джерел – епістолярні матеріали (10 справ), які зібрані та систематизовані упорядниками фонду за абетковим принципом і охоплюють період 1951-1993 рр. Тут знаходяться листи від рідних та близьких: сестри Лідії, брата Аркадія, дружини, колег-істориків з різних міст України і колишнього СРСР, студентів, читачів. Серед них два листи від В.П.Беляєва, – письменника, лауреата Державної премії СРСР, премії УРСР ім.Т.Г.Шевченка, заслуженого діяча польської культури, який у 1970-1980-х рр. жваво листувався з В.Замлинським з приводу видання та рецензування ряду книг, які цікавили обох вчених; листи від родини Олександра Богачука, луцького поета, з яким В.Замлинський підтримував дружні стосунки. Привертає увагу листівка-поздоровлення з Луцька з Новим 1968 роком:

*Дорогі мої Замлинські,
Новорічний Вам привіт!
Пийте вина, пийте віскі
І горілку до ста літ!
Хай живуть в здоров'ї, в щасті,
Ваші діти і батьки.*

Хай Вам стеляться квітчасті
І дороги і стежки.
Сію, вію, посіваю
Сонцем, радістю, добром!
З Новим роком Вас вітаю,
Низько-низько б'ю чолом!⁴²

Цікаві листи від поета Ростислава Братуня, з яким більше 25-и років листувався В.Замлинський, від колег-істориків Ю.Мицика, А.Юденкова, М.Ковальського, І.Ковальченка та багатьох інших.

Значна група листів належить нашому колезі, доктору історичних наук, професору Ю.Мицику. Даний комплект висвічує не тільки наукові стосунки двох вчених, а й показує процес вирішення багатьох творчих проблем, обговорення наукових студій, спільних видань тощо.

Так, у листі від 16.03.1986 Ю.Мицик повідомляє, що йому подовжили термін перебування у докторантурі і він працює над текстом докторської дисертації. У листі від 10.04.1986 мова йде про інтерпретацію джерел Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Лист великий за обсягом, ще й з додатком на 6 сторінок «Перелік джерел до книги «Герої Визвольної війни». До речі, це був період, коли В.Замлинський закінчував книгу «Богдан Хмельницький» і, звісно, обговорення цієї теми було досить актуальним.

У наступному листі Юрій Андрійович повідомляє, що вислав статтю «Генеалогія та «Дипломатика» до довідника «Джерелознавство історії України», який в цей час готувався до друку⁴³.

У фонді зберігаються листи та листівки від колеги з Польщі – доктора історичних наук, спеціаліста з проблем II Світової війни Ришарда Назаревича. В одному з листів він пише, що ознайомився з текстом докторської дисертації В.О.Замлинського і вислав на нього відзвиг. В другому – дякує за книгу «З вірою в перемогу» і пише, що готує на неї розгорнуту рецензію, яку планує надрукувати в Польщі⁴⁴.

Багато листів-поздоровлень від колег з приводу успішного захисту докторської дисертації. Серед них від А.Юденкова⁴⁵, А.Ярошенка⁴⁶, який досліджував питання історії Західної України у 1920-1930-ті рр. У своїх листах він дякує за книги, які отримав

від В.О.Замлинського, висловлює свої думки з приводу виходу у світ того або іншого видання. В листі від 25 січня 1968 р. пише, що «весь день ходив по книжкових крамницях і купив дві книжки «Пісні та вірші революційного підпілля Західної України» та збірник статей «Ті, що канули у п'ятьму». А приніс їх додому, то читав не переводя дихання. Велике спасибі Вам, як автору за те задоволення, яке є дістав, прочитавши ці книжки. Від душі вітаю Вас і поздоровляю з виходом у світ цих праць»⁴⁷.

І остання, *п'ята група джерел* (34 справи) – іконографічні (зображальні) матеріали, до яких відносяться фотографії, зібрані В.О.Замлинським для своїх наукових та творчих праць: під час роботи над проблемою підпільного та партизанського руху в роки Другої Світової війни (фото О.Федорова, Д.Коротченка, С.Ковпака), фотографії Героїв Радянського Союзу, льотчиків, десантників, моряків тощо⁴⁸, та власне особисті фотографії Володимира Олександровича, його родини, близьких, друзів, колег. Найбільш рання, датована 20.06.1956 р. під час служби у Військово-морському флоті. Невеличка фотографія (9x13), на якій В.Замлинський з дітьми. Підпис: «Я и мои товарищи»⁴⁹.

Всі інші фотографії (71) торкаються періоду 1963-1991 рр. Серед них фотографії з дружиною, дочкою, в робочому кабінеті, біля домашньої бібліотеки, під час вшанування з нагоди 50-річчя та 60-річчя з дня народження тощо⁵⁰.

Десять фотографій зафіксували засідання Вченої Ради історичного факультету Київського університету з нагоди вшанування В.Замлинського у зв'язку з його 60-річчям. Ювіляра вітають професори факультету В.Яровий, Л.Мельник, Н.Миронець, В.Мордвінцев, Я.Серіщев, В.Шевчук та ін. Невеличка група фотографій торкається луцького періоду життя та творчості В.О.Замлинського: це презентація книги «Волинський полк іде в революцію», фото з колегами та друзями під час нарад, конференцій, семінарів, лекцій в товаристві «Знання» тощо⁵¹.

Більш чисельний блок зображальних джерел репрезентує останнє десятиліття життя вченого, коли він обіймав посаду завідувача кафедри архівознавства в Київському університеті імені Тараса Шевченка. Це колективне фото з колегами та співробітниками

ками Головархіву України з нагоди 40-річчя від дня заснування кафедри архівознавства, фотографії з професорами О.Буравченковим, Я.Серіщевим, В.Панібудьласка, П.Шморгуном, В.Нем'ятим, С.Кульчицьким, А.Катренко та багатьма іншими вченими, студентами та аспірантами⁵². Ці джерела – жива історія факультету, де і сьогодні пам'ятають Володимира Олександровича. Документи його особового фонду використовують студенти і аспіранти, працюючи над курсовими, дипломними роботами та кандидатськими дисертаціями. Його ідеї, наукові нотатки, нереалізовані плани продовжують жити в працях його колег та учнів, що і є, мабуть, найвищою оцінкою ефективності наукового доробку вченого.

- 1 Державний архів м.Києва. – Ф.Р-1600. – Оп.1. – Спр.63. – Арк. 10 (далі ДАМК).
- 2 ДАМК. – Ф.Р-1600. – Оп.1. – Спр.65. – Арк.1
- 3 Там само. – Спр.64. – Арк.1, 10.
- 4 Там само. – Арк.4.
- 5 Там само. – Арк.13.
- 6 Там само. – Спр.50. – Арк.161-162.
- 7 Там само. – Спр.65. – Арк.2.
- 8 Там само. – Арк.4.
- 9 Там само. – Арк.5-7.
- 10 Там само. – Спр.63. – Арк.1, 8.
- 11 Там само. – Арк.9.
- 12 Там само. – Спр.68, 69, 70, 71.
- 13 Там само. – Спр.74-75.
- 14 Сторінки боротьби (Луцьк за часів польської окупації (1921-1939); ДАМК. – Спр.15. – Арк. 1-32; Народні переробки творів Шевченка на Волині. – Там само. – Спр.33; Будівельники Волині в семиріччі. – Там само. – Спр. 34; Усна поетична народна творчість революційного підпілля Західної України 1921-1939 рр. – Там само. – Спр.16. – Арк.1-110; Документи про гітлерівський окупаційний режим в Україні. – Там само. – Спр.34; Трудящі північної Буковини у боротьбі проти фашизму і війни. – Там само. – Спр.37.

- 15 Там само. – Спр.56. – Арк.1-37; Спр.55. – Арк.1-50
- 16 Там само. – Спр.1-7
- 17 Замлинський В. Богдан Хмельницький. – М.: Молодая гвардия, 1989. – 334 с.
- 18 ДАМК. – Ф.Р.1600. – Оп. 1. – Спр.8-14.
- 19 Там само. – Спр.8. – Арк.1.
- 20 Там само. – Спр.14. – Арк.208.
- 21 Там само. – Спр.53. – Арк.32.
- 22 Там само. – Спр.60. – Арк. 28-30.
- 23 Там само. – Спр.52. – Арк. 8-44; Спр.52. – Арк. 1-60; Спр.53. – Арк.1-34.
- 24 Там само. – Спр.53. – Арк. 18-27.
- 25 Там само. – Спр.59. – Арк.10, 14, 18, 22-25.
- 26 Там само. – Спр.20 – 28
- 27 Там само. – Спр.54. – Арк.1-14.
- 28 Там само. – Спр.29. – Арк.12-13.
- 29 Замлинський В. Щирість поетичного слова //Радянська Волинь. – 1984. – 18 грудня. – № 242 (10779). – С.4.
- 30 ДАМК. – Ф.Р.1600. – Оп. 1. – Спр.39. – Арк.1-8.
- 31 Там само. – Арк.1-10.
- 32 Там само. – Спр.78. – Арк. 1-4.
- 33 Там само. – Спр.80.
- 34 Там само. – Спр.78. – Арк.7, 29-33.
- 35 Там само. – Спр.49. – Арк.1-23.
- 36 Там само. – Спр.78. – Арк.20-21
- 37 Там само. – Арк.49-52.
- 38 Джерелознавство історії України. Довідник /Редкол. М.Я.Варшавчик (голова), Г.В.Боряк, І.Н.Войцехівська та ін. – К., 1998. – 212 с.
- 39 ДАМК. – Ф.Р.1600. – Оп. 1. – Спр.81. – Арк.3, 8; Спр.71. – Арк.1-23, 27.
- 40 Там само. – Спр.81. – Арк.6.
- 41 Архів Київського університету імені Тараса Шевченка. Особова справа В.О.Замлинського, арк.1-89.
- 42 ДАМК. – Ф.Р. 1600. – Оп. 1. – Спр.91
- 43 Там само. – Спр.93. – Арк.59-88.
- 44 Там само. – Спр.94.

- 45 Там само. – Спр.96. – Арк.23.
 46 Там само. – Арк. 29-42.
 47 Там само. – Арк.32.
 48 Там само. – Спр.153-160
 49 Там само. – Спр.128
 50 Там само. – Спр.132, 135, 139, 141, 148.
 51 Там само. – Спр. 130, 131.
 52 Там само. – Спр.129, 134, 136, 141, 143, 146, 149, 150.

Людмила Таран

ВОЛОДИМИР ЗАМЛИНСЬКИЙ: ШЛЯХ В НАУКУ

Дитинство і юність мого брата припали на важкий час – сталінські репресії, війна і післявоєнний голодокост. В 1942 р. ми отримали повідомлення, що батько наш, кадровий офіцер, пропав без вісті. Нас було в сім'ї п'ятеро дітей, Володя був найстарший. І ось тоді, залишившись без батьківської опіки, Володя, допомагаючи мамі, половину того важкого сімейного тягаря звалив на свої юні плечі. Нам було добре з ним, він нас доглядав, він турбувався за нас і, саме головне, він нам дуже багато читав і розповідав. Своїми розповідями він зачаровував нашу дитячу аудиторію (а його приходили слухати багато сусідських дітей).

Не раз, коли ми стали дорослими, я його питала «А пам'ятаєш, колись ти нам дуже багато розповідав цікавого. Де ти це все вичитував?». А він відповідав: «Книжок було мало, тому все це я придумував сам, щоб вам було цікаво».

Незважаючи на це, Володя знаходив час і для книг. Читав він дуже багато, особливо ночами, за що часто попадало йому від мами, тому що цим самим він втомлювався і виснажувався. Адже вдень йому було ніколи. Вже тоді Володю дуже цікавила історична література. Він її не просто читав. Він буквально докопувався

до кожної дрібниці, шукаючи істини, шукаючи те, що йому не вдалося усвідомити своїм дитячим і юним розумом.

А коли він вже дізнавався про те, що так йому хотілося, він радів кожній своїй невеличкій перемозі, як мала дитина.

Не завжди в той період були книжки, не завжди були можливості їх дістати в бібліотеці чи купити, тому Володя намагався їх вимінювати, інколи – за останній шматок хліба, який ми тоді отримували на «картки». За що йому теж влітало від мами.

Вже тоді він багато вигадував, писав для нас казки, вірші і оповідання. Як би те все, що він придумував для нас записати, то була б ціла гора літератури. Тому що він не просто придумував, він шукав, шукав постійно відповіді на ті питання, які його захопили, які його цікавили. І коли вже знаходив відповіді, то повідомляв нам. А ми вже знали, що нам зараз щось цікаве розповість.

Мене завжди захоплювала і дивувала його здатність мислити і аналізувати. Чомусь ми, його менші брати і сестри завжди вважали, що все, що ми не знаємо, повинен знати Володя. І якось траплялось так, що на всі наші питання йому вдавалось давати відповіді, які нас завжди задовольняли.

Вже, коли ми стали дорослими, ми розуміли, що для цього йому потрібно було багато читати, багато аналізувати, і багато досліджувати. Я часто спостерігала, що не тільки ми, його рідні, потребували його допомоги, до нього зверталися всі, хто його знав, кому це потрібно було.

Володя дуже переконливо і помірковано вмів довести свою правоту. І нам завжди здавалось, що він багато знав. Не випадково у нас його «в шутку» називали «ходячою енциклопедією». Вже коли він пішов у своє самостійне життя, він почав і писати. Спочатку він писав вірші, пісні (слова і, навіть, музику), короткі оповідання. А потім – вже твори і книжки.

Завжди пам'ятаю, що кожного з нас він вчив вчитися. Вчив правильно читати, вибирати головне, осмислювати прочитане і самостійно робити висновки. Я так думаю, що ми були першою аудиторією для нього як для педагога.

Пам'ятаю, коли ми з ним жили в Ризі (в Прибалтиці), я вчилася там в педучилищі. І мені дуже важко давалася російська мова. То

Володя заставляв мене переписувати цілі оповідання. І не просто оповідання, а осмислювати кожне слово, в якому я робила помилки і шукати на них правила.

Вже ми всі були дорослі, самостійні, а звикли до того, що все, що ми не знаємо, повинен знати Володя. І ми їхали до нього за його порадами, за його допомогою і за його авторитетом. Його впевненість завжди вселяла в нас і в наші душі силу, спокій і віру в свої сили.

А йому ж давалося це все завдяки великій, титанічній праці.

Мене вражало завжди те, що на історію він дивився, як на точну науку і це доводив у своїх роботах.

Нас вражало завжди те, що Володя мав якийсь вроджений дар захоплювати тих, хто його слухав.

Я згадую, як завжди, коли Володя мав приїздити до Луцька, мої подруги і близькі знайомі завжди казали мені: «Не забудь нас запросити на вечірку!». Вони чекали спілкування з ним і завжди з цікавістю слухали його.

В той же час Володя любив слухати й інших, багато запитував і уважно все вислуховував з великою цікавістю. Я знаю, що університет для нього став другою домівкою. І він завжди радів тому, що в нього є друзі, порадники, помічники. В університеті він ожив, знайшов себе.

А тому вся наша родина, його сім'я дуже вам вдячні за це, вдячні, що ви є, зберегли і зберігаєте пам'ять про нього. І низько вам вклоняємося за це!

СТУДІ ВОЛОДИМИРА ЗАМЛИНСЬКОГО

Споглядаючи з плину років на постать Володимира Олександровича Замлинського, згадуючи наші розмови, дискусії, застілля приходиш до єдиної думки – це була непересічна людина і, безумовно, справжній учений, який до останніх своїх земних днів був наділений здатністю відчувати нове і чуйно, з якоюсь трепетною турботою ставитися до близьких, друзів, колег. Мені пощастило активно спілкуватися чи правильніше співпрацювати в останні п'ять років з Володимиром Олександровичем. Цього було цілком досить, щоб ми стали друзями. Зустрічі в редакції відновленого часопису «Київська старовина», одним із засновників якого я був, а також першим заступником головного редактора, а він – членом редакційної колегії, нас споріднили: ми майже (за рідкими випадками, коли хтось з нас був у відрядженні) щодня мали телефонні розмови чи, зважаючи на час, довгі чи короткі зустрічі. Аналізуючи наше спілкування, напрошуються певні узагальнення, без яких неможливо подати чітке уявлення про вченого-історика. Мова йде про те, що складало основу його духовного життя, що було мірилом у ставленні до предмета його досліджень, його погляди на історичну науку: її сьогодення і майбутнє. І якщо все це умовно класифікувати, то матимемо наступні взаємопов'язані параметри діяльності цілоспрямованої постаті, для якої історія була мудрою вчителькою життя і постійним рушієм пізнання, а саме: дослідження духовної і культурної спадщини рідної країни, її джерельних витоків, прагнення зорганізувати історичну школу національно свідомих учених здатних продовжити наукові традиції Миколи Костомарова, Володимира Антоновича, Михайла Грушевського, Дмитра Багалія, а також сказати й своє вагоме слово, врешті науково-просвітницька й видавнича праця.

Мислення є страждання. Цей вираз давньогрецького мислителя Аристотеля власне і спав зараз на думку. Колись в одній з розмов Володимир Олександрович якось немовби ненароком зро-

нив фразу: «Головний інструмент будь-якого дослідника – це його думка». А думку свою він завжди стимулював. І не лише свою, а й тих, хто його оточував.

На життєвій ниві трапляється нерідко зовсім не передбачене. На початку 70-х років минулого століття я, тоді ще аспірант-заочник Київського університету, звернувся до заступника головного редактора часопису «Український історичний журнал» Володимира Замлинського з проханням опублікувати мою статтю. Це була така собі швидкоплинна зустріч, яка глибоких вражень не залишила, просто приємне спілкування, чемне ставлення до молодого автора, здається, і все, що зафіксувала пам'ять. І ось весна 1991 року. Відроджувалася незалежна Україна, її духовність, з'являється новий часопис «Київська старовина», як продовжувач тієї славнозвісної «Киевской старины». Довкола нового часопису гуртувалися ті, кому не байдужа була справжня історія нашої України без комуністичної заідеологізованості. Ми зустрілися знову. І якось відразу, не відчуваючи ані різницю у віці, ані досить високого становища в науковому колі (Замлинський вже був доктором наук, професором, завідувачем кафедрою столичного університету, автором багатьох книг і серед яких «Богдан Хмельницький», що вийшла у московській серії «Життя видатних людей»), запанувало між нами просте і щире спілкування, яке поступово стало майже щоденною необхідністю. Нехочу бути потетичним, але ми потоваришували, без якихось зобов'язень один перед одним, просто нове видання захопило нас і його творення породжувало потребу висловлювати один одному думки, обговорювати ідеї, втілювати проекти. А їх було чимало, яких ініціював Володимир Олександрович. Наш журнал – його трибуна. Але не лише одного його. Він прагне не тільки сам надрукуватися, але й залучає ще молодих обдарованих авторів, перспективних науковців. Завдячуючи Замлинському, журнал вперше познайомив читачів із трагічними сторінками біографії сестер і небожа Симона Петлюри, брутально знищених комуністичним режимом¹. А підготував нам цю публікацію за порадою Володимира Олександровича історик з Полтави Володимир Пашенко. До речі, дебютант нашого журналу згодом (знову ж таки

при підтримці професора Замлинського) приступив до довготривалого, фундаментального дослідження, яке завершилося докторською дисертацією. Зараз вихованець В.О.Замлинського Володимир Олександрович Пашенко – доктор історичних наук, професор, ректор Полтавського педагогічного університету ім. В.Г.Короленка, член-кореспондент Педагогічної Академії наук України.

Ще один переконливий факт творчого неспокою вченого. У ті роки українське суспільство тільки-но долучалося до справжньої історії нашого народу: імена козацьких ватажків були мало знані широкому читацькому загалу. До редакції часопису і до мене, як першого заступника головного редактора, надходили листи читачів з проханням побільше друкувати матеріали про гетьманів України. Поділився про це з Володимиром Олександровичем. Через деякий час Замлинський приносить об'ємний рукопис, десь аркушів зодва, під назвою «Хронологія українських гетьманів», де зібрані стислі біографії про майже усіх державних діячів козацької доби. Безперечно, для редакції це була знахідка. Після опублікування матеріалу² ми отримали велику кількість відгуків вдячних шанувальників історії. Лише тепер я осягнув, скільки потрібно було титанічних зусиль, аби підготувати таке дослідження.

«І коли ми зганьбимо недобрим словом пам'ять про цих наших пращурів, то зганьбимо і свій рід, і Україну, в народження якої внесли свій вклад її гетьмани»³. Такими словами завершувалася стаття Володимира Замлинського «Гетьмани у боротьбі за суверенітет і державність України», вміщена в одному із номерів «Київської старовини». Це не просто були трафаретні слова, в них полягав весь зміст його праці історика-дослідника, зміст його життя.

Володимир Олександрович був фанатом своєї справи і в цьому вбачав основу своєї діяльності. Наступний проект, який прагнув втілити в життя Володимир Олександрович, – це видати популярний альманах для школярів. На жаль, не встиг. Але його ідеї, задумки знайшли втілення в іншому виданні – щорічному альманасі «Історичний календар» (вийшло сім випусків). І коли мою працю як головного редактора і упорядника цього щорічника відзна-

чили шанованою в Україні і за її межами премією імені Івана Огієнка, я з вдячністю згадав свого наставника і друга Володимира Олександровича Замлинського.

Залишився у мене невиплачений ще борг перед істориком Замлинським. Я часто беру до рук білого кольору папку, у котрій лежать чернетки записів Володимира Олександровича з проспектом-планом книги про митрополитів Української Церкви. Його тодішня пропозиція про спільну підготовку такої книги у видавництві «Україна» прозвучала невимушено і водночас щиро, що відмовлятися у мене якось язик не повертався. А зараз за постійними редакторськими турботами до цього руки не доходять . . . Хоча це не виправдання, і я переконую себе, що все таки настане час, коли зможу виконати обіцянку перед своїм колегою.

Талант ученого – постійного спостерігача, збуджувача думки, людини, яка своєю справою і працею досягла великої гармонії доброзичливості: відвертості, чесності, гідності – ось узагальнений портрет Володимира Олександровича Замлинського – унікальної людини, подвижника. Своєрідним заповітом – побажанням дослідникам є його слова, які мені запам'яталися і за збігом обставин зафіксовані часописом «Пам'ятки України»: «Зрослий інтерес до першоджерел свідчить про високий рівень цивілізації; історизм мислення потребує наукового обґрунтування знань. Власне, сучасника цікавить не готова істина, а шлях до неї, і тут безцінну роль відіграють документальні свідчення. Стислий, небагатослівний текст іноді фіксує в собі суть явища. Важливо зрозуміти значення такої пам'ятки, побачити в ній риси не лише минулого а й майбутнього»⁴.

. . . І досі шкодую, що не відгукнувся тоді на прохання (і неодноразове) Володимира Олександровича відвідати його, як він жартома називав, «сільський кабінет». Звичайно, там чекали б на мене і душевні розмови біля багаття, де б смажилися традиційні шашлики, і прогулянки до ставу, що ховався в оточенні розкішних верб, і спільна праця в саду та городі. Однак за щоденними буденними редакційними клопотами поїздка все відкладалася і відкладалася. А згодом доля розпорядилася згідно таємничих і незаних нам космічних законів. Володимир Олександр Замлин-

ський якось надзвичайно швидко, не попросившись, не здійснивши багатьох задумів, ідей, проектів, отак раптово з'єднався з її величністю, що зветься Вічність.

Вічність і мудрість – нерозгадана ніким таємниця. І ніколи нам не збагненна трагічність сумної сутності: у вічність чомусь рано, ой як рано і невчасно, відходять мудрі, талановиті, добрі. Ні, не відходять, а, напевно, мріючи тануть у безвісті-вічності . . .

Того грудневого вечора я довго телефонував до Замлинських. Постійні короткі гудки спочатку не провіщали нічого трагічного. До Володимира Олександровича завжди зверталися за порадою чи консультацією чимало колег, аспірантів, видавців, учених. Я не був виключенням: власне у ці вечірні хвилини ми також обмінювалися думками щодо тем, нових рубрик, які згодом і знаходили втілення у поновленій «Київській старовині».

Врешті-решт, на тому кінці абонента почув приглушений голос дочки Володимира Олександровича Олени:

– Тато не може підійти до телефону. Викликали невідкладну.

Вночі мені приснився Володимир Олександрович. Усміхнений, жвавий. Він заспокоював мене: «Десять років я тебе не залишу, не турбуйся за журнал». Ці слова мені вселили спокій, у свідомості надією забриніла думка: пронесло. Прокинувшись, ще напівсонний, швидко набрав знайомий номер. Почув коротку, жакливу своєю невідворотністю Оленчину фразу:

– Батька нема.

Отак і з'їздили у Бірки.

Наступного спекотного літа ми з дружиною і сином відвідали Бірки. Наталія Іванівна Замлинська водила нас тими стежками, якими не так давно крокував Володимир Олександрович. Ми попрацювали і на городі, і купалися у ставку, де нам привітно кивали білі лілії, син за два тижні відпочинку звів літню кухню . . . Вечорами я переглядав рукописи старшого друга, гортав книжки його бібліотеки, а подумки був біля нього. І відчував, що він поруч.

Пам'ятаєте у Ліни Костенко:

Ніхто не сміє зупинити нас,

Тим часом ми проходимо крізь час . . .

- 1 Київська старовина. – 1993. – № 1. – С. 54 – 73.
- 2 Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 103 – 114; – № 5 – С. 88 – 93.
- 3 Київська старовина. – 1992. – № 4. – С. 2 – 6.
- 4 Пам'ятки України. – 1986. – № 3 – С. 17.

Володимир Кучер

МОЇ СПОМИНИ

Як буває, на життєвому шляху тобі зустрічаються люди, про яких пам'ять зберігає найщиріші почуття. Для мене такою людиною був Володимир Олександрович Замлинський. Не хочеться бути банальним, але говорячи про нього, трохи старшого товариша, колегу бажається справді підшукати ті слова, що найкраще характеризували цю чудову, доброзичливу, чуйну людину. Бо так воно було і та допомога, яку Володимир Олександрович надавав безкорисно, з усією душевною теплотою мені в часи мого становлення як молодого науковця не забудеться ніколи. Пам'ять вихоплює з минулого дуже багато епізодів про спілкування з Володимиром Олександровичем. Але найбільше чомусь запам'яталась перша зустріч. Було це коли б не в 1969-70 роках. Прийшовши працювати в архів Інституту історії партії при ЦК КП України по темі своєї майбутньої кандидатської дисертації, я обов'язково мав зайти до Вченого секретаря Інституту. Раніше я чув від старших колег, зокрема від мого наукового керівника Всеволода Івановича Клокова про Замлинського. А ось цього разу вперше й зустрівся з ним. Він на той час був добрим знавцем архівних справ, то й порадив мені, які справи потрібно замовити в першу чергу по моїй темі. Володимир Олександрович давав цінні поради стосовно написання кандидатської, докторської дисертацій. Адже всім добре відомо, що він мав величезний досвід науково-дослідницької роботи, написав велику кількість наукових, на-

уково-публіцистичних праць, які не втратили своєї ваги і нині.

Необхідно зазначити, що відділ історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії АН України, в якому я тоді працював, і який очолював В.І.Клоков, тісно співпрацював з співробітниками Інституту історії партії при ЦК Компартії України В.О.Замлинським, В.М.Нем'ятим, Д.П.Григоровичем та ін. Було підготовлено цілий ряд праць з проблеми «Україна в роки Великої Вітчизняної війни».

Мушу наголосити, що Володимир Олександрович один з перших вітчизняних істориків активно розпочав досліджувати так звані «білі плями»: раніше заборонені, сфальсифіковані, замовчувані теми і проблеми вітчизняної історії. Кожного разу при зустрічах він ділився своїми ідеями, планами по вивченню та висвітленню багатьох цікавих проблем. В часи перебудови, після того як Україна стала незалежною, він встиг особисто видати цілий ряд праць, під його керівництвом також були започатковані роботи, які були видруковані його колегами та учнями вже після того, як він пішов із життя.

Володимир Олександрович чимало приділяв у своїх дослідженнях темі «Україна і Друга світова війна».

Але він увійшов в історичну науку не тільки як фахівець Другої світової та Великої Вітчизняної воєн, а як й архівіст, джерелознавець, який свою науково-організаційну діяльність вченого поєднував з участю у низці наукових і науково-популярних часописів («Архіви України», «Пам'ятки України»; відродженої «Київської старовини»). У науковому доробку Володимира Олександровича значна кількість праць, присвячених історії розвитку архівознавства, історіографії, генеологічні дослідження історії козацьких родів, гетьманів України, проблеми міської та родової геральдики, питання історичної географії тощо.

В.Замлинський знаний і як сумлінний педагог, який, очолюючи кафедру архівознавства та джерелознавства історичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка 11 років, виховав не одне покоління молодих істориків, які поповнили ряди вчених, архівістів, джерелознавців.

Багатогранно обдарована людина, чуйний наставник, старший товариш вимогливий до себе і до інших, хто працював поруч з ним – таким він залишився в моїй пам'яті.

чів і дослідників, що у свою чергу засвідчувало безперервну тяглість традицій. «Двері» кафедри були завжди відкриті для студентів, аспірантів, усіх, хто бажав отримати наукову консультацію, пораду, або просто поспілкуватися з професором Замлинським. І хоча у вченого було безліч важливих справ (Володимир Олександрович був членом кількох наукових рад, редакційних колегій тощо), він завжди знаходив час для відвідувачів, зустрічаючи їх з теплою посмішкою на обличчі. Науковий авторитет Володимира Олександровича у сполученні із людяністю, відкритістю і доброзичливістю безперечно справляв вплив на його колег та учнів.

Студенти кафедри, до числа яких тоді належала і я, залучалися до участі у численних заходах, ініціатором і керівником яких був Володимир Олександрович. Особливий слід у моїй пам'яті залишили підготовка і проведення V Всесоюзної конференції з джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін, в організації якої навесні 1990 р. брали участь також ми, студенти-випускники кафедри джерелознавства та архівознавства. Це було моє перше знайомство з провідними істориками та джерелознавцями Києва, Львова, Москви, Дніпропетровська, Ростова-на-Дону та інших міст. Високий рівень організації та проведення цього наукового форуму, актуальність і наукова новизна виголошених на ньому доповідей і повідомлень сприяли подальшому розвитку джерелознавчих досліджень, а також розширенню творчих контактів кафедри з іншими науковими центрами.

Одним з важливих результатів співпраці кафедри з відділом спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України стали підготовка та видання у 1992 р. за редакцією професорів В.О.Замлинського та М.Ф.Дмитрієнко навчального посібника «Специальные исторические дисциплины», який й сьогодні широко використовується викладачами та студентами Київського та інших університетів України.

Володимир Олександрович був надзвичайно енергійною, працьовитою людиною, і своїм особистим прикладом спонукав колег, аспірантів, студентів до творчого пошуку, самовдосконалення, активізації дослідницької діяльності, написання оригінальних праць, а також до участі в колективних виданнях. У кожну книгу (а

Марина Палієнко

ПОРУЧ ІЗ ПРОФЕСОРОМ

Кожна непересічна особистість залишає по собі яскравий слід в історії, у пам'яті нащадків, учнів, послідовників. Особливе місце серед культурних діячів певних історичних періодів посідають представники університетської науки, творча спадщина та освітня діяльність яких справили вплив не тільки на розвиток наукових знань, але й на підготовку та виховання нових поколінь дослідників, викладачів, спеціалістів. Одним з таких вчених був професор Київського університету імені Тараса Шевченка, відомий історик, джерелознавець, архівознавець Володимир Олександрович Замлинський.

Моє знайомство з Володимиром Олександровичем розпочалося у другій половині 1980-х рр. – у період, коли я була ще студенткою історичного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка. Я з зацікавленням прослухала курс «Джерелознавство», який професор читав студентам першого курсу, а згодом, на другому курсі, коли відбулась спеціалізація студентів за кафедрами, вирішила обрати очолювану Володимиром Олександровичем кафедру джерелознавства та архівознавства. Ця кафедра привертала до себе студентів не тільки можливістю більш глибокого вивчення таких фундаментальних дисциплін, як джерелознавство, історіографія, архівознавство, але й тією творчою атмосферою і демократичними традиціями, які були притаманні їй ще з часів Федора Павловича Шевченка та В'ячеслава Ілліча Стрельського, і які продовжував підтримувати та розвивати професор Замлинський.

У той час поруч з Володимиром Олександровичем на кафедрі працювали Олександр Васильович Долинський, Анатолій Мусійович Іваненко, Регіна Никандрівна Петренко, Світлана Федорівна Павленко, Ірина Нінелівна Войцехівська, Юрій Михайлович Сорочка, Андрій Миколайович Зубко. Це був органічний, творчий колектив однодумців, представлений кількома поколіннями виклада-

він був автором значної кількості монографій, статей, документальних публікацій) Володимир Олександрович вкладав частину своєї душі. Дійсно подією не тільки особистого наукового життя Володимира Замлинського, але й святом на кафедрі була поява книги «Богдан Хмельницький», що вийшла друком у 1989 р. у Москві в серії «Жизнь замечательных людей». У цьому творі повною мірою розкрився не тільки талант Замлинського-історика, але й Замлинського-письменника, що привернуло увагу до його творчості не тільки фахівців, але й широкої читацької аудиторії. Ця книга з дарчим написом Володимира Олександровича була у той час для мене найкращим подарунком, який й сьогодні залишається прикрасою мого бібліотечного зібрання.

На початку 1990-х рр., коли я вже була аспіранткою професора Замлинського, він залучив мене до участі у підготовці двотомного видання «Історія України в особах». Володимир Олександрович був автором ідеї, ініціатором написання та керівником авторського колективу цієї книги. Другий том книги був готовий до друку, коли Володимир Олександрович пішов з життя, і великий авторський колектив у складі 45 осіб одногосно вирішив присвятити цю книгу світлій пам'яті Вченого.

Як науковий керівник Володимир Олександрович відіграв важливу роль у становленні мене як професійного історика та джерелознавця. Визначивши тему моєї кандидатської дисертації – «Журнал «Киевская старина» в громадському та науковому житті України (кінець XIX-початок XX ст.)», він спрямував мій науковий пошук, створив підґрунтя для подальшого наукового зростання. У нього завжди можна було отримати консультації та цінні поради. Особливе враження на мене справляли відвідання творчої лабораторії вченого – його кабінету, де містилася величезна бібліотека з книжковими полицями від підлоги до стелі. У родині Володимира Олександровича панували порядність, доброта, тактовність, інтелігентність, що створювало атмосферу взаєморозуміння і взаємоповаги. Теплі почуття залишили в моєму серці зустрічі та спілкування з найближчими людьми в житті Володимира Олександровича – його дружиною Наталією Іванівною і донькою Оленою.

Сталося так, що Володимир Олександрович, на жаль, перед-

часно пішов з життя. Залишилися нереалізованими численні ідеї, наукові плани, проекти. Однак, колишні колеги, друзі та учні вченого продовжують сьогодні втілювати їх у життя, вшановуючи світлу пам'ять Вчителя.

Володимир Гика

ВОЛОДИМИР ЗАМЛИНСЬКИЙ – АРХІВІСТ, НАУКОВЕЦЬ І ПРОСТО ЛЮДИНА

У цей рік серед багатьох ювілеїв відзначив би своє 70-ліття Володимир Олександрович Замлинський, якого, на превеликий жаль, сьогодні вже немає серед нас. Але з нами його добрі справи, вдячність людей, з якими він працював, яким він допоміг у становленні як спеціаліста і просто людини.

Свою трудову діяльність на Волині В.О.Замлинський розпочав у далекому 1957 році в одній із середніх шкіл м.Луцька, а вже з 1958 року на архівній ниві: спочатку працює начальником відділу загальних фондів обласного архіву, з травня 1960 року – завідуючим обласним партархівом.

Аналізуючи звітну документацію та документи обласного архіву за 1958-59 роки, усвідомлюєш, наскільки непростою і надзвичайно відповідальною роботою доводилося займатися невеликому колективу архіву в кількості 22 співробітників, серед яких був і Володимир Олександрович. Наведемо лише декілька сухих цифр, за якими криється велика праця. Лише протягом 1958 року опрацьовано 25 фондів на 10 тисяч одиниць зберігання, прийнято до архіву 37 фондів в обсязі 1291 од.зб. На той час, крім установ і організацій нашої області, архів поповнювався фондами, що надходили з Польщі, прибалтійських республік, деяких областей Російської Федерації, західних областей України, які теж потрібно

було привести до порядку. І все це лягало на плечі, перш за все, працівників загального відділу. Зашифровано 18,7 тисяч одиниць зберігання. Значна робота велась по створенню науково-довідкового апарату. Складено більше 2,2 тисяч алфавітних та тематичних карток, видано майже 2,5 тисяч довідок.

Займались також публікаторською діяльністю. Серед авторів підготовленої ілюстративної книги «Нариси історії міста Луцька» значиться і початківець на архівній ниві – начальник відділу загальних фондів В.О.Замлинський.

Переглядаючи протоколи методичних нарад за ці роки, привертає до себе увагу те, що практично на кожному її засіданні виступав Володимир Олександрович з конкретними пропозиціями, ідеями, думками чи це стосувалося обговорення робочої інструкції, чи класифікатора, підготовки путівника. І це не зважаючи на те, що досвід архівної роботи у нього був невеликий.

Вивчаючи матеріали колишнього партархіву, періоду коли його очолював В.О.Замлинський, особливо помітна результативність роботи колективу із трьох працівників. Як свідчить звіт за 1959-1965 рр., до партархіву прийнято 61,5 тисяч справ, а до цього в ньому зберігалось 75,9 тисяч од. зб. (створений був у 1946 році). Кількість справ, як бачимо, майже подвоїлась. Значна робота велась по збору спогадів, по науково-технічній обробці документів. Одночасно велась експертиза цінності документів, до знищення виділено 13,7 тисяч справ.

Завдяки наполегливості завідуючого, було вирішено питання про виділення додаткових площ для сховищ архіву, що було на той час надзвичайно важливо і актуально.

Не дивлячись на обмежений доступ до цієї категорії документів, 65 істориків працювало в архіві з метою написання докторських та кандидатських дисертацій.

Свідченням великої тяги до наукових знань є його робота на посаді завідуючого архіву та одночасне навчання в Московському історико-архівному інституті, який закінчив 1964 р.

Володимир Олександрович відзначався активною публікаторською діяльністю. Він регулярно виступав у періодичній пресі та по радіо. За його участю підготовлено і видано другий том збірни-

ка документів з історії Волині, де із 234 документів 224 вміщено вперше. В 1965 році ним була підготовлена і побачила світ монографія. А через рік, в 1966 році (через два роки після закінчення вузу), йому було присвоєно високе наукове звання – кандидата історичних наук.

Сьогодні з вдячністю користується плодами його праці нинішнє покоління архівістів Волині, а також наші відвідувачі, дослідники, краєзнавці, історики.

З великою теплотою згадують про шанованого В.О.Замлинського люди, яким поталанило з ним працювати. Ось, що про нього говорить Р.П.Пенцак, яка все своє життя пропрацювала на архівній ниві, нині на заслуженому відпочинку: «В.О.Замлинський до роботи відносився добросовісно і старанно, вникав у всі питання, швидко схоплював архівну справу, намагався бути всюди попереду».

Весь період роботи на посаді завідуючого партархівом з ним працювала Г.В.Колесник, яка з архівної установи пішла на пенсію, і ось що вона згадує про нього: «Людина дуже гарна, чуйна, уважна, багато працював з документами, часто публікувався, завжди намагався допомогти людям, працівникам: чи порадою, чи добрим словом. Ніколи не підвищував голос.»

Самі приємні спогади залишились в пам'яті головного хранителя обласного краєзнавчого музею Н.Ю.Пушкар – тоді студентки педінституту, яка завдячує «Володимиру Олександровичу за можливість працювати друкаркою в другій половині дня по закінченню навчання, що фінансове полегшувало моє навчання для рідних, допоміг обрати професію музейного працівника, яка стала професією мого життя, він рахувався з думкою людей, навіть друкарки. Людина добра, справедлива, доступна.»

Автор цих рядків познайомився з В.О.Замлинським вже тоді, коли Володимир Олександрович працював у м.Києві, і під час різного роду заходів до Головного архівного управління. При першій нашій зустрічі і згадці про Волинь його очі світилися, як мені видалося, особливо. Він з великою душевною теплотою згадував цей період своєї трудової діяльності, край, людей, з якими йому доводилось працювати.

- ДАВО. Звіт про виконання плану роботи за 1966-70 рр. Ф. П-597, оп.2, спр.96, ст.5-8.
- ДАВО. Довідка про стан та роботу партархіву за 1966 р. Ф. П-597, оп.2, спр.65, ст.3-4.

Юрії Сорока

ІСТОРІЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У НАУКОВІЙ ТВОРЧОСТІ В.О.ЗАМЛИНСЬКОГО

Життєвий та науково-творчий шлях Володимира Олександровича Замлинського тісно пов'язаний з західноукраїнськими землями. Із більш як трьохсот його наукових, науково-пізнавальних, публіцистичних праць більша половина їх пов'язана із висвітленням історії краю.

Починаючи з 1958 року, коли В.Замлинського зараховано співробітником Волинського обласного державного архіву, в періодичній пресі з'являється серія його історико-краєзнавчих нарисів. Особливу увагу автор приділяє вивченню і популяризації творчості Тараса Шевченка, Івана Франка. Одна за одною в обласній газеті «Радянська Волинь», журналі «Україна» друкуються його статті «Шевченко і Західна Україна», «В єднанні з Тарасом», «Народно-песінні переробки творів Шевченка на Волині», «Історія однієї пісні».

Перлиною волинського краю називав Володимир Замлинський Леся Українку, присвячуючи їй свої нариси, історико-літературні доробки. Ще з малку, підмічає він, лагідної вдачі й меткого розуму, Леся переймалася чарами довколишньої природи, народних приповідок, казок, легенд, переказів, мальовничих обрядових дійств. Від найраніших вражень на березі у таємничого озера в заповідному куточку волинського лісу й народилася фантаσμαгорія драми-феєрії «Лісова пісня».

В цей же час почала публікуватися серія його нарисів, в яких

Подальші наші зустрічі, хоч були не такими вже частими та тривалими в часі, але завжди щирими і приємними. Як на мене, він завжди з якимось трепетом згадував Волинь, її людей, яких знав, з якими працював. І по закінченню таких зустрічей, завжди виходив з якоюсь душевною легкістю, з бажанням до життя та праці.

Осмислюючи прожите, на превеликий жаль, приходиш до сумного висновку. Адже в житті якимось так складається, що людям надзвичайної душевної щедрості, скромності, порядності, працьовитості на цьому світі відводиться досить малий проміжок для життя. І не дивно, що багатьом його планам і намірам не судилось бути реалізованими, втіленими у життя.

А тому святий обов'язок нас живущих, тих, хто знав його і мав щастя зустрічатись і спілкуватись з ним, – робити людям добро, життя оточуючих – легшим і щасливішим. Це, на мій погляд, найкраща данина пам'яті людини такого складу характеру і душі, яким був Володимир Олександрович Замлинський.

Архівні документи про життя та творчість В.Замлинського, що зберігаються в Державному Архіві Волинської області:

- Державний архів Волинської області (ДАВО). Методичні наради. Ф. Р-67, он. 6, спр.74, ст.28зв, 33, 41, 41зв.
- ДАВО. Звіт про роботу архіву за 1958 рік. Ф. Р-67, оп.6, спр.22, ст.9, 14, 15, 18, 19.
- ДАВО. Звіт Волинського обласного державного архіву за 1959р. Ф. Р-67, оп.6, спр.41, ст.5-9.
- 4 ДАВО. Переписка ГАУ МВС СРСР і АУ МВС УРСР по виробничій роботі за 1958р. Ф. Р-67, оп.6, спр.19, ст. 111-124.
- 5 ДАВО. Переписка ГАУ СРСР і АУ УРСР по виробничих питаннях за 1959р. Ф. Р-67, оп.2, спр.37, ст.97-130.
- 6 ДАВО. В.О.Замлинський (особова справа). Ф. П-1, оп.6, спр.310, ст.1-13.
- 7 ДАВО. Звіт про виконання семирічного плану 1959-65рр. Ф. П-597, оп.2, спр.58, ст.4-9.

много панування в 1920-1930 рр. Слід відмітити, що терміни «боротьба», «революційна боротьба» були найбільш поширеними термінами в радянській історіографії в 1960-70 рр., й звідси формувалися магістральні теми історичних досліджень. Партійна схема історичного процесу орієнтувала істориків переважно на вивчення класової боротьби та її вищої форми – революційного руху. Розкриваючи складний процес соціально-економічних, революційних подій цього періоду на західноукраїнських землях В.О.Замлинський постає не стільки дослідником, залежним від соціополітичного середовища, а, в першу чергу, – істориком-джерелознавцем, істориком-архівістом. Звідси – значна частина його аналітичних праць про судово-слідчі матеріали польської держави, як джерело вивчення історії краю, мемуари та спогади сучасників, архівні документи³.

Однією з основних тем наукової творчості В.О.Замлинського, стала тема історії Великої Вітчизняної війни в цілому, і розкриття цілісної картини боротьби населення західних областей проти фашистських загарбників, зокрема. Починаючи з 1959 р. на сторінках газет і популярних часописів з'являється чимало статей по даній тематиці⁴. В 1965 р. у видавництві «Каменярь» друкується його книга «Караюча земля», що завершила п'ятирічний цикл його досліджень про антифашистську боротьбу на Волині. Спільній боротьбі українського, білоруського та польського народів проти німецько-фашистських загарбників в Другій світовій війні була присвячена його одноіменна брошура, що вийшла польською мовою у Любліні 1969 р.

Найбільш плідними в дослідженні тематики збройної боротьби українського народу проти нацизму стали в творчості В.О.Замлинського 1970-ті та 80-ті роки. За цей період одна за одною виходять 28 монографічних досліджень, як самого автора, так і за його участю⁵.

Предметом особливої уваги стали дослідження партизанського руху проти німецьких завойовників в західних областях України. Не звертаючи уваги на обов'язковий радянський лексикон праць того періоду, монографічні дослідження В.Замлинського відображають бойові і розвідувальні дії партизан і підпільників, умови

аналізується народна творчість західних областей України, як історичне джерело. Пізніше цій же темі була присвячена монографія «Пісня та вірші революційного підпілля Західної України», що вийшла у світ в 1964 р. у видавництві «Мистецтво».

Володимир Замлинський одним із перших на Україні дослідив історію життя та діяльності піонера української астронавтики Ю.В.Кондратюка. Лише в першій половині 60-х років в республіканських журналах «Дніпро», «Знання», «Жовтень» та інших виданнях друкуються його статті. «Він проклав шлях у Всесвіт», «Астронавт із Луцька», «Твій син Плането», «Астронавт Юрій Кондратюк», «Луцьк – Космос».

В 1959 р., будучи по суті, істориком-почавківцем В.Замлинський видає у співавторстві першу свою книгу – «Луцьк. Нарис історії міста». За своїм змістом це було перше дослідження історії одного із старовинних міст України. Хоча його історія висвітлювалася в історичній літературі кінця ХІХ – початку ХХ ст., але в ній йшлося про стародавню історію, де описувався Луцький замок та інші пам'ятники старовини і майже зовсім не було матеріалів з ХІХ-ХХ та навіть ХVІІІ ст. Автори, на основі різноманітних джерел, розкривають багатотомову історію міста, звертаючи особливу увагу на події і факти, що замовчувалися як в російській, так і польській історіографії. Книга відразу стала у нагоді вчителям, лекторам і краєзнавцям у їхній практичній роботі.

Важливою подією в житті В.Замлинського, вже як історика-професіонала, стала його документальна повість «Волинський полк іде в революцію», що побачила світ у видавництві «Каменярь» в 1967 р. Центральне місце в книзі, яка пізніше ще тричі перевидавалася, займає історія лейб-гвардії Волинського полку, створеного ще в жовтні 1817 року з «уродженців Волинської губернії і сформованого на правах і привілеях старої гвардії»¹. Книга стала відображенням буремних подій 1917 року, в яких трагічно перепліталася доля солдат-волинян. Важливим в книзі є те, що автору вдалося відшукати живих учасників тих подій, прослідкувати їх подальший життєвий шлях, скористатися їхніми спогадами-розповідями.

Близько тридцяти наукових праць² В.О.Замлинського присвячено боротьбі населення західноукраїнських земель проти інозе-

тики стало дослідження багатьох архівних фондів, введення до наукового обігу цілого ряду документів, невідомих фактів, біографічних даних, що стали науковим підґрунтям майбутніх наукових розробок як самого автора, так і його учнів та послідовників.

З середини 1980-х років, з початком демократичних процесів у суспільстві, коли багато істориків опинилися на ідейному роздоріжжі, а певна частина суспільства захопилася «буденною історією», В.О.Замлинський був одним із тих українських істориків, хто рішуче став на бік національної історіографії, виваженого і об'єктивного підходу у висвітленні вітчизняної історії. Весь його науковий доробок цього періоду умовно можна розділити на декілька груп. Це роботи, які безпосередньо продовжують попередню тематику досліджень, а саме – історії Великої Вітчизняної війни, з опрацюванням і виданням раніше не опублікованих документів і матеріалів⁷. Саме в цей період виходить серія його праць про життя і діяльність українських гетьманів⁸, ряд вагомий видань із проблем історії давніх українських гербів міст і земель⁹.

Окремо хотілося б зупинитися на виданні «Лето 1941. Украина: Документы и материалы», керівником якого був В.О.Замлинський, а автор даної статті одним із виконавців-упорядників. Робота над збірником розпочалася наприкінці 1980-х років і мала за мету через невідомі і ще малодосліджені документи відобразити весь спектр трагічних подій на Україні в початковий період війни, назвати істинні імена геніїв військової справи і сказати правду про стратегічні прорахунки і помилки військових командирів, за якими стояли долі сотень тисяч людей. По-суті, це був перший документальний збірник воєнної історії в сучасній українській історіографії, що й обумовило складність археографічної підготовки документів до видання, а їх було зібрано більше двох тисяч – історично унікальних, неопублікованих і науково незаангажованих. Загальна кількість документів й зумовила наміри підготовки чотирьох томів збірника. Але це ще був кінець 80-х років, коли, з однієї сторони, перемогою у війні оправдовувались і жертви колективізації, і непосильні темпи і методи індустріалізації, і репресії проти «ворогів народу», і груба протидія національним проявам, а з іншої, протидія сил (живуче це номенклатурне рецензування, кон'юнктурні інтереси), які не

життя і нескореність населення на тимчасово окупованій ворогом території України, виникнення партизанських країв і зон і їх роль в протистоянні загарбникам. Характерним, як і для всіх досліджень вченого, було введення до наукового обігу ще не опублікованих або маловідомих архівних документів, спогадів та розповідей очевидців, мемуари відомих діячів партизанського руху.

Окрім написання й видання фундаментальних праць В.О.Замлинський на сторінках журналів «Українського історичного журналу», «Архіви України», «Наука і культура», «Знання та праця», «Київ», «Дніпро», енциклопедичних та газетних виданнях друкує матеріали з методології та історіографії даної проблеми, досліджує й визначає партизанські краї та зони, опрацьовує архівні документи, джерельну базу з історії всенародної боротьби. По суті, жодна подія в царині дослідження історії Великої Вітчизняної війни і участі в ній населення західних областей України не обходилася без його безпосередньої участі.

Згортання паростків демократичних процесів після хрущовсько-шелестівської відлиги в українському суспільстві в другій половині 60-х років позначилося й на стані історичної науки. Історична правда стала дозованою. А висновки і оцінки в ній вкладалися в певні схеми, що обмежувало розробку конкретних проблем історії західноукраїнських земель, особливо національно-визвольних змагань на цій території та соціально-політичних перетворень в повоєнні роки. Політична канонізація історичної науки, яка особливо яскраво проявилася в узагальнюючих працях українських радянської історіографії певною мірою позначилася і на дослідженнях конкретної проблематики історії та діяльності ОУН-УПА в творчості В.О.Замлинського. Разом з тим, вимушена припасованість фактичного матеріалу до усталених і загальноновизначених положень і висновків, не змусила автора у ряді праць, з використанням широкого кола джерел, дати теоретичне узагальнення того, що збройний опір тоталітарному режиму в західному регіоні згорнувся лише в 1948-1949 рр., коли партійними та радянськими виконавчо-караючими органами було здійснено примусову колективізацію на селі, тим самим лишивши повстанців своєї соціальної та матеріальної бази⁶. Заслугою В.О.Замлинського в дослідженні даної проблема-

бажали ворушити, як загальне, так і своє особисте минуле. Проби-ваючись через цей відкритий і невидимий опір, завдяки авторитету В.О.Замлинського, вдалося видати лише 337 документів, які в першорядному вигляді донесли до читачів ту неприкриту, без прикрас, правду початкового періоду війни, яка розкривала бойові події не в загальному плані, а у своєму конкретному прояві. На жаль, передчасна смерть В.О.Замлинського не дала змоги втілити в життя задумане видання всього чотирьохтомного збірника.

Не пориваючи з рідним волинським краєм він є постійним дописувачем обласних газет¹⁰, часто друкує на сторінках республіканських журналів матеріали з історії західноукраїнських земель¹¹.

Останнім науковим дослідженням відомого вченого стало підготовка і видання двох книг з історії України. Перша книга, виданням якої безпосередньо керував Володимир Олександрович, вийшла у видавництві «Україна» в 1993 р. і охоплювала IX-XVII ст., період зародження і становлення давньокіївської держави, її наступниці – волинсько-галицького князівства, історичні постаті козащини і гетьманщини.¹² Логічним продовженням її став вихід вже після передчасної смерті вченого, але з його доробками, другої книги, авторами якої стали його друзі та учні, присвятивши видання його світлій пам'яті. В книзі показані представники різних політичних, соціальних та ідеологічних напрямів XIX-XX ст. – так, як вони бачились крізь призму сьогодення.¹³

Вагомий внесок зробив Володимир Олександрович в підготовку висококваліфікованих спеціалістів та науковців. Серед більше як 20 кандидатів і докторів наук, керованих ним, вийшла ціла генерація істориків з Луцька, Львова, Івано-Франківська, Рівного, Закарпаття. Попри свій короткий вік, Володимир Олександрович Замлинський зробив стільки для науки і добра для людей, що його б вистачило не на одне життя.

¹ Замлинський В.О. Волинський полк іде в революцію. Док. повість. Вид. 4-е, доп. – К.: Дніпро, 1986. – 438 с.

² Його ж. Пісня кликала до боротьби //Україна. – 1967. – № 16; Нариси історії Волинської обласної партійної організації. – К.: Держвидав України, 1968 (у співавт.); Про сім'ю революціонерів на Волині. – Львів: Каменяр, 1973. – 116 с. та ін.

³ Його ж. З приводу історичної достовірності змісту революційних народних пісень Західної України 1920-1939 рр. //Народна творчість та етнографія. – 1962. – № 3; Судово-слідчі матеріали буржуазно-поміщицької Польщі, як джерело до вивчення революційної боротьби трудящих західних областей України //Боротьба трудящих Волині за возз'єднання з Радянською Україною 1921-1939. Зб. док. та мат. – Львів: Каменяр, 1965 (у співавт.).

⁴ Його ж. Їхнє життя гуртувалося в боротьбі //Радянська Волинь. – 1959.; Це не повинно повторитись //Там само. – 1960. – 16 жовтня; Народжені в борні. //Там само. – 1961. – 2 квітня; Боротьба проти німецько-фашистських загарбників на Волині //УІЖ. – 1964. – № 5 та ін.

⁵ Його ж. По велению интернационального долга. – К.: Вища школа, 1970; Бессмертный подвиг партии и народа. – К.: Вища школа, 1971; З вірою в перемогу. Комуністична партія на чолі партизанської боротьби проти німецько-фашистських загарбників у західних областях України. 1941-1944. – К.: Вища школа, 1976; Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. – К.: Наукова думка, 1984; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941-1944. В 2-х кн. – К.: Наук. думка, 1985 та ін.

⁶ Його ж. Братство, народжене в боях. – К.: Політвидав України, 1980 (у співавт.); Ленинская политика интернационализма. – К.: Політиздат України, 1983 (у співавт) та ін.

⁷ Його ж. Днепр – река героев. – 2-е изд. доп. – К.: Политиздат Украины, 1988 (у співавт); Трудящиеся Украины – победе. Вклад украинского народа в победу над фашистской Германии. – К., 1991; Украина. Лето 1941. Документы, материалы, хроника событий. – К.: Украина, 1991 (у співавт) та ін.

⁸ Його ж. Богдан Хмельницький. – М.: Молодая гвардия, 1989; Богдан Хмельницький. Біографічна хроніка //Ранок. – 1989. – №№ 3-12; 1990. – № 1; Павло Полуботок – український гетьман. – К.: Либідь, 1990; Гетьмани у боротьбі за суверенітет і державність України //

моєї теми (що потім стала за дипломну роботу) наш завідувач кафедрою професор Володимир Олександрович Замлинський. Спочатку була довга розмова – «про життя», яка поступово перейшла на геральдику. Дослівно сьогодні й не пригадати, які саме докази приводив наш професор, щоб переконати нас у важливості таких досліджень. Та, пам'ятаю, як дістав він із шухляди в столі папку, вийняв красивий малюнок, і простяг мені: – «Це – на згадку про перший крок», – мовив всміхаючись. Герб українських земель, власне, Великий Державний Герб України, створений в екзилі М.Битинським, і досі зберігається у мене в архіві, започаткувавши папку під №1. Дуже складною виявилась моя тема, бо матеріалів було обмаль. Ніхто тоді не надавав значення тим міським знакам, що з труднощами пробивали собі шлях до міської атрибутики. За порадою Володимира Олександровича сіла я за друкарську машинку, і «відклацала» ...500 листів – в усі населені пункти, навіть СМТ, де колись вирувало міське життя, і громади мали Магдебургію. Лист-звернення до голів рад (всіх рівнів) підписав Володимир Олександрович. І почали приходити листи, часом із кольоровими зображеннями гербів. Так з'явилися у мене матеріали, що лягли в основу дипломної роботи, а потім – кандидатської дисертації. Шлях від підбірок матеріалів до тексту дипломної був нелегким. Читала, за порадою свого наукового керівника, все підряд, а потім «звітувалась», і виходила від нього у розпачі не один раз: «Нічого не знаю!» Він навчив мене терпляче ставитись до зауважень, і, що головне, не зупинятись на досягнутому.

Тепер, з позиції років, що минули, тільки й можу оцінити, по справжньому, те, що Володимир Олександрович нам дав. Він навчив нас шукати і знаходити документи по крихтах, любити свою працю, бо сам був палко закоханий в науку, і сподівався – ми його зміна, тому і вкладав у наші голови все те, що знав сам, щедро, до останку. І робив то не нав'язливо, тактовно, з усмішкою: «Ти просто забула, подумай». А ми, взагалі, про те й не чули. Дуже зараз жалкую, що не змогли за його життя сказати Учителю: – «Дякую за все». Адже путівку в науку дав багатьом з нас саме він – наш Володимир Олександрович.

Київська старовина. – 1992. – № 4 та ін.

⁹ Давні герби українських міст //Сільські обрії. – 1990. – № 9; Українські земельні герби //Сільські обрії. – 1990. – № 8; Геральдика України //Україна. – 1992. – № 14 та ін.

¹⁰ Гетьмани України //Радянська Волинь. – 1990. – 18 квітня; Відлуння минулих літ //Волинь. – 1992. – 17 вересня.

¹¹ Материні крила //Київ. – 1986. – № 2-3; Біля першовитоків слави запорозької //Дніпро. – 1989. – № 4; Байда-Вишневецький //Знання та праця. – 1989. – № 12; Віч – на – віч з пращурами //Київський вестник. – 1994. – 27 січня.

¹² Історія України в особах IX-XVIII ст. – К.: Україна, 1993.

¹³ Історія України в особах IX-XVIII ст. – К.: Україна, 1995.

Ярослава Іщенко

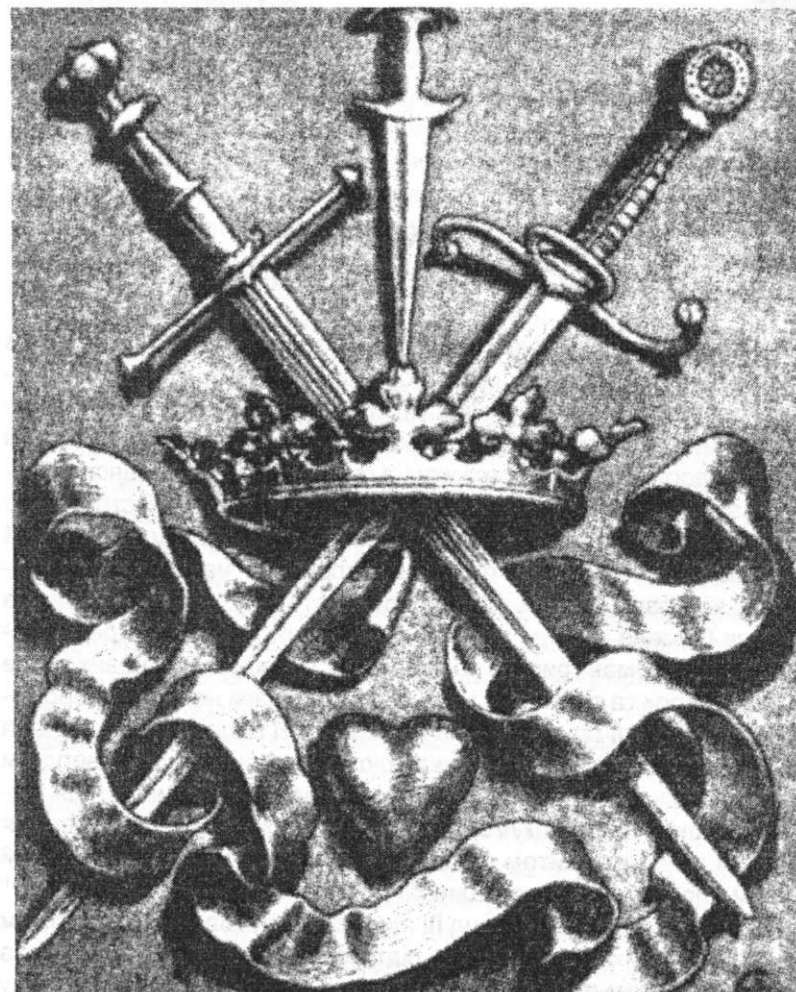
МИ БУЛИ ЙОГО СТУДЕНТАМИ

Спочатку, здавалось всім нам, що належати за фахом – вузькою спеціалізацією до однієї з кафедр на історичному факультеті КДУ, – то проста формальність. «Архівісти», як нас називали на факультеті, зграйкою залітали на кафедру, щоб визначитись з темою курсової, перебирали подумки все, що залишилось в голіві від читання спеціальних та нормативних курсів, а відтак – шукали найлегше у тому списку-переліку тем, які сьогодні звучать, признаюся, як пісня з чудовою мелодією спогадів. Оскільки у нас вдома постійно говорили про необхідність розробки окремих джерельних комплексів (мама моя – фахівець саме в галузі СІД), то чому б було мені не взяти, скажімо, для дослідження, знакові системи гербів? Всупереч всім, хто намагався обрати за тему курсової саме ту, після якої стояла значна за обсягом бібліографія, обрала я собі за тему геральдику міст радянського періоду, 60–80-х років. Пригадаю, як серйозно поставився до

У нашому відділі СІД працюють двоє його вихованців – я і Денис Тоїчкін, аспірант, який досліджує козацьку зброю.

А я залишилась вірна гербам, які, саме дякуючи нашому викладачу і професору, стали мені за основу для написання дисертації. Як це чудово знати – що на початку, при перших кроках в науку, була у тебе дружня підтримка, цінна порада, щире слово. Людини, яку високо цінують за фах його колеги й сьогодні, коли вона пішла з життя.

Спасибі Вам, Вчителю, за науку!

ГЕРАЛЬДИКА ТА ГЕНЕАЛОГІЯ

Андрій Гречило

ГЕРБ ТА ПРАПОР МІСТА ПЕРЕЯСЛАВА-ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Поява перших міських знаків на Лівобережжі тісно пов'язана з еволюцією феодальних міст і формуванням у них громад, наділених певними самоврядними функціями. Як і в інших регіонах, розвиток міського герботворення мав тут свою специфіку, її окремі особливості можна простежити на генезі символів Переяслава.

За клопотанням київського старости Костянтина Острозького король Стефан Баторій на сеймі у Варшаві 1585 р. видав привілей про осадження міста на городищі Переяслав, надав йому магдебурзьке право, дозвіл на проведення трьох щорічних ярмарків (на св. Семена, чотири тижні по Великодню та на Водохреща, кожен ярмарок мав тривати по два тижні) та двох щотижневих торгів (у понеділок та п'ятницю) і визначив обов'язки несення сторожової і військової служби. Хоча такі привілеї надавались «на часи вічні», однак за існуючою практикою їх старалися перезатвердити у кожного нового короля. 1606 р. переяславці добиваються підтвердження цього документа в Сигізмунда III, а 1620 р. делегація міщан на чолі з вйтом Федором Матвієвичем їде на коронний сейм з проханням про розширення привілеїв. 6 грудня того ж року¹ у Варшаві король Сигізмунд III підписує нову грамоту. У ній, окрім надання нових пільг міщанам, підтвердження самоврядування за магдебурзьким правом та проведення ярмарків і торгів, дозволу на спорудження ратуші, важниці, воскобійні, лазні, пивоварень та ін., місту дозволялося «...мати книгу, скриньку і печатку міську для завіряння та скріплення різних справ з таким гербом, який на цьому листі нашому намальований: на озері башта з хрестом» (грамота писана польською мовою. – А.Г.)². Передбачалося також «усім, разом зі своїм вйтом, виступати на конях і зі зброєю

проти кожного ворога коронного й бунтівників під міським прапором, котрий їм надаємо: у білому полі червона башта з червоним хрестом»³. Ймовірно, що Переяслав вже до цього часу міг використовувати якусь свою символіку чи на прапорах під час польової сторожі на татарських шляхах, чи й на міській печатці, котру мали би виготовити після отримання привілею 1585 р. Хоча з усього видно, що переяславська магдебургія до 1620 р. була сильно обмежена старостинською владою. Переважно вибір символів здійснювався тоді на місцях і в королівських грамотах не фіксувався, або ж вписувався на прохання самих міщан чи власника міста (для приватновласницьких поселень) – це засвідчують відомості про знаки інших наддніпрянських міст. Підтвердженням цього є й самотній сюжет герба Переяслава: на малюнку з привілею 1620 р. зображено посеред водойми двоповерхову вежу зі стіжковим дашком, увінчану хрестом; на першому рівні обабіч аркового portalу є по вузькому вікну (також із арковим завершенням), а над ними – по круглому отвору, подібному до бійниці; на другому рівні є два вузькі вікна. Видається, що в гербі зафіксовано реальну споруду, котра була оточена зусібіч водою і входила до системи оборонних укріплень міста. З тексту привілею випливає, що башта знаходилась на острівці посеред «озера», проте можливо, що такий термін використано для спрощення опису герба, а водойма навколо вежі була штучно створена внаслідок добре спланованих фортифікаційних робіт і спорудження гребель на річках. Така специфічна будівля мала би вирізняти Переяслав поміж інших міст і тому немає нічого дивного, що вона потрапила до міських символів. Варто звернути увагу, що на прапорі «озеро» відсутнє. Як би там не було, але місцеве походження давніх знаків Переяслава не викликає сумнівів – вони підкреслювали значення міста, що відродилося як оборонне укріплення на шляху ворожих набігів (за люстрацією 1622 р. міщани мали повинність нести польову сторожову службу, а під час воєнних дій організувати загін «у 200 коней»).

Цікаво, що того ж дня – 6 грудня 1620 р. – разом із Переяславом привілей отримала і Біла Церква, а ще через 4 дні – Богуслав. В усіх трьох привілеях зафіксовано міські прапори (для Білої

Церкви подано також і герб) й у кожному обов'язковим елементом був хрест (у Білої Церкви увінчував зображення церкви, а у Богуслава – встановлений на скелі) – традиційний елемент тогочасної української міської і козацької геральдики.

7 березня 1633 р. делегація переяславців на чолі з війтом Ф. Матвієвичем отримала від короля Владислава IV під час краківського коронного сейму підтвердження давніх грамот та новий привілей з делегованим правом самим обирати собі війта (оскільки Переяслав був королівським містом, то війта раніше назначав король) та зменшення військових повинностей⁴. У 1637 р. новою грамотою було затверджено уклад про 7 ремісницьких цехів (кушнірський, кравецький, шевський, ковальський, різницький, колісницький та пекарський), кожен з яких мусів «мати скриньку братську, печатку, знак (т.зв. цехову ціху. – А.Г.), барабан за звичаєм інших цехів у містах коронних».

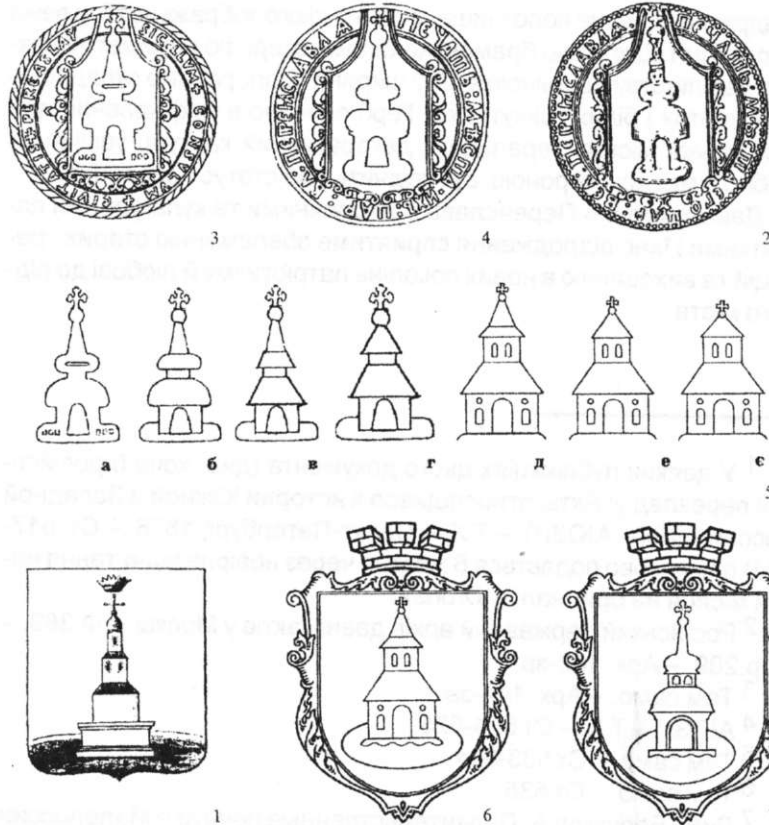
Користаючи з того, що саме в Переяславі відбувалося укладення угоди 1654 р. з царськими посланцями, міщани поспішили перезатвердити свої давні привілеї. У березні разом з українським посольством, очолюваним військовим суддею Самійлом Богдановичем та переяславським полковником Павлом Тетерею, до Москви вирушили й дві делегації переяславців – від міщан та окремо від цеховиків. Про підтвердження прав міста просив царя у своєму листі й гетьман Богдан Хмельницький. 4 квітня цар Олексій Михайлович підписав «жалувану грамоту всему городу Переяславлю», у якій зазначено: «быти во всем по прежним королевским привилеям и герб свой держати им прежний»⁵. Про те, що для тогочасної централізованої Московської держави, де не функціонувало самоврядування на магдебурзькому праві, поняття міського герба було малозрозумілим свідчить курйозний факт, що в тексті царської грамоти для цехів писар також спершу вписав фразу про герб міста, але потім її було викреслено⁶. Переяславським делегатам на чолі з Іваном Григоровичем (чи, як переказано його прізвище в московських актах – Григорьевим) ще довелося добиватися видачі копії грамоти на руки, подаючи нову чолобитну з проханням повернути землі, які старости відібрали під замкову юрисдикцію, звільнити від різних тягостей і повинностей.

Пізніше міщани Переяслава старалися отримувати конфірмаційні грамоти в кожного нового царя та формально підтверджувати свої привілеї у кожного новообраного гетьмана. Такі намагання не були марними, бо фактично крім Переяслава всі інші міста та містечка південної частини Гетьманщини не мали права на самоврядування, а були під владою козацько-старшинської адміністрації.

Після ліквідації в Україні гетьманства та полкового устрою для утвореної Малоросійської колегії в 1765–66 рр. розроблялася печатка, у якій «національний герб» (козака з мушкетом) російська адміністрація хотіла замінити якимось іншим знаком. Серед проектних варіантів був і поділений на кілька полів щит, в одному з яких фігурував «герб Переяславский – в красном поле серебряная башня о трех вверху зубцах на зеленой земле стоящая»⁷. Автори проекту не володіли точною інформацією, бо наплутали з кольорами та зображеннями й інших гербів.

У 1782 р. указом Катерини II перезатверджено герб Переяслава вже зі срібним полем щита (як у первісному варіанті), але спорадично інтерпретувалася як триступна башта, увінчана церковною главою та зубчастою короною (мал. 1)⁸. Причиною цих неточностей було мабуть невірне відчитання міської печатки. Зображення «озера» потрактовано як ще один ярус споруди, а хрест на вежі спонукав до думки про сакральне призначення будівлі. У печатках багатьох королівських міст герб увінчувався королівською короною, іноді при цьому опускався щит, що призводило до помилок при пізнішому перезатвердженні. Схоже, що за подібною переяславською печаткою виконувався й малюнок герба 1782 р.

Досі було опубліковано тільки два типи печатки Переяслава. У 1-му випуску «Снимков древних русских печатей» (1882 р.) подано печатку з документа 1698 р. з кириличною легендою, зображення якої потрактовано як «каменная баба с короной» (мал. 2)⁹. Михайло Грушевський у своїй «Ілюстрованій історії України» (1-е вид. 1911 р.) помістив два прориси з переяславських печаток¹⁰. Один – з латиномовною легендою «SIGILLUM CONSULUM CIVITATIS PEREASLAV» («печатка райців міста Переяслава») з документа 1-ї половини XVII ст. (мал. 3), другий – з тієї ж печатки, що й на документі 1698 р., але з помилковим відчитанням колово-

ним хрестом (мал.6). Для прапора пропонувалося: квадратне біле полотнище, у центрі (на відстані в 1/10 від верхнього та нижнього країв) червона башта із жовтими воротами та білими вікнами, увінчана червоним хрестом.

У кінцевому результаті Переяслав-Хмельницька міська рада рішенням сесії від 15 липня 1999 р. затвердила символи міста (але чомусь зі зміненими кольорами). Герб: у червоному полі срібна вежа з хрестом і відкритою брамою на срібному озері (мал.7). Прапор:

го напису (мал.4). Очевидно, що печатка з кириличним написом і царською титулятурою була запроваджена після царської грамоти 1654 р., але зображення герба на ній – «башта на озері» – ідентичне до давнішої. Неточне виконання прорисів з печаток в обох публікаціях вводило в оману сучасних дослідників, які також сприймали зображення «озера» як нижній ярус споруди. Хибною є й ідентифікація вежі з церквою – у привілеї 1620 р. однозначно подано «башта з хрестом», у той час як у згадуваній грамоті для Білої Церкви також чітко вказано «церква з хрестом». Зрештою, порівняльний аналіз малюнку вежі на печатках і на привілеї 1620 р. дає змогу впевнитися, що маємо дещо відмінні зображення однієї й тієї ж споруди (мал.5).

Можна ствердити, що Переяслав від 1620 р. (а можливо й від 1585 р.) до початку XX ст. постійно використовував свій історичний герб, який хоч і зазнавав певних видозмін, але з великою шанобою передавався від покоління до покоління як символ місцевих самоврядних традицій та міських прав.

Із відновленням державності України виникли пропозиції відродити старі традиції й у геральдиці. Сприяла цьому й активна діяльність Українського геральдичного товариства, яким велися науково-дослідницькі роботи й були напрацьовані основні принципи розвитку сучасного муніципального герботворення та прапорництва в Україні. Верховною Радою України були враховані пропозиції товариства й у прийнятому 1997 р. Законі України «Про місцеве самоврядування» передбачене функціонування місцевих гербів та прапорів.

У кінці 1998 р. бажання відродити свій давній знак виникло й у Переяславі-Хмельницькому. Однак виникли проблеми з відтворенням малюнку, оскільки орієнтувалися на герб 1782 р. Міська рада звернулася за консультаціями до Українського геральдичного товариства, на що отримала інформацію про давніші зображення міських символів, їх зміст і рекомендацію відновити герб і прапор за первісними зображеннями. Як ймовірний варіант було запропоновано реконструкцію на підставі малюнка з привілею 1620 р.: у срібному полі посеред синього озера на срібній землі червона башта із золотими воротами та срібними вікнами, увінчана черво-

квадратне червоне полотнище, у центрі якого зображена біла вежа з хрестом і відкритою брамою на білому озері; по периметру прапор має лиштву (шириною в 1/20 ширини прапора), яка складається з жовтих і білих трикутників. Герб вписано в уніфікований для української міської геральдики декоративний картуш, увінчаний срібною міською короною, що свідчить про статус поселення.

Давні символи Переяслава є історичними та культурними пам'ятками і їхнє відродження сприятиме збереженню старих традицій та вихованню в нових поколінь патріотизму й любові до рідного міста.

¹ У деяких публікаціях цього документа (див. хоча б російський переклад у: Акты относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – АЮЗР). – Т.Х. – Санкт-Петербург, 1878. – Ст. 517-524) помилково подається 6 жовтня через невірне відчитання назви місяця на оригіналі – «Хвгіз».

² Російський державний архів давніх актів у Москві. – Ф.389. – Спр.209. – Арк. 142-зв.

³ Там само. – Арк. 144-зв.

⁴ АЮЗР. – Т.Х. – Ст.524-525.

⁵ Там само. – Ст.533-534.

⁶ Там само. – Ст.535.

⁷ Див.: Барсуков А. Правительственные печати в Малороссии от времен Стефана Батория до Екатерины II // Киевская старина. – 1887. – Сент. – С.91; О перемене прежней Запорожской печати // Гербовед. – 1914. – №5. – С.69-77.

⁸ Полное собрание законов Российской империи. – Т.XXI. – Санкт-Петербург, 1830. – №15422.

⁹ Снимки древних русских печатей государственных, царских, областных, городских, присутственных мест и частных лиц. – М., 1882. – Вып.1. – С.75.

¹⁰ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.: 1990 (репринт з видання К., Львів, 1913). – С.32.

К БИОГРАФИИ П. М. БИЦИЛЛИ: ИЗ ИСТОРИИ ГРЕЧЕСКОЙ ДИАСПОРЫ В ОДЕССЕ

В 1999 г. исполняется 120 лет со дня рождения Петра Михайловича Бицилли (1879-1953), профессора Новороссийского университета. Трагизм его судьбы в том, что, высказав блистательные научные идеи, являясь, по сути, одним из основоположников новых научных направлений в историографии ХХв., П. М. Бицилли на долгие годы был предан забвению. С 1920 г. он эмигрировал из Одессы сначала в Югославию, а затем в Болгарию, где прожил вторую часть своей жизни. Советская Украина вычеркнула его из своей официальной науки, а социалистическая Болгария в конце 1940-х гг. заклемила его как «буржуазного ученого». Разумеется, ученики и последователи П. М. Бицилли помнили о нем, однако подлинный Ренессанс темы «П. М. Бицилли» начался только с 1990-х годов. Исследователи разных стран обратились к его творчеству (Украина, Россия, Болгария, Израиль и др.), пытаясь осмыслить незаурядную личность ученого и его вклад в науку.

Бурный интерес к фигуре П. М. Бицилли способствовал появлению разнообразных публикаций. Неоднозначность их содержания, противоречивость оценок, ошибочность отдельных положений и приводимых данных – процесс естественный, детерминированный, прежде всего, ограниченностью информативного поля, отсутствием фундаментальной источниковой базы. Научная биография П. М. Бицилли – дело будущего. Сегодняшний этап – накопление фрагментарного материала, поиск фактических данных, первые пробы обобщений.

Среди спорных вопросов – проблема происхождения рода Бицилли. В литературе имеются свидетельства об италяно-албанских корнях семьи. Материалы фондов государственного архива Одесской области позволяют говорить о греческом происхождении предков ученого.

Прапрадедом П. М. Бицилли является Константин Гико «сын Бицилия», родом из области Эпир, поступивший в 1770 г. на службу в российскую армию в чине прапорщика. В период русско-турецких войн второй половины XVIII в. Гико Бицилий в составе Архипелагского флота на собственном судне с «75 людьми» совершил немало подвигов, постепенно поднимаясь по служебной лестнице: 14 января 1775 г. ему был присвоен чин поручика, 10 июля 1790 г. – капитана, 24 апреля 1795 г. – майора. Получив в середине 1790-х годов значительные земельные владения в Тираспольском уезде, Константин Бициллий 10 октября 1799 г. «по собственному прошению» был уволен со службы в Черноморском флоте. Ему был присвоен по Табели о рангах гражданский чин надворного советника. В период русско-турецкой войны 1806-1812 гг. опять на военной службе: уже подполковник (с 1806 г.), и с разрешения генерал-губернатора Новороссии Армана де Ришелье формирует Волонтирский конный полк. За героический десант с двумя ротами Алексопольского мушкетерского полка «на неприятельскую сторону» Дуная К. Бициллий 28 марта 1807 г. был награжден Орденом Св. Великомученика и Победоносца Георгия IV класса и его имя было внесено в дворянскую родословную книгу. В 1812 г. он еще на службе и в качестве переводчика сопровождает в Кронштадт на военном судне высоких «инстранных особ».

«Уроженец греческой нации» «законно прижил» четырех сыновей: Ивана (в 1831 г. российский консул в Испании), Савву (погибшего в Бородинском сражении), Павла и Михаила. Именно Павел Константинович, губернский секретарь, в 1831 г. от своего имени и от имени своих братьев «настаивал» в официальных документах на происхождении отца «из дворян Греческой нации».

Михаил Константинович является основателем той ветви рода Бицилли, к которой принадлежал Петр Михайлович. М. Бицилли проживал в Одесском уезде Херсонской губернии в имении отца, был женат на «греческой уроженке» Христиане Ивановой и имел двух детей – Фому (р. 1808 г.) и дочь Анну (р. 1817 г.). Фома Михайлович, коллежский секретарь (к 1855 г.) имел 6-х детей: сыновей – Михаила (р. 22. XII. 1843 г.) и Спиридона (р. 1. II. 1849 г.)

и дочерей – Олимпиаду (р. 5. VII. 1839 г.), Христину (р. 1. XI. 1847 г.), Екатерину (р. 14 X. 1851 г.) и Александру (р. 21. IV. 1854 г.).

Петр Михайлович родился 1 октября 1879 г. в семье уже потомственных дворян (в дворянскую родословную книгу сыновья Константина Бицилия были занесены в 1831 г., а Фома Михайлович вместе с детьми – в 1855 г.), «весьма почтенной» и «образованной», глава которой – Михаил Федорович, банковский служащий, владел средствами небольшими, но «достаточными для воспитания детей» (из характеристики, данной директором 2-й одесской гимназии на ее выпускника П. Бицилли). Мать Петра Михайловича – Екатерина Адольфовна Штейнгард происходила из состоятельной еврейской семьи, перешедшей в православие. 25 ноября 1879 г. П. Бицилли был крещен в Покровской церкви г. Одессы, его «восприемниками» стали – брат матери Петр Адольфович Штейнгард, инженер, титулярный советник и жена действительно титулярного советника Надежда Яковна Шведова. 29 июля 1880 г. семье было выдано свидетельство о «совершении таинства крещения», в котором фамилия Бицилли была написана в том варианте, который допускает ее итальянское происхождение. Между тем, даже в метрическом свидетельстве Петра Михайловича его фамилия была написана с одной буквой «л». Архивные материалы позволяют сделать вывод о том, что с конца XVIII в., в течение столетия, из документа в документ представители «рода Бицилия» постепенно меняли орфографию своего родового имени: «Бицилий – Бицили – Бицилли». Во всех документах, написанных рукой самого Петра Михайловича, фамилия семьи представлена в последнем варианте. Когда возникла версия об итальянских корнях Бицилли и с чем было связано ее появление – нам пока неизвестно, как неизвестно еще многое в биографии П. М. Бицилли.

ським університетом, дослідник опублікував підбірку документів із Сварківського родинного архіву Марковичів³. Документи становили неабиякий науковий інтерес та висвітлювали суспільний і приватний побут козацької старшини. Марковичу належала, за висловом відомого українського історика і генеалога О.М.Лазаревського, «заслуга зачинателя в обнародованні документів из частных архивов, заслуга тем более значительная, что после этого начинания еще долго пришлось ждать, пока семейные архивы были тронуты»⁴.

1859 р. у Москві в двох частинах О.М.Марковичем були видані «Дневные записки генерального подскарбия Якова Марковича»⁵, що є цінним джерелом з генеалогії та історії побуту привілейованих верств Гетьманщини. Це видання не втратило свого значення й досі, хоча вийшло із значними скороченнями та «поновленим язиком». О.М.Лазаревський так прокоментував цей факт: «Заслуга Марковича в издании дедовского дневника настолько велика, что если бы он литературную свою деятельность ограничил только напечатанием этого памятника, то уже и за это имя его не было бы забыто в малорусской историографии»⁶.

Перу Марковича належить і самостійна праця, що відіграла значну роль у розвитку української генеалогії й дворянської історії. Його «Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществвах Черниговской губернии», написана у 1838 р., була першою спробою критичного погляду на проблему походження «малороссийского дворянства». «Записка» була опублікована в «Материалах для статистики Российской империи», що видавалися Статистичним відділом Міністерства внутрішніх справ Російської імперії⁷.

Для генеалогів особливо цінні ті частини праці, де висвітлюється проблема походження старшинської еліти та визнання останньої в правах російського дворянства. Написані ці розділи на значній джерельній базі. В результаті роботи дослідник добре проштудював наукові праці попередників, литовські статuti та «конституції», на які вперше вказав Г.А.Полетика. Але найбільш цінним було те, що до дослідження залучені матеріали із справ Чернігівського дворянського депутатського зібрання, на підставі яких старшинські роди визнавалися у російському дворянстві.

Валерій Томазов

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕНЕАЛОГІЇ ЯК НАУКОВОЇ ДИСЦИПЛІНИ. ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП

У середині XIX ст., коли питання про права козацько-старшинських родів на зрівняння в правах з російським дворянством було остаточно вирішено, з'явилася можливість тверезо поглянути на історію, так званого, «малоросійського дворянства». Саме на ті часи припадає й період формування на наших теренах генеалогії як наукової дисципліни.

Науковому становленню української генеалогії у значній мірі сприяв той факт, що генеалогія в Росії вже вступила в стадію наукового розвитку, і українські історики та генеалоги мали можливість ознайомитися з теоретичними працями російських колег, які, в свою чергу, на національному ґрунті розвинули принципи, закладені європейськими вченими. Так, слідом за творами німців Й.Х.Гаттерера та І.А.Вілля¹, з'явилися праці російських генеалогів. Значне місце в історії формування російської наукової генеалогії належить дослідженням М.С.Гастєва, які ознаменували завершення процесу її перетворення у допоміжну історичну дисципліну. Гастєв вперше в своїх розробках назвав генеалогію «вспомогательной наукой для истории» та дав їй визначення як «ученого изложения начала, распространения и родства фамилии», «краткой истории родственных связей какого-либо лица или дома, как в прямой, так и в боковой линиях». Мету генеалогії вчений бачив у «подтверждении или объяснении отдельных частей истории»².

Розробка теоретичних основ генеалогії сприяла подальшому її розвитку як наукової дисципліни.

Одним з перших українських дослідників, праці якого ознаменували початок нового якісного рівня української генеалогії, був відомий історик Олександр Михайлович Маркович (1790 – 1865), онук відомого культурного діяча часів Гетьманщини Якова Андрійовича Марковича. 1824 р. в «Украинском журнале», що видавався Харків-

роботі «Прежние изыскатели малорусской старины», присвятивши О.М.Марковичу та його науковому доробку цілий начерк, де детально розглянув внесок дослідника до української історіографії¹⁴. Він підкреслив, що «Записки» базуються на «тщательном изучении рукописного материала, хранящегося в черниговском дворянском архиве, и представляет собою и до настоящего времени единственную работу по этому предмету, необходимую при изучении образования в Малороссии дворянского сословия»¹⁵.

Значний внесок в наукове становлення вітчизняної генеалогії зробив видатний український учений Михайло Олександрович Максимович. Це відзначив в своїх працях відомий дослідник наукового доробку Максимовича П.Г.Марков¹⁶. Та, на жаль, ні в ґрунтовній монографії Маркова, ні в роботах інших дослідників, генеалогічним розробкам ученого не приділяється належної уваги. Перша спроба привернути увагу до генеалогічних студій Максимовича ще досі залишається без продовження¹⁷.

Між тим, саме Максимовичу належить право вважатися першим дослідником, який ретельно вивчив родоводи українських аристократичних родів, систематично використовуючи історичні джерела та застосовуючи до них критичний аналіз.

Багато праць Максимович присвятив вивченню родоводів старовинних князівських родів та української шляхти. Однією з найбільш значних його розвідок є «Письма к графине Блудовой про князей Остожских»¹⁸, в якій дослідник простежує історію цього славного українського князівського роду. В «Родословных записках Киевлянина»¹⁹ та «О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке»²⁰ Максимович доводить «русское» походження славетних магнатських та шляхетських родів – князів Пузин, князів Святополк-Четвертинських, Жабокрицьких, Ярошинських, князів Вишневецьких, Дашкевичів, Хмельницьких, Виговських та інших. У працях історика знаходимо також примітки до родоводу князів Вишневецьких, Дашкевичів, князів Ружинських²¹. Максимович приділив увагу походженню гетьмана Сагайдачного²² та Богдана Братковського²³.

Значне місце в працях історика належить й козацо-старшинській генеалогії. В своїх розвідках Максимович торкнувся проблем

У своїй роботі автор відстоює думку про походження значної частини малоросійського дворянства «від старої православної шляхти, яка веде свій початок ще з долітовських часів. Відсутність документів Маркович виправдовує бурхливими історичними подіями, що відбувалися на українських землях. Саме тому, вважає автор, «все дворянские роды черниговской губернии ведут свое начало или со времени присоединения Малороссии к Польше, или со времени возвращения первой к России»⁸.

Аналізуючи документи про походження родів чернігівської губернії, які подавалися в дворянське зібрання, Маркович пише, що доказами природних шляхетських прав малоросійського дворянства є польські акти на володіння маєтками, в яких йдеться мова про надання польській адміністрації грамот великих князів руських. Але дослідник тут одночасно зазначає, що в багатьох дворянських справах є такі документи, які «строгая историческая правда не может признать основательными»⁹.

Значне місце в праці Марковича приділяється обґрунтуванню шляхетського походження козацької старшини, та він все ж був вимушений визнати, що «многие из реестровых козаков, получив звание старшин, сделались владельцами имений населенных, а потомки их вошли в дворянское сословие»¹⁰.

Отже, «Записка» Марковича є компромісом між поглядами попередників – Г.Полетики, В.Полетики, А.Чепи, Т.Калінського та інших – і науковим, заснованим на критичному аналізі джерел, системним підходом до питання про походження малоросійського дворянства.

Оскільки перше видання «Записок» вже наприкінці XIX ст. було раритетним, відомий український історик і генеалог граф Г.О.Милорадович, визнаючи велике значення праці Марковича для української історіографії, передрукував її у 1894 р. в «Черниговской памятке. Справочной книжке на 1894-1895 год»¹¹ та видав окремою книжкою¹².

У цьому ж році інший видатний історик і генеалог О.М.Лазаревський відгукнувся на перевидану працю Марковича рецензією, де назвав її «замечательною работою для своего времени»¹³. Децю пізніше Лазаревський знов звернувся до праці Марковича в своїй

формування української еліти. Він пише, що старовинне українське шляхетство, яке не спольщилося, залишилося після Визвольної війни в Гетьманщині. Це та частина, про яку йде мова в довірних статтях Богдана Хмельницького і яка виклопотала особливу царську грамоту від 27 березня 1654 р., підтверджуючу її права²⁴. Та, пізніше значна частина його або покозачилась, або обернулася на духовництво та змішалася з козацькою верхівкою, що висунулася під час Визвольної війни²⁵. Таким чином, з «войсковою старшини» утворилося «малороссийское панство», що згодом перетворилося на дворянство²⁶. Зазначає Максимович і те, що «в козачество поступала и польская шляхта, выходившая сюда из-за Днепра»²⁷. Однак, Максимович підкреслює, що «следует иметь в виду то, что малороссийское панство XVIII столетия возникло наполовину и даже больше – из самого козачества, и лишь менее половины было из старинного шляхетства»²⁸.

Не обмінув Максимович і проблеми прав на дворянство українського православного духовництва. Він зазначав, що «малороссийское духовенство», яке зазнало значних збитків від католицизму та унії, поповнювалося за рахунок інших верств, в тому числі з «войсковою старшини» та старовинного шляхетства. В якості прикладу він називає Дмитрія Ростовського (Сава Туптало), митрополита Київського Гедеона (князь Юрій Четвертинський) та інших. Дослідник підкреслює, що за цими особами та їх нащадками з прийняттям духовного сану залишалися шляхетські права²⁹.

Найбільш фундаментальною працею вченого, присвяченою безпосередньо козацько-старшинській генеалогії, була розвідка «Бубновская сотня», яка спочатку була надрукована в 1848-1849 рр. в «Журнале Министерства внутренних дел»³⁰, а потім увійшла до Зібрання творів Максимовича³¹.

У цій розвідці Максимович висвітлює генеалогію та побут нової української еліти – козацької старшини. Деркачі, Прохоровичі, Базилевичі, Максимовичі, Невіровські – сотницькі родини бубновської сотні, духівницькі родини Осиповських, Терлецьких, Жежелевських, старшинські – Гайворонських та Фабріциусів, шляхетська – Красовських стали об'єктом ретельного дослідження історика. Максимович ретельно демонструє на фактах, як складалася нова вер-

хівка українського суспільства, концентруючи в своїх руках земельні скарби та владу, шляхом споріднення та посвоячення єднаючись у впливовий клан³². Критичне ставлення до витоків генеалогії козацької старшини дуже відчувається в праці. Дослідник підкреслює, що польське шляхетство, на яке постійно посилювалися старшинські роди, всеж для більшості таких «составляет баснословный период их жизни»³³. Тем більш цінною і принципово показовою є позиція історика, який навіть в начерку, присвяченому власному роду ставив під сумнів старовинне шляхетське походження Максимовичів. Він пише: «Неизвестна мне та королевская грамота 1668 г., которая гласит о Максиме (родозасновник Максимовичів – В. Т.), как о шляхтиче короны польской»³⁴. За жанром дана праця не є власне генеалогічною, оскільки тут подаються також замальовки з історії церков та міст сотні, висвітлюються історичні події, що сталися на теренах даної місцевості. Максимович зовсім не використовував вже поширені на той час у російській генеалогії форми фіксації генеалогічного матеріалу. Та частина роботи, що присвячена роду Максимовичів, наближається за характером до родинних хронік, дуже популярних у попередні часи. Вплив Максимовича на послідовників був дуже значним. Це чітко простежується в деяких розвідках історика і етнографа В.П.Милорадовича, генеалогічних студіях О.М.Лазаревського. Відомий український історик Д.І.Багалій в своїй рецензії на працю останнього «Описание старой Малороссии» відзначав, що «конечно, не в смысле содержания, а в смысле идеи и способа изложения материала» Лазаревський був дуже близьким до Максимовича³⁵.

Ще одна суто генеалогічна праця Максимовича – «Воспоминание о Тимковских»³⁶. Вона була написана істориком у 1854 р. на замовлення Московського університету, але тоді не побачила світу. Опублікували її вже після смерті автора у 1898 р. за сфріяння М.Шугурова в тому номері «Киевской старины», що був присвячений пам'яті Максимовича. Праця, яку історик не судилося перетворити на більш глибоке дослідження, висвітлює історію козацько-старшинського роду Тимковських, до якого належала мати Максимовича. Рід походить також з бубновської сотні та уславився на полі бою та служінням Богові. Окрасою його стали п'ятеро дядів Максимовича, відомих

державних діячів, просвітників та письменників. Тому біографічні відомості саме про них становлять значну частину праці.

Цікавими та змістовними генеалогічними примітками багаті й інші праці Максимовича. Він почав старанно вивчати генеалогію, працюючи над аналізом і порівнянням літопису Грабянки з іншими історичними джерелами й оцінкою історичних діячів періоду Визвольної війни. Використавши низку реєстрів війська Запорізького, зокрема підписані Б.Хмельницьким, а також літописи та інші архівні матеріали, він ретельно вивчив генеалогію гетьманів та полковників, звернув увагу на помилки в написах прізвищ козацької старшини, що зустрічаються в працях попередників³⁷.

Отже, праці Марковича та Максимовича стали тим фундаментом, на якому й розвинулася українська наукова генеалогія. Їх науковий доробок ознаменував початок перетворення практичної генеалогії, якою вона тривалий час була, на активно діючу допоміжну історичну дисципліну. Хронологічно цей перелом можна датувати першою половиною XIX ст.

1 J. Ch. Gatterer. Handbuch der neuesten Genealogie und Heraldik. Nurnberg, 1762; 2. Ausg. – 1772; ejusd. Abriss der praktischen Genealogie. Gottingen, 1788; Y.A.Will. Lehrbuch einer statistischen Genealogie der samtlichen europaischen Potentaten. – Altdorf, 1777.

2 Гастев М. О вспомогательных науках для истории // Вестник Европы. – 1830. – №19-20; Його ж. Материалы для вспомогательных наук истории. (Для генеалогии). М., 1835. Кн.2.

3 Малороссийская старина // Украинский журнал. – 1824. – №19-20. – С.43-45; №21. – С.128-136.

4 Лазаревский А.М. Прежние изыскатели малорусской старины. III. Александр Михайлович Маркович // Киевская старина. – 1897. – Т.56. – №2. – С.279-280.

5 «Дневные записки генерального подскарбия Якова Марковича». – М., 1859.

6 Там само. – С.297.

7 На жаль, це видання залишалось для автора не досяжним, тому що становить бібліографічну рідкість. Про це засвідчує і граф О.Г.Милорадович в передмові до перевидання 1894 р. (Милорадович А.Г. Предисловие // Маркович А.М.. Историческая и статистическая записка... Чернигов, 1894. – С.1-2.). А.М.Лазаревский вважав, що вона була надрукована 1839 р. в першому томі «Материалов ...», але зустрічаються й інші відомості.

8 Маркович А.М. Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществах Черниговской губернии. – Чернигов, 1894. – С.3.

9 Там само. – С.4.

10 Там само. – С.9.

11 Маркович А.М.. Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществах черниговской губернии / / Черниговская памятка. Справочная книжка на 1894-1895 год». – Чернигов, 1894. – С.61-114.

12 Маркович А.М. Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществах. – Чернигов, 1894.

13 Лазаревский А.М. Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществах. Составлена черниговским губернским предводителем дворянства А.М.Марковичем в 1838 г. Издание черниговского губернского предводителя дворянства графа Г.А.Милорадовича // Киевская старина. – 1894. – Т.47. – Октябрь-декабрь. – С.506-507.

14 Лазаревский А.М. Прежние изыскатели малорусской старины. III...// Киевская старина. – 1897. – Т.56. – № 2. – С.275-310.

15 Там само. – С.292.

16 Марков П.Г. М.О.Максимович – видатний історик XIX ст. – К., 1973. – С.116.

17 Томазов В.В. М.О.Максимович як генеалог українського дворянства // 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті. Мат-ли Республ. Наук.-практ. конф. (К. 20-21 жовт. 1992 р.) К., 1993. – С.98-101.

18 Максимович М.А. Письма о князьях Острожских. (К графине А.Д.Блукдовой) // Собр. соч. М.А.Максимовича: В 2-х тт. – К., 1876. – Т.1. Отдел исторический. – С.164-195.

19 Максимович М.А. Родословные записки киевлянина. // Там само. С.208-213.

20 Максимович М.А. О причинах взаимного ожесточения поляков и алороссиян, бывшего в XVII веке // Там само. – С.248-276.

21 Там само; Максимович М.А. Исторические письма о козаках лднепрвских // Там само. – С.277-316.

22 Максимович М.А. Исследование о гетмане Петре Конашевиче агайдачном // Там само. – С.346-347.

23 Максимович М.А. О Богдане Братковском // Там само. – С.539-40.

24 Максимович М.А. О причинах ... – С.275.

25 Максимович М.А. Бубновская сотня // Там само. – С.787.

26 Там само; Институт рукопису НБУВ. – Ф.ІІ. – Спр.3891. – Арк.1-7.

27 Максимович М.А. Бубновская сотня. – С.787.

28 Максимович М.А. О Григории Николаевиче Теплове и его записке «о беспорядках в Малороссии» // Там само. – С.553.

29 Максимович М.А. Бубновская сотня. – С.779.

30 Максимович М.А. Бубновская сотня // Журнал Министерства внутренних дел. – 1848. – №11. С.112-143; 1849. – №4. – С.26-68; №6. – С.315-393.

31 Максимович М.А. Бубновская сотня // Собр. соч. М.А.Максимовича: В 2-х т. – К., 1876. – Т.І. Отдел исторический. – С.747-834.

32 Максимович М.А. Бубновская сотня. – С.747-834.

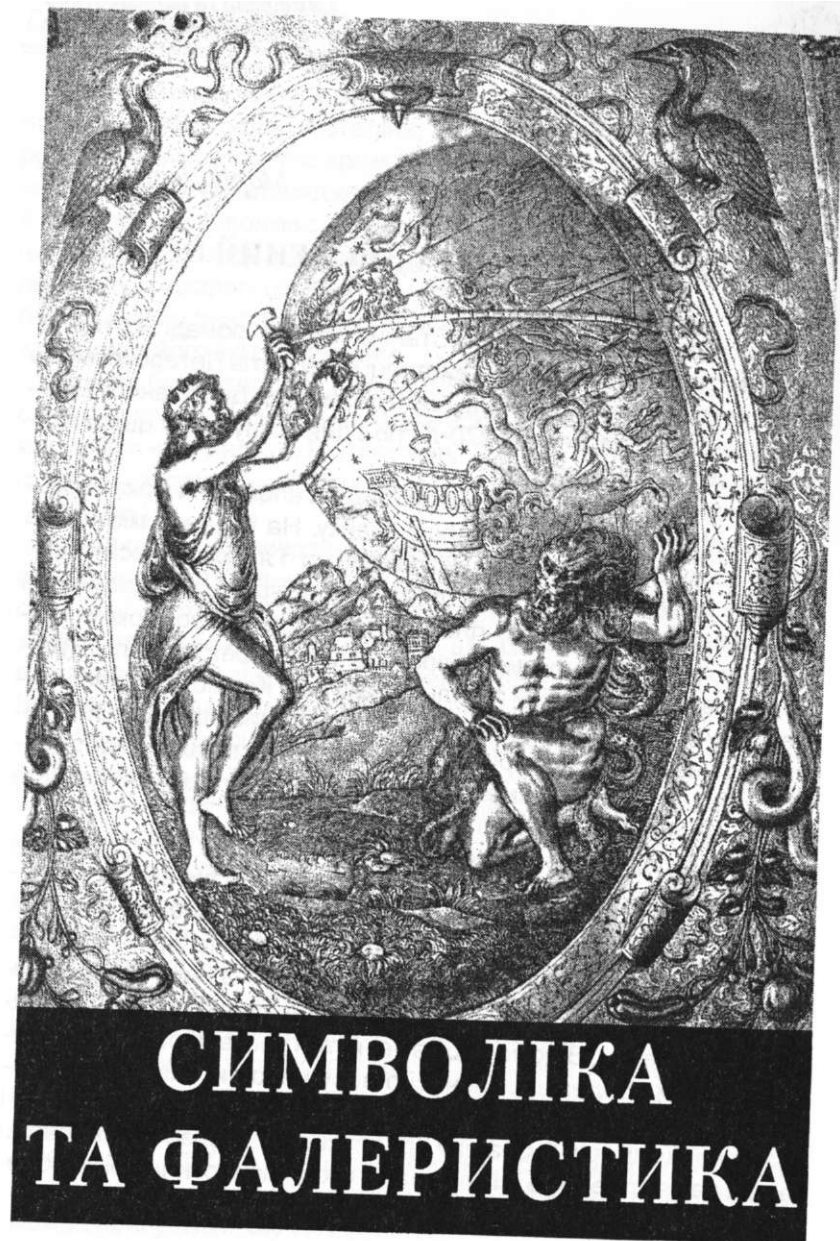
33 Там само. – С.802.

34 Там само.

35 Багалея Д.И. Новый историк Малороссии. Рецензия на книгу М.Лазаревского «Описание старой Малороссии». – СПб., 1891. – С.7.

36 Максимович М.А. Воспоминание о Тимковских // Памяти І.А.Максимовича. – К., 1898. – С.43-55.

37 Максимович М.А. Известие о летописи Григория Грабянки, изданной 1854 года Киевской временной комиссией // Собр. соч. І.А.Максимовича: В 2-х т. – Т.І. Отдел исторический. – С.217-230; Його . Известие о южнорусских летописях, изданных Николаем Белозерким в Киеве, 1856 г. // Там само. – С.231-247; Його ж. Обозрение родовых полков и сотен, бывших на Украине со времен Богдана мельницкого // Там само. – С.654-746.

Марія Дмитрієнко

ОРДЕН Й.СТАЛІНА: НЕЗДІЙСНЕНИЙ ПРОЕКТ

З пробним знаком ордена Й.Сталіна широка громадськість вперше змогла ознайомитись на виставці експонатів Петербурзького монетного двору в галереї Відділу нумізматики Державного Ермітажу, яка була присвячена 270-літтю з дня заснування цього всесвітньо відомого закладу.

На чорному оксамиті під склом лежала елегантна зірка червоної емалі, що мала по краю білу окайку. На її кінцях містились металеві кульки¹. Зірку було покладено на п'ятикутну десятипроменеву зірку. У свою чергу ці дві суміщені зірки накладались на вінок з лаврових і дубових гілок. По центру емалевої зірки розміщалося коло блакитної емалі з профільним портретом Сталіна (розворот ліворуч – у правий геральдичний бік). Коло оточувало кільце зеленої емалі з написом по колу «Генераліссимус ССРСР Сталин». Очевидно, в разі прийняття проекту й відповідного державного замовлення, зірка мала бути золотою, портрет – з платини, вінок – з кольорового золота.

Розміри ордена – діаметр описаної зірки по колу – 66 мм, діаметр центрального медальйона – 33 мм. За дизайном екземпляр-зразок ордена Сталіна дуже подібний до ордена «Победа» і близький до нього за розмірами, у якого діаметр зірки по колу – 74,5 мм, діаметр центрального медальйону – 33 мм. Орден «Победа» засновано у листопаді 1943 р. одночасно з орденом Слави (3-х ступенів). Відомо, що саме на той час, в процесі створення названих орденів, одночасно порушено питання щодо введення до пропонованих проектів портретних зображень Леніна і Сталіна. Коли ж Й.В.Сталіну представили на розгляд найбільш вдалі варіанти ескізів, він відклав у бік ті, що містили його зображення.²

Офіційних документів, які б стосувались історії, що передувала заснуванню ордена Сталіна, віднайти поки не вдалося. Всі роботи по виготовленню зразків (у відповідності до ескізу) велися на основі усних розпоряджень начальника Гознака П.В.Андрєєва й телефонних дзвонків з Москви. Виходячи з того, що роботи над нагородами завжди відносились до розряду «режимних» і провадились в атмосфері цілковитої секретності, то про роботу над пробним зразком знала обмежена кількість осіб, які безпосередньо займалися його виготовленням.

Проект було створено у квітні 1953 р., тобто через місяць після смерті Сталіна.³ Автором малюнка ескізу був гравер Ленінградського монетного двору А.В. Пластинін.⁴ Виліпив портрет (пластична графіка) головний художник монетного двору Н.А.Соколов (1892 – 1972 рр.).

Працюючи з величезним напруженням, майстри завершили роботу по виготовленню *п'яти варіантів* оригінальних складових ордена. Їх виконали гравери А.В.Харитонов і В.А.Засухін. Про «ударні темпи» засвідчує той факт, що вже на кінець квітня один, виготовлений з латуні зразок ордена направили з Ленінграда до Москви у Гознак. Подальшу долю того зразка не з'ясовано.

Для кого був призначений орден Сталіна, як нагорода, сьогодні можна тільки здогадуватись. Ймовірно, що він мав слугувати за найвищу відзнаку для тих соратників Сталіна, яких не нагородили високим військовим орденом «Победа».

У спогадах учасників подій 1942 р., пов'язаних з підготовкою підґрунтя для заснування полководницьких нагород для військових,⁴ містяться згадки про те, що у серпні – листопаді того року у діючій армії, зокрема, в частинах 45-ї гвардійської дивізії,⁵ проходили мітинги, складалися і приймалися листи-звернення до ЦК ВКП(б) із проханням заснувати орден Сталіна.⁶

Згадує про це у своїх спогадах і Д.А.Волгогонов. Цілком можливо, що ініціатива звернень належала комусь з представників «ідеологічного фронту», який бажав у такий спосіб вислужитися.

Оскільки у 1953 р. проектні малюнки, ескізи, зрештою – зразки ордена Сталіна було виготовлено за надзвичайно стислі строки, можна припустити, що заготовки для них з'явилися ще у 1942 р.,

або трохи пізніше. Саме це обумовило появу – від малюнку до пробного ордена Сталіна у квітні 53-го.

На кінець війни в орденській системі СРСР⁷ функціонували такі нагороди для захисників Вітчизни – військових: орден Красного Знамени⁸ (заснований 1 серпня 1924 р.); орден Красной Звезды (6 квітня 1930 р.) – це відзнаки довоєнного часу прийняття. Ордени, засновані під час Великої Вітчизняної війни: орден Отчественной войны (I і II ступеня, 20 травня 1942 р.); орден Суворова і Кутузова (обидва мали I, II, III ступені – 29 липня 1942 р.); Александра Невского (29 липня 1942 р.); Богдана Хмельницького (I, II, III ступенів, єдиний з орденів СРСР із написом українською мовою – 10 жовтня 1943 р.). Пізніше, як вже згадувалось, засновано орден «Победа» і орден Слави (I, II, III ступеня – 8 листопада 1943 р.). Два офіцерські ордена – вищий – орден Ушакова (I і II ступеня) і орден Нахимова (обидва засновані 3 березня 1944 р.) Два останні ордена надзвичайно рідкісні й визнані фалеристами одними з найкращих у світовій фалеристичній практиці. За час війни цими нагородами удостоєно тільки десятки осіб: Ушакова I ступеня – 47 чоловік; II ступеня – 182; орденом Нахимова – I ступеня – 80 чоловік, орденом II ступеня – 460 осіб. Отже, як бачимо, цілком вірогідно, що саме в роки війни розробники орденів хотіли заснувати й орден Сталіна, як високу нагороду.

¹ Подібні кульки на кінцях-променях (зубцях) можна бачити на Туніському Ордені Слави, або на дизайні зразка посольського ордену «Виртуті мілітарі».

² Див.: Мініатюра. – 1999. – № 21. – С. 10.

³ Добровольская М. Орден Сталина // Там само. – № 22. – С. 9.

⁴ Він помер у тому ж 1953 р.

⁵ Мова йде про заснування ордена Слави (I, II, III ступенів) та Ордену «Победа», заснованих 8 листопада 1943 р. // См.: Великая Отече-

ственная война 1941 – 1945: Энциклопедия. – М., 1985. – С. 513 – 514.

⁶ Добровольская М. Вказана праця – С. 9.

⁷ Нагороди захисників Вітчизни // Безсмертя: книга пам'яті України 1941 – 1945. – К., 2000. – С. 679 – 700; Дуров В. Ордена СССР // Советская Военная Энциклопедия. – М., 1978. – Т. 6. – С. 104 – 106; Его же. Русские и советские боевые награды. – М., 1990.

⁸ Вважаємо, що при згадуванні в друкованих працях, статтях відповідних нагород потрібно давати їх назву тією мовою, якою орден названо. Назва перекладається тільки у випадку, коли потрібно розтлумачити зміст окремого поняття: наприклад, «Virtuti militari» – орден «Військових заслуг», або «Алтын Ай» («Золотий місяць») – зірка медалі до звання Героя Туркменістану тощо). На всіх орденах за часів СРСР, крім Богдана Хмельницького, написи виконано російською мовою. Перекладати назви орденів – то нонсенс.

Ярослава Іщенко

НАГОРОДНА СИСТЕМА РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Державні нагороди Росії є вищою формою заохочення громадян та відзначення за видатні заслуги перед державою в економіці, науці, культурі, мистецтві, захисті Росії, у державному будівництві, вихованні, освіті, охороні здоров'я, життя і прав громадян, у благодійницькій діяльності та ін. сферах прояву заслуг. Державними нагородами Російської Федерації є: звання Герой Російської Федерації, ордени, медалі, знаки відзнаки Російської Федерації; почесні звання. Президент Росії видає укази про заснування державних нагород, про нагородження ними, а також вручає їх. В Росії утворена Служба Державних нагород для забезпечення конституційних повноважень глави держави й проведення єдиної політики у цій галузі.; Існує і спеціальна Комісія по державних наго-

родах при Президентові Російської Федерації. За дорученням Президента, від його імені нагороди вручають керівники федеральних органів державної влади та суб'єктів Федерації, повноважні представники Президента. Повторне нагородження однойменними нагородами не відбувається, крім нагород, що мають ступені.

Ордени, медалі, знаки відзнаки та посвідчення до них мають номери. Нагрудні знаки до почесних звань, ювілейні медалі не нумерують. Ордени та медалі, у яких є колодки, а також знаки відзнаки носяться на лівій стороні грудей. Ордени, що не мають колодки, – на правій, в разі, коли інше не передбачено їх статутом.

Нагрудні знаки до почесних звань носять на правій стороні грудей і розміщуються нижче орденів. Нагороджені можуть носити орденські стрічки та стрічки до медалей на планках. Це стосується й нагород СРСР.

Перші нагороди Росії засновувались Законами Російської Федерації, які підписував Президент. Вводились вони у чинність постановами Верховної Ради Російської Федерації у період з березня 1992 по жовтень 1993 р. Пізніше всі нагороди засновувались і вводились в дію Указом Президента, оскільки Закон про державні нагороди ні Верховною Радою, ні Державною Думою не приймався (на кін. 2000 р.). Через це нагороди Росії мають два рівні: на рівні Закону Російської Федерації та указів Президента РФ. Верховна Рада до жовтня 1993 р. заснувала й ввела три нагороди: звання Героя Російської Федерації із знаком особливої відзнаки – медаллю «Золотая Звезда», медаль «Защитнику свободной России», ювілейну медаль «50 лет Победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.» Інші сучасні нагороди Росії мають рівень президентських указів.

Початок покладено Указом Президента РФ 2. 03. 1994 № 442, коли засновано: орден «За заслуги перед Отечеством», орден Мужества, орден «За военные заслуги», орден Почета, орден Дружбы, медаль «За отвагу», медаль «За спасение погибавших», медаль Суворова, медаль Ушакова, медаль Нестерова, медаль «За отличие при охране государственной границы», медаль «За отличие при охране общественного порядка», знак відзначення

«За безупречную службу». Пізнішими указами засновано орден Жукова, медаль Жукова, медаль «300 лет Российскому флоту». На честь 850-річчя Москви засновано медаль, положення і опис якої ще не опубліковано.

За відсутністю Закону про Державні нагороди РФ Президентом РФ затверджено «Положення про державні нагороди Російської Федерації» 1. 04. 1995.

Звання «Герой Российской Федерации» і встановлення знаку особливого відзначення – медалі «Золотая Звезда» запроваджено Законом Російської Федерації від 20 березня 1992 р. Постановою Верховної Ради від 20 березня 1992 р. закон вступив у силу з моменту публікації. Звання Героя присвоюється Президентом Росії визначеним особам за заслуги перед державою і народом, пов'язаними із здійсненням героїчного вчинку. Нагородженим вручають знак особливого відзначення – медаль «Золота Звезда», «Грамоту» про присвоєння звання. Медаль носять на лівому боці грудей над всіма іншими орденами і медалями. Медаль виготовляють із золота (вага 21,5 г), вона являє собою п'ятикінцеву зірку з двогранними променями на лицьовому боці; на звороті медалі є напис: «Герой России», над нею – порядковий номер медалі. Медаль носять на металевій визолоченій колодці, внутрішня сторона якої обтягнута муаровою трьохколірною стрічкою у відповідності до кольору Державного прапора Російської Федерації.

Віддаючи данину трьохсотлітній історії існування ордена Святого апостола Андрія Первозваного – вищого ордену в нагородній системі держави в минулому та з метою вдосконалення системи державних нагород Російської Федерації Президент Росії Б. Єльцин своїм указом № 757 від 1 липня 1998 р. встановив вищу державну нагороду Російської Федерації – Орден Святого апостола Андрія Первозваного, яким передбачено, згідно Статуту ордена, нагороджувати видатних державних та громадських діячів Росії за найвизначніші заслуги, які сприяють процвітанню, величчю й славі Вітчизни. Орденом передбачено також нагороджувати глав та керівників зарубіжних країн за заслуги перед Росією. Знак ордена носять на орденському ланцюгу (на урчистостях) або на плечовій стрічці (через праве плече). Зірка Ордена Святого апостола

Андрія Первозваного розміщується на лівому боці грудей, ліворуч від орденів, нижче орденських колодок. У разі, коли носять стрічку ордену на планці, тоді її розміщують вище інших орденських стрічок.

Орден «За заслуги перед Отечеством» нагороджуються громадяни за особливі заслуги перед народом, пов'язані з розвитком російської державності, досягнення в праці, за зміцнення миру, дружби між народами, значний внесок в справу захисту Вітчизни. Має 4 ступеня: I і II ступінь – мають знак і зірку, III і IV – тільки знак. I ступінь з орденським ланцюгом є символом президентської влади й накладається на Президента РФ, як голову держави. Особи, яких представлено до ордену IV ступеня, повинні бути нагороджені до того медаллю «За заслуги перед Отечеством» I ступеня. За особливо видатні заслуги перед державою орден без нагородження медаллю можуть бути нагороджені: Герої РФ, Герої СРСР, Герої Соціалістичної Праці, особи, нагороджені орденами, знаком відзнаки «За безупречную службу» та відзначені почесними званнями. Військовослужбовці, що відзначилися під час бойових дій, нагороджуються орденем із зображенням мечів. Знак ордену I ступеня кріпиться на плечовій стрічці, яку носять через праве плече. Зірку ордену I і II ступеня носять на лівій стороні грудей і розміщують ліворуч від орденів, нижче орденської колодки. Знак II і III ступенів носять на шийній стрічці; IV ступеня – на колодці на лівій стороні грудей перед іншими орденами і медалями. При наявності у нагородженого вищого ступеня ордену – нижчі ступені цього ордену і медаль не носять, за винятком орденів та медалей ордену із зображенням мечів. Знак I ступеня (виготовлений із золота) має форму чотирикінцевого рівнобічного хреста з розширеними кінцями, на лицьовому боці покритого рубіновою емаллю, по центру накладено зображення Державного герба Російської Федерації. На звороті по колу – девіз: «Польза, честь и слава», в центрі – рік заснування ордену – «1994», нижче – номер знака.

Зірка Ордену I ступеня кріпиться до стрічки (ширина 100 мм); орденський ланцюжок складається з 17 ланок із зображенням Державного герба РФ і круглих розеток з девізом ордену. Ланцюг

– із золота, срібла, емалі. Зірка срібна восьмипроменева, по центру має срібний медальйон з рельєфним визолоченим зображенням Державного герба Російської Федерації. Навколо його – на червоному емалевому полі з срібною окайкою – девіз ордену: «Польза, честь и слава» і лаврові гілки. II ступінь: знак той самий, із срібла з позолотою, носять на шийній стрічці (45 мм). Зірка – срібна. Знак III ступеня – срібний визолочений, носять на шийній стрічці (24 мм). IV ступінь – знак срібний з позолотою кріпиться при допомозі вушка і кільця до п'ятикутної колодки, обтягнутою стрічкою (24 мм). До знаків ордену нагородженим військовослужбовцям до кільця між колодкою і хрестом приєднують два схрещених позолочених меча. Орден Жукова заснований 9 травня 1994 одночасно із медаллю Жукова. Орденем нагороджують військових вищого командного складу армії, які відзначилися в роки ВВВ 1941-45 рр. Орден являє собою чотирикутну з овальними сторонами (боками) срібну основу з рельєфними штралями і чотирма щитами, що виступають за тло, і розміщеними у вигляді рівнокінцевого хреста. Щити срібні, з позолотою, покриті рубіновою емаллю. По центру ордену – срібний медальйон, вкритий блакитною емаллю. У верхній його частині – по колу – визолочений напис «Георгий Жуков». На медальйоні – срібне визолочене рельєфне погруддя Жукова, оточене знизу лавровою та дубовою гілками. Стрічка ордену – шовкова муарова, по краях 2 смуги золотого кольору, у центрі: біла, синя, червона (6 і 4, 4, 4 мм кожна).

Орденем Мужества нагороджують за самовідданий вчинок, мужність, відвагу при спасінні людей, охороні громадського порядку, в боротьбі із злочинністю, під час стихійних лих, пожеж, катастроф, надзвичайних обставин, здійснені при виконанні військового, громадянського і службового обов'язків в умовах, де був ризик для життя. Знак ордену розміщують після ордену «За заслуги перед Отчизной» IV ступеня. Форма знака ордену Мужества (із срібла) – рівнобічний хрест із закругленими кінцями, рельєфним бортиком по краю і рельєфними променями, що йдуть від центру, де розміщено рельєфне зображення Державного герба РФ. На звороті – рельєфний напис «Мужество» (стилізованими літерами) і номер ордену. За допомогою вушка і кільця

знак кріпиться до п'ятикутної колодки, обтягнутої шовковою муаровою стрічкою червоного кольору з білими смужками вздовж краю (24 і 2 мм).

Орден «За военные заслуги» нагороджують військовослужбовців, він – багатофункціональний, носять його після Ордена Мужества. Виготовляють знак ордена із срібла з емаллю. Він являє собою восьмикінцеву зірку. Діагональні промені утворюють п'ятикутники, покриті емаллю кольорів Державного прапора РФ. На центральному медальйоні по колу розміщено вінок з дубових і лаврових гілок і рельєфний напис «За военные заслуги». В центрі рельєфу є зображення Державного герба РФ. На звороті знака – номер. Знак кріпиться за допомогою вушка і кільця до п'ятикутної колодки, обтягнутої шовковою муаровою стрічкою синього кольору з червоною смужкою по центру між двох тонких білих смужок (24, червона – 5, білі – 2 мм).

Орден Почета нагороджуються громадяни за високі досягнення в державній, виробничій, науково-дослідній, соціально-культурній, суспільній та благодійницькій діяльності. Носять орден на лівому боці грудей, при наявності інших нагород – після ордену «За военные заслуги». Знак ордена, виготовлений з срібла і емалі, являє собою восьмикінцевий хрест. В центрі – круглий медальйон, вкритий білою емаллю, із об'ємним зображенням Державного герба РФ, оточеного лавровим вінком. На звороті – номер. Орден кріпиться до п'ятикутної колодки, обтягнутої шовковою муаровою стрічкою синього кольору з білою поздовжньою смугою (24 мм, біла 2,5 мм, від краю – 5 мм).

Орден Дружби призначено для нагородження громадян за внесок у зміцнення дружби і співробітництва націй і народностей, високі трудові досягнення в розвитку економіки Росії, особливо плідну діяльність в розвитку науки, зближення і взаємозбагачення націй і народностей, зміцнення миру і дружніх відносин між державами. Носять на грудях після ордена Почета. Знак із срібла з емаллю має форму п'ятикінцевої зірки, утвореної з розбіжних золотих променів. У центрі – накладне зображення земної кулі, окремі деталі якого вкриті кольоровою емаллю, його обрамлює вінок з лавролисту, покритий зеленою емаллю. На вінку – червоні

цятки. На звороті знаку – рельєфний напис «Мир и дружба» та номер. Знак кріпиться до п'ятикутної колодки, вкритої шовковою муаровою стрічкою зеленого кольору з блакитними смужками по боках (24 і 6 мм).

У серпні 2000 р. Президент РФ В.Путін з метою удосконалення системи державних нагород РФ Указом № 1462 заснував Орден Святого Георгія, що став відтепер вищою нагородою РФ. Орден – 4 ступенів. Ордени I і II ступеня мають знак і зірку, III і IV – тільки знак. Вищий ступінь – I, нагородження проводиться від нижчого ступеня до вищого. Знак I ступеня носять на плечовій стрічці, що проходить через праве плече. Зірки I і II ступенів розміщують на лівій стороні грудей ліворуч від орденів, нижче орденських колодок, під зіркою ордена Св. апостола Андрея Первозванного. Знак ордена Св. Георгія II і III ступенів носять на шийній стрічці поверх ордена «За заслуги перед Отечеством». Знак ордена Св. Георгія IV ступеня носять на колодці на лівій стороні грудей перед всіма іншими орденами та медалями. Нагороджені носять всі знаки ступенів ордена. При носінні ордена Св. Андрея Первозванного на плечовій стрічці знак ордена Св. Георгія I ступеня не носить. Прізвища, імена і по-батькові нагороджених заносяться для увічнення на мармурові дошки в Георгіївському залі Великого Кремлівського палацу в м. Москва. Знак ордена I ступеня із золота, являє собою прямий рівнокінцевий хрест з розширеними кінцями, з обох боків вкритих білою емаллю. По краях хреста – вузька опукла окайка (рант). У центрі – круглий медальйон з опуклою позолоченою каймою. Лицьовий бік медальйона вкритий червоною емаллю із зображенням Святого Георгія в латах (в обладунку) сріблястого кольору, у плащі й шоломі, на білому коні. Плащ і шолом у вершника, сідло і збрюя у коня золотого кольору. Вершник обернений праворуч і вражає списом золотистого кольору чорного змія. Зворотній бік медальйону вкритий білою емаллю із зображенням вензеля ордена із чорних переплетених літер «СГ». На нижньому кінці хреста – номер знака. Вгорі хреста – вушко для кріплення до стрічки (100 мм) – шовкової, муарової, із рівношироких 3 чорних і 2 оранжевих смуг, що чергуються. Зірка ордена – чотирипроменева, із срібла з по-

олотою. У центрі її – круглий позолочений медальйон з опуклою аймою і вензелем з чорних переплетених літер «СГ». Навколо його, по колу, на чорному металевому тлі з позолоченою окайною – девіз ордену «За службу и храбрость». У верхній частині, між словами, розміщена позолочена корона. Зірка кріпиться до ґядгу. Зірка до знаку ордену II ступеня – подібна до попередніх. Орден – із срібла з позолотою, кріпиться до стрічки (45 мм), III ступеня – знак той самий, кріпиться до стрічки (24 мм). IV ступеня – хрест із срібла. На звороті у нижній частині напис «IV степень».

Знаком відзнаки – Георгіївський хрест – нагороджуються військовослужбовці із числа солдатів, матросів, сержантів, старшин, прапорщиків, мічманів, молодших офіцерів за подвиги і відзначення в боях по захисту Росії. Георгіївський хрест має 4 ступеня, вищою вважається перший, нагородження відбувається поступово. Носиться на лівій стороні грудей і розміщується ліворуч від орденів, перед медалями. Знак являє собою рівнобічний хрест із розширеними кінцями із срібла з позолотою. У центрі – круглий медальйон, по краях хреста й медальйона – вузький опуклий рант, на лицьовому боці медальйона – рельєфне зображення Св. Георгія, звернене у правий бік, який вражає (разить) списом змія. На звороті медальйону – рельєфний вензель ордену Св. Георгія з переплетених літер «СГ». На звороті хреста, на його поперечних кінцях, нанесено порядковий номер. На нижньому кінці хреста – напис «I-я степень» і т.д. Хрест за допомогою вушка і кільця кріпиться до прямокутної колодки, обтягнутої шовковою, муаровою стрічкою з бантом кольорів ордену Св. Георгія (24 мм). При носінні стрічок без хрестів використовується планка. Орден Св. Георгія і Знак відзнаки – Георгіївський хрест, як вищі військові нагороди та бойові відзнаки має історичну традицію і бере витoki з затвердженого 26 листопада 1769 р. Ордену Св. Георгія із девізом «За службу и храбрость» (носився на чорно-оранжевій стрічці). За перші 100 років існування ним нагороджено: IV ступенем – 2239 осіб, III – 512; II – 100; I – тільки 25.

13 лютого 1807 р. засновано знак відзначення ордену для нижчих чинів – срібний хрест на Георгіївській стрічці («солдатський

Георгій»). 1856 р. – нагороду розділено на 4 ступені. Нагородженого всіма 4 хрестами – називали «Повним Георгіївським кавалером».

Серед медалей в РФ функціонують: медаль ордену «За заслуги перед Отечеством» (2 ступеня), медаль «За отвагу», «Защитнику свободной России», «За спасение погибающих», медаль Суворова, медаль Ушакова, медаль Нестерова, медаль «За отличие при охране государственной границы», медаль «За отличие при охране общественного порядка», ювілейна медаль «50 лет Победы в Великой Отечественной войне 1941-45 гг.», медаль Жукова, ювілейна медаль «300 лет Российскому флоту». Серед знаків відзначення є знак «За безупречную службу», нагрудний знак до почесних звань РФ.

Указом від 1 березня 1995 р. затверджено перелік 53 почесних звань Російської Федерації, 25 січня 1996 р. Указом № 88 їх перелік поповнено ще одним. В основі назв звань – галузевий принцип. Нагородна система РФ постійно розвивається і поширюється. З квітня 1997 р. розпорядженням Президента РФ № 97-рп затверджена інструкція про порядок вручення орденів, медалей, знаків відзнаки, нагрудних знаків до почесних звань РФ з додатком зразків документів. Нагороди виконують передбачену їм роль морального стимулу.»¹

¹ Стаття написана на основі таких офіційних джерел:

Собрание актов Президента и Правительства Российской Федерации. – 1994. – № 10. – Ст. 775; Указ Президента Российской Федерации «О государственных наградах Российской Федерации», от 2 марта 1994 г. № 442; от 1 июня 1995 г. № 554; Указ Президента Российской Федерации № 757 от 1 июля 1998 г. «О восстановлении Ордена святого Андрея Первозванного»; Награды новой России: иллюстрированный альбом. – СПб., 1997; Сивова Н.А. Проблема соотношения государственных и ведомственных наград Российской Федерации. – М., 1999. – С. 4-5.

Микола Омельченко

НАГОРОДНА СИСТЕМА ОСВІТЯН В УКРАЇНІ (ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ)

Подальший розвиток історичної науки в цілому неможливий без ґрунтового вивчення всього розмаїття джерел: документальних, зображальних історіографічних, масових тощо.

В свою чергу, введення в науковий обіг масиву документів, пов'язаних з розробкою окремих проблем тієї чи іншої галузі спеціальної історичної дисципліни, збагачує історичну науку, по-перше, новим фактичним матеріалом, по-друге, вдосконаленням методів і прийомів видобування з них історичної інформації.

До таких історичних джерел належить й нагородна система освітян України та матеріали до неї, які є невід'ємною, складовою СІД – фалеристики, що вивчає комплекс фалеристичних пам'яток. Ордени, нагороджувальні медалі, почесні грамоти, знаки відзнаки, значки, нагороджувальні жетони, нагородні документи та матеріали нагороджувальної статистики – цінне історичне джерело для вивчення соціально-політичних відносин, матеріальної та духовної культури, символіки, мистецтва та інших сфер життя.

Розробка проблем нагородної справи в Україні, в цілому історія нагородотворення в контексті світової фалеристичної спадщини в сучасних умовах набуло широкого розмаху. Лише у 1992 – 1996 рр. у різних виданнях було опубліковано понад 200 матеріалів, в яких так чи інакше висвітлювалися історія нагородної політики в Україні [1]. Першою спробою у вітчизняній науці теоретично осмислити історію нагородної справи був навчальний посібник для студентів «Специальные исторические дисциплины», в якому вміщено розділ «Фалеристика» [2].

Визначним внеском у подальший розвиток фалеристики як галузі історичної науки в країні стало видання 1996 р. фундаментальної 3-х томної колективної праці «Нагороди України: Історія, факти, документи» [3], відзначеної Державною премією в галузі науки і техніки (1999 р.).

Розглядаючи великий хронологічний період від першопочатків нагородної справи (Давньоруська держава) до сучасних нагород, автори монографії провели широкі наукові дослідження, виявили та опрацювали багату джерельну базу, ввели у науковий обіг значну кількість документів, більшість з яких оригінали, що впродовж тривалого часу не була відома дослідникам.

І так як це фундаментальне дослідження розглядає нагородотворчий процес у загальнодержавному плані, то окремі питання нагородної системи освітян знайшли своє відображення й на його сторінках.

Нагородна система в своєму розвитку пройшла складний шлях становлення, і «на кінець 30-х років в СРСР з'явилася досить складна нагородна система з кількох видів нагород: 1) Ордени СРСР, кількість яких поступово збільшувалася відповідно до етапів розвитку країни; 2) Медалі СРСР за ратну та трудову звитягу, що почали з'являтися, починаючи з 1938 р.; 3) Почесні звання;... 6) Почесна грамота Верховної Ради СРСР, що була заснована 1936р.; 7) Грошова винагорода» [4].

До союзних державних нагород, якими відзначалися й освітяни України, окрім орденів і медалей, відносилось й почесне звання «Народний вчитель СРСР», яке вважалось вищим почесним званням для вчителів загальноосвітніх шкіл й інших педагогічних працівників системи освіти.

Поряд з тим існували й так звані «спеціальні» відзнаки освітян. Це – відмінник освіти СРСР, медаль Н. К. Крупської, почесна грамота Міністерства освіти СРСР та ЦК профспілки працівників освіти вищої школи та наукових установ.

Окрім загальносоюзних відзнак існували й республіканські нагороди в галузі освіти: Почесна Грамота та Грамота Президії Верховної Ради Української РСР, почесні звання: Заслужений вчитель школи Української РСР, Заслужений майстер професійно-технічної освіти Української РСР, Заслужений вчитель Української РСР (згодом України), Заслужений працівник вищої школи Української РСР, Заслужений працівник народної освіти Української РСР, Заслужений працівник народної освіти України, Заслужений наставник молоді Української РСР. Це так би мовити, державні республі-

інські нагороди, соціальний статус яких був досить високим, хоча з слід замовчувати незаперечний факт обмеженості суверенітету України як державного утворення у складі СРСР.

Існували і відомчі нагороди: Почесна грамота Міністерства освіти, відмінник народної освіти УРСР, Медаль А.С.Макаренка, золоті і срібні шкільні медалі та нагрудні знаки випускників вищих чобових закладів. Зі всього комплексу освітянських нагород ми упинимосся на деяких з них, а саме в основному на почесних іваннях в системі освіти.

Першою вищою державною нагородою УСРР був орден Трудового Червоного Прапора, коли V Всеукраїнський з'їзд Рад (1921р.) прийняв постанову про заснування ордена, який проіснував до 1933 р. [5].

За 1921 – 1933 роки було нагороджено приблизно 307 чоловік і 29 колективів, кількість відзначених серед них освітян встановити не вдалося, бо справа обліку нагороджених на той час велася недбало [6].

Правове оформлення нагороджень почесними званнями в Україні бере початок з 1922 р. Це була одна з форм нагородження осіб «що є державним визнанням їх заслуг, засобом морального стимулювання творчої активності трудящих у боротьбі за подальший розвиток економіки, науки й культури» [7].

4 травня 1940 р. український уряд [8] розширює сферу функціонування республіканської нагородної системи і вперше законодавчо вводить звання: Заслужений вчитель школи Української РСР [9]. І майже відразу до нагородження було представлено майже 104 особи. Така велика кількість нагороджених освітян пояснювалася декількома факторами: шкільною реформою в СРСР, курс на яку був проголошений 1936 р., приєднанням західноукраїнських земель, що потребували термінової декоренізації. Нарешті, в галузі народної освіти України на той час було й ряд серйозних проблем – нестача кваліфікованих кадрів освітян та низький після революції соціальний престиж цієї професії. Запроваджені урядові заходи мали на меті сприяти певному «зростанню» нової генерації вчителів, вірних провідників партійної політики, оскільки були орієнтовані на сумнозвісну систему «вису-

ванців», штучне створення прошарку квазіелітарних педагогів, помічених та відзначених тоталітарною державою [10]. Спеціальною постановою Президії Верховної Ради УРСР від 26 вересня 1944 р. ухвалено положення про почесні звання Української РСР. Воно складалося з чотирьох статей, які досить детально регламентували та чітко окреслювали коло осіб, які могли бути удостоєні існуючих на той час почесних звань. Серед перелічених цих нагород відзначалося, що «звання Заслуженого вчителя школи Української РСР присвоюється вчителям початкових, неповних середніх, середніх, спеціальних і педагогічних шкіл, які мають стаж педагогічної роботи не менше 10 років, за видатні успіхи в справі навчання дітей, виховання в них почуття любові й відданості Батьківщині» [11].

Особам, яким присвоювалися республіканські почесні звання, вручалися особливі грамоти Президії Верховної Ради УРСР.

1951 р. різко зростає кількість нагороджених. Так, звання Заслужений вчитель школи УРСР цього року отримують 113 освітян, а за період з 1934 по 1952 рр. – 860 педагогічних працівників [12].

Постановою Президії Верховної Ради УРСР від 29 серпня 1956 р. встановлювалися почесні звання «Заслуженого майстра професійно-технічної освіти Української РСР» та «Заслуженого вчителя професійно-технічної освіти Української РСР» [13]. До постанови додавалося й Положення про порядок присвоєння цих звань, яке складалося з шести статей і порівняно з Положенням 1944 р. докладніше визначало коло осіб, процедуру клопотання та оформлення подання щодо їх присвоєння [14].

В грудні 1957 р. Президія Верховної Ради УРСР знову повертається до свого указу від 4 травня 1940 р. «Про присвоєння почесного звання Заслуженого вчителя школи УРСР», поширюючи його «на учителів шкіл робітничої молоді, вихователів шкіл-інтернатів, спеціальних шкіл, дитячих будинків, дитячих садків, учителів, які працюють в позашкільних установах і відділах народної освіти, інститутах удосконалення учителів та Міністерстві освіти Української РСР» [15].

20 лютого та 9 жовтня 1967 р. були прийняті укази Верховної Ради УРСР «Про встановлення нагрудного знака для осіб, яким

присвоюються почесні звання Української РСР» [16] та «Про затвердження Опису нагрудного знака для осіб, яким присвоюються почесні звання Української РСР» [17]. «Нагрудний знак, – йдеться в Опису знака, – має форму правильного восьмигранника з випуклим бортиком уздовж зовнішнього краю. На лицьовій стороні знака – рельєфне зображення Державного герба УРСР, у нижній частині під гербом дві випуклі лаврові гілки з перев'яззю. Зліва направо, по колу, навколо герба розміщується напис відповідного почесного звання... Натуральний розмір знака – восьмигранник, вписаний в коло діаметром 26 мм, виготовлявся з посрібленого металу – нейзильберу [18].

З 10 жовтня 1969 р. в країні діяли такі почесні звання УРСР в галузі освіти: Заслужений вчитель, Заслужений працівник вищої школи та Заслужений працівник професійно-технічної освіти, а інші республіканські почесні звання – Заслужений вчитель школи, Заслужений вчитель профтехосвіти й заслужений майстер профтехосвіти скасовувалися [19].

Таким чином, відбувся перехід від сугубо-фахового нагородження до галузевого. Разом з тим зазнав деяких змін і сам знак до почесних звань.

Сплеск нагородження званням «Заслужений вчитель Української РСР» відбувся у 1971 – 1977 роках. Так, за цей період та 10 місяців 1978 р. почесне звання було присвоєно 948 освітянам [20].

Нові зміни в республіканській нагородній системі були пов'язані з указом Президії Верховної Ради УРСР від 7 травня 1981 р. «Про затвердження Положення про державні нагороди Української РСР» [21]. Нове положення було найґрунтовнішим та найдокладнішим за всю історію функціонування нагород в Україні і складалося з восьми розділів. В розділі першому (стаття 1) – наголошувалося, що державними нагородами Української РСР є почесні звання Української РСР, Почесна Грамота і Грамота Президії Верховної Ради Української РСР, а в статті 10 другого розділу подавався розширений варіант тлумачення почесних звань, в т. ч. й освітянських. Так, звання Заслуженого вчителя Української РСР присвоювалося «вчителям загальноосвітніх шкіл та училищ професійно-технічної освіти, навчально-виробничих

комбінатів трудового навчання і професійної орієнтації учнів, викладачам середніх спеціальних учбових закладів, вихователям шкіл-інтернатів, дитячих будинків і дошкільних закладів, вчителям, які безпосередньо займаються питанням навчально-виховної роботи в позашкільних і методичних установах, та іншим працівникам народної освіти». Звання Заслуженого працівника вищої школи Української РСР – «викладачам вищих учбових закладів та іншим працівникам системи вищої школи, які займаються питаннями навчально-виховної науково-методичної роботи», а звання Заслуженого працівника професійно-технічної освіти Української РСР – «майстрам, інспекторам, інженерам та іншим працівникам системи професійно-технічної освіти». І останнє почесне звання, а саме Заслужений наставник молоді Української РСР присвоювалося «робітникам, колгоспникам, службовцям підприємств, колгоспів, радгоспів, установ і організацій, які свій багаторічний виробничий досвід передають працюючій молоді, навчають юнаків і дівчат професійній майстерності, виховують у них комуністичне ставлення до праці, високі ідейні і моральні якості будівника комунізму» [22]. Пізніше, указом Президії Верховної Ради Української РСР «Про внесення змін у систему почесних звань Української РСР» від 15 листопада 1988 р. були скасовані звання: Заслужений працівник вищої школи, Заслужений працівник професійно-технічної освіти та Заслужений наставник молоді Української РСР. З почесних звань залишилися тільки «Заслужений вчитель Української РСР» та «Заслужений працівник народної освіти Української РСР» [23].

Щодо нового опису нагрудного знака, який вручався особам, відзначеним почесним званням республіки, то він практично не зазнав змін порівняно з описом 1969 р. [24].

З набуттям Україною статусу незалежної держави нагородотворчий процес розвивався з врахуванням історичних та культурних традицій українського народу, світової нагородної практики, з визначенням пріоритетності загальнолюдських цінностей. Постають нові державні нагороди: Почесна відзнака Президента України (13 серпня 1992 р.), ордени Богдана Хмельницького I – III ступенів (3 травня 1995 р.), Ярослава Мудрого I – V ступенів (23 серпня

1995 р.) [25], пам'ятний знак «50 років визволення України» (10 березня 1994 р.) [26].

Так, державними нагородами тільки за 1991 р. було відзначено 384 освітян, з них працівників вищої школи 203 чол., технікумів – 44, профтехучилищ – 27, загальноосвітніх шкіл – 95, дитячих дошкільних закладів – 15 [27]. Почесні звання в галузі народної освіти отримало в 1991 р. – 258 чоловік [28], 1992 – 341 [29], 1993 – 194 [30], 1994 – 196 [31], 1995 – 229 [32].

У роки незалежності було встановлено й новий стандарт нагрудного знака для осіб, відзначених почесним званням. Згідно з його описом він «мав фігурну форму, утворену п'ятьма випуклими назовні та чотирма увігнутими всередину дугами. Уздовж зовнішнього краю – пружка шириною 1 мм. Розмір знака: висота 28 мм, ширина – 26 мм. Лицьовий бік знака випуклий. У центрі розміщено овал з пружкою, покритий емаллю малинового кольору. В овалі – рельєфне зображення профілю жіночої голови, прикрашеної вінком з квітів і колоса пшениці як уособлення України. Овал обрамлений рослинним орнаментом у стилі українського бароко, зворотний бік знака плоский. Посередині – зображення соняшника, над яким зліва направо по колу розміщено назву відповідального почесного звання. У нижній частині знака – рослинний орнамент та стилізований картуш, на тлі якого гравірується номер знака» [33].

Отже, розглянуто окремі аспекти нагородної системи освітян в Україні з 1922 по 1995 рр., а саме історію становлення, розвитку та існування почесних звань. Подальша їх доля частково залежить як від утвердження певних засад функціонування самої системи в незалежній Україні, так і від державної та соціально-політичної організації в країні взагалі. Немає сумніву в тому, що нагородотворення в галузі народної освіти, що щільно пов'язане з розбудовою громадського суспільства, буде еволюціонувати й далі на правових засадах, враховуючи інтереси всієї нації.

¹ Нагороди України: історія, факти, документи: У 3 т. / авт. кол. Д. Табачник (керівник), І. Безгін, В. Бузало, М. Дмитрієнко, І. Ку-

- рас, В. Куценко, Л. Яковлева. – К., 1996. – Т. 1 – С. 8.
² Специальные исторические дисциплины / За ред. В. О. Замлинського, М. Ф. Дмитриенко та ін. – К., 1992. – С. 270 – 276.
³ Нагороди України... – Т. 1. – 288 с., – Т. 2 – 344 с., – Т. 3. – 424 с.
⁴ Там само. – Т. 2. – С. 62.
⁵ Там само. – С. 6, 28.
⁶ Там само. – Т. 2. – С. 26 – 28.
⁷ УРЕ. – К., 1963. – Т. 5. – С. 226 – 227.
⁸ УСЭ. – К., 1980. – Т. 4. – С. 123.
⁹ Нагороди України... – Т. 2. – С. 75.
¹⁰ Там само.
¹¹ Відомості Верховної Ради УРСР (далі ВВР УРСР). – К.: 1945. – № 7 – 8. – Ст. 13 – 14.
¹² Нагороди України... – Т. 2. – С. 78 – 80.
¹³ ВВР УРСР. – К., 1956. – № 7. – Ст. 129.
¹⁴ Там само.
¹⁵ ВВР УРСР. – К., 1967. – № 9. – Ст. 79.
¹⁶ Там само. – 1957. – № 11. – Ст. 138, 313.
¹⁷ Там само. – 1967. – № 9. – Ст. 79.
¹⁸ Там само. – № 40. – Ст. 276.
¹⁹ Там само. – № 9. – Ст. 79.
²⁰ Нагороди України... – Т. 2. – С. 105 – 106.
²¹ ВВР УРСР. – К., 1981. – № 20. – Ст. 290.
²² Там само.
²³ Там само. – 1988. – № 48. – Ст. 1127.
²⁴ Там само.
²⁵ Нагороди України... – Т. 3. – С. 292 – 293.
²⁶ Там само... С. 158 – 162.
²⁷ Там само... С. 249.
²⁸ Там само... С. 255.
²⁹ Там само... С. 265.
³⁰ Там само... С. 273.
³¹ Там само... С. 283.
³² Там само... С. 291.
³³ Пам'ятки України. – 1995. Ч. 2. С. 24 – 25.

Андрій Портнов

ФЕНОМЕН ТРИЗУБУ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Малий герб України – тризуб, визначений Конституцією України як обов'язковий елемент великого державного герба України, здавна привертає увагу дослідників. Проте, роботам з цього питання не вистачає концептуальної визначеності, що пояснюється як об'єктивними науковими складнощами вивчення теми, так й ідеологічними упередженнями. Всебічне вивчення наявних джерел приводить до висновку, що тризуб є одним з найцікавіших знакових феноменів української історії, саме це визначає специфіку його дослідження.

Перша складність полягає у тому, що ми не маємо жодного писемного свідчення про цей знак за часів Київської Русі. У наявності є тільки монети, зображення тризуба на стінах церков. Та опис цих знаків було зроблено не сучасниками, а вченими через багато років. Сама назва «тризуб» штучна й введена у науку М. Карамзіним. В українській мові це слово мало інше значення, так у давнину називали тризубі вила¹. Ця термінологічна складна проблема недостатньо з'ясована і маємо хіба що концепцію О. Братка, за якою історичною назвою цього знаку була «Трійця»².

Другу складність можемо охарактеризувати як широке, з огляду застосування цього знаку, навіть за межами України. Зображення тризубу знайдено в Єгипті, Вавилоні, Австрії, Греції, а на теренах України ще задовго до приходу Рюриковичів його знайдено серед скіфо-сарматських поселень, на монетах Боспорського царства тощо. Крім того, тризуб – це алхімічний символ ртуті, знак планети Нептун, головний елемент сучасного прапора Барбадосу. Усе це дозволяє висловити припущення, що тризуб є абстрактним символом світотворення, як і хрест та його різновид – свастика, відома ще задовго до християнських часів.

Чи не найскладнішою проблемою є тлумачення тризубу. За останні понад сто років з'явилося до 50 теорій стосовно цього питання. З позицій сучасності ми бачимо хибність розв'язання цієї

проблеми, вивчаючи наявні зображення знаку, коли дослідники та аматори спираються виключно на графічне його зображення.

Історичним спрощенням слід визнати намагання побачити у тризубі якір, сокиру, монограму чи геометричний орнамент. Не витримує іспиту часом і спір щодо територіальної прабатьківщини знаку: східної чи західної³. Не можна ігнорувати й того факту, що в історії України тризуб, як символ, грає не тільки роль державного герба. Має рацію А. Пономарьов, вказуючи: «значення тризубу в українській етнічності троїсте: як знаку державного, національного і релігійного»⁴. Це, власне, визначає безперспективність шукань витоків тризубу у якомусь одному побутовому явищі. Варто, на нашу думку, повернутись до порівняння особливостей тризубу із хрестом та свастикою, які також мають широкий територіальний вжиток й безліч протилежних тлумачень.

Наголосивши на важливості врахування філософського підходу до проблеми, варто застерегти від небезпеки перетворення наукової роботи у довільне фантазування. Досить популярні, навіть сьогодні, твердження про походження тризубу, навіть з Атлантиди. Виникають на цьому ґрунті міфотворчі судження, яким надається перевага перед критичним та аргументованим вивченням джерел.

Однією з особливостей тризубу є постійна змінюваність знаку. Відомо понад 200 різновидів зображень знаку за часів Київської Русі. Можемо з певністю твердити про явище спадкової ускладненості знаків, тобто вони не передавались у спадщину незмінними, як це властиво гербам, а кожний новий князь вносив до зображення якісь зміни. В. Янін навіть висунув теорію, що саме внаслідок втрати знаками можливості постійно видозмінюватись, тризуб й зникає з історичної арени⁵.

Нарешті, п'ятою цікавою рисою тризубу є його дворазове відродження на державному рівні. Спочатку – за часів української революції на початку ХХ ст. та після проголошення Україною незалежності 1991 р.

Розглядаючи процес прийняття державного герба УНР, не можна не помітити, що початково тризуб не вважався вдалим знаком для нового герба. Михайло Грушевський писав: «Ми хочемо творити новий лад... й емблема мусить бути нова, щоб не було підозри в

замислах відродження старого»⁶. Він пропонував взяти за фігури герба золоті зірки на синьому полі, або золоті літери «У» чи «УНР» на синьому полі, або золотий плуг на синьому полі, довкола якого розмістити історичні герби різних регіонів чи земель України⁷.

Г.Нарбут та В.Модзалевський вважали, що в основу герба слід покласти емблему козака із самопалом на блакитному полі⁸. Галицький історик К. Широцький та його київський колега В. Різниченко твердили, що тільки архангел Михаїл може стати загальноукраїнським гербом⁹.

Справу на користь тризуба вирішив вихід перших банківських білетів та поштових марок (замінників монет), на яких державною емблемою було зображено саме тризуб. Після прийняття IV Універсалу, М.Грушевський виступив з заявою, де вказувалось, що «найбільш натуральна річ для України – звернутись до тих старих державних знаків, які вживалися нею за старих часів»¹⁰. Голова Центральної Ради мав на увазі тризуб князя Володимира, який 1 березня 1918 р. був затверджений гербом УНР. Після поразки української революції тризуб залишився символом українського національного руху різних політичних орієнтацій, тому затвердження тризуба на державному рівні у сучасну добу символізує зв'язок як з державотворчими традиціями Київської Русі, так і з боротьбою за державність на початку та впродовж ХХ ст.

Підводячи підсумки, слід зазначити, що доля тризубу дозволяє говорити про те, що знак є справжнім історичним феноменом. Перед геральдичною наукою ще стоїть завдання створити якісно новий концептуальний підхід до його історії. Враховуючи нестихаючі ідеологічні пристрасті довкола цього питання, бажано особливу увагу науковців привертати до всебічного об'єктивного вивчення знаку, яке б ґрунтувалось на критичному аналізі джерел, здійсненому у контексті загальної історії України.

¹ Грінченко Б. Словарь української мови. – К., 1909. – Т.4. – С.283.

² Братко О. Нащадки Святої Трійці. – К., 1992. – С.20.

³ Див.: Пастернак О. Пояснення тризуба. – К., 1992; Національна символіка України. – Пам'ятки України. – 1990 та ін.

⁴ Пономарьов А. Українська етнографія. – К., 1994. – С.164.

⁵ Янин В. Актовые печати древней Руси. – М.; Л.: 1970.

⁶ Цит. за: Сергійчук В. Доля української національної символіки. – К., 1990. – С.11.

⁷ Там само.

⁸ Наука і суспільство. – 1990. – № 8. – С. 16.

⁹ Панченко В. Герб Києва // Київська старовина. – 1994. – № 3.

¹⁰ Див.: Гломозда К., Яневський Д. Історичні гербові відмінності та кольори прапорів України // УІЖ. – 1990. – № 4.

Оксана Доброван

Надія Доброван

Віктор Соколов

ДЕРЖАВНА СИМВОЛІКА УКРАЇНИ І НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ

(з досвіду краєзнавчих та соціологічних досліджень)

Важливою детермінантою пробудження народу, національно-господарської державницької ідеї є державницька ідея. Національний розвій є насамперед процесом політичним, бо його кінцевий результат – національна незалежність та утворення незалежної Держави, як гаранта політичної свободи народу¹. Однією з характерних рис життя сучасного суспільства України є звернення до своїх коренів, інтерес до вивчення історії, формування національної свідомості народу. Як вже не раз бувало в минулому, важливі зміни в суспільно – політичному житті країни викликали підвищену увагу до історико – політичних досліджень².

За останнє десятиріччя національно-культурного відродження

України великого значення набувають питання розвитку історії краєзнавства багатьма фахівцям і різними верствами населення. Характерно, що саме подвижницька діяльність української наукової і творчої інтелігенції заклала належний фундамент розвитку історичного краєзнавства³.

Громадянину нової України «потрібне не чергове переосмислення, а серйозне, глибоке, неупереджене осмислення культурно-історичних надбань, а також максимально об'єктивна самоіндетифікація, вільна від мінливих політичних вітрів та соціальних замовлень»⁴.

У період з жовтня по грудень 1998 р. в плані виконання науково-дослідної роботи від історико-краєзнавчої секції Малої академії наук з метою визначення обізнаності серед різних верств населення столиці України щодо історичного походження сучасних державних символів (Малий державний герб, прапор, гімн) було проведено вибіркове опитування. Всього було опитано 105 чоловік, які – були розподілені на три вікові категорії: перша – громадяни віком від 16 до 25 років, друга – громадяни віком від 26 до 49 років, третя – громадяни віком від 50 до 70 років. Використовуючи такий розподіл, було досліджено, як впливає віковий фактор на рівень обізнаності людей з історичним походженням державних символів України.

Великий обсяг інформації отриманий при обробці анкет, можна оцінювати за багатьма параметрами. Щоб дізнатися, як впливає статевий фактор на знання державної символіки України, опитаних було розподілено на дві групи.

До першої увійшли особи чоловічої статі – 50 респондентів, до другої – особи жіночої статі – 55 респондентів.

Всім опитаним, мешканцям різних районів Києва були роздані анкети з 11 питаннями щодо історичного походження малого державного герба, прапора, і гімну. Анкета умовно поділялась на дві частини. Перша містила запитання, що потребували чіткої однозначної відповіді. Респондент повинен був вибрати варіант, який він вважав вірним. Друга частина – повинна була свідчити про творчий підхід, що дозволив висловити власну думку респондента.

В основу створення анкети та методичного підходу щодо опитування громадян було покладено Методичні рекомендації до соціологічних опитувань Київського національного університету імені Тараса Шевченка, якими передбачена найменша кількість респондентів всього 80-100 чоловік. Серед опитаних дві третини приблизно в однаковій кількості у минулому були мешканцями різних регіонів України тобто репрезентували майже все населення країни. Статистичні показники вибиралися як середнє арифметичне.

Щодо питань, які стосувалися історії малого державного герба, то правильність відповідей для першої групи коливалася від 44% до 48%, друга і третя – були обізнані приблизно на однаковому рівні від 57% до 63%. Це, можливо пояснюється регулярним переглядом засобів ЗМІ. Тільки на запитання стосовно державного гімну майже на 99% правильну відповідь дали респонденти першої та другої вікових груп.

На запитання щодо державного прапора правильна відповідь в усіх коливалася (від 66% до 59%). За статевими ознаками загальний відсоток правильних відповідей свідчив, що чоловіки на 56%, а жінки на 59% обізнані з історією національної символіки. При відповіді на «творчі» запитання, були великі коливання і розкидання статистичних показників.

З поданого вище можна зробити висновок, що більшість опитаних особливо молодь недостатньо обізнані з державними символами країни, їх історією.

На основі отриманих даних були створені діаграми, що наочно надавали картину рівня обізнаності респондентів за різними «оціночними критеріями». Не менш важливим науково-дослідної роботи академії крім вивчення ступеня обізнаності серед громадян історичного походження державних атрибутів була також розробка ефективних заходів щодо популяризації їх генезису серед усіх верств населення з урахуванням вікових груп.

Хвиля популяризації історичних процесів, що відбувались на теренах українських земель, витоків історичного коріння, національних легенд і життя особистостей у засобах масової інформації перших років незалежності поступилась стратегії сучасного життя і прозі сьогодення. Економічні проблеми і негаразди посіли перше

місце. Нині в Україні громадянство отримують жителі країн Сходу, українці, які повертаються на Батьківщину з СНД через шлюбні ланцюги з іноземцями, і всі вони не тільки не володіють українською мовою, але й не обізнані з історією. В науково-дослідній роботі академії запропоновано введення поняття «громадянський мінімум, щодо історії державних символів України» Для цього пропонується до державних документів, які засвідчують громадянство України, а саме «Свідоцтво про народження» та «Паспорт» видавати ще листівку – «Пам»ятка громадянина України». Формула винаходу та текст листівки ґрунтуються на порадах психофізіологів, які засвідчують, що більше 85% інформації людина сприймає зором, 10% – на слух і те що, лаконічний змістовний текст запам'ятовується краще. Листівка-пам'ятка вміщує тільки загальну та вітальну назви. Формула винаходу – інформація про знайомство з державною атрибутикою малюками побудована на особливостях їх сенсорного сприйняття; з одного боку листівка що розгортається має малюнок державного прапора, на другому боці, – образ володаря Київської держави з її атрибутами. В обкладинку листівки вмонтований електронний чіп із мелодією державного гімну (подібні листівки зараз поширені в Україні і надходять вони переважно з Польщі, мають різноманітне мелодійне звучання). При розгортанні листівки зображення державних атрибутів супроводжуються звучанням мелодії державного гімну. Ці національні символи змалку закарбовуються в пам'яті малюків. Текст листівки «Пам»ятка громадянину України», яка б надавалася при отриманні «Паспорта» передбачав би отримання додаткової історичної інформації. У дискусійній статті «Українська історична наука на порозі ХХ століття проблеми пошуку» член-кореспондент НАН Реєнт посилається на термін герменевтика який пов'язаний з тлумаченням первісного змісту письмового тексту. До цього він додає, що завдання герменевтики полягає в тому, щоб з'ясувати справжній зміст слів, який наповнювався віками⁷. Визначивши з довідкових видань первісне, давнє етимологічне значення слів: герб-спадщина, прапор відмітний знак, гімн – урочиста пісня, текст листівки-пам'ятки будується за вимогами законів філології (актуальне розчленування речення та інше) із змістом, що відповідає сучасним

історичним дослідженням. Вивченню генезису державних атрибутів України була присвячена перша частина науково-дослідної роботи, тому сучасна проблема полягала в структурованості і узгодженості історичних пояснень. Приклад: «малий державний герб України – пояснення за Конституцією (коротенький опис) – символ історичної спадщини доби Київської держави. Сучасна Україна успадкувала історію і культуру тих часів, це загальновідоме. З відповідним історичним поясненням (яке науково обґрунтоване) ця коротенька інформація закарбовується в пам'яті громадянина. На тому ж принципі побудоване історичне обґрунтування щодо прапора-гімну. Тло, на якому розміщується текст листівки, повинно відповідати кольоровим складникам державного прапора.

Виховуючи національне свідомість громадян, не можна не враховувати того, що ми робимо лише перші кроки неповторюваними шляхами, не маючи достатнього досвіду державотворення⁷.

Культурна самобутність нації за Драгомановим, полягає не в якійсь унікальності, а лише в своєрідній манері поєднання елементів, спільних для багатьох народів. Тому знання історичного походження своїх національних державних атрибутів всіма громадянами України, це базисний елемент самоідентифікації, перший крок до формування національної свідомості і єдності українського народу.

¹ Римаренко Ю. Національний розвій України – К., 1995 – С.39-129.

² Реєнт О. Проблема формування національної свідомості українського народу // III Міжнародний конгрес українців (26-29 серп. 1996р.). Тези допов. – Х., 1996.

³ Тронько П. Краєзнавство у відродженні багатовікових культурних традицій українського народу // Історичне краєзнавство і культура: тези допов. і повід. VIII Всеукр. наук. конф.) – Харків, 1997р. – Ч.1 – С.7.

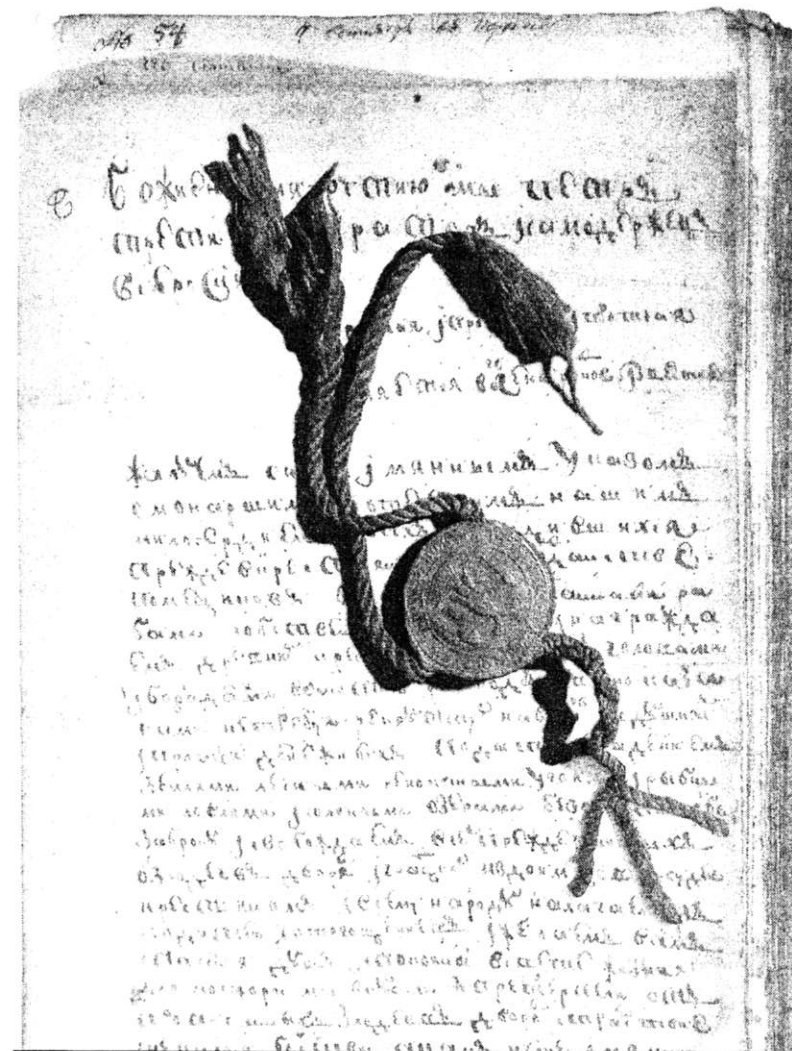
⁴ Реєнт О.П. Сучасний стан краєзнавства. // Там само. – С.94-95.

⁵ Доброван О.В. Державна символіка України і національна свідомість

мість (науково-дослідна робота від історико-краєзнавчої секції МАН) – К., 1999р.

⁶ Герменевтика – мистецтво тлумачення – спеціальна історична дисципліна, що вивчає тлумачення змісту текстів, як правило давніх, первісний зміст яких або значно пошкоджений, або незрозумілий часом через їх давність чи через погане зберігання джерела. // Спеціальні історичні дисципліни. – К., 1992. – С.99.

⁷ Ресент О. У робітнях історичної науки. – К., 1999. – С.291.

СФРАГІСТИКА

Андрій Плахонін

ДАВНЬОРУСЬКА ПРОВІНЦІЙНА ДИНАСТІЯ В СВІТЛІ СФРАГІСТИЧНИХ ДЖЕРЕЛ (Ігор Ярославич та його нащадки)

Жанр історичної біографістики здавна привертає увагу науковців. Постатям київських князів Володимира, Ярослава, Мономаха, галицьких – Романа та Данила присвячені численні статті, монографії. Рідше об'єктами дослідження стають правителі князівств-земель, і зовсім зрідка вчені звертають увагу на князів дрібних уділів, молодших Рюриковичів, уділом яких, часто, була лише безвість. Це зумовлено, зокрема станом джерел. Адже літописи укладалися саме при дворах київських чи значних провінційних князів, які і ставали головними діючими особами історії. Князь дрібного уділу потрапляв на сторінки літопису лише коли виступав проти свавілля сильних, коли намагався відстояти власне право на місце серед старіших.

Тим ціннішими стають випадки, коли під час несподівані джерела знайомлять нас із світом уявлень дрібних провінційних князів про своє місце у князівському роді, збагачуючи наше уявлення про політичне життя Давньої Русі. Серед таких джерел є і сфрагістичні матеріали – легенди князівських булл, значення яких для східноєвропейської історії довів своїм систематичним дослідженням М.П.Лихачов¹. В останні десятиріччя ХХ ст. звід сфрагістичних джерел з історії Давньої Русі, підготовлений В.Л.Яніним, підсумував більше ніж сторічні дослідження, вивів їх на новий, якісно вищий рівень². Завдяки цьому корпусу давньоруських булл стало можливим і наше наукове дослідження.

Серед наведених у цьому зводі 2672 булл ряд печаток можна ідентифікувати з сином Ярослава Мудрого, Ігорем, його сином Давидом та онуком Мстиславом Всеволодовичем.

Нам відомі печатки більшості синів Ярослава-Георгія Володимировича: Ізяслава-Димитрія, Святослава-Миколи, Всеволода-Андрія, Вячеслава-Меркурія. У цьому комплексі князівських булл третьої чверті XI ст. атрибуція печаток Ігоря Ярославича досі є дещо дискусійною. Справа у тім, що два типа печаток із зображенням св.Константина та написом грецькою «Боже, допоможи рабу своєму Константину «з часів М.П.Лихачова пов'язували з Мстиславом-Константином Володимировичем³, який до 1024 р. був князем Тмуторакані, а у 1024-1036 рр. правив у Чернігові, зберігаючи за собою всю територію Русі на схід від Дніпра. В.Л.Янін, виходячи з відсутності архаїчних рис у буллах Константина і, також, із поширення цих булл майже по всій території Русі (Волинь, Київ, Смоленськ, Чернігів, Рязань), дійшов висновку про можливість атрибуції цієї печатки з Ігорем Ярославичем⁴, хрестильне ім'я якого до цього не було відоме. Як М.П.Лихачов, так і В.Л.Янін наголошували на приналежності обох типів печаток одній особі.

На нашу думку, географічний ареал розповсюдження цих булл виходить далеко за межі юрисдикції кожного з цих двох давньоруських князів. Печатки першої групи зустрічаються на правому боці Дніпра (Ступниця, Київ), в той час, як другої, – у межах східної та центральної частини Русі (Київ, Смоленськ, Стара Рязань, Чернігів). Ареал печаток першої групи, як видно, співпадає із володіннями Ігоря Ярославича, які він отримав від батька за заповітом, – Волиню та Західною Київщиною. На думку В.Л.Яніна, знахідку однієї з печаток другого типу у Смоленську можна пов'язати з часом князюванням Ігоря Ярославича у цьому місті (1057-1060 рр.). Та висловлене у семидесяті роки, це припущення спростовується, з печаткою рязанського походження, знайденою у 1995 р. у Чернігові, четвертою печаткою другого типу⁵. Спірною, на нашу думку, виглядає і теза В.Л.Яніна про близькість зображення св.Константина на двох типах печаток. Типи вбрання святого, наявність хреста на печатках першого типу, деталі обличчя, відсутність тексту на лицевому боці печатки другого типу, різні розміри (відповідно: 30—31 та 19—27 мм.) – все це говорить про різність походження цих груп печаток. Єдине, що нібито суперечить атрибуції печаток другого типу з князем Мстиславом-Константином

Володимировичем, – це відсутність архаїчних рис, притаманних більшості печаток епохи Володимира – Ярослава. Нам здається, що князь, значна частина правління якого пройшла у причорноморській Тмутаракані, міг перебувати під безпосереднім впливом візантійських сфрагістичних традицій, а, отже, і його печатка мала б раніше від інших руських набути рис, які поширилися у Русі тільки у другій половині XI ст. Більше того, – чи не слугував Мстислав Володимирович за одного з посередників у передачі традицій візантійських булл на Русь?

Всі ці міркування свідчать про те, що остаточна атрибуція печаток із зображенням св.Константина другого типу (№33 Зводу) поки залишається дискусійною. Попри це, печатки першого типу (№32 Зводу) можна з більшою впевненістю пов'язати із сином Ярослава Ігорем-Константином.

З сином Ігоря Давидом пов'язується цілий комплекс печаток, відбитих з трьох матриць, більша частина з яких (п'ять) знайдена при розкопках давньоруського Сутейська⁶. Зв'язок цих печаток з князем Давидом Ігоревичем не викликає сумнівів. На користь цього свідчить і місце знахідки, – західний кордон Русі. Крім того, знайдений у 1975 р. другий примірник булли (№26 Зводу) з зображенням св.Давида у м.Володимир-Волинський остаточно схиляє терези в бік Давида Ігоревича, який протягом 80-90-х рр. XI ст. неодноразово сидів у цьому волинському місті.

До печаток Давида Ігоревича маємо підстави віднести і ряд інших булл. Перш за все, згадаємо знайдену у 1972 р. у с.Дорогобуж печатку із погрудним зображенням святого та розквітлим хрестом на зворотному боці⁷. В.Л.Янін вбачає у святому, зображеному на буллі, св.Гліба⁸, попри те, що легенда печатки вказує на св.Давида. Проведена нами систематизація зображень св.Гліба та св.Давида на печатках, вміщених у Зводі, дозволила нам виділити цілий комплекс давньоруських булл із зображенням св.Давида, виконаних за єдиним іконографічним взірцем. Крім згаданої нами печатки з Дорогобужу (№333 б Зводу), це булли з Берестя (№231 д), Переяслава (№79) та Новгороду (№239). Печатки з Переяслава та Новгороду В.Л.Яніним пов'язуються з князем Давидом Святославичем (пом.1123). На основі схожості зо-

бражень, ним висунуте припущення про можливість атрибуції і печатки з Дорогобужу з цим чернігівським князем⁹. Та сама помічена нами клішованість зображення св.Давида у давньоруській сфрагістичній традиції заперечує цю думку.

Спробуємо звернутися до ще однієї з печаток цієї групи, знайденої П.Ф.Лисенком у 1976 р. під час розкопок на місті давньоруського Берестя¹⁰. На одному з боків булли знаходимо вже знайоме нам погрудне зображення св.Давида, а на іншому, – погруддя св.Димитрія зі списом.

В літературі вже висувалися припущення з приводу атрибуції брестської знахідки. П.Ф.Лисенко пов'язав її з князем Новгородом, Турова і, пізніше, Києва Ізяславом Ярославичем, беручи до уваги лише зображення св.Димитрія¹¹. Ця його думка вже викликала слушні заперечення в дослідників. Адже крім незрозумілого тоді зображення св.Давида, не на користь думки П.Ф.Лисенко свідчить і невідповідність цієї булли всьому комплексу печаток, вже твердо пов'язаних з Ізяславом Ярославичем. Але, наголосивши на цих недоліках гіпотези білоруського археолога, О.І.Трофимов на противагу їй висунув іншу, ще більш спірну атрибуцію. Він припустив, що син Ізяслава Ярополк, який мав православне ім'я Гавриїл та католицьке – Петро, мав ще одне хрестильне ім'я – Давид¹². Таке припущення викликає щире здивування, особливо ще і тому, що на доказ цій більш ніж сміливій думці О.І.Трофимов наводить єдиний аргумент, – саму брестську печатку (sic!).

Отже, ця малопрофесійна полеміка навколо брестської булли змусила В.Л.Яніна та П.Г.Гайдукова утриматися від коментарів щодо її атрибуції. В той же час, деякі обставини дозволяють нам пов'язати цю знахідку із конкретним князем Берестя.

Буллі з зображенням двох святих є найпоширенішими у давньоруській сфрагістиці. М.П.Лихачов та В.Л.Янін висунули свого часу і нині прийняту у сигілографії думку, що на цих печатках один з святих має відповідати православному патрону господаря печатки, а другий – хрестильному імені його батька (у випадку з печатками дрібних удільних князів чи посадників – їх сюзерена)¹³. Це, на нашу думку, дозволяє пов'язати берестейську знахідку з Ізяславом Давидовичем, сином вже згаданого нами Давида Свя-

тославича. Ізяслав Давидович, за повідомленням Іпатіївського літопису, разом із своїм братом Володимиром 1142 р. отримав міста Дорогичин, Вщиж, Берестій та Орміну¹⁴. Отже, зображений на печатці св. Давид є небесним патроном батька Ізяслава. Нажаль, ми не знаємо хрестильного імені самого Ізяслава Давидовича, який не згадується навіть у Любецькому синодику. Його видавець та коментатор Р.В.Зотов пояснював це тим, що Ізяслав Давидович загинув, вже позбувшись Чернігівського князівства, у боротьбі за втрачений ним у 1159 р. київський стіл. Тому він не був похований у Чернігові і не згадується у Любецькому синодику¹⁵. Та за аналогією з Ізяславом-Димитрієм Ярославичем, можемо припустити, що його християнським патроном був саме св.Димитрій (знаємо два варіанти хрестильних імен князів: Ізяслав-Димитрій та Ізяслав-Пантелеймон).

Зображення св.Димитрія на печатці з Берестя, за нашими спостереженнями, не знаходить аналогій серед булл давньоруської доби. А от зображення св.Давида, як ми згадували вище, дуже близьке до загальноруського взірця (попри твердження О.І.Трофимова про те, що воно не має аналогій¹⁶) за яким, наприклад, було виконано матрицю печатки батька Ізяслава – Давида Святославича (№79 Зводу). Воно, хоча і виконано іншим майстром, за всіма ознаками слугувало взірцем для виготовлення печатки і сина чернігівського князя.

Взагалі, зображення св.Давида у давньоруській сфрагістиці мало всього два варіанти: у повний зріст зі свитком у лівій руці, та вже знайоме нам погрудне зображення. Св.Давид зі свитком, без сумнівів, може бути ідентифікований з царепророком Давидом. Погрудне зображення св.Давида, на нашу думку, не може бути пов'язано виключно з св.Глібом-Давидом, як це інколи вважається. По-перше, на користь цієї нашої думки свідчить той факт, що окремо відомий ряд печаток із зображенням св.Гліба (як погрудним, так і у повний зріст), на яких портрет князя-мученика виконаний за зовсім іншими взірцями (№193, 194, 218, 219, 220, 231 г, 331 Зводу). Крім того, знайдена у липні 1996 р. у шведській Сигтуні булла з погрудним зображенням св.Давида, яку В.Л.Янін пов'язав із печаткою самого майбутнього мученика Гліба Володими-

ровича¹⁷, наводить на думку, що взірець іконографічного кліше погрудного зображення св.Давида почав складатися в Давній Русі ще на початку XI ст.

Так само складався у давньоруський час і іконографічний взірець зображення царепророка Давида у повний зріст, який вперше постав на вже згаданих нами буллах Давида Ігоревича, тобто у 80-ті рр. XI ст. Дуже схоже зображення знаходимо і на печатці з Новгороду, на якій представлені св.Феодор та царепророк Давид у повний зріст зі свитком¹⁸. В.Л.Янін пов'язує цю буллу з княжінням у Новгороді Мстислава Давидовича (1184-1187 рр.). Якщо прийняти це датування (проти чого не маємо підстав заперечувати), доведеться визнати, що форма передачі зображення царепророка Давида на князівських буллах практично не зазнав змін протягом ста років. Те ж саме мусимо зазначити і для погрудного зображення св.Давида.

Отже, повертаючись до питання про дорогобузьку знахідку, можемо вже більш впевнено пов'язати її з часом правління у цьому місті Давида Ігоревича. Нашого пояснення вимагає лише одне питання, – причина повної зміни традиції печаток Давида на початку XII ст.

І дійсно, як вже вказувалося вище, печатки, знайдені у Сутейську та Володимирі-Волинському, належать до одного типу, хоча і були відбиті з трьох різних матриць. На них зображено царепророка Давида зі свитком у лівій руці. Права, – піднята у благословляючому жесті. На зворотному боці булли читається напис грецькими літерами, який перекладається як «Боже, допоможи рабу своєму Давиду, архонту Росії». О.В.Соловійов давнішею з них вважав буллу №28 (див. Звід), помилки в грецькому написі якого виправлялися на подальших печатках¹⁹. В.Л.Янін, навпаки, вважає, що еволюція печаток цієї групи йшла від правильного напису (№26 Зводу) до помилок у ньому при наступному копіюванні²⁰.

На буллі з Дорогобужу, як вже згадувалося вище, відбите погрудне зображення св. Давида. На зворотному боці, замість грецької легенди вміщено зображення «розквітлого» хреста.

До «розквітлого» хреста, як своєрідного геральдичного знаку, вже зверталися у літературі. Його зображення на саркофагах, пе-

чатках, монетах були поширені у Візантії, Східній та Центральній Європі доби середньовіччя. Маючи глибокий християнський зміст, на Русі, за думкою Ю.М.Юшкевича та А.І.Трофимова, він став, наряду з тризубом, своєрідним особистим родовим знаком серед князів православного віросповідання²¹. Його зображення зустрічаються не тільки на буллах Рюриковичів. В XIV ст. «розквітлий» хрест потрапив на монету Дмитра-Корибута Ольгердовича, представника роду Гедиміновичів. Та, все ж таки, навряд чи можемо визнати «розквітлий» хрест князівським геральдичним знаком²². Поряд з іншою християнською символікою, хрест здавна став складовим елементом геральдичних зображень. Але його універсальність, широке використання, зокрема і «розквітлого» хреста, у декоративному оформленні храмів, жіночих прикрасах тощо виключає можливість узурпації його як геральдичного знаку окремої гілки князівського роду. А от про певний вплив ідеї «розквітлого» хреста на геральдичні традиції роду Рюриковичів свідчить поява т.з. «розквітлого» тризубу.

Заміна «розквітлим» хрестом, як більш нейтральним символом, грецької легенди на печатці Давида Ігоревича здається нам не випадковою. Не вдаючись до розгляду більш широкого питання про вживання на Русі титулатури «князь», «великий князь»²³, відмітимо, що титул «архонта Росії», вжитий на печатці Давида Ігоревича, свідчить про його рівне, по відношенню до всіх інших членів роду Рюриковичів, положення. Адже титул «архонта Росії» зустрічається і на печатках інших князів - сучасників Давида, зокрема і на печатці Володимира Мономаха. Тому можемо зробити висновок, що Давид вважав себе «отчичем», спадкоємцем володіння свого батька, Ігоря Ярославича, і як його спадкоємець прагнув зібрати під свою владу усю Волинь та Прикарпаття.

Це уявлення Давида Ігоревича про рівне положення в ієрархії роду Рюриковичів було взято під сумнів рішеннями Любецького з'їзду. На з'їзді до числа «отчичів» були віднесені лише нащадки трьох старших Ярославичів: «кождо да держить отчину свою: Святосполкъ Кыевъ Изяславию, Володимеръ Всеволожию, Давыдъ и Олегъ и Ярославъ Святославию»²⁴. Інших князів, серед них і Давида Ігоревича, було віднесено до дещо нижчого щаблю: «а им же розда-

ялъ Всеволодъ города: Давыду Володимеръ, Ростиславичема Перемышль Володаревн, Тереконь Василковн»²⁵. Саме таке принижене становище спонукало Давида до рішучих дій у союзі із київським князем Святополком, незадоволеним значними поступками нащадкам Всеволода та Святослава Ярославичів. Осліплення Василька теребовльського та кількарічна війна закінчилися Уветичським з'їздом 10 серпня 1100 р., на якому Давида було позбавлено батьківського столу: «Не хочемъ ти дати стола Володимерьскаго, зане ввергль еси ножь в ны»²⁶. Замість Волині Давиду Ігоревичу було запропоновано: «Шед сяди в Бужьскѣмь, в Острозѣ, а Дубенъ ит Черторыескъ то ти даеть Святополкъ, а се ти даеть Володимеръ 200 гривен, а Давыдъ и Олегъ 200 гривен ... А Давыдъ сѣде в Божьскѣмь, и посемь вда Святополкъ Давыдовн Дорогобужь»²⁷.

Рішеннями з'їзду в Уветичах Давида Ігоревича було зведено до князя дрібного уділу. Саме ця подія, на нашу думку, і стала причиною того, що на печатці з Дорогобужу замість грецької легенди та титулу «архонт Росії» з'явився «розквітлий» хрест. Яке смислове наповнення ніс у собі хрест на печатці Давида, – чи то ідею покаяння за гріхи, чи то відродження через муки, – встановити неможливо. Але головне для нас, що у сфрагістичних джерелах чітко відбилася зміна положення цього князя в ієрархії роду Рюриковичів.

До печаток нащадків Ігоря Ярославича прийнято відносити знайдену Д.І.Бліфельдом у с.Білгородці (давньоруський Білгород) в 1947 р. буллу з грецьким написом «Мстислав, великий архонт Росії» на одному боці та зображенням святого, якого ідентифікують як апостола Андрія, з іншого (№31 Зводу). Ще з часу самої знахідки навколо її атрибуції точаться запеклі дискусії. Д.І.Бліфельд ідентифікував святого, зображеного на печатці, як Іоанна Хрестителя, а саму буллу пов'язав з сином Володимира Святославича Мстиславом-Константином, який в добу змагань за київський стіл міг проголосити себе великим князем²⁸.

Б.О.Рибаков справедливо виступив проти такого раннього датування знахідки, хоча і погодився з можливістю атрибуції святого із Іоанном Предтечею. Володарем булли, вважає Б.О.Рибаков,

був Мстислав Ізяславович, хрестильне ім'я якого нам досі не відоме²⁹.

В.Л.Янін, звернувшись до характерних рис зображення святого, наголосив на тому, що воно несе всі риси, характерні для зображень апостола Андрія Первозванного. Отже, пошук володаря булли має бути зведений до Мстислава-Андрія³⁰. Передусім, на рубежі XI-XII ст. діяв князь, який, як відомо, носив імена Мстислава-Андрія. Це племінник Давида Ігоревича, Мстислав Всеволодович, хрещене ім'я якого вдалося встановити завдяки «Хожденію игумена Даниила»³¹. З інших Мстиславів, хрещені імена яких нам не відомі, слід вказати на князів Мстислава Ізяславича та Мстислава Святополчича, яких, як зазначає В.Л.Янін, теж не слід викреслювати з числа можливих володарів булли.

Справедливе питання викликає титулатура володаря вказаної булли, «великий архонт» (великий князь). Адже жоден з цих князів не міг, на нашу думку, претендувати на такий титул. Володіння Мстислава-Андрія Всеволодовича нам напевно не відомі. Свого часу, автор цієї розвідки спростував думку В.Л.Яніна про володіння ним Смоленськом. Натомість, була запропонована гіпотеза, що Мстислав-Андрій міг в роки останнього князювання Давида Ігоревича в Дорогобужі сидіти у Божському, а після його смерті, – у Дорогобужі³². Мстислав Ізяславич, як нам відомо, у 1069 р. став князем у Полоцьку, але невдовзі помер. Мстислав Святополчич у 1097 р. отримав від батька Володимир, але був вбитий Давидом Ігоревичем.

Отже, цілком впевнено мусимо зазначити, що жоден з цих князів не міг привласнити собі титул великого князя, на який міг розраховувати або київський князь, або старший князь князівства-землі. Практика титулування київського князя «*μέγας ἀρχὼν Ῥωσσίας*» фіксується в Візантії лише з 40-х рр. XI ст.³³ Єдиний, кого літописні джерела називають великим князем на початку XII ст., – це Мстислав-Федір Володимирович, син Мономаха. Але таким титулом його нагороджено лише у порівняно пізньому Радзивилівському літописі³⁴.

Ці міркування, на нашу думку, не дозволяють поки що певно вирішити питання атрибуції печатки Мстислава-Андрія.

Свого часу, М.М.Воронін висунув думку про приналежність сину

Давида Ігоревича Всеволодку декількох плombs із зображенням св.Симеона, знайдених у Дорогочині³⁵. Зроблено це було на основі ідентичності ряду князівських знаків клейм на плінфі давньоруських будівель Гродно на Німані і на дорогичинських плombs. М.М.Воронін припускав, що християнським покровителем Всеволодка був св.Симеон Богоприємець. Ця думка ґрунтувалась на ідентифікації уділу Всеволодка з Городном на Німані, що, в принципі, не може бути встановлено беззаперечно. Адаже ще з часів Н.П.Барсова в літературі встановилася думка, що цим Городном було поселення на місці сучасного с.Городно Брестської обл.³⁶ Пізніше, вже М.С.Грушевський припускав, що до складу цього князівства входили Степань та Дубровиця³⁷. На жаль, сучасні археологічні дослідження не підтверджують існування давньоруського поселення на місці с.Городно Брестської обл. Натомість, на нашу думку, більш прийнятною могла б стати версія про розміщення погоринського Городна на місці с.Городець Ровенської обл., де археологічними розвідками зафіксовано не тільки культурний шар X—XII ст., але й укріплене городище³⁸.

Але цілий ряд дослідників все ж таки, зазначу не без певних підстав, розміщують літописний Городен Всеволодка саме у Поніманні. На думку Я.Г.Зверуго та О.В.Назаренка, до складу цього князівства входили Волковийськ та Новогрудок³⁹. О.В.Назаренко у згаданій статті ставить під сумнів родинний зв'язок між Всеволодком і Давидом Ігоревичем, наголошуючи на походженні городенських князів від Ярослава Ярополчича⁴⁰. Як показало наше нещодавнє дослідження, хоча походження Всеволодка Городенського від турівських князів цілком ймовірно (наголосимо лише на тому, що Всеволодко міг бути сином не тільки Ярослава Ярополчича, але й його двоюрідним племінником, – онуком Мстислава Ізяславича), версія про його походження від Давида Ігоревича виглядає більш обґрунтованою⁴¹. Не вдаючись до подробиць цієї дискусії, зазначимо, що питання про походження Всеволодка Городенського залишається відкритим.

На продовження гіпотези М.М.Вороніна, О.В.Назаренко проводить паралель між згаданими вже дорогичинськими плombsами «Всеволода-Симеона» з печатками із зображенням св.Симеона і

«розквітлого» хреста на зворотному боці, знайденими у Волковийську⁴². Пломбу з парним зображенням св. Симеона і святого, дуже схожого на св. Гліба⁴³ (яку, до речі, О.В.Назаренко відносить скоріше до печаток), він ідентифікує з Глібом Всеволодковичем Городенським⁴⁴. Тому ж Глібу Всеволодковичу О.В.Назаренко приписує кілька печаток, знайдених у Києві та Городні, з зображенням св. Гліба та «розквітлого» хреста на зворотному боці (№333 Зводу). Брату Гліба, Борису Всеволодковичу, за думкою дослідника, можна приписати знайдену у Новгороді печатку з зображенням св. Бориса і «розквітлого» хреста на зворотному боці (№332 Зводу).

Ці припущення, зроблені О.В.Назаренком, особливо цікаві для нас з огляду на висунуту вище гіпотезу про приналежність печатки з Дорогобужу (№333 б Зводу) батькові Всеволодка, Давиду Ігоровичу. Чи не свідчить зображення «розквітлого» хреста на печатках трьох поколінь княжого роду на користь думки про закріплення цього символу як своєрідного геральдичного знаку у нащадків Давида Ігоровича. Знаку саме родового, адже, за спостереженнями того ж О.В.Назаренка, можлива ідентифікація двозубів з клейм на плінфах давньоруських споруд Городна на Німані з конкретними представниками роду городенських князів⁴⁵.

Та зв'язок «княжої» символіки з клейм на плінфі та цеглі з монументальних споруд Давньої Русі і князями, їх замовниками, на якому наголошував ще Б.О.Рибаків⁴⁶, не здається нам остаточно доведеним, про що писав, свого часу І.М.Хозеров⁴⁷. Нарешті, і сама гіпотеза О.В.Назаренка ґрунтується на хиткій основі припущень М.М.Вороніна, який, як альтернативний варіант, пропонував ототожнити власника пломб із зображенням св. Симеона з волинським єпископом Симеоном (1123—1136 рр.)⁴⁸. О.В.Назаренко таку можливість заперечує, наголошуючи, що Понімання в XII ст. входило до складу Турівської єпархії⁴⁹. З категоричністю цього твердження погодитися навряд чи можна. Так, Я.М.Щапов, наприклад, вважає що Понімання в XI ст. входило до складу Турівської, а у XII ст., — Полоцької єпархії⁵⁰, що так само недостатньо аргументовано, як і точка зору О.В.Назаренка. До того ж, сам факт знахідки пломби волинського єпископа у Поніманні ще не свідчить про те, що ця

№ 26 Зводу

№ 27 Зводу

№ 28 Зводу

№ 31 Зводу

№ 32 Зводу

№ 33 Зводу

№ 333 Зводу

№ 333б Зводу

№ 79 Зводу

№ 193 Зводу

№ 194 Зводу

№ 218 Зводу

№ 219 Зводу

№ 220 Зводу

№ 231г Зводу

№ 231д Зводу

№ 239 Зводу

територія входила до складу його єпархії, як входив Дорогичин, принаймні у XII ст., в якому знайдено більшість із згаданих плombs.

Але на користь можливого зв'язку частини печаток і плombs з зображенням «розквітлого» хреста з церковними ієрархами свідчить той факт, що, наприклад, у Візантії «розквітлий хрест на сходах» був одним з складових елементів символіки патріарших булл, а один з його різновидів без німбу використовувався на печатках імператорських службовців – примикірія та протоспафарія (принаймні, у IX—X ст.)⁵¹, що, правда, не заперечує можливість його використання на печатках окремих князів, зокрема, як ми вже вказували, і в останній період життя Давида Ігоревича. Але, ще раз наголосимо, закріплення цього символу в якості родового за окремою гілкою роду Рюриковичів мало ймовірне.

На жаль, на цьому уриваються сфрагистичні джерела з історії династії нащадків Ігоря Ярославича. Хоча нам і не вдалося прослідкувати еволюцію булл цього роду на більш значному відрізку часу, спостереження над легендами булл Давида Ігоревича дозволили проілюструвати процес формування традицій печаток князів дрібних уділів Південної Русі.

¹ Лихачев Н.П. Материалы по истории византийской и русской сфрагистики. – Л., 1928. – Вып.1 / Труды музея палеографии. – Т.1. Ним було підготовлено і другий випуск цього систематичного каталогу, який так і не побачив світ, оскільки автора було заарештовано у 1930 р.

² Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси. – Т.1. Печати X – начала XIII вв. – М., 1970; – Т.2. Новгородские печати XIII – XV вв. – М., 1970; Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Актовые печати Древней Руси X – XV вв. – Т.3. Печати зарегистрированные в 1970 – 1996 гг. – М., 1998.

³ Лихачев Н.П. Материалы... – Вып.1. – С.157-158; Вып.2. – С.276-277.

⁴ Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси... – Т.1. – С.32-33.

⁵ Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Актовые печати Древней Руси... – Т.3. – С.116.

- 6 Wartalska Z. Grod czerwieński Sutejsk na pograniczu polsko-ruskim. – Warszawa, 1958. – S.29-31, гус.14.3, 14.4, 14.5.
- 7 Никольченко Ю.М., Киян Э.Ф., Олифер О.М. Раскопки в Ровенской области // Археологические открытия. 1973 г. – М., 1974. – С.320.
- 8 Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Актовые печати Древней Руси... – Т.3 – С.61.
- 9 Там само.
- 10 Лисенко П.Ф. Берестье. – Минск, 1985. – С.388.
- 11 Там само.
- 12 Трофимов А.И. Об атрибуции брестской печати XI века // Гербовед. – (М.), 1997. – № 3. – С.102-106.
- 13 Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси... – Т.1. – С.88.
- 14 Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – М., 1998. – Т.2 – Стб.312.
- 15 Зотов Р.В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и черниговском княжестве в татарское время. – СПб., – С.176.
- 16 Трофимов А.И. Об атрибуции брестской печати... – С.107.
- 17 Янин В.Л. Древнерусские печати из раскопок в Сигтуне // Восточная Европа в исторической ретроспективе. К 80-летию В.Т.Пашуто. – М., 1999. – С.270-271.
- 18 А не св.Гліб, як це вважав В.Л.Янін (Янин В.Л. Новгородские посадники. – М., 1962. – С.193; С.205).
- 19 Soloviev A.V. «Αρχων Ρωσίας». – Byzantion. – Т.XXXI / Hommage a G.Ostrogorski. – Bruxelles, 1961. – P.241-242.
- 20 Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси... – Т.1. – С.20.
- 21 Юшкевич Ю.М., Трофимов А.И. «Процветший» крест на Руси // Гербовед. – (М.), 1997. – № 3. – С.118.
- 22 Зокрема, скептично до такого припущення ставиться С.В.Белецький: Белецкий С.В. Начало русской геральдики (знаки Рюрикovichей X-XI вв.). // У источника. Сборник статей в честь члена-корреспондента РАН С.М.Каштанова. – Ч.1. – М., 1997. – С.103.
- 23 Див.: Грушевский М.С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К., 1891. – С.316; Приселков М.Д. История русского летописания. – СПб., 1996; Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси... – Т.1. – С.21-22; Poppe A. O tytule wielkoksiążęcym na Rusi // Przegląd Historyczny. – Т.85. z.3. – 1984. – С.423-439; Vodoff V. La titulature des princes Russes du XIe an debut du XIII siecle et le relations

- exterieures de la Russie Kievienne // Revue des etudes slaves. – Т.60. fasc.1.— Paris, 1983. – P.39-150; Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992. – С.127-136.
- 24 Повесть временных лет. – СПб., 1999. – С.110.
- 25 Там само.
- 26 Там само. – С.116.
- 27 Там само. – С.116-117.
- 28 Бліфельд Д.І. Висла печатка з Білгородки // Археологія. – К., 1950. – Т.3. – С.102-110.
- 29 Рыбаков Б.О. Печатки чернігівських князів // Археологія. – К., 1950. – Т.3. – С.111-118.
- 30 Рыбаков Б.А. Русская эпиграфика X-XIV вв. // История, фольклор, искусство славянских народов / Доклады советской делегации на V Междунар. съезде славистов. – М., 1963. – С.57-58.
- 31 Янин В.Л. Междукняжеские отношения в эпоху Мономаха и «Хождение игумена Даниила» // Труды Отдела Древнерусской литературы Ин-та русской л-ры АН СССР. М.; Л. – Т. 16 – 1960. – С.112-131; Плахонін А.Г. Мстислав, Ігорів онук (кілька зауважень на полях «Хождения игумена Даниила») // Київська старовина – 1999 – № 5 – С. 9-16.
- 32 Плахонін А.Г. Мстислав, Ігорів онук...
- 33 Poppe A. On the title of Grand Prince in the Tale of Ihor's Campaign // Euhasterion: Essays to Omeljan Pritsak (Harvard Ukrainian Studies. – Vol.8-9). – Cambridge (Mass.), 1979-1980. – P.686; Толочко А.П. Вказ. праця. – С.135.
- 34 Радзивилловская летопись // ПСРЛ – Л., 1989. – Т.38. – С.107.
- 35 Воронин Н.Н. Древнее Гродно (по материалам археологических раскопок 1932—1949 гг.) / Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. – Т.3. – М., 1954. – С.146.
- 36 Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. – Варшава, 1885. – С.122.
- 37 Грушевський М.С. Історія України—Руси. – Т.2. – К., 1992. – С.302.
- 38 Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – К., 1957. – С.35; Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – №140. – М., 1967. – С.76, 225.
- 39 Зверуго Я.Г. Древний Волковыск X—XIV вв. – Минск, 1975; його

ж: Киев и земли Белорусского Пономанья // Киев и западные земли Руси в IX—XIII вв. – Минск, 1982. – С.110—125; Назаренко А.В. Городенское княжество и городенские князья в XII в. // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. Памяти члена-корреспондента РАН А.П.Новосельцева. – М., 2000. – С.169—188.

40 Назаренко А.В. Городенское княжество...

41 Плахонін А.Г. Всеволодко Городенський: В.М.Татищев і джерела з вивчення генеалогії Рюриковичів // ЗНТШ – Праці історико-філософської секції. – Львів, 2001 (у друці).

42 Зверуго Я.Г. Древний Волковыск... – С.134. Рис.40; Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси... – Т.1.— №326.

43 Болсуновский К.В. Дрогичинские пломбы. – Ч.1 // Нива. – К., 1894. – Табл. XX, е.

44 Назаренко А.В. Городенское княжество... – С.185—186.

45 Там само. – С.186—187.

46 Рыбаков Б.А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси // СА. – М.;Л., 1940. – Вып. VI. – С.227—257.

47 Хозеров И.М. Памятники зодчества XI—XII вв. в Полоцке // Хозеров И.М. Белорусское и Смоленское зодчество XI—XII вв. – Минск, 1994. – С.38—40.

48 Воронин Н.Н. Древнее Гродно... – С.146.

49 Назаренко А.В. Городенское княжество... – С.185.

50 Щапов Я.Н. Государство и церковь в Древней Руси XI—XIII вв. – М., 1989. С.35, 49.

51 Zacos G. Byzantine Lead Seals. – II / Comp. and Ed. by J.W.Nesbitt. – Bern, 1984. – P.139—140.

ВИКОРИСТАННЯ КОНФЕСІЙНИХ ПЕЧАТОК ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ДОКУМЕНТАХ РЕЛІГІЙНОГО ТА СВІТСЬКОГО ХАРАКТЕРУ (1799 – 1918 рр.)

Традиція застосування церковних сфрагісів у діловодстві є досить давньою. У Західній Європі, правдоподібно, сігілюми даного типу містились на документах вже у VI ст.¹ Більш рясніші вістки з цього питання маємо з пізніших часів. Печатки духовних ієрархів часто подибуємо на паперах загальнодержавного значення. Приміром, договір Новгороду з Готським берегом, Любеком та німецькими містами про мир та торгівлю (бл. 1262 – 1263 рр.) супроводжує сфрагіс Новгородського архієпископа Далмата (1251 – 1273 рр.).² Литовсько-московський акт 1371 р. скріплений «крестоцелованием» обох сторін та завірених печатками литовського та московського митрополитів.³

Сігілюми священництва знаходять місце і на князівських «докончаниях»,⁴ на «разъезжих», «меновых», «оброчных», «купчих», «данных», «жалованных», «тарханно-несудимых», «жалованных оброчно-несудимых» «правых», «благословенных», «духовных»⁵ грамотах та списках, на «доверенностях», «присягах», «удостоверениях», «свидетельствах», «окружных посланиях», «разрешениях», «показаниях», «обязательствах», «экстрактах».⁶ Ними завірялись справи між кліром та духовними інститутами,⁷ між духовництвом та світськими особами,⁸ між подружжям,⁹ між мирянами (якщо один із них був підданий, наприклад, монастиря).¹⁰ Нами зафіксований один випадок, коли документ церковного ієрарха супроводжував замість печатки – малюнок. Так, у кінці списку грамоти львівського, галицького і кам'янець-подільського єпископа Г.Балабана (1530-1607 рр.) про скликання місцевого собору (1604) для обговорення становища православної церкви, міститься графічна композиція (виконана пером): серце, через яке проходить стріла, зверху – хрест, у підніжжі – монограма.¹¹

Серед українських дослідників, які вивчали застосування церковних печаток на документах, на чоло варто поставити Л.Довгана.¹² Цієї проблеми торкнулася й Ірина Скочиляс.¹³ Згадані науковці студіюють печатки греко-католицьких інституцій Східної Галиччини кін. XVIII – XX ст. У своїх публікаціях на основі опрацьованого матеріалу, вони прийшли до висновку, що сігілюми даного типу можна зустріти у справах метричного, фінансово-майнового характеру, у «статистичних відомостях», кореспонденції, «актах громадського стану», у «Табелях свойств», «актах фундаційних», «розписках». До малознаних сфрагістичних джерел слід віднести віднайдену та описану Л.Довганом «Відозву Комітету будови церкви у Щеп'ятині 1912–14 рр. Побіжними були спроби огляду автора цих рядків сфер документального римо-католицьких, православних інститутів та духівництва Правобережної України XIX – XX ст.¹⁵

Не можна обійти увагою статтю Ярослава Дашкевича про позадокументальне застосування печаток на західноукраїнських землях XV – XVIII ст.¹⁶ У праці мова не йде про церковні сфрагіси. Однак важливість її у означеному полі сігілографії в тому, що історик розкрив юридичне значення печатки як знаку автентичності та таємності листування, власності, достовірності мір, якості, сплати мита, секвестру майна. Такі результати, безсумнівно, стануть підставою до подібного аналізу конфесійних печаток.

У нашій розвідці ми зупинимось на тих документах, які щедро постачають нам печатковий матеріал релігійних установ Правобережної України кін. XVIII – XX ст.

Найбільш розповсюдженою формою справочинства (у т.ч. й церковного) означеного періоду, в якій знаходимо печатки, є **метрики** або ж виписи з них (лат. «*extractus*», рос. «*свидетельство*», «*справка*», «*акт о рождении*», «*метрическая выпись*»). Така практика в Російській імперії була обумовлена законодавчо. У збірнику церковних та цивільних законів про шлюб, розлучення та усиновлення позашлюбних дітей вказано, що «метричні та інші церковні книги видаються із Консистерій та Духовних Правлінь за підписом та печаткою Консистерії...»¹⁷. Окрім того, метричні документи має супроводжувати й сігілюм храму з автографом

настоятеля та членів причту».¹⁸ У таких випадках сфрагіс виступає гарантом достовірності інформації. Цей висновок впливає із форм метричних екстрактів, які, як правило, закінчуються наступними словами [...]: «что выпись сия верна, о том удостоверяем подписом моим с приложением церковной печати»,¹⁹ «Справедливость сих метрических выписей заверяем своим подписом с приложением церковной печати»,²⁰ «Что сии метрические копии с подлинною книгою во всем верны и не подлежат сомнению, в том собственноручною подписью с приложением костельной печати удостоверяю».²¹ Невід'ємною частиною даних коробораційних формул* є підписи настоятелів, а в православній традиції часто залишали свої автографи псаломщики та дякони. У метричних паперах нерідко після такого завірення існувало «продовження» підтвердження автентичності написаного. Наприклад, у метриках римо-католиків під підписом пароха та сігілюмом костьолу часто містився сфрагіс деканату та підпис декана.²² Останній, як і пробощ, підтверджували достовірність написаного. Мали місце ситуації, коли метричний випис скріплювався лише печаткою декана²³ (те ж прослідковуємо у метричних документах православних²⁴). Це свідчило про те, що керівник церковно-адміністративної округи (декан, благочинний) виконував водночас і функції настоятеля даної парафії. Були випадки застосування деканом на місці печатки, що відповідає означеній посаді, сфрагісу костьолу, де він був парохом (70-і рр. XIX ст.). При цьому у короборації зауважувалось, що печатка була «деканальною»²⁵. Деяко пізніше (з 80-х рр. XIX ст.) храмовий сфрагіс, який використовував декан, вже мав назву «костьольного»²⁶. Правдоподібно, що останній прецедент зумовлений законодавчими змінами у справочинстві Римо-католицької церкви. Згідно наказу Луцько-Житомирської Римо-католицької Духовної Консистерії від 1887 р. метричні екстракти мали бути затверджені сфрагісом костьолу та декана.²⁷ Тобто, здійснено спробу розмежуван-

* У дипломатичі та сфрагістиці певна схема викладу способу завірення правної акції має назву «короборація» або ж «коробораційна формула» (від лат. *corroboratio* – надання сили).

ня функцій означених печаток. З 1900 р. сігілюм костюлу не повинен був вживатись у діловодстві декана, і печатка останнього – у документації своєї парафії.²⁸

Своєрідно завершується метричне свідоцтво, видане казенним рабином Браїлівської дільниці (Вінницький повіт) за 1904 р. Після підпису та печатки священика, читаємо наступне [...]: «Что настоящее метрическое свидетельство во всем согласно с записью, значащеюся в метрической книге, хранящейся в Винницкой Городской Управе и находящейся у раввина о родившихся евреях 1898 г. по м-ку Ворошиловке... и что поправок и подчисток в подлинной книге нет, в том Винницкая Городская Управа, на основании 919 ст. IX ст. Св. Законов изд. 1899 г. удостоверяет». Поряд – підпис члена управи, секретаря й печатка Вінницької Міської Управи із зображенням гербової емблеми міста.²⁹ Пояснення використання останнього сфрагісу ми знаходимо у згаданій 919 ст. «Зводу законів Російської імперії». Вона передбачає «удостоверение» (тт. завірення) свідоцтв, які видаються рабинами, міськими управами. Такі метричні виписи про євреїв є типовими.

Окрім цього, нами зафіксовано застосування на даних документах печатки ще однієї міської владної структури. Після запису про народження Волька [прізви. нерозб.] на звороті цього ж аркушу вміщено пояснення Вінницького рабина, що ім'я Вольф та Волько тотожні. Нижче підпису священика та його сфрагісу міститься письмове підтвердження вищенаписаного та печатка начальника міської поліції. Запис останнього датований 17.04.1917р., а роз'яснення рабина – 9.03.1914 р.³⁰

Маємо один випадок, коли метричний випис скріплює «нецерковний» сфрагіс. Такий екстракт виданий із метричних книг про народжених церкви «Всіх Скорботних» при Вінницькій округовій лікарні за 1905 р. У свідоцтві йдеться про народженого сина лікаря цього ж шпиталю. У кінці документу зазначено, що [...]: «сию метрическую выпись с приложением церковной печати выдали для представления начальству при определении в училище: священник Винницкой Округной Лечебницы Иаков Разумовский, псаломщик Игнаций Богачевский». Поряд – печатка цієї лікарні.³¹ Пояснення використання означеного сфрагісу можна знайти у

тому, що церкви такого типу не були цілком юридично особливими від лікарень, а тому і застосовувалась у даному випадку печатка шпиталю. На користь цього аргументу свідчить і підпис І.Розумовського як «священика лікарні».

Метричні документи можуть також супроводжувати й печатки вищого духовництва. Так, сігілюм Кам'янецького єпископа А.Фіалковського супроводжує книгу записів шлюбів парафіян Острожського костюлу (Вінницький деканат) за 1860 р.³²

У європейській традиції часто свої підписи та печатки під документами, приміром, хрещення ставили названі батьки.³³

Печатки храмів відтискувалися й на **сповідних списках** прихожан (лат. *Liber status animarum*). Наприклад, у сповідних розписах Білопільської парафії (Липовецько-Махнівський деканат) після завершення деканальної візитації відтиснена печатка Липовецько-Махнівського римо-католицького духовного правління та підпис декана (1828 р.). Тут же, нижче міститься sigillum махнівського генерального візитатора Ю.Оссолінського (герб «Топор») та запис про те, що дана книга людності парафії розпочата в 1817 р. під час генеральної візити представлена та переглянена (1829 р.).³⁴ На останній сторінці цієї ж книги (1830 р.) знаходиться підпис та печатка генерального візитатора Липовецько-Махнівського деканату, київського віце-декана, васильківського депутата кс. Мацея Антонія Божидара Підгороденського (герб «Корчак»)³⁵

Своєрідністю вирізняється одна з виявлених нами сповідних книг парафіян Білопільського костюлу за 1837 р. У кінці списку прихожан знаходиться сфрагіс римо-католицького та православного храмів. Нижче сігілюму останнього читаємо [...]: «сей список прихожан Белопольского римо-католического костела действительно был пересматриваем приходским православным священником и что подписи достоверны и никакому сомнению не подлежат, в том подписом моим и приложением церковной моей печати свидетельствую. 1 Махновскаго ѳвезда 2 части благочинный священник И.Клевановский».³⁶ Цікавим, на нашу думку, є і наступний факт. За матеріал для обох печаток слугував червоний сургуч. Його використання не є характерним для сфрагісів храмів навіть у часи широкого застосування цього матеріалу протягом I пол. XIX ст. На

сповідних списках Білопільського костьола за 1854 – 58 та 1861 – 63 рр.³⁷ бачимо урядовий (із зображенням двоголового орла) сфрагіс Липовецько-Бердичівського декана.* Зауважимо, що за 1855 р. дана печатка у короборації має назву «казенная», а за 1862 р. – «костельная». А в сповідних списках означеного костьола за 1913 р. знаходиться печатка декана із малюнком латинського хреста, а в согбогратіо тип сфрагісу не зазначено [...]: «в том подписью и печатью удостоверяю».³⁸ За 1915 р. у згаданому джерелі цей сфіліум має назву «деканського».³⁹

Візитаційні описи (поль. *wizyta*) костьолів, уніатських церков, монастирів та їхнього господарства у залежності від того, який характер має ревізія, супроводжується (хоча і не завжди) сфрагісами храмів, деканатів, візитаторів. Деканальні візити скріплює *sigillum* цієї церковно-адміністративної одиниці,⁴⁰ генеральні – як правило печатки генеральних візитаторів,⁴¹ зрідка – сфрагіси храмів.⁴² Останній тип печаток нами помічений на описах монастирських речей братів капуцинів м-ка Куни Брацлавського деканату (1799 р.).

Наступну групу документів, які скріплюють церковні печатки, складають **прибутково-розрахункові** книги. На останній сторінці такого списку за 1908 р. по костьолам Літинського деканату містяться два сфрагіси літинського декана. Один із них (чорнильний) відтиснений поряд із написом [...]: «В сей книге перенумеровано, прошнуровано и припечатано 80 листов, что подписью и приложением костельной печати удостоверяю. Литинский декан». У нижній частині аркушу знаходиться інший сфіліум (червоний сургуч). Матеріал накладений на шнурочки, які прошивають книгу. Печатки мають й інші відмінності. На останній з них сфрагістичний малюнок (хрест) огортає коло з бусинок, а на іншій цю роль виконує лавровий вінок. В одному випадку роздільником у легенді

* У 1846 р. у зв'язку з перенесенням повітового центру з Махнівки до Бердичева, деканат змінив назву з «Липовецько-Махнівського» на «Липовецько-Бердичівський». Порте коли саме це відбулось нам невідомо. Зауважимо лише що до серпня 1847 р. на печатці цієї церковокруги читаємо: «... Липовецько-Махновського деканату» (ДАВО. Ф. 737. – Оп. 1. – Спр. 129. – Арх. 1913в).

слугує ромбовидна зірка, а в іншому – ромб. І, врешті, графічні композиції різняться розміром.⁴³

Кошториси видатків церковно-приходських опік скріплюють сфрагіси церков (1875 р.),⁴⁴ книги прибутків та видатків митрополічних будинків – сфіліуми митрополита (1865 р.), митрополічних будинків (1909 р.), вікаріїв єпископа (1902 р.).⁴⁵

Печатку київського митрополита Філарета (1844 р.)⁴⁶ подибуємо в знайденій нами **антимінсній** книзі.* Цікаво, що у цьому джерелі, як, до речі, у одній із книг прибутків та видатків Києво-Софійського Митрополічного Будинку, коробораційна формула знаходиться на початку списку. Наприклад [...]: «Книга, данная в экономическом правлении Митрополитанскаго Дома, за моим подписом и приложением именной печати для записывания расхода антиминсной суммы в течении 1844 г. Филарет М. [митрополит] Киевский». Тут впадає в око формулювання поняття сфрагісу: «именной печати». У подібній книзі за 1865 р. фіксуємо вираз «герба моей печати».⁴⁷

Печатки церков та благочинь ми бачимо на **«свідоцтвах»**, **«посвідченнях»**, як-то: «свідоцтво про відсутність перешкод до вступу в шлюб»,⁴⁸ «посвідчення про здійснення причастя й таїнства сповіді»,⁴⁹ «свідоцтво про благословення шлюбу»,⁵⁰ «свідоцтво про підтвердження наявності тих чи ін. прихожан у парафії»,⁵¹ «свідоцтво про успіхи учнів у народних навчальних закладах»,⁵² «виписки з послужних списків духовенства». Осібно слід виділити такі документи як «клірові відомості».⁵³ У них ми знаходимо офіційні *sigillum*'u керівників благочинь.

Сфрагіси супроводжують і **«квитки»**, видані деканами та консисторіями настоятелям для виїзду, наприклад, на храмові свята у сусідні парафії. Нами знайдений такий дозвіл із боку Луцько-Житомирського єпископа-суфрагана К. Любовицького настоятелю Дубненського приходу кс. П. Мильяновському (1896 р.).⁵⁴

* Антимінс – 4-кутний з льону чи шовку плат із зображенням І. Христа, 4-х євангелістів та частинок мощів. Його кладуть на престол під Євангеліє та здійснюють освячення св. дарів. Антимінсна книга – це списки грошових сум, які парафії витрачали на закупівлю антимінсів.

Церковні печатки знаходили своє застосування і на **«духовних заповітах»**. Так, сфрагіс священика Києво-Подільської Добро-Миколаївської церкви Івана Сухобрусова супроводжує духовний заповіт у якості свідка та духовного батька Анни Садовської (1830 р.).⁵⁵ Цікавою тут виявилась печатка настоятеля. У її основі лежить композиція із 2-х малюнків. Справа бачимо птаха (голова обернена вправо) з розправленими крилами. Корпус птаха (який знизу обтяжують, ймовірно, пальмові галузки) прибрав форми нерівного кола. У його центральній частині передано три літери: SJS. Припускаємо, що сиглі виказують ініціали власника. Їхній латинський правопис може бути пояснений сильним польським впливом на той час серед православного кліру Правобережної України.⁵⁶ Зліва відтворений 3-х мачтовий корабель, над яким розміщене сонце.

Духовні заповіти супроводжували також приватні та урядові печатки світських осіб. Так, після сфрагісу фастівського рабина Вольно Кімель Фельда, що міститься на духовному заповіті васильківського єврея, Аврума Хоіма, відтиснений сігілюм Васильківського пристава 2-го стану (20.03.1851). Поряд – напис [...]: «подписом и приложением казенной печати свидетельствую, что сие завещание подписом собственноручно вышеозначенными евреями и раввином васильковским (скреплены. – авт.).⁵⁷ Нижче знаходиться, датований травнем 1851 р., запис представника Земського Суду [...]: «Что сие заверение пристава 2го стана действительно подписано, в том Васильковский Земский Суд подписом и приложением казенной печати удостоверяет».

Сігілюми духівництва, церковних інститутів, подибуємо на **«розпорядженнях», «зверненнях», «посланнях», «наказах», «звітах», «проханнях»**. Так, звернення до деканів у Кам'янець-Подільській та Луцько-Житомирській дієцезії капітульного вікарія Луцько-Житомирської єпархії та апостольського адміністратора, кам'янецького прелата А.Баєвського (1911 р.) супроводжує печатка кафедральної капітули.⁵⁸ Копію послання єпископа І.Дубовського (1917 р.) до настоятелів Луцько-Житомирської дієцезії з наказом чітко виконувати свої обов'язки, завіряє печатка літинського декана.⁵⁹

11 вересня 1915 р. датований лист священика с. Клітенки Вінницького повіту Григорія Левицького до Вінницької повітової земської управи. У ньому, на вимогу останньої, настоятель парафії звітує про кількість збіжжя, великої та рогатої худоби, реманенту приходу. Лист скріплює печатка храму. На документі, у верхній його частині, знаходяться два відбитки сфрагісу Вінницької повітової земської управи. У полі сігілюмів передана дата «15.09.1915». Очевидно, вона вказує на день реєстрації листа у канцелярії управи.⁶⁰

Sigillum звенигородського рабина подибуємо на **«прошених»** єврейських купців та міщан м. Звенигородки Київської губ. до попечителя Київської навчальної округи з проханням призначити Мошку Грушевського наглядачем Звенигородського єврейського училища (5.06.1863 р.).⁶¹

Аналогічний сфрагіс супроводжує копію **«листа испытания»** Мошки Грушевського курсу наук, що дав йому право поступити в звання рабина (14.03.1863р.).⁶² Прикметно, що у першому випадку в *corroboratio*, зазначалось: **«звенигородский үѣздный казенный раввин»**, а в іншому – слово **«үѣздный»** випускається. У печатковому епіграфі (легенді) зафіксовано лише слово **«казенного»**. Печатка звенигородського рабина, проте дещо зі зміненою легендою, міститься на копії листа пристава I стану Черкаського повіту про передачу деяких книг Мошці Грушевському від Київської губернської єврейської училищної комісії (20.12.1862 р.). Рабин підписався, як звенигородський **«указный раввин»**, а в легенді сігілюму на місці слова **«казенного»** відтворено **«земскаго»**.⁶³

Печатку приходського священика П.Дзюбинського с. Хомутинець Вінницького повіту Подільської губ. знаходимо на **«проше-нии»** місцевого жителя І.П.Ярмолюка до **«Волынского присудствия»** (1887 р.), аби його молодшого сина не брали до війська, оскільки хлопець має фізичні вади, а прохач вже у похилому віці та вимагає підтримки й допомоги по господарству. Нижче, поряд зі сфрагісом міститься запис пароха, що І.П.Ярмолюк дійсно є літньою людиною (71 рік), його старший син загинув у війську [...] **«в том удостоверяю своим подписом и приложением церковной печати»**.⁶⁴

Печатка церкви с. Глезнева міститься на **«прошених»** церков-

Церковні печатки знаходили своє застосування і на **«духовних заповітах»**. Так, сфрагіс священика Києво-Подільської Добро-Миколаївської церкви Івана Сухобрусова супроводжує духовний заповіт у якості свідка та духовного батька Анни Садовської (1830 р.).⁵⁵ Цікавою тут виявилась печатка настоятеля. У її основі лежить композиція із 2-х малюнків. Справа бачимо птаха (голова обернена вправо) з розправленими крилами. Корпус птаха (який знизу обтяжують, ймовірно, пальмові галузки) прибрав форми нерівного кола. У його центральній частині передано три літери: SJS. Припускаємо, що сиглі виказують ініціали власника. Їхній латинський правопис може бути пояснений сильним польським впливом на той час серед православного кліру Правобережної України.⁵⁶ Зліва відтворений 3-х мачтовий корабель, над яким розміщене сонце.

Духовні заповіді супроводжували також приватні та урядові печатки світських осіб. Так, після сфрагісу фастівського рабина Вольно Кімель Фельда, що міститься на духовному заповіті васильківського єврея, Аврума Хоїма, відтиснений сігілюм Васильківського пристава 2-го стану (20.03.1851). Поряд – напис [...]: «подписом и приложением казенной печати свидетельствую, что сие завещание подписом собственноручно вышеозначенными евреями и раввином васильковским (скреплены. – авт.).⁵⁷ Нижче знаходиться, датований травнем 1851 р., запис представника Земського Суду [...]: «Что сие заверение пристава 2го стана действительно подписано, в том Васильковский Земский Суд подписом и приложением казенной печати удостоверяет».

Сігілюми духівництва, церковних інститутів, подibuємо на **«розпорядженнях», «зверненнях», «посланнях», «наказах», «звітах», «проханнях»**. Так, звернення до деканів у Кам'янець-Подільській та Луцько-Житомирській дієцезії капітульного вікарія Луцько-Житомирської єпархії та апостольського адміністратора, кам'янецького прелата А.Баєвського (1911 р.) супроводжує печатка кафедральної капітули.⁵⁸ Копію послання єпископа І.Дубовського (1917 р.) до настоятелів Луцько-Житомирської дієцезії з наказом чітко виконувати свої обов'язки, завіряє печатка літинського декана.⁵⁹

11 вересня 1915 р. датований лист священика с. Клітенки Вінницького повіту Григорія Левицького до Вінницької повітової земської управи. У ньому, на вимогу останньої, настоятель парафії звітує про кількість збіжжя, великої та рогатої худоби, реманенту приходу. Лист скріплює печатка храму. На документі, у верхній його частині, знаходяться два відбитки сфрагісу Вінницької повітової земської управи. У полі сігілюмів передана дата «15.09.1915». Очевидно, вона вказує на день реєстрації листа у канцелярії управи.⁶⁰

Sigillum звенигородського рабина подibuємо на «прошених» єврейських купців та міщан м. Звенигородки Київської губ. до попечителя Київської навчальної округи з проханням призначити Мошку Грушевського наглядачем Звенигородського єврейського училища (5.06.1863 р.).⁶¹

Аналогічний сфрагіс супроводжує копію **«листа испытания»** Мошки Грушевського курсу наук, що дав йому право поступити в звання рабина (14.03.1863р.)⁶². Прикметно, що у першому випадку в соггoboratio, зазначалось: «звенигородский үѣздный казенный раввин», а в іншому – слово «үѣздный» випускається. У печатковому епіграфі (легенді) зафіксовано лише слово «казенного». Печатка звенигородського рабина, проте дещо зі зміненою легендою, міститься на копії листа пристава І стану Черкаського повіту про передачу деяких книг Мошці Грушевському від Київської губернської єврейської училищної комісії (20.12.1862 р.). Рабин підписався, як звенигородський «указный раввин», а в легенді сігілюму на місці слова «казенного» відтворено «земсаго».⁶³

Печатку приходського священика П.Дзюбинського с. Хомутинець Вінницького повіту Подільської губ. знаходимо на «прошених» місцевого жителя І.П.Ярмолюка до «Вольнскаго присудствия» (1887 р.), аби його молодшого сина не брали до війська, оскільки хлопець має фізичні вади, а прохач вже у похилому віці та вимагає підтримки й допомоги по господарству. Нижче, поряд зі сфрагісом міститься запис пароха, що І.П.Ярмолюк дійсно є літньою людиною (71 рік), його старший син загинув у війську [...] «в том удостоверяю своим подписом и приложением церковной печати».⁶⁴

Печатка церкви с. Глезнева міститься на «прошених» церков-

но-приходської опіки церкви Св. Покрови до Київського, Волинського та Подільського генерал-губернатора щодо пошуку захисту від зловживань, які створює Проскурівський цукровий завод, пускаючи в р. Буг, яка протікає по Глезнівським сінокосам та долинам, всі нечистоти та отруйні речовини від цукроваріння (16.11.1907р.). Лист підписав священник, псаломщик, церковний староста, голова опіки та її члени й сільський староста.⁶⁵ Можливе пояснення у скріпленні даного документу саме сфрагісом храму, а не приходським патронатом, ми знайшли у відповіді Священно-Правлячого Синоду Полтавському першосвященнику щодо надання парафіяльним опікам права мати «казенную печать для опечатывания своих сумм и при переписке...» (1867 р.). У повідомленні зазначається, що приходські опіки, засновані при храмах для патронату благоустрою церкви та причту, для навчання дітей та благодіяльних справ у межах парафії [...]: «ни по цели, ни по составу своему не имеют значения самостоятельных, т. е. особых от прихода... для обеспечения целости принадлежащих попечительству сумм, могут быть прилагаемы к денежным ящикам печати председателей, священнослужителей, церковных старост, военных старшин или голов... По сему Св. Синод не усматривает ни основания, ни надобности установить для приходских попечительств особые печати. Об этом дать знать всем епархиальным преосвященникам, поручив им сделать распоряжение, чтобы печати приходских попечительств, если где такие заготовлены, были от них отобраны».⁶⁶

Селяни с. Яблунівка Васильківського повіту Київської губ. написали скаргу на ім'я Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора (29.03.1855 р.). У ній вони звинуватили графа Браницького у збільшенні повинностей та у своїх намірах, як знак протесту, йти на військову службу (в козаки) зі своїми сім'ями. Документ супроводжує підпис парафіяльного священника та печатка місцевої церкви.⁶⁷

Акт про переуступлення майна Софії Ткаченко Кирилу Бойко скріплює сфрагіс Св. Успенської церкви с. Орлівки (Подільська губ.) та автограф настоятеля (1918 р.). Тут останній виступав у ролі свідка майнової угоди.⁶⁸

На геометричному плані ділянки землі Літинського повіту Подільської губ. (1865 р.), який перейшов у власність селян-власників Погурецької волості с. Воронинець від принцеси Марії Гогенлоє Шилінгфюрст, знаходиться дві печатки. Перша – від уповноваженого з боку власниці, а інша – від представника воронинецьких селян, парафіяльного священника П.Рудницького (сфрагіс місцевого храму).⁶⁹

Печатка київського рабина знаходиться на документі з письмовим перекладом із івриту на російську мови угоди про продаж 1 тис. пудів цукру Пінхасу Руднику (1864 р.). Тут sigillum слугує достовірним доказом автентичності перекладу.⁷⁰

Досить частим явищем було відтиснення печаток **на зворотах конвертів**. У цих випадках ми зафіксували сфрагіси костьолів, деканів, єпископів. Наприклад, конверт із листом у Київську палату Цивільного Суду від 3-х священників (двох православних і одного римо-католика) у справі якнайшвидшого затвердження грошових видатків селянина (прізвище нерозбірливо – В.П.) на: Ставишівський Богословський, Малоберезнянський Покровський та Кошоватський римо-католицький храми (оскільки вони потребують негайного ремонту) супроводжує сфрагіс костьолу (1861 р.).⁷¹

Sigillum літинського декана міститься на конверті з листом до настоятеля Уланівського костьолу (1907 р.).⁷² Сфрагіс біскупа Луцько-Житомирської дієцесії К.Цецишевського знаходиться на конверті з листом, надісланим до вікарія парафіяльного Новоград-Волинського храму Томаша Гуцевича (1823 р.).⁷³

Можливе пояснення у використанні печаток у 3-х останніх випадках подибуємо у розпорядженні біскупа Цецишевського від 23.12.1816 р. У документі передбачалось звільнення від оплати кореспонденції духовних урядовців по службовим справам у разі застосування ними печаток із державним (або ж власним) гербом та епіграфом довкола печатки, якому деканату вона належить.⁷⁴ Скріплення конвертів церковними сфрагісами було обов'язковим у разі пересилання в них метричних свідоцтв позашлюбних дітей і написом на титульній сторінці: «Метрическое свидетельство незаконнорожденного младенца... выданное причтом или священником [№] церкви».⁷⁵

Таким чином, представлений матеріал яскраво свідчить про широку палітру документів, на яких знайшли місце конфесійні печатки.

Найбільш часто такі сфрагіси бачимо у справочинстві римокатолицьких інституцій. Сігілюми цієї конфесії, поряд із православними, є досить варіативними. Серед них зустрічаємо сфрагіси настоятелів, костьолів та їх філій, кляшторів, деканів, деканатів, духовних правлінь, консисторій, капітул, колегій, єпископів, провінціалів. Православні інституції представлені печатками церков, духовних правлінь, консисторій, благочинь, нижчого духовництва, митрополитів, вікаріїв, митрополичих будинків. Іудеїв репрезентують лише печатки рабинів та їх помічників.

Досліджувані сфрагіси найчастіше фіксуємо у паперах метричного характеру, візитаціях, прибутково-розрахункових книгах церковних установ, духовних заповітах, сповідних списках, клірових відомостях, антими́нських книгах, книгах передшлюбних іспитів.

З-поміж документів світського типу релігійні сігілюми бачимо на різного роду листах, наприклад, у скаргах селян на своїх власників, адресованих керівництву губернії. Є випадки застосування печаток сільських парафій на паперах різноманітних правових операцій.

Такі обставини спонукають нас до розгляду особливої ролі церкви у житті сільської громади, як репрезентанта останньої, а також священика як повноправного суб'єкта юридично-правових відносин. Рівно ж і використання печаток рабинів, приміром, на письмових перекладах із івриту на російську мову різноманітних документів теж дозволяє розмірковувати про важливе місце рабина у єврейському середовищі, компетенція якого виходила далеко за рамки богослужіння.

Церковні та релігійні сігілюми слугували гарантом автентичності написаного, недоторканості кореспонденції, нерідко виконували роль поштового штемпеля.

Застосування печаток регламентувалось законодавчими приписами, яких іноді й не дотримувались.

Навіть такий короткий зріз проблеми свідчить про поважну роль

конфесійних сфрагісів як юридично-правової норми у діловодстві релігійних та світських установ Правобережної України кін. XVIII – XX ст.

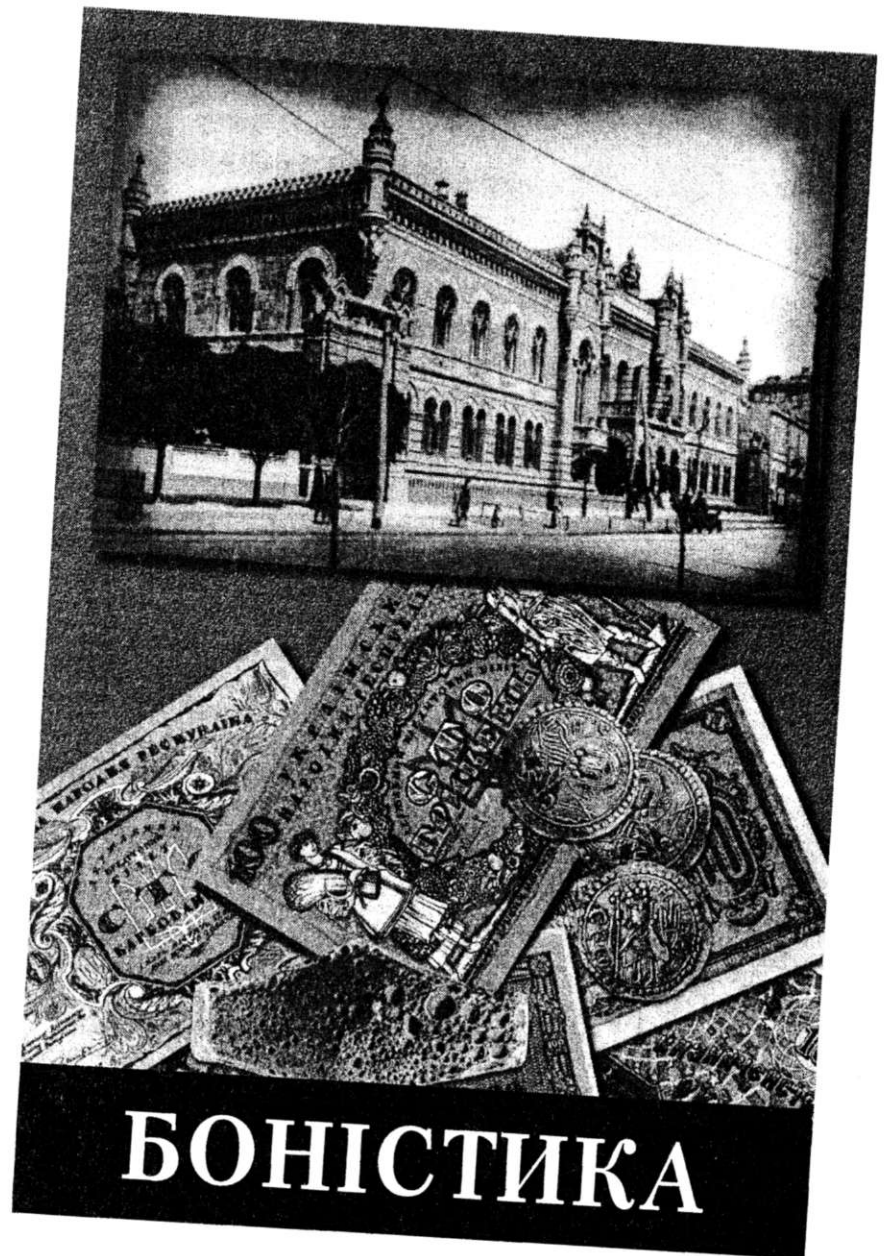
- 1 Соболева Н.А. Русские печати. – М., 1991. – С. 36.
- 2 Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси. – М., 1970. – Т. 2. – С. 9–10.
- 3 Черепнин Л.В. Русские феодальные архивы. – М.;Л., 1948. – Ч. 1. – С. 49.
- 4 Там само. – С. 231, 235.
- 5 Иванов П.И. Сборник снимков с древнейших русских печатей, приложенных к грамотам и другим юридическим актам, хранящиеся в Московском Архиве Министерства Юстиции. – М., 1858 С.3,7,9-12,14,19; Акты Суздальского Спасо-Евфимиева монастыря (1506 – 1608 гг.). – М., 1998. – С. 24–25, 109–110, 148–149, 158–159, 218, 219, 246–247, 474.
- 6 Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. – СПб., 1897. – Т. 1. – С. 4–5, 150, 173, 193, 195, 197, 215, 226, 236, 265, 302, 314, 325; СПб., 1907. – Т. 2. – С. 5, 22; Снитко А. Описание документов, составляющих первый том Слуцкого Тройчанского архива // Минская старина. Труды Минского церковного историко-археологического комитета. – Минск, 1913. – Вып. 4. – С. 80. Акты старинного духовного судопроизводства. [Б. м. и г.]. – С. 5.
- 7 Иванов П.И. Вказ. праця. – С. 10.
- 8 Снитко А. Вказ. праця. – С. 66.
- 9 Там само. – С. 8 – 9.
- 10 Там само. – С. 8.
- 11 Описание документов архива... – Т. 1. – С. 116.
- 12 Довган Л. Церковні печатки в діловодстві греко-католицьких епархій у Галиччині кін. XVIII – XIX ст. // Знак: Вісник УТТ (Львів) 1996. – Ч. 12. – С. 4; Його ж: Застосування печатки у церковному адмініструванні Галиччини в XIX ст. // Вісник Прикарпатського унів-ту. Серія Іст.. – Вип. 1. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 174 – 180.

- 13 Скочилиас І. Церковна сфрагістика Жовківського деканату Перемиської єпархії кін. XIX – поч. XX ст. // Знак: Вісник УТТ (Львів) 2000. Ч. 21. С. 2 – 3; її ж: Церковна сфрагістика Дуклянського деканату Перемишльської єпархії XIX – поч. XX ст. // Історія релігії в Україні: Мат-ли IX міжнар. конф. (Львів 11-13 трав. 1999 р.) – Львів, 1999. Кн. II. – С. 127–131.
- 14 Довган Л. Відозва Комітету будови церкви в Щеп'ятині як приклад сфрагістичного джерела поч. XX ст. // Знак: Вісник УТТ (Львів) 2000. – Ч. 20. – С. 3.
- 15 Перкун В. Емблематичний ряд та легенди печаток парафіяльних костельців Кам'янецької та Луцько-Житомирської дієцєрії (1800 – 1916) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. пр. та спогадів. Число 4. Част. 1. Пам'яті відомого вченого-історика О.С. Компан. К., Ін-т історії НАН України. Відділ спец. іст. дисциплін, 2000. – С. 159 – 196; Його ж: Печатки православних церковних інституцій (за матеріалами Державного архіву Вінницької області – XIX – перша трет. XX ст.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Число 5. Част. 1. К., Ін-т історії НАН України. Відділ спец. іст. дисциплін, 2000. – С. 153–168.
- 16 Дашкевич Я. Позадокументальне застосування печаток і ціх на західноукраїнських землях (XV – XVIII ст.) // Знак: Вісник УТТ (Львів) 2000. – Ч. 21. – С. 4–5.
- 17 Григорович С. Сборник церковных и гражданских узаконений по духовному ведомству с историческими примечаниями и приложениями. СПб., 1893. – С. 173.
- 19 Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. Д. 230. – Оп. 1. – Спр. 1008. – Арк. 283.
- 20 Там само. – Ф. Д. 208. – Оп. 1. – Спр. 482. – Арк. 699.
- 21 Там само. – Ф. Д. 904. – Оп. 11. – Спр. 13. – Арк. 278.
- 22 Там само. – Ф. Д. 737. – Оп. 1. – Спр. 134. – Арк. 88.
- 23 Там само. – Ф. Д. 904. – Оп. 8. – Спр. 7. – Арк. 120 зв., 129, 147.
- 24 Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України.). – Ф. 1598. – Оп. 1. – Спр. 161. – Арк. 112 зв.
- 25 Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 178. – Оп. 3. – Спр. 221. – Арк. 25; – Спр. 217. – Арк. 37.
- 26 Там само. – Спр. 217. – Арк. 16; – Спр. 221, – Арк. 65 зв.
- 27 Вінницький обласний краєзнавчий музей (далі – ВОКМ). – Ф. Д.

- 956. – Арк. 181.
- 28 ДАВО. – Ф. Д. 653. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 38 зв.
- 29 Там само. – Ф. Д. 230. – Оп. 1. – Спр. 1008. – Арк. 345.
- 30 Там само. – Ф. Д. 14. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 212 зв.
- 31 Там само. – Арк. 30.
- 32 Там само. – Ф. Д. 904. – Оп. 28. – Спр. 54. – Арк. 27.
- 33 J. Kurpas. Początki ksiąg metrykalnych // Archiwa, biblioteki i muzea kościelne. Lublin. 1961. – Т. 2. – З. 1–2. – С. 37.
- 34 ДАВО. – Ф. Д. 741. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 175 зв.
- 35 Там само. – Арк. 186.
- 36 Там само. – Ф. Д. 741. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 71.
- 37 Там само. – Спр. 8. – Арк. 33 зв. – Спр. 10, – Арк. 29 зв.
- 38 Там само. – Спр. 22. – Арк. 98 зв.
- 39 Там само. – Арк. 193.
- 40 Там само. – Ф. Д. 737. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 21.
- 41 Там само. – Ф. Д. 741. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 93 зв.
- 42 Там само. – Ф. Д. 737. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 524, 532.
- 43 Там само. – Ф. Д. 653. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 80.
- 44 Там само. – Ф. Д. 468. – Оп. 1. – Спр. 187. – Арк. 28.
- 45 ЦДІАК України. – Ф. 184. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 10 зв.; – Спр. 55. – Арк. 24 зв.; – Спр. 62. – Арк. 12.
- 46 Там само. – Спр. 10. – Арк. 14 зв.
- 47 Там само. – Спр. 16. – Арк. 10 зв.
- 48 ДАВО. – Ф. Д. 741. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 159б. Трапляються випадки, коли така форма документу має назву «удостоверение» (наприклад: ДАВО. – Ф. Д. 741. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 130а.
- 49 Там само. – Спр. 19. – Арк. 137а.
- 50 Там само. – Ф. Д. 653. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 123.
- 51 Там само. – Ф. Д. 741. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 197а.
- 52 ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 39. – Спр. 259. – Арк. 124.
- 53 ДАВО. – Ф. Д. 14. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 106а, 191.
- 54 ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 846. – Спр. 335. – Арк. 3.
- 55 Там само. – Ф. 486. – Оп. 1. – Спр. 4582. – Арк. 3.
- 56 Франко І. Нові причини до історії польської суспільності на Україні в XIX ст. // Зібрання творів у 50-ти томах. – К., 1986. – Т. 47. – С. 191. Про те, що на Правобережжі багато селян та колишніх священиків-

уніатів розмовляли польською мовою згадує А. Іванський (див. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак, ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863). – К., 1996. – С. 266)).

- 57 ЦДІАК України. – Ф. 486. – Оп. 1. – Спр. 11367. – Арк. 5 зв.
58 ДАВО. – Ф. Д. 653. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 45.
59 Там само. – Арк. 27.
60 Там само. – Ф. Д. 255. – Оп. 1. – Спр. 630. – Арк. 161.
61 ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 29. – Спр. 17. – Арк. 140–140 зв.
62 Там само. – Арк. 143.
63 Там само. – Арк. 141–142.
64 ДАВО. – Ф. Д. 577. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 672.
65 ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 660. – Спр. 207. – Арк. 6зв.
66 Подольские епархиальные ведомости. – 1867. – № 18. – С. 236–237.
67 ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 439. – Спр. 24. – Арк. 1.
68 ДАВО. – Ф. Д. 622. Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 15.
69 Там само. – Ф. 12. – Оп. 2. – Спр. 28.
70 ЦДІАК України. – Ф. 486. – Оп. 3. – Спр. 512. – Арк. 2.
71 Там само. – Спр. 457. – Арк. 48.
72 ДАВО. – Ф. Д. 653. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 72.
73 ЦДІАК України. – Ф. 1045. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 5 зв.
74 Там само. – Спр. 2. – Арк. 11 зв.
75 Ивановский Я. Назв. праця. – С. 177.

*Олександр Огуй, Олександр Каглян,
Сергій Пивоваров*

ОСОБЛИВОСТІ ГРОШОВОГО ОБІГУ БУКОВИНИ ТА ГАЛИЧЧИНИ У СКЛАДІ ГАБСБУРЗЬКОЇ АВСТРІЇ

Зміна характеру виробничих відносин, освоєння нових способів господарювання змінили і рівновагу політичних сил на сході Європи у третій чверті XVIII ст.: Австрія та Росія вдруге переділили європейські володіння за рахунок ослаблих Туреччини та Польщі. Внаслідок Першого поділу Польщі Австрія приєднала до себе у 1772 р. колишні землі Галицько-Волинського королівства, мотивуючи це тим, що Габсбурги як угорські королі мали право на володіння цими землями. Для стратегічного сполучення щойно здобутої Галиччини із Трансильванією Йосиф II забажав 1773 р. приєднати до Австрії й Буковину на підставі колишньої належності Буковини до Покуття.

Після анексії Буковини Австрія запровадила на її території військове адміністрування (1774-1786 рр.). Хоча Буковина та Північна Бессарабія тимчасово ще продовжували керуватися молдовським законодавством¹, їх територія потрапила в русло реформ Йосифа II. Певна стабільність становища та вищий рівень соціально-економічного розвитку Австрії посприяли налагодженню продуктивного виробництва на нових територіях, переходу їх із феодальних на капіталістичні рейки. З розвитком банківської справи майже зникли скарби. Про особливості монетного обігу свідчать, крім монетних прикрас – салб, що частково тезаврували обігові монети², циркуляри королівсько-імператорського (далі – к.-і.) Галицького губернаторства-королівства, у яких закріпилися австрійські, польські, румунські та українські терміни. Зупинимось детальніше на цих важливих документах, що засвідчують особливості місцевого грошового обігу.

В основі австрійської монетної системи, запровадженої на цих територіях разом із встановленням австрійської влади, лежав, згідно з реформою графа Ф. фон Гаугвітца від 7.10.1750 р. та австро-баварською монетною конвенцією від 20.09.1753 р.³, «рейнський флорин» (рфл), що як лічильне поняття відповідав 60 крейцерам. За існування к.-і. циркуляром №57376 від 28.10.1817 р. лічильний флорин (або гульден в якості обігової монети) містив: два півгульдени або чвертьталари (Vierteltaler) чи чвертаки, три двадцятикрейцеровики (Zwanziger; сфанци; сороківці), три та 3/4 сімнадцятикрейцеровиків (Siebenzehner; маріяші), 6 десятикрейцеровиків (Zehner), 8,57 зібенери – семикрейцеровиків (Siebener; пітачі), 12 п'ятикрейцеровиків (Fünfkreuzer, Fünfser), 20 трьохкрейцеровиків (Groschen; гроші), 60 крейцерів (Kreuzer; кручери; грїцари) та 120 денаріїв (Denar; бані; денари), 240 пфенігів карбованих з кельнської марки срібла. Два лічильних флорини або гульдени складали 1 таляр (Taler), а 4,5 флоринів – один золотий дукат (Dukaten)⁴.

Окрім конвенційних монет державно визнаними засобами розрахунку були й територіальні випуски для визначених нових земель. Це були: 1 (шеляг), злотові 15 та двозлотові 30 крейцерів 1774-77 рр., необхідні для того, щоб населення постпольської Галиччини призвичаїлося до ведення рахунків австрійськими грошима; монета «ломпарда-венечана»: чентезімі (1817) (сольдо, скудо та його половина й четвертина, соверен золотом (1823); австро-нідерландські кронталари, їх половинки та четвертини тощо), про курс яких інформували населення коронних земель (й в т.ч. Галиччини та Буковини)⁵.

Вивчення архівних джерел показало, що, окрім австрійських монет, у грошовому обігу Галиччини та Буковини внаслідок специфіки їх історичного розвитку та географічного розташування, перебували і не завжди дозволені для обігу грошові знаки багатьох країн: турецькі піастри та ісокари, рагузькі талари, російські рублі, талари і розмінна монета німецьких держав – Баварії, Саксонії, а також Польщі тощо, які приховувалися під позначенням «лей» (з різними означеннями). Хоча к.-і. губернаторство у 1792-93 рр. надсилало зі Львова грізні циркуляри щодо того, що монети, не за-

значені у патенті, за винятком турецьких монет, не мають грошового курсу, та інформувало місцеву «публіку» Буковинського дистрикту (особливо Сучавського округу) про те, що ці монети знаходяться поза обігом і розглядаються тільки як товар чи металевий брухт, іноземні монети продовжували функціонувати⁶. За пізнішими численними циркулярами к.-і. Галицького губернаторства передбачаються, що, якщо сторони не володіють іншими золотими чи срібними монетами, які відповідають тарифу, то згідно з патентом від 17.04.1796 р., вони мають право користуватися російськими рублями, за умови, що ті не пошкоджені та не надто зношені, чи обрізані⁷.

Мабуть, саме завдяки збереженню іноземної монети спостерігається і певна закріпленість термінології, що звично виражала у внутрішньобуковинських документах різнопланові монети за допомогою давнього терміна «лей» (часто з супутніми назвами грошових одиниць бані або крейцери), що появлявся з означеннями – л.грішми добрими (тобто доброякісною срібною, а не мідною монетою – у 1794-1796 рр.), л.грішми готовими («гата», наявними – у 1773-1792 рр.), л.грішми турецькими (тобто у парах, пістрах – 1794-1810 рр.), л.грішми цісарськими чи імператорськими (австрійськими – у 1786-1840 рр.) чи л.грішми німецькими (1797 р.), л.грошима в асигнаціях, л. в ейнлезунгсшайнах (1814 р.), л.конвенційні. Випадки застосування лея як лічильного поняття протистоять поодиноким випадкам, де лей позначає карбовану монету – леї (леви) турецькі (8 випадків слововжитку з 1793-1810 рр.) та леї німецькі (4 слововживання з 1782 р.)⁸.

Грошовий курс обігових монет постійно корегувався⁹. Це мало свої підстави. Наприкінці XVIII ст. Австрія, мобілізувавши свої ресурси для війни з наполеонівською Францією, опинилася в скрутному фінансовому становищі і ввела в обіг патентом від 20.04.1795 р. нові розмінні монети в 6, 12 та 24 крейцери низької 250-ї проби. Їх зняли з обігу у 1801 р. оскільки 12-крейцерові монети («бани де доиспрезьче крѣйцари») залишалися на руках у буковинців, то губернаторство дозволило оплачувати ними податки до 30.11.1802 р.¹⁰. Повторна емісія у 1802 р. низькопробних розмінних 7-крейцерових монет 250 мпр. збільшеної ваги знову похи-

тнула довіру до конвенційної системи. Через нестачу срібних монет у буковинському обігу продовжують з'являтися монети сусідніх держав, розповсюджені тут ще до австрійської окупації: піастри, рублі. Галицьке губернаторство було вимушене дозволяти їх циркуляцію у 1792 р., 1807 та 1817 рр.¹¹. Нестача срібла навіть для низькопробних монет призвела до того, що в 1799 р., як засвідчують відповідні циркуляри, австрійський уряд випустив мідні монети вартістю в 3 крейцери на 164 гульдени з віденського центнера (вага 56 кг), а в 1800 р. – ще легші мідні трьохкрейцеровики, крейцери та їх половинки на 213 гульденів 20 кр. з віденського центнера. Вивіз дзвінкої монети з Буковини у прикордонні домініуми був обмежений у 1802 р. до 25 рфл.¹²

Інший вихід із скрутного фінансового становища, що склалось внаслідок невдалих військових дій, уряд вбачав у збільшенні емісії банківських білетів, так званих банкоцетлів (нім. Bancozettel; молд. «банкоцедула») та запровадженні із 1796 р. їх примусового курсу. Внаслідок зростаючого інфляційного обезцінення паперових грошових знаків з'явився лаж (надбавка у банкнотах до вартості дзвінкої монети), який у 1799 р. становив тільки 8 гульденів на 100 гульденів конвенційними монетами, у 1802 уже 22 гульдени, а у 1809 р. – аж 196 гульденів¹³. Саме тому за циркуляром №10 984 від 16.03.1807 р.¹⁴ населенню Буковини було дозволено для полегшення оплати податку замість 20 крейцерів конвенційною монетою (КМ) сплачувати 35 крейцерів банкоцетлями чи мідними грошима («крѣцари ом бани де конвенціе – банкоцѣдули, сау бани де арамъ»), тобто перевищення сягало тут 150 гульденів банкоцетлями на 100 гульденів КМ.¹⁵

Щоб компенсувати нестачу розмінної монети у сріблі та міді, уряд випустив у 1805 р. паперові розмінні знаки (Münzzettel; сьмне де хартіє) в 3, 6, 15 крейцерів, які були зняті з обігу у 1807 р.¹⁶, а потім, у цьому ж році, – мідні монети вартістю у 30 та 15 крейцерів (тобто пів- та чверть рейнського флорина) на основі банкоцетлів. Проведення реформи 1806 р. викликало на Буковині різку негативну зміну настрою серед населення та чутки про зниження вартості банкоцетлів¹⁷. З обігу почали зникати не тільки срібні, а й мідні монети. Галицьке королівство закликала Буковинське окру-

жне управління вдатися до рішучих заходів стосовно тих осіб, що накопичували мідні гроші¹⁸.

Частковим виходом у цій ситуації був дозвіл королівства-губернаторства від 11.09.1807 р. ввозити турецьку монету у вигляді срібного брухту. Крім того, враховуючи військові потреби, з обігу, за розпорядженням Франца I від 17.09.1807 р., були вилучені та переплавлені 17-крейцеровики і старі семикрейцеровики (молд. «мърієши ши пътачи чей веки»), які тільки протягом чотирьох тижнів приймалися в аеріальних касах за їх номінальною вартістю, а потім до 1825-х рр. тільки за 15 та 6 кр.¹⁹.

Новий розлад грошового господарства та банкрутство призвело у 1811 р. до першої австрійської девальвації банкоцетлів та мідних монет аж у 5 разів. Банкоцетлі були замінені новими паперовими грошима: вимінними або викупними білетами (Einlösun-gsschein)²⁰, що утвердилися в буковинському обігу. Для прикладу, частину с. Банила (Підгірний) Релігійний фонд продав за 13064 гульденів викупними білетами²¹. Іван Волчинський із Звиняча у своєму заповіті залишав дочкам у 1814 р. 8000 лей в «айнлезинсшайне» на зейстрію (посаг)²². В деяких касах з'явилися фальшиві викупні білети на суму до 20 флоринів КМ²³.

Нова грошова реформа 1811-1812 р. – запровадження віденської валюти (Wiener Währung)²⁴ вимагала срібного покриття, через те у 1810-1814 рр. на Буковині було проведений ряд заходів з конфіскації золотого та срібного церковного майна та здачі срібних виробів з їх подальшим обміном на державну монету²⁵. Грошовий голод на розмінні монети австрійський уряд намагався компенсувати випуском нових мідних монет вартістю 3;1;1/2 та 1/4 кр. 1812 р. на 213 гульденів 20 кр.²⁶ Для цього були зняті з обігу попередні випуски та проголошена заборона вивозити мідні монети з Буковини за межі краю²⁷.

Наслідки фінансової катастрофи 1811 р. міністру фінансів Штадіону вдалося полегшити тільки з 1815 р., значною мірою завдяки французьким репараціям. Після закінчення наполеонівських війн патентом від 1.06.1816 р. офіційно відновлено карбування монет за конвенційною стопою (КМ), часто згадуваних у галицьких та буковинських актах тих років.

Хоча новостворений Австрійський національний банк випустив банкноти без примусового курсу, ажіо срібних монет знизилось, і уряд вдався у 1824 р. до другої девальвації – викупні банки отримали курсове співвідношення 1:2,5. Про це засвідчує і курс паперових грошей у містах Буковини та Галиччини²⁸.

Зупинивши в 1821 р. інфляцію, австрійський уряд, а отже й Галицьке губернаторство, вдалися до ряду заходів, спрямованих на урегулювання обігу на нових територіях²⁹, встановленню курсу золотих та срібних монет, що знаходилися в обігу на території Буковини³⁰. До того ж, за циркуляром від 20.12.1823³¹ у погодженні з к.-і. міністерством фінансів було навіть дозволено, для поживлення грошової циркуляції, зняти заборону на обіг іноземних золотих та срібних монет, раніше не дозволених у законному обігу, а також на їх завезення углиб країни. Тому на митницях Буковини встановлювався безмитний провіз монет.

Однак, враховуючи постійну нестачу срібла для карбування розмінної монети, Галицьке губернаторство проводило політику збереження запасів австрійського срібла за рахунок ввезення монет інших держав (у т.ч. Туреччини) як срібного брухту³². Тому коли молдовські власті заборонили з жовтня 1825 р. вивозити турецькі золоті та срібні монети³³, губернаторство у грудні відповідно заборонило вивозити в Молдову австрійські срібні монети³⁴.

Як засвідчують численні документи, нестача власної монети, близькість до кордонів тощо сприяли подальшому функціонуванню зарубіжної монети, яка приховувалася за нейтральним поняттям «лей». Подальше ознайомлення з буковинськими документами, виданими дослідником Т.Баланом, та циркулярами к.-і. Галицького губернаторства переконливо засвідчує, що наприкінці 30-х рр. XIX ст. перед початком другої інфляції 1848-1851 рр. остаточно завершилося входження монетного обігу Буковини у загально-австрійський.

¹ Нариси історії Північної Буковини/ За ред. Ф.П.Шевченка, В.М.Ботушанського, В.М.Курила, П.В.Михайлини, Є.С.Приходька,

- О.С.Романця. – К.: Наук. думка, 1980. – 339 с.
- ² Огуй О.Д., Каглян О.Є., Танащук Н. Обіг австрійських монет на території Західної України // Нумізматика і фалеристика - №4. - 1997 - С.28-43.
- ³ Probszt G. Österreichische Münz- und Geldgeschichte: Von den Anfängen bis 1918. In 2 Teilen. – 3.Aufl. – Wien/Köln/Weimar: Böhlau, 1994. – 495-696.
- ⁴ Каглян О.Є., Огуй О.Д., Пивоваров С.В. Грошовий обіг на Західно-українських землях у другій половині XVIII століття // Українська нумізматика і боністика: Додаток до журналу «Вісник Національного банку України». - К., 2000. – № 1.- С.48 – 62.
- ⁵ Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. 1. Окружне управління Буковини. – Оп. 1. – Спр. 4489. – Арк. 3-31; Каглян О.Є., Огуй О.Д., Пивоваров С.В. Вказ. праця.
- ⁶ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 380. – Арк. 1,2,5; Спр. 355. – Арк.11.
- ⁷ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 3390. – Арк.11.
- ⁸ Balan T. Documente bucovinene. – Vol.V:1745-1760. – Sernaubi, 1939.- С.40-130.
- ⁹ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 3362. – Арк.7,27-28. – Каглян О.Є., Огуй О.Д., Пивоваров С.В. Вказ. праця.
- ¹⁰ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1230. – Арк.4-62.
- ¹¹ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 380. – Арк.1,2,5.
- ¹² Там само. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1230 – Арк.4-62.
- ¹³ Зварич В.В. До питання про грошовий обіг у Галиччині під пануванням Австро-Угорщини // Історичні джерела та їх використання.- Вип.2.-К., 1966.-С.203-214.
- ¹⁴ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1889. – Арк.14,90,148-154,157-162.
- ¹⁵ Каглян О.Є., Огуй О.Д., Пивоваров С.В. Вказ. праця.
- ¹⁶ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр.1889. – Арк.14,90,148-154,157-162.
- ¹⁷ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1682. – Арк.1-4.
- ¹⁸ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1681. Арк.1-2.
- ¹⁹ Там само. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр.1889. – Арк.14,90,148-154,157-162.
- ²⁰ Огуй О.Д. Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14-першій третині XIX ст. – Чернівці: Рута, 1997. с.131-225.
- ²¹ Balan T. Вказ. праця.

- ²² Там само.
- ²³ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 4489 – Арк.3-31.
- ²⁴ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк.1-19.
- ²⁵ Огуй О.Д., Каглян О.Є., Танащук Н. Вказ. праця.
- ²⁶ Зварич В.В. Вказ. праця; ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр.1682. – Арк.1-4.
- ²⁷ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 2270. – Арк.94.
- ²⁸ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 4081. – Арк.4,41.
- ²⁹ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 3881.- Арк.12-13.
- ³⁰ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 3362. – Арк.7,27,28.
- ³¹ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 4489. – Арк.3-31.
- ³² Там само. – Спр.1230. – Арк.4-62.
- ³³ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1240. – Арк.4.
- ³⁴ ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1241. – Арк.1-53.

Олег Клименко, Анатолій Клименко

ПРИВАТНІ МЕТАЛЕВІ БОНИ В ГАЛИЧЧИНІ ВІД ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТТЯ ДО І СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Питання емісії приватних бон Галиччини XVIII – початку XX ст. як явище місцевих бонно-нумізматичних матеріалів може бути розв'язане лише в масштабах всієї України. І справа тут не в кількості металевих бон, які збереглися до нашого часу в музеях, приватних колекціях, а в іншому:

— переважна більшість матеріалів є анонімними, не піддаються ідентифікації і вважаються фахівцями мало перспективними;

— маєтки магнатів та шляхти нерідко були розпорошені по різних населених пунктах Галиччини, а іноді й України. До складу великих магнатських доміній входила ціла система фільварків, «ключів» з кількох фільварків, волостей та графств, тому приватні бони могли одночасно перебувати в обігу в окремих населених

унктах Тернопільської і, скажімо, Хмельницької областей. З цих ричин для повноти інформації, автори змушені були включити до цієї статті окремі випуски металевих бон, які оберталися в прикордонних з Галиччиною населених пунктах, зокрема Буковини, Поділля та Волині. На нашу думку, вони різнобічно й ефективно характеризують певні соціально-економічні процеси, які були притаманні й Галиччині.

Протягом XV – XVI ст. шляхта та магнати створили великі маєтки в Галиччині. Тільки в Руському воєводстві мали величезні землеволодіння такі представники польсько-шляхетської верхівки, як Потоцькі, Конєцпольські, Понятовські, Яблоновські, Курдвановські, Чорторійські, Сенявські та інші. Ці некороновані королі встановили нічим не обмежене панування над населенням.

У всіх феодалних маєтках – королівських, шляхетських, духовенства – панщина в другій половині XVII ст. і першій половині XVIII ст. досягла нечуваних розмірів. Якщо у XV – XVI ст. панщина в Галиччині становила один-два дні на тиждень з лану землі (20-24 га), то в XVII – XVIII ст. вона доходить до чотирьох, п'яти і навіть шести днів на тиждень з лану¹.

Крім панщини шляхта обкладала селян натуральними та грошовими повинностями. У відповідь на цей нестерпний гніт трудящі західноукраїнських земель вели тривалу і вперту боротьбу.

Появу домініальних монет (від латинського *dominium* – власність) слід пов'язувати з селянсько-козацькими повстаннями, які проходили в Україні напередодні Національно-визвольної війни 1648-1654 рр. Внаслідок різкого падіння продуктивності праці, втеч селян, господарі фільварків все частіше змушені були користуватися найманою працею, яку оплачували монетами власного виробництва, що були різні за формою. По великому рахунку ці гроші для пана не мали великої вартості. З одного боку вони відігравали роль стимулятора праці, а з іншого – виступали засобом добровільного примусу, який базувався на високому рівні пияцтва.

Платня за роботу на панському полі була обставлена так, аби виплата холопу грошей давала подвійну вигоду для поміщика: по-перше – з праці холопа; по-друге – з панської корчми, як пункту збору виплачених раніше грошей. Створювалося магічне коло:

пан – холоп – корчма – пан, з якого холопу вибратися було практично неможливо.

Монети панської чеканки дійсні були тільки на території домінії. Якось певна частина цих грошей перепадала і кріпакам, які працювали поряд із наймитами, щоб попередити і угамувати вибух бунту.

Деякі представники шляхти в чеканці приватних монет зайшли надто далеко, проявляючи сваволю, вони навіть намагалися копіювати королівські емісії².

В кінці XVII – на початку XVIII ст. одним із видів приватних грошей стала надчеканка (контрамаркування) державних монет, що перебували на той час в обігу. Контрамарка (контрсигнатура) – це круглий, овальний, трикутний чи багатокутний знак, наштампований на монету, як правило у вигляді гербових символів, монограм, чисел, букв тощо. Вона наносилася з метою позначки зниження, підвищення нового номіналу, або ж як гарантія законності даної грошової одиниці в межах певної території.

В цей час деякі власники маєтків особливо на так званих кресових землях, зокрема в Галиччині та на Волині, почали вилучати з обігу державні монети, які через потертість були непридатні до використання, і обробляти їх своїми власними штемпелями у вигляді гербів, монограм, тощо. Такі контрамарковані монети пускали в обіг тільки на території домінії, а конкретніше, використовували у панській корчмі, де продавали в основному продукцію панських ґуралень, яку холопи відвідували з відомої необхідності.

У «Торговому щоденнику» за 1788 р. читаємо сповідь наймита-п'янички: «...кожен цей гріш через моє горло повертається до панської кишені»³. А ординат Анджей Замойський в одному з офіційних документів за 1765 р. застерігав своїх холопів: «...якщо спиртні напої будуть брати крім моєї корчми в інших місцях, то на непокірних буде накладено штраф 10 талерів»⁴.

А тепер спробуємо розшифрувати зміст контрамарки. На світліні видно, як на витертому і непридатному до обігу шостаку Яна Казимира вибита контрамарка у вигляді латинської літери «В», яка, очевидно, означає назву маєтку. Цілком можливо, що це місто Бучач, або ж Броди. (Автори віддають перевагу Бучачу через те,

що свого часу на Тернопільщині були зафіксовані три знахідки подібних монет. В той же час така статистика щодо інших регіонів України відсутня.) На монеті також вміщено герб «Пилява», монограму графів Потоцьких та цифру 24, правдоподібно скорочена дата 1724.

До наших днів дійшли монети, контрамарковані гербами відомих польських магнатів: «Цьолек» – Понятовські, «Пилява» – Потоцькі, «Сренява» – Любомирські, «Ліс» – Сапєги, «Любич» – Костеші, «Прус» – Штумберги. Щодо окремих контрамарок у вигляді монограм є підстави їх вважати причетними до таких осіб: «NR» – Миколай Радзівілл, «HS» — князь Херонім Сангушко з м. Славути (Хмельницька обл.). Приклад магнатів наслідували і дрібні шляхтичі. Імена багатьох з них загубилися у вирі подій, тому є монети з гербами і монограмами, власники яких не встановлені.

Більшість монет з контрамарками мідні, рідше – білонні, бо срібні монети, навіть потерті, в той час мали неабияку цінність і не потребували додаткових надчеканів.

Розширення випусків приватних металевих бон свідчило про анархію в економіці Польщі, про політичну самостійність окремих магнатів, які не підкорялися королівській владі. Вказані процеси і привели в кінцевому рахунку до третього поділу Польщі (1795 р.) та зникнення держави з карти Європи.

Через анархію у фінансах Польщі, наслідком чого стало панування домінальних монет, Галиччина не могла одразу сприйняти австрійську грошову систему. Після першого поділу Польщі у 1772 р. від австрійських властей потрібні були якісь проміжні кроки, щоб адаптувати населення до нових реалітетів. Ними і стала чеканка спеціальних монет для Освенцімсько-Заторського князівства за польською монетною стопою.

1774 р. на угорському монетному дворі Смолнік відчеканені шеляги, а в 1775–1777 р. срібні 15 крейцерові (злотовки) і 30 крейцерові (двозлотовки).

Після 1777 р. чеканка цих монет припинилася. Поступово вони були замінені чисто австрійськими грошима⁵.

Хоча Польща і перестала існувати як держава, правлячі кола Австрії та Росії створили для польської шляхти у Галиччині та Пра-

вобережній Україні специфічні, можна сказати, тепличні умови. Незважаючи на кордони, по суті, продовжувала існувати одна держава, побудована на панській сваволі і звірячій експлуатації селян. На російському Правобережжі продовжував діяти Литовський Статут, діловодство в судах вели польською мовою, а польська шляхта була рівна в правах з російським дворянством. У Галиччині вся адміністративна влада перебувала в руках польських панів.

Життєвий рівень селян того часу був жалюгідний. Майбутній цісар Йосиф II під враженням побаченого написав своїй матері Марії-Терезії зі Львова 30 липня 1773 р., що «селянин взагалі виглядає дуже бідно і тяжко уявити собі їхню мізерію... і велику вбогість»⁶.

Доповнює відвертість Йосифа II рапорт першого губернатора Галиччини графа Антона Пергена, який назвав стан, що існував під польським пануванням «найбіднішим невільництвом»⁷. Він прийшов до висновку, що ця безвихідь штовхає селянина до пияцтва і лінощів.

Кінець XVIII – початок XIX ст. вніс певні зміни в існуючу систему домінальних монет. Поряд з відомими контрамаркованими державними монетами деякі власники помість в Галиччині, Поділлі та Волині почали також застосовувати для внутрішніх потреб односторонні монети-бляшки, виготовлені з міді, латуні або заліза. Спеціального технічного оснащення це виробництво не потребувало, оскільки їх міг виготовити звичайний сільський коваль, або ж ремісники: людвисари і конвисари, які виробляли різні цинкові і мідні предмети домашнього вжитку. Деякі польські дослідники називають ці бляшки домінальними знаками і цілком справедливо вважають, що вони були мірилом праці, яку той чи інший селянин затратив на панському лані⁸.

На одному із знаків напис «1D» та постать людини зі знятим прапором, що означає 1 (один) день пішим. Поряд з ним різновид цього знаку з вибитим надписом «pieszu» («піший»). На іншому – зображення коня та відомий напис «1D» (1 день кінним). Останній знак, датований 1816 р., має дві літери «CD» («cały dzien» – «цілий день»)

Застосування домінальних знаків перебувало у прямому зв'яз-

зку з так званою урочною системою, яку спровокував «демографічний вибух» шляхетських родів. В результаті розділів маєтків і майна різко виросла кількість фільварків, власники яких всіма правдами і неправдами намагалися захопити нові землі. Відпрацювати «цяли дзень» було досить непросто. Поміщики давали селянам на день таке завдання («урок»), що його не можна було виконати й за 2-3 дні. Про це народ склав пісню:

«Молотив я в понеділок,
Молотив я і в вівторок,
Обмолотив я в вівторок,
Лишилося скопів сорок,
А в середу докінчив —
День панщини одробив.»⁹

Новацією домініальних знаків порівняно з іншими приватними бонами є їх оригінальні номінали, які з одного боку доволі виразно і точно відображають характер, обсяг роботи, яку виконав селянин, а з іншого – служать ефективним інструментом підвищення продуктивності праці, щоправда тільки шляхом експлуатації. Хто знає, можливо домініальні знаки і послужили прототипом (але вже з благородною метою) «грошей справедливості» англійського утопіста і філантропа Роберта Оуена, який у 1853 р. емітував для свого підприємства-комуни бони номіналами 1, 2, 3, 5, 20, 50, 80 і 100 робочих годин¹⁰.

У цей самий час зафіксована поява приватних латунних і бронзових бон. Їх творцями, як правило, були також власниками маєтків. Аверси домініальних металевих бон бувають трьох типів: з гербом власника і назвою маєтку, з монограмою власника і назвою маєтку і тільки з назвою маєтку чи населеного пункту. Реверси у більшості випадків позбавлені легенд, містять тільки номінали без назв валюти. За невеликим винятком на всіх бонах відсутні роки чеканки, тому їх датування можливе з великими похибками, тільки на основі стильових рис. На деяких бонах, для того, щоб підкреслити їх реальну вартість, вибивали слово «Dobra».

Малюнки на монетах нерідко вирізались невправною рукою фільваркового гравера, для якого більш важливою була назва самого фільварку, аніж назва населеного пункту.

Для ілюстрації пропонуємо кілька домініальних монет того часу. Ось датована 1777 р. металева бона м. Волочиська Хмельницької обл. номіналом «3» та бона номіналом «5» с. Нова Синява (очевидно також Хмельницької області, а можливо с. Синява Збаразького району Тернопільської області, котре в ті часи називали Новою Синявою). Вони доволі схожі за стилем виконання. Не виключено, що їх виготовляв один і той же майстер. А емітентом був пан, якому належали ці населені пункти, чи власник підприємств, розміщених на тих теренах.

Зауважимо, що металева бона Волочиська має деяке відношення і до м. Підволочиська Тернопільської області, адже практично до 1772 р. ці містечка розвивалися як дві частини одного населеного пункту, розділеного Збручем. Незважаючи на російсько-австрійський кордон, їх жителі ще протягом довгого часу підтримували господарські та родинні стосунки, а нерідко й кримінальні, основою яких було контрабандне переміщення товарів.

Цілком можливо, що вказаний грошовий знак також був створений на засадах алкогольної залежності певної частини міщан і використовувався в корчмах. У всякому випадку тут з 70-х років XVIII ст. документально зафіксовано інтенсивну розбудову панських ґуралень¹¹, більшість яких належала Ф. Мошинському – власнику міста.

Галиччина перейшла під владу Габсбургів як країна економічно і культурно відстала. Хліборобство знаходилося на низькому рівні й носило екстенсивний характер. Режим освіченого абсолютизму Йосифа II, що ставив собі за мету піднести господарське життя краю, намагався провести економічні реформи, запровадити нові технології ведення хліборобства, регулювати панщину та інші підданські обов'язки, розмежувати двірські і селянські землекористування, відкрити для селян ремісничі й агрономічні школи. Проте ці реформи так і не були завершені і за час від 1787 р. до 1834 р. поміщики-дідичі встигли захопити біля 1 млн. моргів рустикальної (селянської) землі і долучити до фільварків¹².

До відміни кріпацтва в Галиччині і на Тернопіллі зокрема, місцевими феодалами широко застосовувалися металеві бони, так звані робітні марки (нім. robotmarke), котрі видавалися за 1 день панщини¹³. Вони мають характерні написи: «Ganze Tages Arbeit» –

«один робочий день». Отоварювалися такі бони у панській крамниці чи корчмі.

У XIX ст. керівництво в економічному житті Галиччини продовжувала утримувати польська аристократія. Скасування панщини суттєво не пошкодило цьому могутньому класові. Занепадали дрібні панські господарства, зате зростали великі латифундії. В 1820 р. в Галиччині було 8500 великих землевласників із пересічним наділом 683 морги; в 1859 р. число їх поменшало до 4500, але наділ зріс до 1185 моргів, врешті в 1880 р. було їх вже тільки 2086 з пересічною маєтністю 2400 моргів¹⁴. Поряд із ростом магнатів йшов занепад селянства. В 1820 р. пересічна селянська власність становила 15 моргів, в 1859 р. – 9,5 моргів, в 1880 р. – 5,5 моргів, а в 1900 р. – 4,5 морги¹⁵.

Знищення панщини на західноукраїнських землях передавало селянам у власність дрібні наділи, залишаючи на довгий час нерозв'язаними такі соціально-економічні проблеми як «індемнізація» – відшкодування великим землевласникам за втрату дармової праці підданих, «сервітути» – відшкодування за користування общинними пасовищами, лісами, озерами, ріками та «пропінація», про яку мова йтиме далі. Австрійський уряд зобов'язаний був сплатити індемнізацію із державного скарбу, проте відмовився від обіцянки і намагався цей тягар перекинути на крайові податки. Край зумів виплатити після 50 років тільки половину боргу¹⁶.

Більшість сервітутних процесів селяни програли. З поданих до комісії 30733 сервітутних справ 11205, тобто 36% було взагалі відкинуто¹⁷. Незважаючи на це, вони активно обстоювали своє право на сервітути, самовільно захоплювали ліси і пасовиська, якими користувалися раніше, вдавалися навіть до збройних виступів. У 1849 р. селянський рух за сервітути охопив Чортківську, Бережанську та Тернопільську округи¹⁸. Селянські громади Чортківської округи вели боротьбу за право випасу худоби й користування лісом аж до 1914 р.¹⁹

Проте і після революції 1848 р. найбільшим ворогом західноукраїнського села, що руйнував його морально і матеріально, була славнозвісна пропінація. Цісарський патент 1848 р., який скасовував кріпацтво, залишив домініям виключне право виробляти спирт

і шинкувати горілку на теренах їх маєтків. Тож після відміни панщини пропінація стала основним джерелом прибутків дідичів, які, залишившись позбавлені дармової праці підданих, їх господарського інвентаря, ще довго не вміли реорганізувати свої господарства і провадити спосіб господарювання на найманій праці. Без ніяких затрат дідичі віддавали в оренду (в більшості випадків євреям)²⁰ право пропінації, і з того, за урядовими обчисленнями від 1864 р., мали щорічно біля 5 млн. гульденів чистого прибутку²¹. Це втримувало далі селянина в духовному пригніченні й матеріальній залежності, послаблювало пробудження його суспільної активності та обезземелювало до решти.

Шинок-корчма ставав головною установою села. Як правило, корчми стояли в селі й за селом, на роздоріжжях, під лісом, біля млина й обов'язково біля церкви. Деякі села довго не мали шкіл, не всі мали церкву, але не було жодного села без корчми. За підрахунками західноукраїнського соціолога-економіста В. Навроцького в 1876 р. в Галиччині було 23264 шинки, так що один шинок припадав на 233 мешканців, а на одного мешканця припадало на рік 26 літрів горілки²². Це тоді, як за обчисленнями іншого галицького соціолога С. Щепановського, галицький селянин їв тільки за половину, а п'ювати міг тільки за четвертину західноєвропейського селянина²³.

Орендарі пропінації Лям у Заліщиках і Лянгольц у Товстому вважалися чи не найбагатшими людьми повіту²⁴. Зберігся цікавий рапорт по Підгаєцькому повіту (Тернопільщина) за 1895 р., який свідчить, що на 38148 населення повіту було 88 оподаткованих п'яниць (68 чоловіків і 20 жінок), з котрих більшість (42 особи) були у віці від 20 до 40 років²⁵.

Боротьбу з пропінацією активізувало в 70-х рр. XIX ст. греко-католицьке духовенство під проводом митрополита Йосифа Сембратовича. Проте під тиском польської шляхти, підтриманої цісарем Францем Йосифом I, митрополит змушений був зректися свого духовного сану і виїхати на постійне перебування до Риму²⁶.

Ліквідація панських пережитків коштувала Галиччині біля 119 млн. гульденів втрачених для піднесення культури, господарства тощо²⁷. В цілому, сільське господарство розвивалося нерівномір-

но. В 40-х рр. XIX ст. грізні прояви економічної кризи капіталістичного господарства на Заході мали свій відгомін і в Галиччині. Понадпродукція збіжжя викликала різке зниження цін, що призвело до руйнації економіки маєтків. Через певний час відповідно впали ціни на горілку, у зв'язку з її перевиробництвом, тому багато гуралень змушені були обсяг своєї продукції зменшити наполовину. Про хиткість сільського господарства Галиччини свідчила також велика заборгованість земельної власності.

В свою чергу сільський пролетаріат, втративши земельні наділи, жив тільки із заробітків, які міг здобути по панських дворах і фільварках. Шляхта використовувала безвихідне становище селян, даючи їм таку нужденну плату, що її ніяк не вистачало на прожиток. З цього приводу угорський урядовець Е. Еган писав у 90-х рр. у доповідному документі: «Руський селянин не бачить круглий рік ні м'яса, ні яйця, хіба-що вип'є кілька крапель молока, а у великі свята з'їсть шматок житнього або пшеничного хліба. Його звичайна страва – вівсяний оципок і картопля. Розпука бере, коли дивишся на цей нарід...»²⁸.

Подібні свідчення залишив й інший австрійський чиновник: «Його житло (галицького селянина – авт.) і одяга дуже погані і брудні. Багато дітей помирало. Взагалі він існує тільки фізично, бо це не є людське життя.»²⁹.

Розвиток видобувної промисловості в Галиччині, концентрація робітничого класу в окремих промислових центрах, вимагали організації забезпечення їх сільськогосподарською продукцією, що стимулювало подальший розвиток переробної промисловості. В окремих домініях почали створювати підприємства капіталістичного типу: млини-елеватори, цукроварні, гуральні та пивоварні заводи. Власники маєтків, які водночас були і підприємцями, в пошуках методів експлуатації найманної робочої сили ефективно використовували приватні бони, які з феодального суспільства успішно перекочували до капіталістичного.

Типовим переробним підприємством нового типу був маєток Добринівці (рум. Добринауци) Заставнівського району Чернівецької області, який належав єврею Костянтину Бухенталю, що купив собі баронський титул³⁰. Подвійна експлуатація робітників на його

винокурному заводі забезпечувалася металевими бонами вартістю 5, 10 та 20 крейцерів, які емітувалися у 80-х рр. XIX ст. Слід зауважити, що підприємство Бухенталю знаходилося на віддалі 15 км від кордонів Тернопільської області, і його досвід грошотворчості, очевидно, мав послідовників і на галицьких теренах.

Через нерозробленість даної теми, надто обмежену інформацію, яка присутня на домінальних бонах, нині важко відповісти на запитання до якого часу існували в Галиччині ці приватні гроші. Мабуть, протягом більш як сто років їх поступово витісняли бони підприємців.

У першій половині XIX ст. в Австро-Угорщині та Росії відбувся розклад феодально-кріпосницької системи, розвивалася мануфактурна стадія капіталізму, з поступовим переходом до фабричного виробництва.

На початку XIX ст. в Галиччині було 40 залізних гут, де працювало 30 тис. робітників, а в 1841 р. 18 доменних печей, з яких 7 на Стрийщині, а також 20 скляних гут та 12 фабрик паперу. Механічне ткацтво розвивалося в Бродах, Заліщиках, Глинянах, Жовкві, Білці Шляхетській³¹.

У 1883 р. на території сучасної Тернопільської області вже працювало 8 парових млинів, продукцію яких вивозили до центральних районів Австро-Угорщини, та 680 невеликих водяних млинів. Якщо в 1876 р. працювало 170 спиртових і пивоварних заводів, то в 1910 р. їх було вже 390. Найбільшим підприємством краю була Монастирська тютюнова фабрика, що стала до ладу 1812 р. У 1914 р. тут працювало 1130 робітників. Серед підприємств одними з найбільших були цегельний завод у Збаражі, де на початку XX ст. було зайнято біля 80 робітників, паровий млин у Тернополі (100 чол.), цукровий завод в с. Усті біля Борщова (70 чол.) та консервний завод у Підволочиську, де у 1913 р. налічувалося близько 100 робітників. Проте в промисловості краю переважали дрібні, напівкустарні і кустарні підприємства. З 623 підприємств понад 250 було таких, де працювало від 2 до 5 робітників. І хоча Тернопільщина становила 6,1 % території Австро-Угорщини, на якій проживало 6,5 % населення, тут зосереджувалося тільки 2,6 % промислових підприємств і 1,1% робітників³².

Капіталісти взяли на озброєння систему замкнутого циклу домініальних бон, при якій виплачені робітнику гроші обов'язково поверталися до їх емітентів. Більш як столітній досвід застосування цих знаків з деякими поправками був перенесений від селян на робітничий клас, тоді ще слабо зорганізований. Практичне використання приватних бон давало хазяям змогу не тільки зменшувати затрати на заробітну плату, а й вивільняти активи на розвиток виробництва.

Бони видавала робітникам контора підприємства в рахунок чергової заробітної плати. Оскільки ціни у їдальнях та крамницях капіталістів були, як правило, завищені, знижувався і без того низький рівень зарплати. Крім того, одержуючи гроші наперед, робітники потрапляли в залежність від капіталістів.

Приватні металеві та паперові бони використовували там, де відбувався стрімкий розвиток виробництва, де високої продуктивності праці досягали, насамперед, за рахунок експлуатації робітників.

Важливе місце в Галиччині займав видобуток нафти. Практична розробка нафтових родовищ в районі Дрогобича – Борислава розпочалися у 1846 р. 1895 р. у Відні було створене так зване «Галицько-Карпатське нафтове товариство» з капіталом 10 млн. крон. У 1910 р. в Західній Україні було 332 підприємства нафтової промисловості, на яких працювало близько 10000 чол.³³ Видобуток нафти у Бориславі невпинно зростав і в 1870 р. досяг 11200 тон, а озокериту – 560 тон³⁴. Після введення в експлуатацію 31 грудня 1872 р. залізниці Борислав – Дрогобич бориславська нафта і озокерит вийшли на широкий ринок. В результаті застосування механічного буріння свердловин протягом 1893-96 рр. були виявлені і основні нафтові родовища, внаслідок чого річний видобуток нафти у 1909 р. досяг 1937620 тон, що становило 5% світового видобутку³⁵.

Робітники на нафтових промислах жили в жахливих умовах. Сваюля капіталістів щодо робітників не обмежувалася ніякими законами. Тяжке, сповнене поневірянь, життя робітників Галиччини правдиво і яскраво змалював І. Франко у «Бориславських оповіданнях», повістях «Борислав сміється», «Боа Констріктор» та статистичній праці «Промислові робітники в Східній Галиччині і їх плата в 1870 році»³⁶.

Своєрідним пам'ятником тієї пори є металева бона 5 крейцерів бурової фірми Мочари – Лібермана з м. Борислава. Використовували бону цього типу з 80-х років XIX ст. і вилучили з внутрішнього обігу підприємства після літніх страйків робітників нафтових промислів у 1904 р.

Для інтенсивного капіталістичного розвитку такої відсталі австро-угорської провінції як Галиччина, важливо було створити комунікаційну інфраструктуру, зокрема розбудувати мережу залізниць, які в той час вважалися найбільш ефективним видом транспорту. Але, прокладаючи залізниці, австрійський уряд дбав не стільки про економічний розвиток відсталих провінцій, скільки вирішував свої військово-стратегічні цілі. Протягом 1869-1871 рр. споруджено залізницю Підволочиськ—Тернопіль—Львів. У 1884 р. стала до ладу залізнична колія Станіславів—Ярмолинці, яка пройшла через Бучач, Чортків і Гусятин. У 1896 р. від неї проклали відгалуження на Заліщики, а у 1898 р. – на Скалу-Подільську і Мельницю-Подільську. У 1897 р. залізниця зв'язала Тернопіль з Бережанами, і таким чином сполучила Тернопільщину з Прикарпаттям. 1906 р. збудовано залізничну колію від Тернополя до Збаража, а в 1909 р. – від Бережан до Підгайців³⁷.

Обслуговування залізниць потребувало кваліфікованих технічних спеціалістів та чиновників. Для підтримання свого добробуту ця категорія населення об'єднувалася у споживчі товариства, які виконували кредитні функції. Службовці галицької залізниці були також зорганізовані в «Товариство споживачів чиновників служби імператорсько-королівської залізниці», яке емітувало свої кредитні бони номіналами 20 гелерів та 2 крони.

У Галиччині польська аристократія, дійшовши до політичного порозуміння з династією Габсбургів і зобов'язавшись підпирати австрійську державну політику, здобула для себе необмежену владу. Польська шляхта поставила завдання створити собі тут базу для майбутньої польської держави.

З метою локалізації полонізуючих впливів на західноукраїнське населення під егідою українських національних партій у 80 – 90-х рр. XIX ст. було засновано ряд економічних установ: «Народня торгівля», «Сільський господар», «Союз молочарських спілок», «Кра-

йовий кредитовий союз», «Крайовий ревізійний союз», «Союз для збуту худоби» та інші, що розгорнули свою діяльність по всій Галичині і допомагали селянству та міщанству піднімати добробут.

З усієї цієї низки українських економічних установ важливу роль відігравав український кооперативний банк з обмеженою порукою «Дністер», який був заснований у 1895 році і розміщувався у Львові по вулиці Руській, будинок 20. Вказаний банк зберігав заощадження та кредитував українське міське та сільське населення і тісно співпрацював з однойменною асекураційною (страховою) установою, «Товариством взаємних забезпечень «Дністер», яке було створене у 1892 році. Страхове товариство вже в кінці 1907 року мало 213943 полісів у 3773 громадах на вартість забезпечених об'єктів 218043491 корон³⁸.

Український кооперативний банк у взаємодії з низкою економічних національних товариств кредитував установи українського громадського харчування м.Львова, які мали назву «Дністрова кухня». Очевидно, емітовані цим закладом у 1912 році металеві бони номіналами 3, 10 і 50 гелерів виконували кредитну функцію. Для грошових знаків цього типу характерним є гасло «Спільними силами!», що характеризує тогочасний український національний рух.

Таким чином, приватні металеві бони, які є важливими історико-економічними джерелами, незважаючи на лаконізм написів, підвладні науковому аналізу перш за все шляхом комплексного використання методик спеціальних історичних дисциплін.

¹ Грабовецький В. Рух опришків у XVIII ст.// Книга для читання з історії Української РСР – К., 1970 – С.76.

² Kalkowski T. Tysiac lat Monety Polskiej – Krakow, 1981 – S.223. В 1612 р. Анджей Кротовський гербу «Бруг» або «Лешиць» відкрив без королівського дозволу свій монетний двір у великопольському містечку Лобженіце і розпочав чеканку з низкопробного срібла денаріїв та тернаріїв (тшецяків). Після смерті А. Кротовського справу продовжив його зять Миколай Сенявський. Мінцмейстер цього «дикого»

монетного двору, міщанин Януш Юргас Мейнхарт, виготовляв тшецяки. У 1627 р. Сейм заборонив биття дрібної монети, проте М. Сенявський проігнорував заборону і нахабно продовжив свою грошотворчість, аж поки король Сигізмунд III своїм едиктом від 1631 р. включив любженіцькі емісії до категорії інших фальшивих грошей.

³ Там само. – С.348.

⁴ Там само. – С.348.

⁵ Kaminski C., Kopicki E. Katalog monet polskich 1764-1864 – Warszawa, 1977 – S. 107-110.

⁶ Rozdolski R. Stosunki poddancze w dawnej Galicji – Warszawa, 1962 –Т.1 – S. 158.

⁷ Там само. – S. 158.

⁸ Kalkowski T. Tysigc lat ... – S. 349.

⁹ Історія Української РСР – К., 1967 – Т.1.– С.356.

¹⁰ Щелоков А. Свидетели истории – М., 1987 – С.183.

¹¹ Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область.- К., 1971 – С.145.

¹² Витанович І. Історія українського кооперативного руху- Нью-Йорк, 1964 – С.21.

¹³ Фенглер Х., Гироу Г., Унгер В. Словарь нумизмата – М., 1982 – С.230.

¹⁴ Крип'якевич І.П. Історія України – Львів, 1990 – С.285.

¹⁵ Там само. – С.285.

¹⁶ Витанович І. Вказ. праця... – С.21.

¹⁷ Там само. – С. 21.

¹⁸ Історія селянства Української РСР, – К., 1967 – Т.1 – С.428 – 429.

¹⁹ ЦДІА України у Львові. – Ф.146. – Оп.87. – Спр.1293 – Арк.31.

²⁰ Завдяки здібностям налагоджувати господарські зв'язки, маючи за своїх спільників також іудеїв, вони стали організаторами шляхетської торгівлі і орендарями, тим паче, що шляхта не дуже була в господарських справах досвідчена, а промисел і торгівля вважалися негідними шляхетського звання. Єврейська торгівля щораз більше опанувала села та міста, господарські послуги євреїв ставали необхідними для магнатів та шляхти.

²¹ Витанович І. Вказ. праця... – С.21.

²² Там само. – С. 21.

- 23 Там само. – С. 21
- 24 Коцик Р. Заліщицький повіт наприкінці XIX і з початком XX століття // Історико-мемуарний збірник Чортківської округи – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1974 – С.703.
- 25 Гунчак Т. Підгаєччина: Історичний нарис // Підгаєцька земля (Історико-мемуарний збірник) – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1980 – С. 136-137.
- 26 Витанович І. Вказ. праця... – С.22.
- 27 Там само. – С.38.
- 28 Там само. – С.38.
- 29 Герасименко М.П. Аграрні відносини в Галиччині в період кризи панщинного господарства – Київ, 1959 – С.24.
- 30 Тхоржевський Р.Й. Чернівецькі гроші // Радянська Буковина. 1966. – 20 листоп.; Його ж. Барон – фальшивомонетник // Радянська Буковина. – 1967. – 21.січ.
- 31 Витанович І. Вказ. праця... – С. 37.
- 32 Podręcznik statystyki Galicyi .- Lwow , 1912 – Т. 2 – Cz. 2 – S.216-217.
- 33 Історія Української РСР. – Т.1. – С.654.
- 34 Szajnucha Wt Plody kopalne Galicyji – Lwow , 1894 – Cz .2 – С. 122.
- 35 Rymat Zenon Galicyjski przemysl naftowi – Krakow ,1915 – С.23-27.
- 36 Франко І. Промислові робітники в Східній Галиччині і їх плата в 1870 році. // Повне зібрання творів, – К.,1956. – Т.19.
- 37 Історія міст і сіл УРСР: Тернопільська область – К., 1973- С.27.
- 38 Витанович І. Вказ. праця... – С.138.

Петр Рябченко

ВНУТРИХОЗЯЙСТВЕННЫЕ И ЧАСТНЫЕ ДЕНЕЖНЫЕ ЗНАКИ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ. ВОПРОСЫ КЛАССИФИКАЦИИ (1985 – 2000 гг.)

Трудно ответить однозначно на вопрос: «Что такое деньги?» Можно сказать просто, деньги – это то, что выполняет функции денег. Но тогда возникает второй вопрос: «Какие функции выполняют деньги?». На него более ста лет назад ответил Карл Маркс, четко обрисовав пять основных функций денег: функция платежа; функция обращения; функция накопления; клады; мировые деньги.

Эти понятия всем известны и не будем на них останавливаться. Но, оказывается, что национальная валюта большинства стран, в т.ч. и Украины, выполняет только три функции (платежа, обращения и накопления). Значит, национальные деньги не справляются со всеми функциями, да перед ними такая задача и не ставится.

Деньги очень небольшого количества стран со стабильно развитой экономикой – США, Германия, Англия, Япония выполняют функции мировых денег, да и то только на своей, определенной части мирового пространства. Какое будет влияние ЕВРО на мировую экономику и финансы пока еще не известно.

Функции кладов не выполняют деньги ни одной страны мира, т.к. все они давно перешли на бумажные деньги без металлического обеспечения, а если и применяют металлические деньги, то из недорогих металлов или сплавов.

Клады – это деньги из благородных металлов, которых в обращении давно нет. Поэтому и будем рассматривать в качестве денег только их основной современный вид – бумажные деньги. Историки изучают деньги с точки зрения бонистики без их влияния на экономику и финансы.

За последние 15 лет в Украине появилось большое количество различного вида денег или же их заменителей. Среди этой массы можно выделить также группы или виды бон:

А. Общегосударственные (общеобязательные) деньги, принудительно применяемые на всей территории страны и выпускаемые от имени государства. К ним относятся выпуски дензнаков СССР 1961 г.: 1, 3, 5, 10, 25, 50 и 100 руб.; общесоюзные деньги, выпущенные после печально знаменитой реформы В.Павлова: 1, 3, 5, 10, 50, 100, 200, 500 и 1000 руб. – 1991 г.; купоно-карбованцы независимой Украины номиналами 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 200, 500 и 1000 карбованцев; 2000, 5000, 10000, 20000, 50000, 200000, 500000 и 1000000 украинских карбованцев 1991-1996 г. выпуска и деньги без названия (т.е. отсутствие указания – банковский или казначейский билет) в национальной валюте – гривне, номиналами 1, 2, 5, 10, 20, 50 и 100 гривень, которыми мы пользуемся сейчас.

Б. Внутрихозяйственные расчетные знаки 1986-1991 гг. Они не являются деньгами в обычном понимании. Этими деньгами нельзя расплатиться в магазине за товар. История их появления такова. С наступлением перестройки предприятиям, производящим товары народного потребления или услуги, была дана определенная самостоятельность. Предприятие могло само планировать все промежуточные циклы производства продукции, определять план отдельным подразделениям и выдавать им для расчетов между собой за отдельные виды работ или услуги внутрихозяйственные расчетные денежные знаки. Если же к окончанию производственного цикла планируемое количество продукции установленного качества было получено и подразделения имели экономии внутрихозяйственных денег, что фиксировалось определенными документами, рабочие и служащие в качестве премиальной оплаты получали сэкономленную сумму или часть ее общегосударственными деньгами.

Хозрасчетные деньги выполняли две функции денег: платежа и обращения, однако, весьма условные.

В. Частные деньги предприятий. Эти деньги в Украине известны более 150 лет. Впервые они зафиксированы в 1848 году на территориях, оккупированных Австро-Венгрией. Владельцы магазинов часто вместо сдачи государственными деньгами давали купюры своего магазина, как правило фиксированного номинала,

чаще всего 3 или 6 крейцеров, реже 12 крейцеров. Такие номиналы для нас непривычны, так как мы привыкли к номиналам, кратным 10, а здесь числа, кратные 3. Давайте, при этом, вспомним деньги РСФСР 1919 г., которые обращались и на территории Украины. Там были номиналы 15, 30 и 60 руб.

Какое они имеют происхождение? Здесь заложен старинный счет – копа, равная 60. Тот, кто родился в селе и помнит 40-е и 50-е годы прошлого века, знает, что такое соломенные крыши на избях. Для кровли использовалась обязательно ржаная солома. Эта рожь скашивалась вручную, снопы вязались вручную и складывались в полукопы по 30 штук.

И еще одно основание для объяснения подобного счета. В старое время не было какой-либо счетной техники. Полуграмотные крестьяне при счете использовали фаланги собственных пальцев, число которых, как известно, три. На одной руке – 15 фаланг, на другой тоже, а вместе – уже полукопа.

Как курьез, можно привести способ умножения, применяемый старыми евреями-лавочниками в Украине до революции. Таблицу умножения до 5 лавочник обязан был знать. Не составляло большого труда и умножение однозначного числа на 10. А вот для умножения чисел от 6 до 9 из рода в род как внутренний секрет передавалось использование пальцев правой и левой руки. При этом мизинец использовался как число 6, безымянный палец – 7, большой палец – 8, указательный – 9 и большой палец – число 10. Допустим, надо умножить числа 7 на 8. Состыковывались безымянный палец одной руки (7) с большим пальцем (8) другой. Число пальцев на обеих руках от точки стыковки и вниз составляло число десятков, в данном случае – 5. В уме надо отметить число 50. Число свободных пальцев поверх стыковки на одной руке (3) умножалось на число свободных пальцев на другой (2), произведенное давало 6. Затем оба числа в уме складывались 50 + 6 и мы получаем искомое произведение: 7x8=56. Эти действия лавочник производил автоматически, но если не прятал пальцы под прилавком, то выглядел комично.

Однако вернемся к частным деньгам. Первый «расцвет» их применения приходится на послереволюционные годы. Центра-

льные правительства (Временное и РСФСР), учитывая спрос и доверие, вплоть до 1922 г. продолжали печатать царские деньги, особенно 100 руб. образца 1910 г. и 500 руб. 1912 г. Правительства, которые часто сменяли друг друга на территории Украины, также питали большую слабость к крупным номиналам – 50, 100, 500, 1000 и 2000 карбованцев или гривень. Кстати, карбованцы и гривни применялись одновременно, гривни в качестве банковских билетов, а карбованцы – казначейских. Карбованец равнялся 2 гривням.

Разменных денег мелких номиналов не было. Даже если они и имелись в центре, то доставить их на периферию во все населенные пункты было невозможно, шла война, двигались фронты, нападали банды – все это далеко не способствовало сохранности денег при перевозках.

Разменных денег катастрофически не хватало. Тогда в десятках населенных пунктов различные организации начали изготавливать деньги мелких номиналов для возможности проведения взаимных расчетов. Если выпуск таких денег был санкционирован местными (городскими, районными или губернскими) властями, *деньги носили название местных выпусков*, если же инициатором выпуска денег было предприятие, учреждение или организация, не спрашивающее ничьих санкций, то *деньги носили название частных выпусков*.

Природа появления частных денег последнего десятилетия совершенно другая. Украина начала входить в мировое экономическое сообщество и для удержания собственной валюты в контролируемых рамках по отношению к мировой валюте – доллару, государство искусственно сдерживает количество наличных денег в обращении. Вдобавок к этому предприятия начали злоупотреблять, придерживают зарплату и другие выплаты на определенный срок, «прокручивая» деньги для получения дополнительных доходов.

Еще одна причина – бартер. Вместо денег на счету – на складе появляется чужая продукция. Сначала по спискам выдавалась сотрудникам в счет зарплаты продукция своего предприятия или полученная по бартеру, а затем, чтобы упростить процесс,

в бухгалтерии, сугубо на добровольных началах в счет зарплаты начали выдавать собственные *суррогаты* денег. При этом вовсе не важен был их внешний вид, разового они или многоразового действия. Они выполняли функцию платежа, а это значило, что это – деньги.

Г. *Рекламные деньги*. Основной источник их выпуска – торговые предприятия, предлагающие бесплатно свои деньги, а затем принимающие их в кассу для оплаты от 1 до 5% стоимости товара. Возможен и другой вариант: товар оплачивается полностью, но покупателю в виде премиальных выдаются деньги магазина на сумму от 1 до 5% от оплаченной суммы. Тогда эти деньги принимаются в качестве средства оплаты независимо от стоимости товара.

Рассмотрим конкретные варианты применения денежных суррогатов на территории Украины в последних 3-х случаях.

Внутрихозяйственные расчетные знаки. Период применения внутрихозяйственных расчетных денег во времени имеет свои границы: массовое применение началось в 1987 г. и полностью закончилось в 1991 г., когда нормальная хозяйственная деятельность предприятий начала разваливаться.

Основные виды предприятий, использующие эти деньги колхозы и совхозы, хотя иногда встречаются и другие предприятия – шахты, мастерские, птицефабрики, пионерлагеря и т.д.

Наиболее массовое применение хозрасчетных денег было в нескольких областях: Винницкой, Запорожской, Крымской, Хмельницкой, хотя в целом они использовались во всех без исключения регионах Украины. Так, каталог «Боны Украины» (Киев, 1999) дает перечень их разновидностей из 161 района.

Часто хозрасчетные деньги имели очень точные и удачные названия: «Только для расчета между цехами и службами совхоза (с-з «Рассвет» Днепропетровской обл.), «внутрихозяйственный расчетный чек» (с-з «Днепровский» Запорожской обл.), «Внутрисовхозные чековые билеты для расчетов между подразделениями» (с-з «Деснянский» Киевской области) и т.д.

Более полные сведения по каждому хозяйству Украины можно найти, используя указанный каталог.

Для изготовления бланков внутрихозяйственных дензнаков ис-

пользовались мощности ближайшей районной типографии. Иногда райсельхозтехника или районное агропромышленное объединение заказывало бланки для целого района (Вознесенск, Пологи, Липовец, Мироновка и др.) Более чем в 90% случаев бланки были односторонние, одно-двухцветные и подлежали выпуску в обращение обязательно после простановки номера, подписи ответственного лица (иногда двух-трех) и печати (иногда встречается до трех печатей: совхоз им. XIX партсъезда, с. Чаплинка, Херсонской обл. и др.). Вследствие короткого срока действия многие из заготовленных впрок бланков так и остались не использованными.

Надо отметить, что все бланки хозрасчетных денег являлись документами строгой отчетности в хозяйстве и после использования подлежали уничтожению (сжиганию).

Первым из коллекционеров-бонистов СССР обратил серьезное внимание на большие объемы выпуска и использования хозрасчетных денег Валерий Афанасьевич Завалишин из Мелитополя. Для их выявления он еще в бытность СССР в 1988-1989 годах проделал огромную работу по сбору уникальных бонистических источников. В его коллекции сосредоточен громадный фактический материал, пригодный для анализа и обобщения.

В 1994 г. в Мелитополе мизерным тиражом был издан «Каталог хозрасчетных знаков СССР 70-90-х годов».

К сожалению, рукопись В.А.Завалишина попала в недобросовестные руки – редакторов журнала «Вісник збирача-україніста» Т.Украинец и Н.Доброшинского (г. Николаев) и вместе с редчайшими образцами хозрасчетных дензнаков была присвоена и не возвращена. Аналогичная участь постигла и рукопись другого исследователя-бониста из г.Чернигова – доцента А.С.Бадаева. Эти же редакторы присвоили ее себе вместе с редчайшими дензнаками Украины, что в конечном итоге нанесло непоправимый урон для национальной бонистики, для развития ее как науки.

Известны своими коллекциями сурогатов бумажных дензнаков Донбасса – Б.С.Стасенко, Э.Л.Штейнбук (ныне покойные) и В.П.Степкин («Каталог и справочник денежных знаков Донбасса». Донецк, 1997).

Всего в Украине изучены выпуски хозрасчетных дензнаков 180

колхозов и совхозов. Экономическая эффективность их применения изучалась только на предварительной стадии.

Частные деньги хозяйств. Их можно разделить на несколько больших групп:

1. Денежные выпуски, применяемые в сельском хозяйстве. Для исследования эта тема является наиболее закрытой, т.к. сельские руководители стараются этот вопрос не пропагандировать. Известны случаи применения бланков ранее выпущенных хозрасчетных дензнаков в качестве частных. Так, «Агропромтехника» пгт Приютовка Кировоградской области использовала бланки внутрхозяйственных дензнаков колхоза «Заповіт Леніна» соседнего с. Протопоповка номиналом 1, 3, 5 и 10 р. и выдавали их в качестве зарплаты по номиналу 1 р. = 1 грн.

В Днепропетровской области опытно-семеноводческий совхоз «Научный» выпускал в 1988 г. расчетные чеки, а затем в 1993 г., проставив штампом увеличение номинала в 10 раз (реакция на инфляцию в стране), выдавал их уже в качестве зарплаты.

В Херсонской области агрофирма «Прогресс» в с. Тягинка для изготовления талонов на питание номиналом 1, 3, 5 и 10 гривень использовала наклейки от консервов, джемов, повидла, сиропа и т.д. и выдавала их в качестве зарплаты крестьянам.

Срок использования талона – один месяц. Затем бухгалтерия проставила штамп продления. Насчитывается до 6-8 сроков продления одного талона.

Аналогичные частные деньги выдавал в качестве зарплаты совхоз-завод «Каменский» в с. Отрадокаменка Бериславского района Херсонской области, используя чистую сторону наклеек от вина «Солнце в бокале».

Для защиты от подделок ставились три типа различных гербовых печатей. Одна из печатей – совхоза «Бургунский» (не исключено, что вино «Бургунское» производилось в этом совхозе и соперничало с французскими винами).

2. Завидным постоянством по применению собственных суррогатов денег отличаются *энергетические предприятия*, особенно атомные электростанции. Так, на Чернобыльской АЭС суррогаты денег начали выпускать в первой половине 1996 г. и выпускают

их до сих пор (первая половина 2001 г.) В 1996-1997 гг. деньги выпускало каждое подразделение, считая даже милицию, пожарников, медиков и воинскую часть, которая охраняла АЭС. Поэтому было выпущено более 1000 видов частных денег, общее их количество не подлежит даже никакому учету. С 1997 г. выпуски были унифицированы и сейчас существует единственный вид талонов на питание номиналами 1, 2 и 3 гривни, выдаваемых в счет зарплаты. Они печатаются на одном листе, общая сумма талонов составляет 154 гривни. Номеров у талонов нет, подписей и печатей тоже, поэтому общее количество выпущенных талонов определить невозможно. Рисунок талонов видимо никто не экспертировал, поэтому на них появлялись сюжеты наподобие атомного взрыва или зловещие красные кресты.

На Ровенской и Хмельницкой АЭС выпускаются однотипные дензнаки, сохраняющие свою покупательную способность более длительное время. Максимальный номинал денег составляет 100 и 20 гривень соответственно.

На Запорожской АЭС так и не выработали определенного типа частных денег, поэтому часто подразделения, командированные на АЭС из других городов, быстренько приноравливаются на месте и придумывают свои, отличающиеся от принятых, деньги.

3. *Промышленные предприятия.* Создается впечатление, что промышленные предприятия применяют суррогаты денег исключительно в целях продления срока выживания. В Керчи металлургический завод и консервный завод «Пролив» выпускают суррогаты длительного пользования, хотя иногда меняют рисунок, название дензнака или денежной единицы, номиналы.

Николаевский завод «Океан» (судостроительный) выпускал ежемесячно только примитивные талоны на получение питания или талоны на получение хлеба.

В Харькове и городах области (Чугуев, Купянск и др.) по сравнению с другими регионами наиболее интенсивно применяют суррогаты денег, ежемесячно выпускаемые по несколько номиналов.

Относительно хорошими суррогатами можно признать выпуски на ХТЗ, остальные более примитивны. АО «Давтян и Ко» выпустило прекрасно защищенные деньги номиналами 5, 10, 20 и 100

гривень, по исполнению похожими на доллары. По каким-то причинам все экземпляры денег потом были выкуплены обратно.

Два литейных завода: Микуличский в Тернопольской области и Купянский в Харьковской области выпускали суррогаты единого и длительного применения.

В г.Калуш Ивано-Франковской области химический концерн «Орияна» отпечатал в большом количестве бланки дензнаков номиналами 1 грн. и 50 коп., на которых различные предприятия концерна проставляют свои печати или штампы. Их выдают в качестве зарплаты.

Интересен симбиоз, придуманный двумя предприятиями Донбасса – шахта «Ударник» ПО «Снежнянскантрацит» и КСП им. Артема – первая добывает уголь и снабжает им работников КСП, а последнее по специальным талонам с отметками обеих предприятий кормит шахтеров в столовой.

В Кривом Роге все горнообогатительные комбинаты выдают рабочим путевки с отрезными талонами на питание и отоваривают их. Такие же талоны имеются на двух разных типах «розрахункових листів по отриманню заборгованості по зарплаті продукцією і послугами» и «розрахункових листів по заборгованості по пенсіях продукцією і послугами», которые имеют к тому же различный цвет – серные и розовые. Такие листы изобрели и применяют в Житомирской области.

В Геническом районе Херсонской области ввели талоны много-разового применения для оплаты пенсий. Их вручает Пенсионный фонд района, но для убедительности на них стоят печати районной государственной администрации, как гаранту, и райпо, обеспечивающего отоваривание талонов во всех магазинах района системы потребкооперации («Укоопсоюза»).

Из наиболее красивых выпусков частных дензнаков – купоны Белоцерковского шинного комбината номиналами 1, 2 и 5, равные при выдаче зарплаты гривнями. После выпуска данных купонов исчезли стоявшие вдоль трассы Киев-Одесса люди с автомобильными шинами на руках, которые они получали в счет зарплаты.

Оригинально решили проблему отсутствия наличности на Кра-

маторском металлургическом комбинате. Там выдавали справки длительного пользования для покупки товаров в кредит. По ним делались ежемесячные отчисления предприятия в магазины.

Рекламные деньги. С целью привлечения постоянных покупателей некоторые магазины выпускают деньги, которые дают определенный процент скидки при оплате стоимости товара.

Их сейчас великое множество и на них можно было бы не останавливаться, если бы предприятия или магазины для дизайна своих денег не использовали рисунки национальных денег. Так, на деньгах фирмы «WHIRPOOL» сохранены надписи «Национальный Банк Украины» и даже подпись его председателя В.Юценко

Процесс использования различных суррогатов дензнаков в Украине не завершен и поэтому рано делать выводы относительно истории их в наше время. Однако стоит напомнить, что согласно Конституции Украины 1996 г., денежное обращение в стране должно выполняться в соответствии с Законом. Но закон о денежном обращении до сих пор не принят.

Хочу в качестве отступления привести выдержку из статьи о применении суррогатов денег в Украине в XIX веке. По словам старожилов, на моей родине, на станции Драбово-Барятинская в имени князя А.И.Барятинского для крестьян выпускались деньги-суррогаты. В местном музее райцентра Драбово Черкасской области удалось отыскать заметку «Про що розповіла стара хата» («Прапор Жовтня». 6 червня 1978). В ней говорилось о находке денег-квитанций Драбовской экономии князя А.И.Барятинского номиналом в 1 коп. Привожу выдержку из заметки: «... Так що це за папірець, на якому стоїть «1 коп.»? Це документ, який свідчить про те, що князь був досить вигадливим здирником, який навіть за виконану роботу вчорашнім кріпакам не спішив розплачуватись випущеними на державному монетному дворі грошима, а віддавав перевагу ось таким папірцям. Одержував селянин кілька таких квитанцій за виконану роботу, шкріб п'ятірнею потилицю і нічого не залишалось йому, як іти з цими ж папірцями по якусь мірку зерна до князівського економа. Квитанція, що замінювала гроші, діяла лише в економії. В інших місцях вона не мала ніякої сили... Отже знайдена квитанція – перш за все документ, який

свідчить про нову форму закабалення селян Драбова після реформи 1861 року, про яку В.І.Ленін говорив, що вона носила кріпосницько-грабіжницький характер, вказував, що селяни вийшли «на свободу» обідрані до зубожіння, вийшли з рабства поміщиків у кабалу до тих самих поміщиків та їх ставлеників».

Параллели напрашиваються сами собою. Можна тільки додати, що вынужденное применение денежных суррогатов – есть жестокая дискриминация населения в той области, которая для них жизненно важна.

Григорій Сапожник

ВИПУСКИ БОН МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ НА ВОЛИНІ 1917 — 1920 рр.

Поряд із загальнообов'язковими, тобто державними грошовими знаками, обіг яких визначається відповідними урядовими законами, у 1917-1920 рр. дуже поширилось місцеве «грошотворення» як своєрідне, самостійне емісійне явище.

Історія паперових місцевих та приватних бон, випущених для обігу виключно у сфері впливу емітента, міста чи кооператива – одне з маловивчених питань грошового обігу на Волині.

Місцеві й приватні або внутрішні паперові гроші – це тимчасові бони, що випускалися на регіональному рівні. Вони надходили в обіг від імені владних структур міста, органів сільського самоврядування, відділень великих банків, підприємств, кооперативів під забезпечення матеріальними цінностями, що перебувають в власності емітента – валюти, майна місцевих властей тощо. Емітенти гарантували, що згодом зможуть викупити їх шляхом обміну на загальнодержавні гроші. Приватні або внутрішні бони перебували в обігу тільки виключно на взаємодовірі, без будь-якої гарантії.

Появу бон зумовлювали об'єктивні причини – війни, револю-

ція, інфляція, спад виробництва, різке зниження податкових надходжень у місцеві бюджети, складний фінансовий стан держави.

Згідно прийнятій у боністиці класифікації грошових документів до місцевих випусків відносяться випуски всіх видів самоуправління – губернських, міських, повітових, волосних дум, управ, магістратів, земств, рад, міських відділень банків, міських скарбниць, ощадних кас, інших кредитних установ, сільських самоуправлінь; центральних регіональних, обласних товариств, великих кредитно-ощадних, позиково-ощадних товариств та облігації й купони позики «Свободи», купони їхніх позик, чеки, різновиди інших цінних паперів, акцептовані на рівні відділень, Держбанку, бони великих підприємств та установ, що мали право грошового обігу.¹

Початок активізації процесу місцевого «грошотворення» припадає ще на початок періоду економічної руйнації, заподіяної Першою світовою війною. Знецінення царського рубля, інфляція, що «поїдала» купюри, розбалансованість економіки, тезаврування державою і населенням золотих і срібних монет – то далеко не повний перелік причин, що спонукали до появи самостійних емісійних центрів. Швидке скорочення в обігу розмінних дрібних державних грошей, призвело до того, що міські управи прифронтової смуги Волині змушені були випустити в обіг на своїх територіях розмінні гроші невеликої вартості.

У Луцьку перші бони видала російською мовою Міська управа в 1917 р. Про це згадує А.Дублянський у своїй статті про волинські гроші. Але ці бони не вдалось розшукати в архівах, музеях, особистих колекціях і опису їх подати, на жаль, не можемо.

У 1919 р. Луцька Міська управа випустила в обіг українські бони вартістю 6, 10 і 20 гривень. Ці бони розміром 128x76 мм. були надруковані на досить гарному папері, навіть з водяними малюнками (філігранна ознака). На рожевому фоні аверсу була рамка, а довкола неї словами вказана вартість банкноти (шість, десять, двадцять гривень). У рамці напис – «Луцька Міська Управа», нижче – герб Луцька і цифра «1919». Нижче – малюнок Любартового замку, обабіч якого вартість банкноти продубльована числами (6, 10, 20) і внизу напис «фальшування карається законом». На реверсі бони в рамці вгорі й внизу були написи: «Розмін-

ний знак луцького міського самоврядування», обабіч вартість банкноти передана словами, посередині печатка луцької міської управи (сфрагістична ознака), біля неї написи: «Згідно постанови Мійської Думи від 11 березня 1919 року останній строк дійсності знака 1 січня 1920 року» та «Каса Міської Управи обмінює знаки, коли буде доставлено їх не менше, як на сто гривень». Нижче вміщено три підписи: «Тов. Мійського Голови, Члена Управи і Гласного Думи». В лівому куті внизу друковано нумератором число. (Рис.1.) У Луцьку були ще розмінні бони вартістю 3 рублі. На їх аверсі напис: «Луцькое Общ. собраніе Обединеніе – 3 руб», на реверсі - підписи голови і скарбника.²

Повітове місто Рівне розміщене в західній частині колишньої Волинської губернії. В ньому проживало понад 30 тис. осіб, було багато кредитних установ і торгових закладів, бо навколо нього колоніями проживали поселенці – німці, чехи, поляки, що давали значну частину товарної продукції. Знаходячись у тилу діючої армії, місто досить активно функціонувало. Протягом 1918-1919 рр. влада тут мінялася кілька разів. Серед місцевих емісій цього періоду було багато випусків повітових і міських управ.

Рівненська міська управа в лютому 1919 р. приступила до випуску квитанцій (російською мовою) у зв'язку з відсутністю розмінної монети та дрібних паперових купюр. На стандартних односторонніх бланках на білому папері друкувались «1 рубль» (Рис.2) і «10 рублей», на зеленому – «3 рубля» і на світло-фіолетовому – «5 рублей». Чорнилом зазначались: дата випуску, термін обігу, номер і номінал знаку – 1, 3, 5 або 10 руб. Закріплювались квитанції двома видами печаток і чотирма підписами. Печатки ставились міською управою з гербом (геральдична ознака). Обидві печатки з легендою українською мовою. Відомі чотири терміни обігу квитанцій: 20 квітня, 30 квітня, 30 травня і 1 червня 1919 р.

У березні 1919 р. Рівненське Міське самоуправління приймає постанову про емітування бон Продовольчого відділу Міської управи. Починаючи з 13 березня бони, надруковані російською мовою, на пергаментному папері у вигляді квитанції на 1, 3, 5, 10 руб. надходять в обіг (Рис3.). Бони відомі з різними підписами, номерами і датами випуску, поставленими печатками і від руки -

чорнилом. Печатки на них – Продовольчого відділу Миської управи. Зустрічаються екземпляри без печаток. П'ять рублів відомі з надписом «действ. въ течение 6-ти месяцевъ» і без нього. (Рис.4)

Емісії Продовольчого відділу в квітні доповнюються бонами – квитанціями (українською мовою) на 5, 10 і 20 крб., а в травні 1919 року вводиться в обіг номінал 25 крб. (Рис.5).

Квитанції друкувались: 5 крб. – на пергаментному папері; 10 і 25 крб. – на білому папері з водяним знаком «верже»; 20 крб. – на блакитному папері. Ці випуски розрізняють за друкарськими зсувами, підписами і трьома видами печаток. Всі печатки з легендою українською мовою. Перший тип печатки містить по колу напис: «Рівненська Миська Управа», в центрі герб – тризуб, навколо герба літери «УНР». Другий тип – той саме напис по колу, але в центрі, замість герба, текст у три рядки: «УНР. Продовольчий відділ. МВС». Третій тип від другого відрізняється відсутністю слова «Миська» на печатці.

У квітні 1919 р. була випущена в обіг бона 5 крб. на пергаментному папері з текстом: «Пред'явнику сього належить з каси Управи», перед датою «м. Рівне»; 5 крб. на товстому синьому папері, але без назви міста і текст: «Пред'явнику сього належить решти»; 10 крб. – з однією печаткою Продовольчого відділу і двома печатками – на звороті додаткова печатка миської управи з тризубом; номінал 20 крб. і текстом номіналу – «двадцять» надрукований великим шрифтом, «карбованців» дрібним. Зустрічаються вони з однією печаткою і без печатки; 25 крб. – перший вид має печатку Управи і на звороті печатка Продовольчого відділу без слова «Миська» по колу, другий вид має однакові печатки на обох сторонах – Продовольчого відділу - без слова «Миська». Спостерігаються друкарські зсуви слова «Скарбник» ліворуч і праворуч.

Як миські, так і приватні бони м. Рівного зустрічаються з слідами інтенсивного обігу. Населення охоче приймало і використовувало їх.

Звертає на себе увагу ріст датованих випусків, як Продовольчого відділу миської управи, так і приватних в другій половині березня. Це викликано було недостатнім постачанням грошових знаків Директорією управи Рівного.

Останній випуск бони-квитанції Рівненського Продовольчого відділу з датою 20 травня 1919 р., бо вже через кілька днів – 24 травня війська Директорії залишили м. Рівне. В обіг надійшли кредитні білети і розрахункові знаки РРФСР, які замінили населенню всі види сурогатів грошових знаків і бон³.

У Дубно вперше місцеві бони були випущено 10 березня 1918 р. Миським Громадським Управлінням. Вартість їх була 1 та 3 рублі, термін обігу до 30 червня поточного року. Дослідники вважали їх унікальними. Автору вдалося їх виявити в колекції бон Дубенського краєзнавчого музею. Друк цих грошових знаків триколірний – жовто-червоно-чорний, двосторонній, російською мовою. Вони мають всі ознаки грошей: назву та номінал, серію та номер, дату випуску, текст про забезпеченість майном та покарання за фальшування, підпис «городового голови» та печатку з гербом Волині, елементи художнього оформлення. Текст українською, польською та єврейською мовами назви грошового знаку та установи, яка його випустила, вартості та терміну обігу дає уявлення про національний склад мешканців міста. (Рис. 6)

У музеї виявлено також рідкісні чеки, які в 1919 р. випускали Продовольчий відділ та відділ Допомоги Голодуючим Дубенської Миської управи. Перші надруковані чорною фарбою українською мовою на папері блакитно-сірого кольору і мають вартість 1, 3, 5 та 10 крб., другі російською на білому папері і мають номінали 5 та 10 крб. На всіх знаках був напис «Дійсний до 1 січня 1920 року» та відбиток печатки з гербом Волинської губернії й російською мовою напис «Дубенская Городская Управа».

В Острозі в 1919 р. Миська управа випустила «розмінні білети» вартістю 2, 6, 10, 20 гривень. На аверсі напис: «Розмінний білет міста Острога, О.М.У., 1919., О.М.У.»; далі запевнялося, що цей білет забезпечений державними грішми, потім йшли підписи, ще нижче – зазначена вартість числом і словами; збоку – розмінна вартість білету; на реверсі праворуч і ліворуч – вартість числом, вгорі і внизу – словами. Серія і число, внизу напис «Фальшування карається Законом», посередині: «Розмін білетів на державні гроші Остріжське Самоврядування виконує во весь час обороту їх».

Показовою є історія місцевих емісій, здійснених у Житомирі. 14 лютого 1918 р. на засіданні Ради народних міністрів УНР слухалось питання про надання дозволу м. Житомиру видавати власні бони. Дозвіл Житомирська управа одержала під належне забезпечення випуску кредитовими білетами. Урядовці визнали за необхідне поставити перед місцевою владою таку умову, «щоб всі відповідні написи були зроблені державною мовою»⁴ У місті до того була відома практика обігу місцевих бон. Задовго до зазначених подій там зіткнулись із проблемою відсутності потрібної для нормального обігу грошової маси. Вперше це відчули у 1914 р. коли, у зв'язку з війною, ринок відреагував на приплив нічим не забезпечених грошей велетенським стрибком цін. У Житомирі тоді проживало 8 тис. осіб, існувало багато кредитних установ і торговельних закладів, бо місто оточували звідусіль колонії поселенців – німців, чехів, поляків.

Житомир належав до тих міст України, господарство та промисловість яких, як і люди, потерпали найбільше від частих змін влади. Так, протягом двох з половиною років влада там мінялася одинадцять разів! Спочатку розрахункові знаки Тимчасового уряду потіснили на ринку «керенки», потім промайнули купюри УНР. Настав час і для банкнотів гетьманської держави. А поряд із ними надходили періодично гроші, які принесли з собою австро-німецькі війська, поляки, а пізніше – радянські розрахункові білети. Як тут не прийти у відчай, коли у калейдоскопі подій виринали та щезали з обігу державні гроші чи білети тимчасових окупантів. Тому відділення Держбанку для розрахунків з населенням частково використовувало 5% короткотермінові зобов'язання Державної скарбниці, що зберігалися там, 3,6% зобов'язання Державної скарбниці УНР, 1000-рубльові купюри Тимчасового уряду шляхом акцептації – накладання штампелів Держбанку або реєстрації тих, що були в обігу. Сьогодні у представницьких колекціях зустрічаються такі зобов'язання та гроші, на яких немає навіть вільного місця від печаток та штампелів різних властей. В обігу були також термінові купони 4,5% облігацій Житомирського міського кредитного товариства.

Крім того, одночасно із попередньою акцією, Держбанк надав

право кредитовим установам Житомира випускати обов'язкові до обігу чеки на суми вкладів, що були у банку. Цим правом скористались у різний час десять установ. Управа агрономічної організації постачання південно-західного фронту /до 6.III.1918 р./, позиково-ощадне товариство «Взаємодопомога» /березень-квітень 1918 р./, товариство взаємного кредиту /до 16. IV.1918 р./, Повітова земська управа /до 4.IV.1918 р./, Волинська губернська земська каса місцевого кредиту /до 5.IV.1918 р./, з'єднаний банк Волинської губернії /до 1.IX.1918/, Азовсько-Донський комерційний банк /до 10.V.1920р./ та ін.

Перші випуски чеків на аверсі заповнювались від руки, на звороті був штампель з текстом про обов'язковий їх обіг. Чеки виготовлялися на фірмових бланках Держзнаку з водяними знаками.

Другий випуск чеків здійснено теж на фірмових бланках місцевої філії Держбанку, але вже друкарськими засобами, з обох боків. Оскільки їхня кількість, потрібна для обігу, швидко збільшилась, застосовували машини для виготовлення цінних паперів.

Третій випуск здійснено друкарськими засобами на бланках блакитного кольору без філіграней. Четвертий друкували на білому папері з блідо-блакитним відтінком аверсу та діагональними лініями, без водяного знаку. 10 травня 1920 р., вже після тимчасової окупації міста поляками, з'явився останній випуск чеків на папері жовтого кольору.

Міська управа м. Житомира розпочала емітувати свої гроші з огляду на нестачу стабільної валюти. У березні 1918 р. в обіг надійшли грошові знаки у 1,3 та 5 карбованців. Білет вартістю 1 карбованець був жовтого кольору, розміром 11,5 x 6,8 см. На лицевій стороні в центрі банкноти був зображений герб міста, у нижній частині якого, на блакитному тлі відчинена брама з трьома вежами над нею. У верхній частині щита – герб Волинської губернії. Цей герб здавна наданий Житомиру князями литовськими на ознаку звільнення його з-під «влади старостинської». Герб є традиційним символом укріпленого міста, затверджений 22 січня 1796 р. Над гербом – сонце з променями, по боках архангели з трубами, біля них число «1», а нижче напис: «Один карбованець». Розмінний білет міста Житомира». Внизу білета повідомлення: «Всі видані до

загального розміну білети міста Житомира забезпечені державними кредитовими білетами і 5% короткострчними зобов'язаннями Державної Скарбниці, схованими в Житомирському відділенні Державного Банку». Далі – підписи міського голови й бухгалтера, вгорі зліва – рік «1918», праворуч дві літери «А.И.», між ними номер банкноти, зроблений нумератором.

На зворотному боці вгорі й низу написи: «Фальшування карається законом» і «один карбовенець». Праворуч і ліворуч – великі числа «1», посередині напис: «За весь час обороту розмінних білетів м.Житомира Житомирський Відділ Державного Банку і всі місцеві кредитові інституції виплачують за кожну тисячу карбованців розмінними білетами – тисячу карбованців Державними кредитовими білетами, рублями або п'яти процентними короткострчними зобов'язаннями Державної Скарбниці і приймають розмінні білети міста Житомира в різних виплатах в якій би то не було сумі».⁵

20 березня 1918 р. Житомирська міська дума комісії по друкуванню бон надала право додатково випустити знаки на загальну суму 3 млн. карбованців. Причиною нової міської емісії стала відсутність надходжень з обсягу державної позики для допомоги місцевому самоврядуванню та біженцям. Міська дума приймає рішення негайно почати друк 5 млн. карбованців. Вимога щодо обов'язкового відтворення назви держави УНР на бонах виконана не була, бо знаки у своїй більшості виходили вже за інших урядів. Прихід до Житомира у 1919 р. радянських військ обумовив зміни грошового обігу. Народний банк випустив білети вартістю у 50, 75 та 100 рублів, які оберталися нарівні з чеками попередніх випусків до 10 квітня 1920 р., коли місто зайняли польські війська. (Рис.10)

Восени 1919 р. майже всю територію України зайняли війська Денікіна. Грошові паперові знаки Радянської Росії відразу були заборонені. У Житомирі, де особливо відчувалася нестача грошей в обігу, почали широко використовувати купюри власного виробництва. Преса повідомляла, що до місцевостей, які змушені випускати місцеві гроші, належить Житомирський район з прилеглими повітами інших губерній. Він мав зв'язок з РРФСР тільки

через вузьку смугу на Поліссі. Через це Житомирський фінвідділ змушений «здійснити випуск місцевих грошей на 16 млн. рублів купюрами в 50 та 100 рублів під назвою «Розрахункові білети міста Житомира». Ті гроші населення приймало із задоволенням, бо вони були «свої», перевірені. У документах відзначалося, що вони знаходяться в обігу нарівні із загально-російськими кредитовими білетами нового зразка і українськими державними грошима.

На початку ХХ століття місто Крем'янець було звичайним повітовим містом Волинської губернії. За переписом 1897р., в ньому мешкало 17618 осіб⁶. Житловий фонд становив 1768 будинків. Релігійне життя забезпечували 10 православних церков, монастир, костюл та синагога. Промисловий потенціал міста визначали 43 фабрики і заводи сільськогосподарського типу, де працювало 115 робітників, а також 41 ремісничо-промислове підприємство⁷.

Місто стало примітним ще й тим, що в ньому було розміщено 31-й Ризький драгунський та 42-й Якутський піхотний полки, офіцерів яких гуртувало «Кременецкое военное собрание». Цей клуб, що заповідливо підтримував офіцерські традиції і використовував при розрахунках металеві бони, далі став своєрідним прикладом грошотворчості для самоуправління.

Руйнівний вихор Першої Світової війни, а за нею події визвольних змагань в Україні 1917-1921 рр., призвели не тільки до економічного колапсу, а й до суттєвих змін у демографії міста. За даними «Української енциклопедії», на 17-й рік у Крем'янці мешкало тільки 16100 чоловік, тобто його кількість ледве наближалася до довоєнного рівня.

У 1918-1919 р. через слабкі зв'язки з центром, місто переживало значні соціально-економічні труднощі, типові для більшості тогочасних міст і містечок країни. Господарство й торгівля занепади. Державні гроші через часту зміну властей надходили з перебоями. Крім того, для зменшення попиту на гроші власті випустили купюри значних номіналів, що призвело до кризи дрібних, розмінних, грошей.

Ініціатива випуску розмінних білетів належала повітовому земству за активної участі міської управи. Зокрема, керівники повіто-

вої земської управи доручили мировому судді Фортунату Шуб'яківському, який на аматорському рівні знався на графіці, спроектувати місцеві грошові знаки. Ф. Шуб'яківський виконав досить мистецькі зразки, в основу дизайну яких поклав волинський рослинний орнамент, взятий зі случьких поясів.

Проекти грошових знаків разом з відповідним проханням на дозвіл їх друку були передані міністрові фінансів УНР Борисові Мартосу, який дав тільки усне схвалення на випуск. Очевидно, у вирі тогочасних бурхливих подій міністрові було ніколи займатися бюрократичним листуванням, то ж ескізи спільно з доповідним документом згодом потрапили до державного архіву УНР і їх дальша доля залишається нез'ясованою. У зв'язку з тим, що повітова земельна управа не мала дублікатів, було ухвалено рішення виготовити грошові знаки за новим проектом.

У свою чергу, Крем'янецька Міська Управа також не стояла осторонь від процесів грошотворчості, а намагалася проявити себе на цій ниві, ухваливши рішення про випуск своїх розмінних білетів номіналами 3 і 5 крб., які мали друкуватися відповідно на жовтому та блакитному картоновому папері. Але намір залишився на рівні проекту.

Причини, які спонукали міське й повітове самоврядування до спільної й компромісної емісії місцевих бон, рішення компетентних чинників, еволюція планів та намірів, логічність чи алогічність їх дій щодо виходу з грошовою голоду, а врешті-решт обсяги грошової маси добре простежуються документально.

Події розгорталися так: 19 лютого 1919 р. група міщан чисельністю 58 осіб ініціювала негайне скликання депутатів Міської Ради для внесення на розгляд питання про випуск Міською Управою бон номіналами 1, 3, 5, 10 і 25 карбованців⁹.

Міська дума, визначивши реальність проблеми, при наявності 25 депутатів з 37, міського голови і трьох членів управи ухвалила цілком легітимне рішення:

- «1. Що в даний час в місті відсутня розмінна монета, що ставить населення в край безвихідне становище і
2. Що, як пояснив Голова Думи, питання про випуск бон перебувало на розгляді Земського Зібрання, котре і постановило випу-

стити бони 1, 3 і 5 крб. на один мільйон і вже порушено клопотання перед Урядом про дозвіл випуску тих бон. Визначила: Не порушуючи клопотання про випуск бон окремо Міським Самоврядуванням, цілком приєднатися до клопотання Крем'янецького Повітового Земства, порушеного перед Урядом щодо дозволу випуску бон Земством спільно з Міським Самоврядуванням, прийнявши на себе відповідну частину видатків по виготовленню знаків для того, щоб надходжувані за розмін бон встановлені проценти йшли на погашення понесених видатків, як Містом, так і Земством».

Враховуючи гостроту грошової нестачі, депутати одноголосно висловили побажання, щоб сумарна емісія бон становила 2 млн. крб. Одночасно вони обрали земську комісію для випуску грошових знаків, куди увійшли Михайло Шумський, Микола Бугулавський та Мойсей Ейдіс.

6 травня 1919 р. міська управа за № 878 надіслала до кредитної канцелярії Міністерства фінансів прохання такого змісту:

«Згідно постанови Крем'янецької Міської Думи від 3 березня біж[учого] року, під ч.30 з привиду відсутності в місті Крем'янці дрібних грошей, Міська Управа 27 березня цього року прохала п. Волинського Губерніяльного Комісара дозволу випустити міські грошові знаки (бони) в кількості 1.000.000 карбованців, на яке прохання Губ.[ернський] Комісар надписом від 30 березня дозволив Міському Самоврядуванню випустити бони на 100.000 карбованців.

Ті гроші Міська Управа вже випустила в 3, 5 і 10 карбованців разом з повітовою Народною Управою, котра одержала дозвіл від Міністерства фінансів на випуск бон на 1.000.000 карбованців.

Позаяк ціх розмінних знаків в кількості 1 000 000 карб. [ованців] далеко не вистачить для міста Кремінця і повіту. Міська Управа щиро прохає Кредітову Канцелярію дати дозвіл Міському Самоврядуванню приєднатися до Земства відносно випуску для потреб міста і повіту розмінних грошових знаків (бон) на 1.000.000 карбованців.» В свою чергу Крем'янецька Земська управа, розглянувши вказану постанову міської управи, 6 травня 1919 року ухвалила:

«Слухали: Кременецька міська Управа надсилала до Повітової Народної Управи копію з постанови міської Думи од 5 /ПІ по випитанню про випуск бонів з котрого видно, що Дума зупинилась на ухвалі: не клопочучись перед Владою о дозвілі випуска бонів окремо Міським Самоврядуванням, цілком приєднатися до прохання Кременецького Повітового Земства про дозвіл випуска бонів разом з Міським Самоврядуванням, приймаючи на себе належну частину видатків».¹⁰

Тепер дозвіл Міністерства фінансів на випуск бонів Народною Управою одержано. На теперішній час випущено бонів на 200.000 карбов[анців] разом з містом і по постанові комісії по випуску бонів ця сума буде зарахована в загальну дозволену Міністерством суму 1.000.000 крб. Комісією внесено побажання, «щоб у майбутньому випуск робився Земством разом з Міським Самоврядуванням. Позаяк Міське Самоврядування припускає клопотатись перед Міністерством про приєднання до Земства в справі випуска бонів з однесенням частини видатків на свій рахунок, а повітова Народна Управа не устричає до цього ніяких перепон, то ухвалила: підтримати прохання Міського Самоврядування»¹¹.

Перший випуск розмінних білетів вартістю 3, 5 і 10 карбованців відбувся у березні 1919 р. Кольори грошових знаків їх творці запитали у державних кредитних білетів Російської імперії 1898 – 1912 рр., щоб, очевидно, створити ілюзію їх доброякісності: 3 крб. – зелені, 5 крб. – сині, а 10 крб. – темно-рожеві (розміри 1, 3, і 5 крб. – 138x76, а для 10 крб. – 140x178мм).

На аверсі по центру вгорі зображено герб міста Крем'янця у поєднанні з іншим владним атрибутом – мініатюрною печаткою рожевого або синього кольору з тризубом і написом по колу: «Крем.[інець] Зем.[ство] Міст.[о]» Принагідно зауважимо, що таке поєднання міської та державної геральдики було винятковим явищем тих часів, особливо на Волині.

Герб Крем'янця зразка 1874 р. зображено на грошових знаках у стилізованому виді. Події визвольних змагань в Україні розвивалися надто бурхливо, тому творцям кременецьких грошей було ніколи заглиблюватись у геральдичні нюанси. Проте малюнок герба було виконано чітко. В основу його зображення було покладене

но прості й зрозумілі символи, що характеризували життя міста і відображали навіть особливості рельєфу місцевості. До того ж, корінням він проріс у сиву давнину і, на відміну від гербів інших українських міст, в ньому майже не було імперських рис.

У центрі герба – замок з двома вежами і стіною. Назва – «крем'яць» – твердиня, то 400-метрова гора Бона – уособлення неприступності замку, якого за часів Данила Галицького не змогли взяти штурмом татаро-монголи. Водночас віддавалася данина шани польській королеві Боні Сфорца, яка 1536-1556 рр. була власницею міста і доклала немало зусиль, щоб укріпити замок. Ліворуч вгорі широкораменний білий хрест – історичний герб Волині, який підкреслює, що Крем'янець є невід'ємною складовою частиною цього регіону. Міський герб вінчає корона з трьома зубцями, яка свідчить, що даний населений пункт має статус повітового міста.

Дослідниця міської геральдики Н.Соболева, характеризуючи побудову російських міських гербів часів імперії, підкреслила, що вони візуально втілювали зміст урядової політики стосовно міста. Це досягалось за допомогою підпорядкованості міського герба імперському, який був обов'язковим елементом більшості гербів міст. Проте Крем'янець зумів уникнути «монаршої ласки», хоча, починаючи з 1857 р., відбував тривалу процедуру узгодження і виправлення в гербовому відділенні Департаменту герольдії, яке очолював барон Б.Кене. Треба віддати належне цьому знавцеві геральдики - проекти його гербів відповідають найсуворішим геральдичним канонам, а системи їх прикрас допомагали з першого погляду визначити політичний, економічний, адміністративний статус міста. Герб м. Крем'янця зміни не зазнав, тільки ззовні його прикрасили стилізованим колоссям й стрічками. Таким і постав він після затвердження 31 січня 1874 року¹².

На кожному розмінному білеті вказано номер, номінал, рік випуску, а також напис: «Всі розмінні білети Кременецьких самоврядувань цілком забезпечуються всім майном Кременецького Земства і міста Крем'янця». Далі йдуть підписи посадових осіб: голови повітової народної управи, міського голови та бухгалтера. Весь текст обрамлений фігурною рамкою. Праворуч, ліворуч

та внизу надруковано застереження: «Фальшування карається законом».

Зворотний бік ніби передає структуру шарів розрізаного навіпіл дерева. Тут повторюється відоме читачеві скорочення «К.З.М.», а також а рамці міститься важливе для користувача пояснення: «За весь час обороту Кременецьких розмінних білетів Кременецька Народня Управа і Кременецька Міська Управа виплачують за кожних Сто карбованців розмінними білетами Сто карбованців державними кредитовими білетами». Поза рамкою з чотирьох боків написи «Фальшування карається законом», які, як виявилось пізніше, не дуже лякали фальшивомонетників. Для друкування використовували звичайний папір без водяних знаків, який могли роздобути у той важкий час. Замовлення самоврядування виконала друкарня братів Юзефових у Крем'янці.

Грунтуючись на архівних документах, а також на матеріалах з вказаних праць, з'ясувалося, що Крем'янецька міська і земська управи встигли здійснити два випуски грошових знаків, які відрізняються один від одного тільки підписами. На бонах першого випуску вони власноручні, а другого - факсимільні, або ж факсимільні у поєднанні з власноручними. Окрім того, у другому випуску емітент відмовився від друку однокарбованцевих бон. Цьому сприяв загальний стан фінансів в Україні. Адже Директорія жила за рахунок інтенсивної праці Експедиції заготівлі Державних Паперів; швидко збільшуючи грошову масу, а відтак – велику інфляцію. Перебіг подій громадянської війни потребував нових і нових витрат. Уже в квітні 1919 р., коли новий кабінет Міністрів очолив соціаліст Борис Мартос (він же одночасно очолював Міністерство фінансів), ситуація в Україні склалася майже катастрофічна.

Перший випуск бон, невеликий за обсягом, у цілому справдив надії своїх творців. Він виявився робочим: через кілька місяців інтенсивної експлуатації, внаслідок неякісного паперу, геть зносився. До того ж самоврядування ретельно виконувало свої зобов'язання перед урядом і обмінювало розмінні бони на державні гроші. Таким чином, розмінні бони першого випуску, які вичерпали себе, планомірно вилучалися з обігу й знищувалися.

Друга емісія, яка була здійснена, очевидно, на початку 1919р., не була такою вдалою. Через факсимільні підписи й слабку захищеність грошових знаків, вони стали предметом численних підробок фальшивомонетників.

Крім того, перебіг подій громадянської війни негативно впливав на нормальне функціонування фінансового господарства повіту й міста. 5 червня 1919 р., після упертих боїв, 5-й полк Таращанської бригади під командуванням В.Н.Боженка захопив Крем'янець. У місті був створений радянський повітовий ревком. Делегати першого повітового з'їзду Рад, що відбувся того ж місяця, одноставно ухвалили постачати Червону Армію продовольством, фуражем і кінями, заготовлювати хліб для трудящих Петрограда. Як стверджують очевидці, ревком прагматично поставився до крем'янецьких емісій. Більшовикам було байдуже, чи гроші перебували в обігу. Вони, очевидно, не хотіли шкодити налагодженому міському й повітовому господарству, які справно виконували контингенти. До того ж, як вважає професор Р.Й.Тхоржевський, посилаючись на поодинокі знахідки крем'янецьких бон, певна частина емісій навіть була контрамаркована печаткою ревкому, котрий таким чином підтвердив їх справжність. Проте, радянська влада проіснувала тоді в Крем'янці недовго. В липні польські війська знову захопили місто. У жовтні 1919 р. в повіті вибухнуло велике повстання проти польських окупантів. З великими труднощами полякам вдалося придушити повстання.

Таким чином, зважаючи на військово-політичну ситуацію, другий випуск крем'янецьких бон об'єктивно не міг відіграти якоїсь суттєвої ролі в економічному житті міста й повіту.

Дослідження місцевих емісій Волині – це тільки початок роботи боністів з винятково багатою на історичну інформацію грошовою спадщиною України, зокрема часу 1917-1925 рр. Проведений нами боністико-історичний аналіз засвідчує велике джерельне значення місцевих грошових випусків, що становлять унікальне джерело, яке зафіксувало чимало даних, що характеризують особливості перебігу історичних подій в регіоні Волині.

Випуск розмінних бон Крем'янецького самоврядування тільки частково розв'язував проблему грошового голоду, проте не міг

втамувати його цілком. Groшотворчість розвивалася як ланцюгова реакція. У тому ж 1919 р. здійснило свою емісію «Крем'янецьке громадське зібрання» («Кременецкое гражданское собрание»). Його розмінні марки номіналами 10 і 25 крб. (розміри 57x116 мм), відповідно рожевого й сірого кольорів, були друковані на картоні. На кожній боні є підпис старшого розпорядника Симоновича, печатка клубу й номер. Ці марки вживалися членами зібрання при грі в казино і для розрахунків у буфеті.

Повітове земство, в свою чергу, забажало прославитися додатковою грошотворчістю, залишивши нащадкам боністичну пам'ятку разового використання. Так, з нагоди земського вечора 15 березня 1919 р., воно випустило тимчасову розмінну марку «1 карбованець» на зелено-сірому картоні. На ній є підпис голови земської управи Бориса Козубського, печатка управи й номер. Ці марки, як і у попередньому випадку, вживалися при розрахунку з буфетом.

Окрім основних різновидів, пов'язаних з першим і другим випусками, бони, особливо другого випуску, мають ще й низку дрібніших відмінностей, які, тим не менше, важливі для вчених-боністів. Їх подав у своєму дослідженні історик з діаспори В. Трембіцький. Зокрема, номери 3, 5-ти крб. розмінних білетів виконані чорною і червоною друкарською фарбою, а 10 крб. – тільки чорною. Мініатюрні печатки з тризубом на всіх номіналах зустрічаються двох кольорів: червоного і синього. Виявити якісь закономірності при аналізі цих грошових знаків не вдається. Складається враження, що через труднощі того часу, емітенти використовували фарби, які були під руками.

У вересні 1920 р., після запеклих боїв з червоними, польські війська остаточно оволоділи Крем'янцем. Наприкінці 1920 р. польська окупаційна влада міста емітувала польською мовою паперові бони вартістю 1, 3 і 5 марок.

Вказані грошові знаки, виготовлені літографським способом у Львівській друкарні Геґедіса, не відзначаються особливим художнім оформленням. Скомпоновані нашвидкоруч і надруковані на звичайному папері без водяних знаків, вони, очевидно, призначалися для тимчасового використання в якості заміника то-

дішньої польської валюти – марки – на окупованій Кременеччині. Адже на той час, задовго до Ризького миру, польське політичне керівництво і гадки не мало, що Волинь колись стане територією Речі Посполитої. Без сумніву, в цих бонах чітко простежуються функції військових грошей, що емітувалися з метою фінансування військових і політичних витрат польської військової та цивільної влади.

Відомий дослідник бон Волині Л. Маслов помилково вважав, що крем'янецькі емісії – то єдині знаки, які випустила польська окупаційна адміністрація на Україні. Насправді подібні грошові знаки номіналами 5, 10 і 25 польських марок того часу перебували в обігу у м. Звягель (нині м. Новоград-Волинський Житомирської області), що дозволяє робити припущення про цілеспрямовану економічну політику пограбування Волині. Тільки складна військово-політична ситуація не дала можливості полякам запровадити подібні грошові знаки в інших містах Волині.

Вказані бони – однотипні (розмір 123 x 82 мм), відрізняються тільки кольорами: 1 марка – брунатно-оранжевого, 3 марки – зеленого і 5 марок – синього кольору.

На лицевому боці ліворуч зображено стилізований герб м. Крем'янця (дві вежі та стіна) у вінку, праворуч – білий п'ястівський орел. Нижче – напис польською мовою «Bon pięć 5 MAREK POLSKICH 5 Kto podrabia lub fałszuje tę bonę, podlega odpowiedzialności sądowej» / «Бон п'ять 5 марок польських 5. Хто підробить чи сфальшує ті бони, підлягає судовій відповідальності».

Доброякісність цих грошових знаків мали гарантувати підписи бургомістра В.Павловського та торговців М.Кондратьєва і І.Кременецького. Характерно, що підпис І.Я.Кременецького зустрічається на грошових знаках Крем'янецької Земської та Міської Управи 1919 р. На звороті бони також вміщено гарантійний надпис: «Magistrat m.Kremiecca przyjmuje odpowiedzialnoŝ za wymiank niniejszego bonu na marka polskie. Ten bon waŝny do dnia 1 marca 1921 roku» / «Магістрат м. Крем'янця несе відповідальність за обмін даного бону на марки польські. Цей бон чинний до 1 березня 1921 року»¹⁴.

Рисунок 2. Квитанція Рівненської Міської Управи, 1 рубель. 1919 р.

Рисунок 3. Квитанція Продовольчого Відділу Рівненської Міської Управи, 5 рублів. 1919 р.

Рисунок 4. Квитанція Продовольчого Відділу Рівненської Міської Управи, 25 карбованців. 1919 р.

Рисунок 5. Квитанція Продовольчого Відділу Рівненської Міської Управи, 5 карбованців. 1919 р.

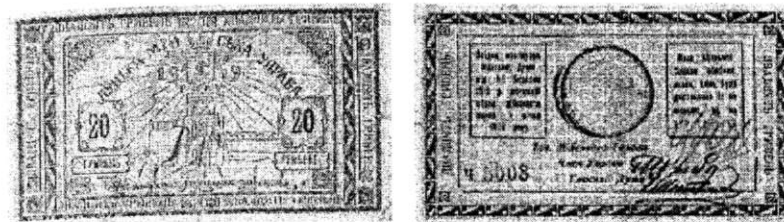

Рисунок 1. Бона Луцької Міської Управи, вартістю 20 гривень. 1919 р. (лицева і зворотня сторони).

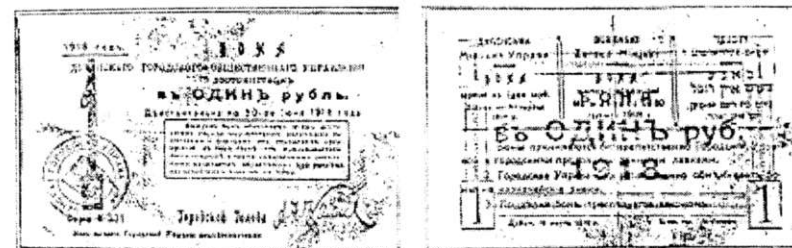

Рисунок 6. Бона Дубенського Міського Громадського Управління, 1 рубель. 1918 р. (лицева і зворотня сторони).

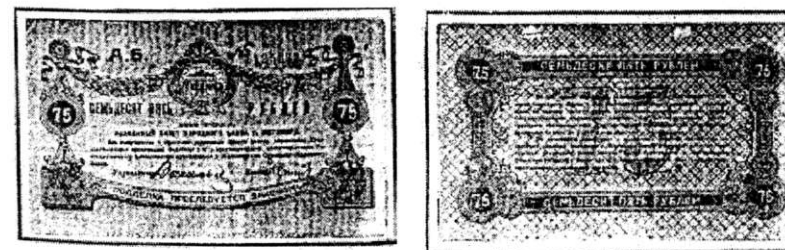

Рисунок 10. Розмінний білет Народного Банку міста Житомира, 75 рублів. 1919 р. (лицева і зворотня сторони).

- ¹ Тхоржевський Р.Й. Отечественная бонистика - К.: УМК, 1988. – С. 11
- ² Маслов Л. Гроші Волинських міст // Наша Батьківщина – (Львів) 1938. – Ч.4 - №10 – С. 172 – 178.
- ³ Війтенко О. Волинські гроші // Літопис червоної калини - 1931р. - Ч.1 - С. 6 – 9.
- ⁴ Там само.
- ⁵ Державний архів вищих органів влади і Управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 1064. – Оп. 5 – Спр. 7 – Арк. 28. Дмитрієнко М., Литвин В., Ющенко В., Яковлева Л. Гроші в Україні: документи і факти. – К., 1998 – С. 25. Алексеук М. Денежные знаки г. Ровно в 1919 году // Советский коллекционер. – (М.) 1971 – № 6 – С. 127 – 128.
- ⁶ Енциклопедія (під редакцією І.Раковського). – Львів: «Рідна школа», 1934 - С. 639 – 643.
- ⁷ Клименко О. Крем'янецькі бони 1919 року // Вісник Тернопільського держав. технічного ун-ту - 1999. – Том 4. – Число 4, Наук. журнал. Сер. – іст. – С. 175 – 184
- ⁸ Шишкин А.П. Марки военных собраний частей русской армии // Миниатюра. – М., 1993. – Апрель. – Вып. 1 – С. 15.
- ⁹ Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО) - Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 110.
- ¹⁰ ЦДАВО – Ф. 1064. – Оп. 5. – Спр. 7. – Арк. 28.
- ¹¹ Там само.
- ¹² Соболева Н. Старинные гербы российских городов – М., 1985 - С.102
- ¹³ Трембіцький В. Гроші на Волині 1917 – 1920 // Літопис Волині, (Вінніпег). 1971 – 1972 - № 10 – 11. – С. 56-65.
- ¹⁴ У даній статті автор описував бони *de visu* із власної колекції та збірок відомих колекціонерів бон Волині, а також використав дані, наведені у працях Й.Р.Тхоржевського, М.Ф.Дмитрієнко, Л.Маснова, О.Войтека, П.Рябченко та ін.

ЗБРОЄЗНАВСТВО ТА УНІФОРМОЛОГІЯ

Денис Тоїчкін

ПРОБЛЕМИ ТЕРМІНОЛОГІЇ, ПОНЯТІЙНОГО АПАРАТУ ТА ОГЛЯД ТИПОЛОГІЙ КЛИНКОВОЇ ЗБРОЇ

При характеристиці та описі археологічних знахідок (артефактів), зокрема зброї, дослідник завжди звертається до типології. Згідно «Археологічного словника» У.Брея та Т.Трампа, типологією називається вивчення та систематизація форми артефактів. Саме завдяки їй вирішуються характерні завдання класифікації та серіації¹.

Класифікацією називається поєднання об'єктів дослідження в групи за формою, тобто побудова типологічних рядів. На їх основі нові знахідки можна описати посиланням на вже існуючий тип. Порівняння різних типів дає можливість виявити ступінь спорідненості об'єктів. *Серіація* – це виділення типів не тільки з метою систематизації, але й для пояснення їх розвитку.

Найбільша вада класифікаційного методу полягає в його суб'єктивності. Всі намагання створити бездоганно об'єктивну класифікаційну схему поки що не принесли успіху². Наочним прикладом цього твердження виступає проблема типологізації клинкової зброї.

Перші дослідники холодної зброї (цей напрям започатковано у др. пол. XIX ст. паралельно з першими розкопками курганів), звертали мало уваги на проблеми типологізації та термінології. Історії та археології як науки в сучасному розумінні цього слова тоді ще не існувало. Відбувався процес накопичення значного археологічного матеріалу.

У цей період вчені ще не проводили чіткого розмежування типів клинкової зброї. Класифікація була цілком довільна і залежала від поставленого дослідником завдання. У тлумачному словнику

Володимира Даля меч характеризується як холодна ручна зброя давніх та середніх віків, «що нині шпага, палаш, шашка». Далі особливо наголошується на дволезовій природі меча³.

Подібна характеристика свідчить про фактичну відсутність на той час в науковому обігу розроблених класифікаційних критеріїв. Деякі спроби систематизувати зібраний матеріал все ж робилися. Так, П. фон Вінклер, описуючи античні бронзові мечі, вдався до деякої подоби типології. Всі знахідки ним поділені на п'ять типів. При цьому характерним є відсутність спільної класифікаційної ознаки, за якою можна побудувати типологічний ряд: перші два типи вчений виділяє за способом кріплення руків'я до клинка, до наступного включає рапіру, характеризуючи її як меч з довгим вузьким лезом, а два останніх типи описує за різними формами верхів'я⁴.

В 1886 р. Д.О.Клеменц опублікував археологічні матеріали Мінусінського музею, серед яких – велика кількість предметів озброєння. Побудована ним систематизація зводилась до трьох типів: шаблі та шпаги, вістря списів та стріл, кольчуги та лати.

Цілком очевидно, що подібні системи не можна вважати такими, що відповідають сучасним науковим нормам та уявленням про типологічний аналіз.

Перш ніж проводити будь-який типологічний аналіз артефактів, необхідно спочатку визначитись з базовою зброєзнавчою термінологією.

Серед дослідників, в першу чергу археологів, щодо цієї проблеми існує значна розбіжність поглядів. У науковій літературі питання термінології клинкової зброї досі широко і гостро дискутується.

Для того, щоб дати формалізоване визначення для кожного окремого типу зброї, необхідно окреслити загальну елементну базу, на якій ці типи побудовані, й дати формалізований опис кожного з її компонентів. Це дозволить значно підвищити точність визначень для таких складних зброєзнавчих об'єктів, як кинджал, меч, шабля, зменшивши існуючу плутанину в термінології.

Так, відомий зброєзнавець А.М.Кирпичников, коментуючи погляди одного з перших дослідників холодної зброї Д.М.Анучина,

звертає увагу на те, що в роботах останнього терміни *клинок* і *меч* вживаються як рівноцінні поняття, що, підкреслено далі, «прийнято також і в зброєзнавчій літературі». Для означення ж «тієї частини меча, яка рубає, використовується термін *лезо*»⁵.

Згідно понятійної системи Ю.С.Худякова, *робоча частина* – елемент виду зброї, який призначений для нанесення удару; *меч* – рублячо-колюча зброя, що зберігає у своїй формі прямизну та дволезову робочу частину; *клинок* – робоча частина рублячо-колючої зброї, призначена для нанесення рублячого, колючого та рублячо-ріжучого удару; *лезо* (клинка) – ріжучий гострий край, сторона клинка⁶.

Отже, виходячи з останніх тверджень та визначень, «тією частиною меча, що рубає» є зовсім не лезо (ріжучий край клинка), а робоча частина меча, тобто сам клинок. Сам меч і клинок є цілком різними поняттями (клинком є елементом меча). Цілком очевидно, що дані поняття в науковій літературі часто змішують. Це зайвий раз свідчить, що універсалізм означень у зброєзнавстві втрачається вже на рівні елементної бази, понятійного апарату.

Прикладів спроб систематизації елементної бази в науковій літературі дуже мало. Більшість дослідників намагається сформулювати, в кращому випадку, одразу визначення для виду зброї, що досліджується (складного об'єкту), виходячи зі свого суб'єктивного розуміння об'єкту дослідження.

Однією з нечислених праць, де на високому науковому рівні обґрунтовано систематизацію зброєзнавчої елементної бази, є згадана вже робота Ю.С.Худякова «Основні поняття зброєзнавства». Дослідник спробував систематизувати базовий понятійний апарат – універсальну основу типологічного аналізу в зброєзнавстві. Великий обсяг систематизованих елементів, встановлена між ними відповідність в межах логічно завершеної і, водночас, відкритої для подальшого розвитку системи, справді відкривають великі можливості для побудови чітких універсальних класифікацій будь-якого виду холодної зброї. В нашій статті ми будемо звертатись до розробленої вченим схеми елементної бази та понятійних означень самих елементів зброї. Разом з тим, на нашу думку, робота страждає деякою упередженістю. Остання виявляється у форма-

лізованих визначеннях, які застосовані щодо складних об'єктів (меч, шабля, палаш), різниця між якими фіксується на рівні складових частин предмета (елементів зброї). Про ці визначення скажемо нижче. Це одна з вад, що не дозволяє даному дослідженню посісти поки що вакантне місце найбільш фундаментальної праці, яка б дала можливість ліквідувати розбіжності в науковій термінології, що складає понятійний апарат дослідження.

Звернемось до огляду термінології (визначень) видів клинкової зброї – кинджал, меч, шабля, палаш, які є головним об'єктом дослідження при побудові численних типологічних схем.

Згідно «Археологічного словника», кинджалом називається невелике колюче, або ріжуче знаряддя з кременя, міді, бронзи, заліза, іноді кістки. Також підкреслюється, що деякі спеціалісти відносять до кинджалів тільки зброю з двогострим клинком⁷.

Кинджал, згідно цього визначення, позиціонується навіть не як зброя, а знаряддя, якому до того ж не притаманні рублячі функції. Очевидно, що визначення дуже неповне.

Зовсім інакше дає визначення кинджала «Советская Военная Энциклопедия» (далі – СВЭ). Відповідно до неї кинджал – холодна колючо-рубляча зброя, призначена для рукопашного бою. Складається з короткого клинка та руків'я. Клинок буває прямим та викривленим. Має одне або два леза⁸.

Така характеристика є досить повною і комплексною, коректно співвідноситься з елементною базою. Майже не залишаючи місця для неточностей та надуманих трактувань, вона наблизилася б до ідеального визначення, якби містила точні пояснення щодо різниці між кинджалом та мечем з коротким лезом. Більшість проблем термінологічного плану, пов'язаних з кинджалом, походить саме звідси.

Типові проблеми виникають при аналізі пам'яток скіфської та сарматської доби. Згідно думки дослідників, за формами клинка (так званий колючий, що починає звужуватись прямо від п'яти і рублячий, з паралельними лезами) та характерними типами верхів'я (серпоподібне, антенподібне, кільцеве, руків'я-штир) кинджали майже не відрізнялись від мечів⁹. Головна їх відмінність полягає в довжині леза. В археологічній науковій літературі досі немає

однозначності стосовно питання: яку конкретну довжину має перевищити клинок зброї, щоб її можна було віднести вже не до категорії кинджалів, а до коротких мечів?

Класифікуючи мордовські кинджали I тис. н. е., А.В.Циркін поділяє їх на два типи. До довгих він відносить екземпляри з довжиною полоси 45 см. До типу коротких кинджалів потрапляє зброя з довжиною робочої частини 39 см¹⁰.

Вітчизняний науковець, О.В.Симоненко, аналізуючи значний археологічний матеріал (мечі та кинджали сарматських типів, знайдені на території Північного Причорномор'я, від Дону до Дунаю – всього враховано 71 екземпляр), пропонує вважати кинджалом зброю з клинком тільки до 30 см. При цьому за основний критерій приймається головна характеристика меча. На думку вченого, «в усі часи» нею виступала рубляча функція цього типу зброї¹¹. При цьому особливо наголошується на твердженні, що традиційна, так звана «колюча» (така, що починає звужуватись прямо від п'яти) форма короткого скіфського меча свідчить не про його переважно колюче призначення, а лише про пов'язані з виробництвом традиції виготовлення зброї¹². Таке твердження знову дає привід та підстави до термінологічних дискусій. Так, в «Большой Советской Энциклопедии», короткий меч – «акінак» (40–60 см) характеризується як колюча зброя для рукопашного бою¹³. Це означення знаходиться в явному протиріччі із зазначеною вище «головною функцією меча».

У проблемі термінології, що стосується кинджалів, відкритим залишається питання наявності захисного перехрестя. Видатний дослідник скіфської зброї, А.І.Мелюкова вважає перехрестя у кинджалів цілком припустимим¹⁴. За О.В.Симоненком¹⁵ та А.В.Циркіним¹⁶, наявність чи відсутність перехрестя також не є принциповою для визначення кинджала як типу зброї.

З іншого боку, елементна база кинджала, за визначенням з «Советской Военной Энциклопедии», такого елемента, як перехрестя, не згадує.

Саме через вказані наявні суперечності, кинджал, як зброезнавчий термін, потребує нового, більш детального сучасного визначення.

Досить гостро дискутується і проблема визначення меча. Го-

ловне питання – чи можна відносити до категорії мечів однолезову зброю з прямим клинком? А також – що вважати головною властивістю меча?

Отже, судячи з виділених нами з наукової літератури головних проблемних питань стосовно визначень конкретних понять, стає очевидним, що основним критерієм типотворення, за яким меч виділяється серед інших видів зброї, виступають особливості його робочої частини (клинки).

Більшість сучасних дослідників схильні вважати, що саме клинок є головною частиною зброї¹⁷. Хоча, зазвичай, в ряді випадків, для побудови типологічних рядів може бути доцільним і альтернативний підхід. М.Я.Мерпет, вказуючи на значення клинка, звертає увагу на те, що загальний рівень металургії епохи, військова тактика, бойовий лад, склад наступального та захисного озброєння – все це відбилось, в першу чергу, на конструктивних особливостях робочих частин мечів та шабель¹⁸.

В нашому дослідженні ми навмисно опускаємо широко використаний дослідником термін «полоса», і замінюємо його на «робоча частина», або «клинок», оскільки, згідно використаної нами елементної бази Ю.С.Худякова, полосаю клинка називається «тіло клинка без вістря й сторони». Виходячи ж з контексту цитованої роботи М.Я.Мерпета, в поняття «полоса» цей дослідник вкладає саме значення «клинок» (робоча частина).

СВЭ характеризує меч, як різновид клинкової зброї; прямий дволезовий клинок з руків'ям, що відділене перехрестям й закінчується верхів'ям¹⁹.

Багато вчених поділяють таку точку зору, наголошуючи при цьому на прямизні та дволезовості клинка меча, як фундаментальній ознаці останнього.

Ю.С.Худяков в своєму систематичному дослідженні визначає меч як рублячо-колючу зброю, що зберігає в своїй формі прямизну та дволезовість робочої частини²⁰. В іншій праці вчений ще раз обстоює це визначення²¹.

З таким поглядом повністю погоджується інший дослідник – Є.І.Деревянко, вивчаючи озброєння племен Приамур'я, взірці китайської та японської наступальної клинкової зброї²². На жаль, вче-

ний не обгрунтовує свій методичний підхід до предмету вивчення, коли, прийнявши за фундаментальне положення свого дослідження вказане визначення меча, починає одночасно називати мечами однолезову зброю²³ та дволезові екземпляри із змієподібними клинками²⁴.

Визначення мечів як зброї з прямою дволезовою робочою частиною, дотримуються також М.Я.Мерпет²⁵, Ю.О.Плотніков²⁶, А.І.Соловйов²⁷, Б.В.Овчинникова²⁸, Ю.І.Ожередов²⁹ та інші дослідники. Однолезова зброя з прямим клинком віднесена ними до окремої категорії, стосовно якої застосовується термін *палаш*.

Ю.С.Худяков визначає палаш як рублячо-колючу зброю з прямою однолезовою робочою частиною – клинком³⁰.

У світлі сучасних уявлень про виникнення шаблі в науковій літературі домінує еволюційна теорія її походження від меча. Знахідки палашів хронологічно збігаються з «перехідним» періодом історії шаблі, тобто проміжком часу від знахідок ранніх палашів V—VI ст. н.е. до пізнього середньовіччя, коли шабля виступила в своєму остаточно сформованому вигляді.

Дослідники, які дотримуються такої еволюційної концепції, розглядають палаш як перехідну форму від меча до шаблі. Так, М.Я.Мерпет, коментуючи знахідки перших палашів у Поволжжі (поблизу Покровська), вказує на перехідний, на його думку, характер цієї зброї³¹.

Саме поняття «перехідна зброя», як правильно підкреслила Б.В.Овчинникова³², є вельми умовним, адже ця форма існувала декілька століть. Це, на нашу думку, створює враження її тимчасовості та викликає серйозні сумніви з приводу необхідності виділення такої категорії взагалі. Дана позиція знаходить обгрунтування, коли виявляється, що цей «перехідний» тип зброї має багато проміжних ознак між мечем і шаблею (на це, слідом за С.В.Кисельовим, звертає увагу Б.В.Овчинникова³³) сумнівних з точки зору типотворення. Використовуючи їх для класифікації, ті самі конструктивні форми деякі фахівці відносять до шабел, інші до палашів, треті – до однолезових мечів. У цьому спостерігаються розбіжності в поглядах серед самих прихильників виділення такої категорії зброї, як палаш.

Так, Ю.О.Плотніков пропонує вважати палашем рублячо-колючу зброю з прямим однолезовим клинком і прямим руків'ям³⁴. А.І.Соловйов припускає можливість наявності у конструкції палаша нахилу руків'я в сторону клинка (що є, зауважимо, цілком шабелною особливістю), вважаючи такий нахил лише критерієм для виділення групових відмінностей³⁵. Зброю такої само конструкції, яку описано у А.І.Соловйова, Ю.С.Худякова називає «прямою шаблею»³⁶, використовуючи як типотворюючий критерій якраз нахил руків'я³⁷. Не існує спільності думок і стосовно специфічної для палаша форми вістря. Б.В.Овчинникова вважає, що для вістря палаша має бути властива, в першу чергу, колюча функція (лезо не закруглене, а загострене); це одна з відмінностей палаша від меча³⁸. У вказаній роботі Ю.С.Худякова, вже до першої, виділеної дослідником, групи потрапляють палаші з «округлим чи гострокутним» вістрям³⁹.

Цілком закономірно при цьому виникає питання: можливо, палаші відрізняються від інших видів зброї характером удару? Серед фахівців і з цього приводу немає спільної думки. М.Я.Мерпет зазначає, що за характером удару однолезова зброя, з прямим клинком і нахиленим до лева руків'ям, вже тільки цим «відмінна від мечів»⁴⁰.

Ю.С.Худяков, відносячи до категорії шабел зброю з прямим однолезовим клинком і нахилом руків'я, вважає, що удар, нанесений цим видом зброї, буде мати ознаку шабельного, оскільки (за Е.Ленцем) в момент удару шабельний клинок буде не утворювати тупий кут з віссю протягнутої руки, а лежати в одній з нею горизонтальній площині⁴¹. А.І.Соловйов, навпаки, залишає такий різновид зброї серед палашів, підкреслюючи, що нахил руків'я принципово не змінює механізму удару прямої робочої частини⁴².

З наведених прикладів стає очевидним, наскільки штучно виглядає введення категорії палаша в цілісну картини еволюційного переходу від меча до шаблі.

Додає термінологічної плутанини і сам термін палаш. Згідно «класичного» змісту даного поняття (визначення СВЭ), палашем називається холодна рублячо-колюча зброя з прямим однолезовим (в кінці двогострим) клинком. У визначенні підкреслюється

наявність такого елемента, як запобіжна чашка, або гарда. І далі за текстом: «З'явився у XVI ст. й поряд із шаблею та шпагою призначався для заміни меча»⁴³. Очевидно, що під палашем тут розуміється особливий різновид зброї. Тому цілком закономірно порушується питання щодо коректності вживання цього терміну стосовно перехідних форм раннього середньовіччя⁴⁴. За деякими даними термін був введений до наукового обігу Б.О.Рібаковим у 1946 р.⁴⁵

Частина дослідників воліє не використовувати проблемного терміну палаш, називаючи зброю з прямим однолезовим клинком однолезовими мечами. Серед тих, хто дотримується цього твердження, А.В.Циркін, Г.А.Федоров-Давидов та ін.⁴⁶

У науковій літературі неодноразово вчені робили спроби виділити головний типотворюючий критерій меча, аналізуючи особливості його удару.

Так, ряд дослідників клинкової зброї акцентує увагу на головній особливості меча, якою вони вважають його рублячу функцію (О.В.Симоненко, Б.В.Овчинникова⁴⁷ та ін.). Частина вчених поділяє думку про те, що меч є комбінованою рублячо-колючою зброєю, яка рівноцінно використовувалась для нанесення як рублячих, так і колючих ударів (Ю.С.Худяков, М.Я.Мерпет, К.Ф.Смирнов⁴⁸ та ін.). Позиція авторів «Археологічного словника» ґрунтується на тому, що меч може бути «колючим, рублячим, або суміщати у собі ці функції»⁴⁹. До цього погляду наближається А.І.Мелюкова, що розглядає скіфський меч як переважно колючу зброю, протиставляючи його однолезовому варіанту рублячу грецьку махайру⁵⁰.

Ґрунтовне вивчення характеру клинкового удару і застосування виявлених особливостей для типотворення вперше було здійснено стосовно шаблі.

Визначення шаблі є найскладнішим зброєзнавчим поняттям, навколо якого точиться чи не найбільше дискусій у зброєзнавців. Це пояснюється складністю шляхів еволюції, великою різноманітністю форм цього типу зброї.

Вчені неодноразово робили спроби дати визначення для цього поняття.

Згідно СВЭ, шаблею називають рублячу, або рублячо-колючу

холодну зброю, яка складається з клинка, ефеса та піхв. Клинок – викривлений, з лезом на вигнутому боці та обухом на угнутій, має вістря (іноді доли), хвостову частину для кріплення ефеса⁵¹.

Своєрідну позицію займає «Археологічний словник», називаючи шаблю «мечем, загостреним з одного боку»⁵². Близький до такого погляду і А.В.Циркін, який вважає, що шабля може мати не тільки прямий, але й дволезовий клинок з прямим руків'ям⁵³. На жаль, в своїй роботі він не висвітлює типотворюючих критеріїв, за якими виділяє шаблю в окремий тип зброї.

Відсутність чітких критеріїв при визначенні шаблі призвела до введення до наукового обігу «мішаних» термінів. Один з них – шабля-меч. Давньоруські «шаблі-мечі» досліджує Г.Ф.Корзухіна. Зміст вказаного терміну прояснюється, коли з'ясується, що дослідниця прийняла за критерій типотворення ширину клинка⁵⁴.

А.Л.Монгайт, підкреслюючи перехідний характер однієї з ранніх шабел (т. зв. Арцибашевська – поховання 302 біля Арцибашево, Крюково-Кужновського могильника), також називає її шаблею-мечем⁵⁵.

Іншим прикладом неоднозначності вживання терміну «шабля» є його визначення Ю.С.Худяковим. В своїй роботі, присвяченій термінології зброєзнавства та основним зброєзнавчим поняттям, вчений визначає шаблю, як рублячо-колючу зброю, що зберігає в своїй формі **викривленість** та однолезовість робочої частини⁵⁶. В іншій своїй праці (де використано той самий археологічний матеріал, на аналізі якого написана перша стаття), автор подає визначення шаблі, як рублячо-колючої зброї з **прямою чи викривленою** робочою частиною – клинком⁵⁷. Така зміна погляду, очевидно пов'язана з тим, що дослідник починає брати за типотворюючий критерій **характер шабельного удару**, обумовлюючи його, в першу чергу, **нахилом руків'я в бік леза** (при цьому в момент удару шабельний клинок, на відміну від меча, майже не буде утворювати тупий кут з віссю простягнутої руки). За таким модифікованим визначенням до категорії шабел потрапляє однолезова клинкова зброя не тільки з викривленим, але й з прямим клинком. Необхідною умовою при цьому є тільки нахил руків'я⁵⁸. Цю думку підтримує і Ю.А.Плотніков⁵⁹.

На особливість удару шаблі звертає увагу СВЭ. В ній вказано, що сполучення викривленого клинка, із значним віддаленням центру ваги від ефесу, збільшувало силу удару та площу, що вражалась⁶⁰.

М.Я.Мерпет, описуючи еволюцію шаблі, також акцентує увагу на принципово новому, ріжучо-січному характері шабельного удару, пов'язуючи його з кардинальною зміною форми клинка⁶¹.

В науковій літературі часто цитують вислів А. М. Кирпичникова, в якому фахівець зазначає, що завдяки вигину полоси та нахилу руків'я в бік лева, шаблі властива ріжучо-січна дія. Удар має круговий характер, він є ковзаючим і охоплює значну поверхню тіла⁶².

Отже, як видно з наведених вище визначень, питання зв'язку конструктивних особливостей зброї та кінематики її удару цікавлять фахівців вже давно. Ще Б.О.Рибаків спеціально проводив дослідження, порівнюючи фехтувальні можливості мечів та шаблі⁶³. Значне місце в цьому відношенні посідає робота А.І.Соловйова «Про деякі характеристики клинкової зброї», що спеціально присвячена характеристиці ударів клинкової зброї. Автор переглянув результати досліджень з кінематики удару В.П.Горячкина та В.А.Желиговського⁶⁴, адаптувавши їх до специфіки дії меча, шаблі та інших різновидів клинкової зброї.

У вказаній праці детально проаналізовані принципові відмінності між мечем та шаблею, як видами холодної зброї, виявлені механіко-кінематичні особливості їх ударів та головні фактичні переваги шаблі над мечем.

За твердженням А.І.Соловйова, до шабель слід відносити всю зброю, яка при прямому перпендикулярному ударі (за винятком спеціальних фехтувальних прийомів) дозволяє виконати одноактно обидві його фази (ураження – витягнення)⁶⁵. Проте, такий методичний підхід теж не позбавлений недоліків. Один із них полягає в тому, що на сьогоднішній день єдиним відомим способом перевірити артефакт на відповідність подібному визначенню, є шлях експерименту, що далеко не завжди є прийнятним.

Проте, наведене визначення шаблі є, на наш погляд, найбільш перспективним. Воно використовується в деяких найновіших наукових працях⁶⁶.

Дослідження А.І.Соловйова посідає особливе місце. Після появи цієї роботи стає очевидним, що для створення загальноприйнятної зброєзнавчої термінології, яка була б в змозі в повній мірі відобразити сучасні уявлення про еволюцію зброї, необхідно брати до уваги цілий комплекс ознак, який включає в себе не тільки морфологічні, але й механіко-кінематичні характеристики зброї.

Аналізуючи різноманітні типологічні дослідження клинкової зброї, варто зазначити, що в різних працях вони різняться, в значній мірі відображаючи при цьому суб'єктивні погляди фахівців.

Це цілком закономірне явище в науці яке є характерною особливістю типологічного методу взагалі. Кожний вчений в окремому випадку має справу з специфічним матеріалом і ставить перед собою певну, характерну тільки для даного дослідження мету. Однак, при типологічній характеристиці клинкової зброї всі дослідники оперують тією самою, як це ми прагнули довести, обмеженою елементною базою. Практично до уваги можуть братися верхів'я, форма перехрестя, вістря, одно- чи дволезовість клинка, його форма, спосіб кріплення до руків'я, піхви. Тому реально вжити в науковому обігу типології принципово не відрізняються, а їх загальна кількість обмежена тільки комбінацією вказаних особливостей.

Цілком природно, що при побудові типологічних рядів дослідники намагаються акцентувати увагу, в першу чергу, на таких частинах конструкції зброї, які завжди присутні в даному типі, але в ході історичного розвитку видозмінюються найбільше. Це призводить до створення типологічних схем, побудованих на складних комбінаціях перелічених ознак. Подібні схеми дають більш цілісну еволюційну картину. Побудова їх можлива тільки за умови наявності великого за кількістю та обсягом матеріалу. Для створення чіткої типологічної структури необхідне також залучення методів математичної статистики.

У більшості типологій клинкової зброї аналіз та побудова типологічних рядів здійснено у два способи: за характеристиками клинка або за характеристиками верхів'я, перехрестя, руків'я, чи піхв.

У першому випадку за головний елемент зброї приймають клинок і класифікацію проводять, виходячи, в першу чергу, з його

особливостей. Всі інші елементи зброї виконують допоміжну функцію.

У другому випадку клинки не мають виразних характеристик за якими їх можна диференціювати. Тоді аналіз доцільно проводити виходячи з особливостей інших елементів, використовуючи клинки як другорядний матеріал.

Останній метод має давні традиції. Ним здавна користуються для типологічної характеристики скіфо-сарматської клинкової зброї. В силу універсальності цього методу ним послуговуються майже всі фахівці з даного питання.

Одним із перших класифікаторів скіфських мечів був В. Гінтерс⁶⁷. Його класифікація побудована на аналізі тільки верхів'я та перехрестя, про клинки не сказано майже нічого. Детально проаналізовані також конструкція та орнаментация піхв.

Серед засновників сучасної типології скіфських мечів та кинджалів однією з перших стала А. І. Мелюкова⁶⁸. Нею виділені типи за особливостями верхів'я, групи – за формою перехрестя, частково клинків. Всі типи чітко розмежовані в часі. Так, для першого хронологічного періоду (кінець VII – середина VI ст. до н.е.) характерні мечі та кинджали з метелико- нирко- або сердцеподібним перехрестям та брускоподібним верхів'ям. Для другого (VI ст. до н.е.) – з антеноподібним верхів'ям та простим, зооморфним, або метеликоподібним перехрестям. Третій – характеризується поширенням мечів та кинджалів з вузьким псевдотрикутним перехрестям, пазуроподібним чи овальним верхів'ям. Для цього ж періоду характерна зміна форми клинків та поява їх однолезових варіантів.

Цією класифікацією користується абсолютна більшість сучасних дослідників не тільки скіфських пам'яток зброєзнавства, але й споріднених типів зброї пізнішого часу. Так, відомий фахівець з сарматської зброї К. Ф. Смирнов бере типологію Мелюкової за основу, зазначаючи при цьому, що її методичний підхід не позбавлений недоліків, зокрема, він не дозволяє відобразити основне функціональне призначення кожного типу мечів. Проте метод дозволяє точніше порівняти скіфські мечі із сарматськими, виявити їх локальні особливості та прослідкувати еволюцію⁶⁹.

Знахідки мечів IX—X ст., що зустрічаються на території Росії та

України, належать до франкського типу. Така форма, за переконанням більшості дослідників, є загальноєвропейською. Для їх класифікації А. М. Кирпичников використав типологію відомого зброєзнавця Я. Петерсона⁷⁰. Вона застосовна до більшості мечів, знайдених на теренах Європи і одержала загальне визнання в наукових колах.

В основу типології Я. Петерсона покладені руків'я мечів. Кожен типологічний ряд хронологічно чітко обмежений. Всього було виділено 26 типів з підтипами. Руські знахідки було поділено на 13 типів. При цьому частина мечів цілком ідентична загальноєвропейським, частина відрізняється формою, орнаментом руків'я.

Особливість типології полягає в її надзвичайній детальності, пов'язаній, в першу чергу, з великою кількістю обробленого матеріалу. А. М. Кирпичников звертає увагу на те, що деякі типи майже не відрізняються за формою руків'я, а різниця полягає тільки в орнаменті. Інші, навпаки, іноді мають несхожу форму при подібному орнаменті. Вони часто схожі не на окремі типи, а на певні групи всередині одного типу⁷¹.

Дослідник дещо змінює класичну типологію Я. Петерсона у відповідності зі своїм головним завданням – за формою руків'я виявити мечі місцевого походження, власне здійснює не стільки класифікацію, скільки серіацію. Ним виділяється новий тип – місцевих мечів.

Класифікація мечів романського типу (XII – XIII ст.) відрізняється від франкського тим, що особливий акцент тут робиться на особливостях верхів'я та перехрестя. Всього виділяється 6 типів⁷².

Одну з ранніх спроб типологізації шабел здійснив В. Арендт⁷³. Як вірно зазначив М. Я. Мерпет, дослідник фактично не вдається до типологічного аналізу, та сама методика його підходу до матеріалу є формально-типологічною⁷⁴.

За класифікаційну ознаку Арендт обирає форму руків'я. Перехрестя шабел він поділяє на 2 групи: кінці перехрестя ніби опущені вниз; перехрестя пряме, розширене всередині. Верхів'я дослідник поділив на 4 типи: грушеподібне у профіль; у вигляді овальної коробочки; у вигляді усіченого конуса; змішані. Недоліки такого поділу полягають в тому, що немає повної відповідності

при характеристиках форм верхів'я та перехрестя. Майже не приділено уваги клинкам.

Класифікацію шабель Х—XIII ст. А.М.Кирпичников також здійснив за особливостями верхів'я та перехрестя. Він виділяє 2 типи верхів'я – плоско-циліндричної форми та грушеподібної. Крім цього, виділяється 3 типи перехрестя з 4-ма підгрупами⁷⁵. Дослідник підкреслює, що гарда шаблі – була найрухливішим, типологічно та хронологічно мінливим елементом шаблі.

У сучасній науковій літературі більшість дослідників, виконуючи типологічний аналіз клинкової зброї, беруть за критерій типотворення особливості клинка. Ще М.Я.Мерпет писав про значення шабельного клинка для типології шаблі⁷⁶. А.В.Циркін акцентує увагу на тому, що клинку притаманні стійкі діагностичні ознаки, які відображають не тільки рівень військового виробництва, але й спосіб ведення бойових дій⁷⁷.

Дослідник аналізує значний за обсягом археологічний матеріал з озброєння мордовських племен I тис. н.е. (45 мечів, 14 шабель), який класифікований за функціонально-типологічними ознаками. Категорії зброї виділені за функціональним призначенням, відділи – за морфологією клинка, типи – за конструктивними особливостями та своєрідністю допоміжних елементів (верхів'я, руків'я)⁷⁸.

Ю.С.Худяков, розглядаючи озброєння єнісейських киргизів, виділяє три категорії за функціональним призначенням – шабля, палаш, меч. Кожну з них він поділяє на групи (за формою та перерізом полоси) в кожному з яких, в свою чергу, включає типи з різним перехрестям⁷⁹.

Дещо відмінну класифікацію застосовує С.А.Плетньова⁸⁰. В основу її типологічного аналізу покладені зміни основних робочих якостей клинка – його кривизни (відділи) та довжини (типи). Допоміжні елементи зовсім не приймають участі в класифікації, граючи роль декора.

Характеризуючи шаблі, Г.А.Федоров-Давидов поділяє їх на відділи за формою клинка (широкі маловикривлені та вузькі, більш викривлені). Ті, в свою чергу, розподіляються ще на типи за формами руків'я (допоміжних елементів)⁸¹.

Класифікації інших дослідників мало чим відрізняються від наведених нами схем, в більшості повторюючи відомі методичні прийоми.

Дещо осторонь стоїть типологічний аналіз, застосований А.В.Євглевським та Т.М.Потьомкіною⁸². Першою його особливістю є те, що він проведений на дуже значному за обсягом археологічному матеріалі (135 екземплярів), який ретельно класифікований. Одночасно враховувались майже всі ознаки, чи пари ознак шабельного клинка, які раніше були використані іншими дослідниками: ширина і кривизна, кривизна і довжина, кривизна, кривизна і вістря, вістря. До типотворюючих критеріїв були віднесені: кривизна, ділянка максимального вигину клинка, співвідношення довжини та ширини клинка (пропорції). Допоміжні ознаки (верхів'я, руків'я, кут його нахилу до клинка, частини піхв) також були піддані типологічному аналізу. Врешті було проведено картографування типотворюючих ознак.

Дослідники ставили завдання: виявити типові ознаки об'єктів, в яких морфологічні характеристики закономірно і тісно пов'язані між собою.

Для виконання подібного обсягу робіт необхідно було залучити відповідну методику яка була б добре пристосована для обробки таких масивів даних і врахування такої великої кількості ознак. В роботі були використані методи математичної статистики, що базувались на основі розробленої Г.А.Федоровим-Давидовим теорії процесу типотворення⁸³.

В результаті всі шаблі об'єднали в 20 видів, 94,8% з яких склали 2 масових слабких типа та 11 нетипових різновидів, решта – відповідно 7 рідкісних нетипових різновидів. Типологічна характеристика додаткових ознак (перехрестя, руків'я тощо) виявила найбільш стійкі сполучення останніх, зв'язки їх з певними різновидами шабель та наявності чи відсутності певних елементів шаблі в сполученні з якоюсь з типотворюючих ознак. Це, зокрема, може свідчити про приналежність їх до різних збройових центрів, або традицій.

Надзвичайно цікаві та важливі результати дав хронологічний аналіз. Так, він математично підтвердив припущення, що низька

ступінь викривлення клинка (на відміну від високої), не може слугувати хронологічним показником, теж з перехрестям та верхів'ям. Найбільшу кількість різновидів шабел (від 12 до 19) дав період XII—XIII ст.

Робота практично підтвердила, що саме залучення обгрунтованої, логічно побудованої, розробленої теорії в сполученні з коректним використанням математичних статистичних методів, застосованих на відповідному за обсягом матеріалі, дозволяють виявити закономірності, які неможливо одержати ніяким іншим способом.

Проаналізувавши шляхи розвитку зброєзнавчої термінології в археологічній науковій літературі та сучасний стан понятійного апарату науки, можна зробити певні висновки. На сьогодні ситуація з термінологічною плутаниною та розбіжностями в трактуванні понять в науковій літературі дещо не відповідає фактичному стану справ. Вже розроблена і фактично систематизована, відкрита для подальшого розвитку, елементна база основних понять зброєзнавства. Існують дослідження, які дають змогу розробити універсальні комплексні визначення категорій клинкової зброї. Вони дають можливість враховувати елементну базу, морфологічні, механіко-кінематичні властивості об'єкту дослідження.

У загальних рисах сформувався і знайшла на основі опрацювання значного масиву археологічних знахідок обгрунтована теорія еволюційного розвитку шаблі.

На жаль досі ще відсутня серйозна, фундаментальна, систематизована праця, яка б змогла стати цементуючим фундаментом зброєзнавства як науки, ввівши, нарешті, до наукового обігу стабільну, універсальну, прийнятну для всіх видів зброї систему термінології. Для того, щоб наукове дослідження мало перелічені ознаки, воно повинно не тільки об'єднати вже накопичений позитивний досвід, а запропонувати гнучкий методичний підхід. Зокрема можливо створити кілька «блоків» термінів для кожного хронологічного періоду, або, що теж не виключено, розглянути поетапно, за хронологією, типи і види зброї, характерні для кожної з епох еволюційного поступу.

У галузі типології вже відбулись значні зрушення. Відбулось і

якісне збільшення обсягу накопиченого матеріалу, який дозволяє повноцінно використовувати ретельно розроблену теорію типотворення із залученням методів математичної статистики. Це, безперечно, введе зброєзнавчі дослідження на якісно новий рівень вже в найближчі часи.

- 1 Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. – М., 1990. – С. 245.
- 2 Там само.
- 3 Толковый словарь живого Великорусского языка Владимира Даля. 3-е изд. СПб.; М., 1905.
- 4 Винклер П., фон. Оружие. Руководство к истории, описанию и изображению ручного оружия с древнейших времен до начала века. / 2-ге вид. М., 1992. – С. 42—43.
- 5 Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Л., 1956. – Вып. 1. – С. 18. Посилання 1.
- 6 Худяков Ю. С. Основные понятия оружиеведения (по материалам вооружения енисейских кыргызов VI—XII вв. н. э.) // Новое в археологии Сибири и Дальнего Востока. – Новосибирск, 1979. – С. 185—187.
- 7 Брей У., Трамп Д. Вказ. праця. – С. 110.
- 8 СВЭ. М., 1977. – Т. 4. – С. 175.
- 9 Симоненко А. В. Сарматские мечи и кинжалы на территории Северного Причерноморья // Вооружение скифов и сарматов. – К., 1984. – С. 130—135.
- 10 Циркин А. В. Материальная культура и быт народов Поволжья в I тыс. нашей эры. – Красноярск, 1987. – С. 161.
- 11 Симоненко А. В. Вказ. праця. – С. 129—130.
- 12 Там само.
- 13 БСЭ. 3-е издание. М., 1969. – Т. 1. – С. 331.
- 14 Мелюкова А. И. Вооружение скифов. – М., 1994. – С. 13.
- 15 Симоненко А. В. Вказ. праця. – С. 143.
- 16 Циркин А. В. Вказ. праця. – С. 161.
- 17 Мерпет Н. Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье. // Советская археология. – М., 1955. – Вып.

- №23. – С. 150; Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью Золотоордынских ханов. – М., 1966. – С. 22; Циркин А. В. Вказ. праця. – С. 159. Плетнева С. А. Древности Черных Клобуков. // Свод археологических источников. Вып. EI-19. С. 17, та інш.
- 18 Мерпет Н. Я. Вказ. праця. – С. 150.
- 19 СВЭ. М., 1978. – Т. 5. – С. 274.
- 20 Худяков Ю. С. Вказ. праця. – С. 185.
- 21 Худяков Ю. С. Вооружение енисейских кыргызов VI—XII вв. – Новосибирск, 1980. – С. 27.
- 22 Деревянко Е. И. Очерки военного дела племен Приамурья. – Новосибирск, 1987. – С. 32.
- 23 Там само. – С. 37.
- 24 Там само. – С. 155.
- 25 Мерпет Н. Я. Вказ. праця. – С. 160.
- 26 Плотников Ю. А. Рубящее оружие прииртышских кимаков. // Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии. – Новосибирск, 1981. – С. 162—163.
- 27 Соловьев А. И. Военное дело коренного населения Западной Сибири. Эпоха средневековья. – Новосибирск, 1987. – С. 65.
- 28 Овчинникова Б. В. К вопросу о вооружении кочевников средневековой Тувы. // Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии. – Новосибирск, 1981. – С. 138.
- 29 Ожередов Ю. И. Старицинские находки. // Военное дело древнего населения Северной Азии. – Новосибирск, 1987. – С. 115—116.
- 30 Худяков Ю. С. Вооружение енисейских кыргызов... – 1980. – С. 33.
- 31 Мерпет Н. Я. Вказ. праця. – С. 160.
- 32 Овчинникова Б. В. Вказ. праця. – С. 138.
- 33 Там само.
- 34 Плотников Ю. А. Вказ. праця. – С. 164.
- 35 Соловьев А. И. Военное дело коренного населения Западной Сибири... – 1987. – С. 65.
- 36 Худяков Ю. С. Вооружение кочевников приалтайских степей IX—X вв. // Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии. – Новосибирск, 1981. – С. 117—118.
- 37 Худяков Ю. С. Вооружение енисейских кыргызов... – 1980. – С. 39.
- 38 Овчинникова Б. В. Вказ. праця. – С. 138.

- 39 Худяков Ю. С. Вооружение енисейских кыргызов... – 1980. – С. 34.
- 40 Мерпет Н. Я. Вказ. праця. – С. 160.
- 41 Худяков Ю. С. Вооружение енисейских кыргызов... – 1980. – С. 39—40.
- 42 Соловьев А. И. О некоторых характеристиках клинкового оружия / Проблемы реконструкции в археологии (Новосибирск): 1985. – С. 153.
- 43 СВЭ. М., 1978. – Т. 6. – С. 194.
- 44 Євглевский А. В., Потемкина Тат. М. Восточноевропейские позднекочевнические сабли. // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк, 2000. – Т.1. – С. 118.
- 45 Там само.
- 46 Циркин А. В. Вказ. праця. – С. 163; Федоров-Давыдов Г. А. Вказ. праця. – С. 24.
- 47 Симоненко А. В. Вказ. праця. – С.130; Овчинникова Б. В. Вказ. праця. – С. 138.
- 48 Худяков Ю. С. Вооружение енисейских кыргызов... – 1980. – С. 27; Смирнов К. Ф. Вооружение савроматов. // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1961. – Вып. 101. – С. 26; Мерпет Н. Я. Вказ. праця. – С. 153.
- 49 Брей У., Трамп Д. Вказ. праця. – С. 156.
- 50 Мелюкова А. И. Вказ. праця. – С. 81.
- 51 СВЭ. М., 1979. – Т. 7. – С. 212.
- 52 Брей У., Трамп Д. Вказ. праця. – С. 156.
- 53 Циркин А. В. Вказ. праця. – С. 65.
- 54 Корзухина Г.Ф. Из истории древнерусского оружия XI в. // Советская археология. – 1950. – Т. 13. – С. 81—82.
- 55 Монгайт А. Л. Старая Рязань. // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1949. – Вып. 55 – С. 81.
- 56 Худяков Ю. С. Основные понятия оружиеведения... // Новое в археологии Сибири и Дальнего Востока. – Новосибирск, 1979. – С. 185.
- 57 Худяков Ю. С. Вооружение енисейских кыргызов... – 1980. – С. 39—40.
- 58 Там само.
- 59 Плотников Ю. А. Вказ. праця. – С. 164.

- 60 СВЭ. М., 1979. – Т. 7. – С. 212.
- 61 Мерпет Н. Я. Вказ. праця. – С. 160.
- 62 Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. – Л., 1956. – Вып. 1. – С. 62.
- 63 Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. – М., 1948. – С. 224—225.
- 64 Горячкин В. П. Теория ударных орудий. // Вестник металлопромышленности. – М., 1925. – № 3—4; Желиговский В. А. Ручные ударные орудия и работа ими. // Там само.
- 65 Соловьев А. И. О некоторых характеристиках клинкового... // Проблемы реконструкции в археологии. – Новосибирск, 1985. – С. 153.
- 66 Євглевский А. В., Потемкина Тат. М. Вказ. праця. – С. 118.
- 67 W. Ginters. Das Schwert der Scythen und Sarmaten In Sudrüssland. – Berlin: 1928.
- 68 Мелюкова А. И. Вказ. праця.
- 69 Смирнов К. Ф. Вказ. праця. – С. 9.
- 70 J. Petersen. De norske vikingesverd. Videnskapselkapets Skrifter, II, Hist.-filos. Klasse, №1. – Kristiania, 1919.
- 71 Кирпичников А. Н. Вказ. праця. – С. 19.
- 72 Кирпичников А. Н. Вказ. праця. – С. 52—55.
- 73 W. Arendt. Türkische Säbel aus den VIII—IX Jahrhunderten. Archaeologia Hungarica, XVI. – Budapest: 1934.
- 74 Мерпет Н. Я. Вказ. праця. – С. 149.
- 75 Кирпичников А. Н. Вказ. праця. – С. 68—72..
- 76 Мерпет Н. Я. Вказ. праця. – С. 150.
- 77 Циркин А. В. Вказ. праця. – С. 158.
- 78 Там само.
- 79 Худяков Ю. С. Вооружение енисейских кыргызов... – С. 29.
- 80 Плетнева С. А. Древности Черных Клобуков. М., 1973.
- 81 Федоров-Давыдов Г. А. Вказ. праця. – С. 22.
- 82 Євглевский А. В., Потемкина Тат. М. Вказ. праця.
- 83 Федоров-Давыдов Г. А. Археологическая типология и процесс типобразования // Математические методы в социально-экономических и археологических исследованиях. – М., 1981; Його ж. Статистические методы в археологии. – М., 1987.

ОДНОСТРОЇ РОСІЙСЬКОЇ ТА ШВЕДСЬКОЇ ПІХОТИ У ПІВНІЧНІЙ ВІЙНІ (1700-1721рр.)

І. Російська піхота.

Повернувшись влітку 1698 р. з закордонної подорожі з «Великим посольством», Петро I приступив до зміни військової форми своєї армії, щоб наблизити її зовнішній вигляд до європейських стандартів. Тоді ж було наказано на Генеральному дворі у Преображенському приготуватися до порівняння зразків «угорських» та «французьких» каптанів¹. Перевагу надали угорським одностроям. Вони стали форменим одягом російських солдатів. Одночасно Петро I вирішив переодягнути й цивільних – міське населення країни, видавши 4 січня 1700 р. наказ, що передбачав всім чоловікам, не враховуючи духовенство та селян, «на Москві і в городах... носить платье венгерское»².

Сучасник Петра I – московський дьяк Желябузький згадував про наказ від 26 серпня 1700 р. про «платье французское и венгерское», який ілюстрували «Чючелы, сиречь образцы платью»³, що були поставлені біля столичних брам. У грудні 1701 р. з'явилася наступна постанова, яка забов'язувала носити «платье Немецкое, Саксонское и Французкое»⁴. У цьому акті «венгерское платье» вже не згадувалося, що означало поступову відмову від його використання як у армії, так і цивільним населенням.

Рік потому, після взяття Нотербурга, Петро I вирішив європейізувати зовнішній вигляд своїх відбірних військ. З діючої армії до столиці було надіслано розпорядження: приготувати комплекти нового обмундирування для лейб-гвардії Преображенського та Семеновського полків⁵. 4 грудня 1702 р. вулицями Москви урочисто крокували «Его Величество Преображенский полк, числом 400 человек, одетых в немецкие кафтаны из зеленого сукна, с красными отворотами и в шляпах, обшитых серебряным белым галуном... За тем следовал отряд Семеновского полка, таже гвардии Его Величества, одетых в голубые кафтаны с красными отворота-

ми»⁶. Повністю гвардію у «німецькі» однострії переодягли у наступному, 1703 р.⁷ З того часу мундир західноєвропейського зразка стає невід'ємною частиною зовнішнього вигляду не тільки гвардійських, але й армійських полків. Подальша еволюція складових військових одностроїв у Росії проходила у загальноєвропейському напрямку, підпорядковуючись тим самим велінням моди, що й в Європі.

З 1702 р. постійним головним убором гвардійських фузелерів⁸ стають капелюхи. Вони виготовлялися з шерсті або пуху, мали овальну або циліндричну тулію та поля завширшки 13-16 см. Їхні боки у 1702-1705 р. обшивалися білим, або срібним галуном⁹. Не виключно, що при цьому кожна рота мала свій колір обшивки. Цією ж датою відмічено спогад про те, що «по обычаю» поля капелюхів у лейб-гвардії необхідно було відгинати на три боки, утворюючи трикутну форму¹⁰.

Аналізуючи наявні іконографічні пам'ятники, ми встановили, що приблизно до середини 1710-х рр. поля капелюхів не притягувалися впритул до тулії, а просто відгиналися. У документах 1721 р. не зустрічаються вказівки щодо наявності на капелюхах гвардійських фузелерів будь-яких прикрас окрім галувної або суконної облямівки. Армійський регламент 1720 р. передбачав боки полів обшивати білою тасьмою. Досі не вдалося встановити, чи розповсюджено це на капелюхи лейб-гвардії (охоронців царської родини).

У речовій відомості 4-ої роти лейб-гвардії Семенівського полку 1722 р. у одній з позицій зображено 125 «шляп новых с кистями»¹¹. Прокоментувати цю назву можливо за допомогою інших свідоцтв про головні убори російської армії та флоту того часу. Так, у 1723 р. армійські артилеристи носили «шляпы черные с обшивкою шерстяною белою и с кистью»¹². 1729 р. рядовим армії та флоту наказано було «на шляпы кисти делать и галуном обшивать»¹³. Капелюхи старого зразка, тобто ті, що існували до 1732 р., з шнуром, кистями та гудзиками, видано було у січні 1734 р. солдатам морських полків (ідентичні сучасній морській піхоті)¹⁴. Все це дозволяє стверджувати, що на капелюхах 1720-х рр. «кисть» була одна й кріпилася, ліворуч, немов над кокардою. На

барельєфах, що були зроблені Б.К. Астрелі у 1720-х рр. для будівництва так і не завершеного Триумфального стовпа, фузелери зображені у капелюхах з нашитими зліва, на місці кокарди гудзиком.

Унтер-офіцерські капелюхи мали, можливо, срібний галун або відповідно облямівку за рангом. Поля офіцерських капелюхів також обшивалися металевим позументом, а штаб-офіцерські – прикрашеним зліва білим бантом-кокардою, офіційно затвердженим у якості «Российского полевого знака» пізніше – у 1731 р.¹⁵

Голландський мандрівник Корнелій де Бруін, розповідаючи про урочистий вступ російської гвардії до Москви після Нотебурзької вікторії 4 грудня 1702 р., описує солдат гренадерської роти Преображенського полку, «одетих у зелені каптани, з червоними отворотами, на німецький покрій, за винятком шапок, що обшиті ведмежим хутром, замість капелюхів»¹⁶. Мається ще ціла низка свідоцтв про наявність у преображенських гренадерів шапок з хутряними околишами 1700-х роках.¹⁷ Остання відома документальна згадка про них відноситься до весни 1707 р., коли до Преображенського полку було привезено «200 шапок гренадерських, вершки суконні червоні, околиши ведмежі, з під яких виглядає підкладна червона або зелена»¹⁸. Цей опис, співставлений з зображеннями форми гвардейських гренадерів, що прислужують за столом на весіллі Петра I 19 лютого 1712 р., (гравюра А.Зубова), дозволяє нам припустити, що преображенські гренадери 1700-х років були схожі одностроями з австрійськими та баварськими солдатами порубіжжя XVII-XVIII ст. Однак, як виглядали головні убори гренадерів Семенівського полку до 1712 р., ми даних досі не знайшли. Можна тільки припустити, що вони не дуже різнилися від преображенських.

2 березня 1712 р. О.Д. Меншикову з кабінетних коштів Його Величності було сплачено 2527 рублів «за гренадерские шапки, которые выписаны из Англии на Преображенский и Семеновский полки, а именно за 12 офицерских с серебряными гербами и с перьями да за 400 солдатских с оловянными гербами»¹⁹. Шапки прибули до Архангельська, відкіля її завезено до полків²⁰. Це – перша звітка про отримання гренадерами шапок нового зразка,

широко відомого завдяки «Историческому описанию одежды и вооружению Российских войск...» Вони мали круглу шкіряну тулію, що була споряджена двома шкіряними ж козирками. Передній закріплювався вертикально та прикрашався металевою (олов'яною чи срібною) бляхою з двоголовим орлом, а другий, подібно з назатильником шолома-шишака, захищав шию. Зверху цього козирка на тулії кріпилася бляшка с вензелем государя, що прикривала трубку, до якої встромлявся султан з страусового пір'я. Аналізуючи картину «Полтавська баталія», написану Л. Караваном у 1718 р., цей султан складався у рядових з двох червоних, а у офіцерів – з трьох білих пір'їн.

«Французькі» мундирні каптани, впроваджені у лейб-гвардії у 1712 р., нічим не відрізнялися від розповсюдженого тоді у Європі типу чоловічого верхнього одягу, відомого як «жюстокор». Завдовжки такий каптан доходив до колін, позаду та з боків мав розрізи, причому останні оформлювалися зустрічними складами від двох до чотирьох з кожного боку розрізу. Каптан кроївся приталеним, доволі щільно облягав верхню частину фігури, розширювався знизу за рахунок бокових складок. Доволі просторі рукава, що доходили до середини ліктя, закінчувалися широкими (до 20 см) відворотами – обшлагами, з під яких випускалися манжети та нижня частина рукава сорочки. На полах каптана робилися кишеньні прорізи, що закривалися клапанами різної форми з петлями та гудзиками. На початку 1700-х рр. кишені розташовувалися досить низько – на рівні середини стегна, але з 1725 р. їх почали робити на рівні талії. Гудзики та прорізні петлі йшли вздовж усього борту, з однієї або двох сторін. З 1708 р. вони у кількості 11-12 почали розташовувати до рівня пояса²¹. Каптан міг мати відлогий комір завширшки біля 5 см. Перші згадки про наявність цього елемента на мундирних каптанах датуються 1704 р. При відсутності коміра шийний виріз каптана міг оформлюватися вузькою стійкою заввишки до 2 см. Головним матеріалом для мундирних каптанів слугувало сукно, причому гвардійські полки, як правило, отримували тонкі імпортовані сукна. З-піднизу каптани підшивалися полотном та підбивалися кольоровою байкою, або «яренкою»²². Гудзики для каптанів виготовлялися з різних матеріалів – металу,

кості, дерева, часто обтягалися сукном або металевими галунами. Кріпилися вони до каптана тонким сиром'ятним ремнем, що був пропущений через їхні вушка, що встромлялися у спеціально пробиті для цього отвори. Кількість гудзиків залежала від розташування застібок по борту. Так, у 1704 р. на каптан артилериста нашивалося «2 портища 2 пуговиці» (портище – 12 штук)²³. На один солдатський каптан Семенівського полку нашивалося 26 гудзиків.²⁴ За регламентом 1720 р. на мундирний каптан призначалося 24 гудзики²⁵. На обшлага та на кожен кишеньковий клапан нашивалося по три гудзики, по одному на ліфі у бокових розрізах, а інші – по борту.

У 1702-1720 рр. обидві гвардійських полки зберігали присвоєні їм ще 1698 р. кольори мундирів – темно-зелений («темно-крапивний») для Преображенського та синій («волошковий») для Семенівського. У 1702 р. у зв'язку з зміною покрою каптани гвардійців отримали червоні обшлага та підбій, а 1711 р. – коміри.

У 1720 р. семенівці мали темно-зелені мундири і з того часу відрізнялися від преображенських тільки кольором комірів, що стали «волошковими» як пам'ять про перший колір полкового мундиру.

Каптани гвардійських унтер-офіцерів відрізнялися від солдатських галунними прикрасами. Свідомості, що містяться у відомостях лейб-гвардії Семенівського полку про кількість виданого унтер-офіцерам та капралам влітку 1709 р. золотого та срібного галуна, дозволяють зробити висновок про те, що мундири їхні прикрашались доволі пишню²⁶. На каптан йшло від 6 до 12 м. галуна, скоріше над усе, це визначалося чином. Розташування галунної облямівки унтер-офіцерських каптанів допомагає відродити опис мундира лейб-кампанії імператриці Єлизавети Петрівни. До хрещенського параду 1742 р. були поширені «кафтаны зеленые с разрезными малыми обшлагами, камзолы и штаны алые с обложенным по кафтану и камзолу по борту золотым позументом»²⁷.

Мундири офіцерів 1702-1720 рр. за існуючими даними не відрізнялися за кольором від мундирів нижніх чинів. У «Историческом описании...» без достатнього обґрунтування говориться про наявність на мундирах офіцерів гвардії галунної облямівки. Але на усіх

достовірних «мундирних» портретах самого Петра I до 1720 р. галунна облямівка не зображена. Нема її й на меморіальному «Полтавському» мундирі, що зберігається у Ермітажі. Цікавим винятком з цього ряду є зображення Петра I на трьох батальних композиціях П.Д.Мартена, замовлених царем під час його візиту до Франції у 1717 р.²⁸ На них сам Петро I та деякі з оточуючих його офіцерів зображені у темно-зелених каптанах з червоними обшлагами та підбоєм, багато облямованих галунами по борту, кишенях та у швах. Відомо, що Мартен у своїй роботі користувався описами битв, надісланими замовником, який 1717 р. міг, як особисто, так і через наближених ознайомити художника з подробицями обмундирування російської армії часів Полтави та Лісної. Нарешті, Мартен міг просто спостерігати гвардійські піхотні мундири на самому Петрі I та особах його свити. Каптани з галунною облямівкою, що схожа на зображену французьким баталістом, спостерігаємо на гравюрах з портретами офіцерів гвардії роботи П.Пинарта та А.Зубова, які зображують учасників урочистого вступу до Москви російських військ після перемоги під Полтавою.

У 1720 р. усі гвардійські офіцери носили однакові темно-зелені однобортні каптани, що мали застібку до пояса, невеликий комір, розрізні обшлага та зрізані під тупим кутом кишенні клапани. По борту, коміру, обшлагам, клапанам кишень, у фалдах та задньому вирізі офіцерський мундир зразка 1720 р. обшивався у один ряд золотим галуном.

Свідоцтва про мундири гвардійських музик 1702-1725 рр. досить скупі. Датчанин Юст Юль, описуючи вступ гвардії до Москви після Полтави, говорить про «хор музики з трубачів та литавриників у гарній одежі»²⁹. Те, що однострій був красивим, можна дізнатися також з переписки Петра I з підполковником фон Кирхеном за 1706 р. У одному з послань цар дає точну інструкцію щодо оформлення мундирів військових музик лейб-гвардії Преображенського полку: «Гаубистам (гобоистам) довольно петли обшить золотом, также на плечах полмесяца сделать и искласть галунами золотными, а у барабанщиков на плечах полмесяца шерстяными галунами»³⁰.

Мундирний камзол петровського часу, повторюючи крій кафта-

на, був на 6-10 см коротшим, не мав коміра, обшлагів та складок у бокових розрізах. Кишенні клапани на ньому не відрізнялися формою та конструкцією від клапанів каптану та нашивалися на тому ж рівні. Рукава камзола, замість обшлагів, мали у зап'ястя застібку на кілька ґудзиків. Загальна кількість ґудзиків на одному камзолі не була сталою, а залежала від розташування застібки вздовж борту, як і у каптана. У 1704 р. їх було 22, у 1706 – 24, а у 1720 – 21 штука.³¹ Солдатські камзоли підшивали холстом, а офіцерські – шовком. У літній час камзол носили навіть без каптана. Колір камзола залежав від бажання господаря. Так, «Полтавський» камзол Петра I – темно-зелений, а камзол гренадерського офіцера на картині Каравана – червоний. З 1720 р. усі гвардійські офіцери отримали темно-зелений камзол, обшитий по борту та кишеням золотим галуном того ж малюнку, що й на каптанах.

У 1702-1725 рр. формені штани були доволі просторі, мали спереду відкидний клапан – лац-бант, а позаду стягувалися по фігурі тасьмою або сукняним ремнем із застібкою, кінцівки якої закріплювалися у бокових швах. Шили штани з сукна або шкі. Шовк, доволі популярна завдяки практичності та дешевизні, особливо часто почала застосовуватися у гвардії з 1707 р., коли преображенці та семенівці були посаджені на коней – стали драгунами. Сукняні штани солдатів обох полків були, як правило, червоного кольору. Колір офіцерських штанів мінявся, як і колір камзолу, але з 1720 р. став темно-зеленим. Підбивали штани-кюлоти нижніх чинів холстом, офіцерські – шовком. Офіцерські штани зразку 1720 р. обшивали золотим мундирним галуном. Про те, як вони прикрашалися до цього часу, можна тільки гадати, спираючись на реконструкції парадного мундира 1702-1720 рр.

До обов'язкового комплекту однострою петровського часу усіх родів військ входили панчохи. Солдати гвардійської піхоти у 1702 р. отримали панчохи червоного кольору.³² Та невідомо, як довго цей колір зберігався. Так, на картині Каравана гренадери гвардії зображені вже у білих панчохах. Мабуть, зміна відбулась десь на початку або середині 1710-х років. Спираючись на іконографічні джерела, можна твердити, що панчохи носили поверх штанів та підв'язували під коліном. Згідно з Регламентом 1720 р. солдатам

польових піхотних полків одяг виготовляли з різноманітних матеріалів. Колір також не регламентувався. Так, панчохи Петра I, що входять до «полтавського» комплекту, зелені³³.

Головним різновидом взуття піхоти у петрівську епоху слугували черевики. З міцної грубої шкіри-пушки, черевики були на доволі товстій шкіряній підошві та середньому за висотою підборі. Тупоносі, вони майже закривали щиколотку, застібки були попереду, зверху шкіряного язичка. У грудні 1711 р. Петро I волів «заготовленні для солдат к башмакам пряжки не посылатъ в армию; ибо... ныне везде в других Государствах вместо пряжек употребляют ремешки»³⁴. Офіцерські черевики за конструкцією не відрізнялися від солдатських. Однак, на черевиках «воскової персони Петра I» пряжки сталеві. Офіцери часто носили черевики разом з крагами або штиблетами. Зовні вони були схожі на ботфорти, але вироблялися з м'якої шкіри та мали на зовнішньому боці халяви розріз, із застіркою на гудзиках або з вертикальної металевої планки та гачком. До низу халяви пришивався шкіряний козирок, що закривав пряжку черевика, та штрипка, яка охоплювала черевик знизу, гудзик або гачок з зовнішнього боку штиблети слугував застіркою.

З 1707 р. до комплекту взуття піхоти почали входити кіннотні чоботи-ботфорти. Вони виготовлялися з грубої шкіри, мали товсту пушкову підошву, більш-менш м'яку голівку та майже негнучі халяви, що закривалися широкими шкіряними раструбами. Для управління конем до чоботів за допомогою шкіряного клапана (нашпорника) та штрипки кріпилися залізні шпори, які спиралися на спеціально пришитий зап'ятник із зігнутої навіпіл шкіряної смужки. Для далеких походів у холодну пору року солдатам піхоти також видавалися чоботи. Вони відрізнялися від кавалерійських відсутністю заструбів та більш м'якою халявою. Строк служби пари солдатських чоботів або черевиків Регламентом 1720 р. визначався у півроку. Із закінченням терміну вони повинні були змінюватися.

У комплект форми входила й епанча³⁵ – різновид верхнього одягу першої чверті XVIII ст., яка мала два різновиди. Перший уявляв собою круглий плащ без рукавів завдовжки до середини ікри з широким коміром із застіркою біля шиї на гудзик або гачок. Епанча такого типу була регламентованим верхнім одягом ниж-

чих чинів російської армії протягом усього XVIII ст. Тільки на початку XIX ст. Павло I замінив її шинеллю. Вже сучасники Петра звертали увагу на незручність цього виду одягу для строевиків. Солдатські епанчи Преображенського та Семеновського полків були темно-зелені та темно-волошкові відповідно. Ця різниця з 1711 р. зберігалася й після того, як у 1720 р. семеновці змінили колір мундиру, про що мається свідоцтво Ф.-В. Берхгольца.³⁶

Другий різновид епанчи, що був схожий на європейський редингот, мав рукава з широкими обшлагами, подвійний комір, застібку на гудзиках, які пришивали від краю верхнього коміра до середини стегна. Ззаду був необхідний для їзди верхи розріз. Очевидно цей вид одягу призначався для офіцерів.

Шведська піхота.

Обмундирування шведської піхоти періоду Північної війни було досить уніфікованим. Ще за Карла XI (1687-1696 рр.) у піхотних полках був впроваджений єдиний зразок синього сукняного каптану, який став характерним зовнішнім атрибутом шведської армії періоду Північної війни. О.С.Пушкін у поемі «Полтава» не випадково писав про «сині лави войовничих дружин» Карла XII.

Каптан був однобортним, мав невеликий комір та розрізні обшлага на рукавах. Поли звичайно підкочували підкладкою вверх та пристьобували за кути. По боках, нижче талії, було дві кишені.

Клапани кишень мали характерну для шведської армії форму із 7-а гудзиками. На плечах кріпили погони кольору кафтану, з випушкою «прибірною» кольору.

Гудзиками у піхоті були олов'яні. Загальноєвропейській крій каптана з початку Північної війни потерпів деякі зміни. У 1706 – 1707 рр. він став приталеним, по борту нижче пояса гудзика вже не пришивали.

Прибірний колір (тобто колір підкладки, обшлагів, обшивки каптана та випушки на погонах) у більшості шведських полків був жовтий. З 12 полків, що входили до складу армії Карла XII під час Полтавської битви, тільки у трьох прибірний колір був інший: у Вестернботтенському полку – білий, у Нерке – Вершландському та Йончопинському полках – червоний.

Піхотинці носили краватки з бантом, характерна ознака форми кінця XVII – початку XVIII ст. У більшості полків краватки були білого полотна (трипу), але у Йончопинському полку вони мали червоний колір, у Вестерботтенському – поряд з білою краваткою зустрічалася біла з блакитними продовжними смугами й чорним бантом. У Дальському полку біла краватка мала бант з двох синіх та однієї жовтої смуги. В усіх полках як варіанти були також темно-сині або чорні краватки.

Головним убором шведської піхоти була стандартна трьохвуголка з чорного волоку, як варіанти зустрічаються шерстяні, або з пуху. По боках загнутих верх полів йшла біла шерстяна облямівка (галун), а на тулії з лівого боку був пришитий ґудзик, як застібка для полів. Поряд з капелюхом – трьохвуголкою широко розповсюдженим у шведській піхоті був особливий капелюх – «карпус». Карпуси мали різноманітну форму, частіше над усе використовували сукняні з синьою тулією та жовтою опушкою. Опушка уявляла собою поле, яке було пришито знизу до тулії та підкочувалося вгору, по боках воно мало розрізи. На круглій тулії карпуса зверху іноді нашивали ґудзики. У Вестерботтенському полку опушка карпусів була білою, у Нерке-Вермландському – зустрічався чорний карпус з червоною опушкою та чорним налобником, що був обшитий по боках білим галуном, а у Вестманландському – карпуси з синьою тулією, блакитною опушкою та жовтою підкладкою (з внутрішнього боку опушки).

Армійські гренадери носили ту ж форму, що і мушкетери, а гвардійські, очевидно, мали на каптанах жовті нагрудні лацкани з 9 ґудзиками на кожному. Відмінністю одностроїв цього різновиду піхоти були особливі гостроверхі гренадерські капелюхи. Найбільш розповсюдженою була «гренадера» з сукна у вигляді єпископської митри з жовтою гарусною китицею зверху. Зпереду на шапці кріпили мідний або золочений налобник, прикрашений зображеннями королівського вензеля, палаючих гранат, арматури та різноманітних гербів; позаду на тулії була мідна бляха із зображенням палаючих гранат.

Музики носили сині каптани такого ж крою, що і рядові піхотинці, але поли його не підкочували. Шви, борти та кишенькові

клапани у музики, як правило, прикрашали довгим білим галуном, така ж розшивка йшла по рукавах. Барабани мали облямівку, яка сполучала синій або блакитний та полковий прибірний кольори.

Капрали шведської піхоти були озброєні та обмундировані як рядові піхотинці, але на капелюхах поверх білої облямівки у них нашитий вузький золотий галун.

Унтер-офіцери мали подібні однострої, однак у них були деякі відмінності: комір та обшлага каптана одного з ним кольору (тобто сині), сині панталони, блакитні підкладка, облямівка петель каптана та панчохи, а також срібний галун на капелюсі, ґудзики посріблені. У Лейб-гвардійському полку унтер-офіцери мали срібну галунну облямівку не тільки на капелюсі, але й на каптані: по коміру, обшлагах, на кишенькових клапанах та швах, а також вздовж борту. Підкладку каптана у гвардійських унтер-офіцерів робили з особливої блакитної вузликової тканини. Спанча у них мала таку ж само підкладку, а також срібний галун вздовж краю синього коміра.

Офіцери шведської лейб-гвардії носили стандартні сині каптани та камзоли, розшиті золотими галунами так само, як і у гвардійських унтер-офіцерів. ґудзики були визолочені. Золотий галун нашивали на капелюсі, який міг бути прикрашений білим плюмажем. Облямівка петель у офіцерів була золотою, у той час як унтер-офіцери мали блакитну. Рукавички офіцерів обшивали з боків заструбів золотим галуном з торочкою. Офіцерські краватки виробляли з тонкого білого полотна, навіть з мереживом. Ремінь мав визолочену пряжку та золоту випушку по боках. Плащ гвардійського офіцера мав блакитну підкладку та визолочені застібки, синій комір, борти та задній розріз обшиті золотим галуном.

Форма армійських офіцерів була дещо скромнішою: золотий галун у них нашивали тільки на капелюх, інші деталі залишались без змін. Штаб-офіцери, а також генерали часто замість звичайного мундирного каптана носили синій модний «французький» каптан-жюстокор (*just au corps*), розшитий золотим галуном. Окрім того, вони, як правило, ходили у довгих завитих париках, так званих алонжевих (від французького «*a longe*» – «довгий»), у той час як інші чини шведської армії париків не носили.

Офіцерські чини відрізнялися за горжетками – спеціальними

нагрудними металевими знаками, які носили на шиї на блакитній стрічці. Ці знаки були прикрашені зображенням королівського вензеля Карла XII, а у штаб-офіцерів, окрім того, ще лавровими гілками. Існував ще один варіант розрізняння офіцерських чинів за знаками. У 1717 р. у всіх офіцерів поле горжетки було визолочене, а зображення на них розрізнялося за матеріалом в залежності від чину. У полковника зображення (вензель та гілки) були визолочені, у підполковника та у майора – з блакитної фініфті, у капітана та капітан-лейтенанта – такі самі (але без гілок), а у лейтенанта – літери вензеля з фініфті, корона визолочена, у прапорщика – весь вензель визолочений.

Можливо, що зустрічалися й інші варіанти розрізняння чинів за знаками. Так, штаб-офіцери могли мати срібні знаки з визолоченою опайкою, замість гілок на них була зображена арматура тощо.

Під Полтавою, як відомо, у складі піхотних полків головної армії Карла XII були солдати й офіцери з частин корпусу Левенгаупта, зараховані до цих полків у жовтні 1708 р. Серед них тільки вояки Хельсінського (шведського) полку – індельти (загальнозобов'язані військовослужбовці шведської національності) мали звичайну, синю з жовтим уніформу. Інші належали до Абоського, Бьєрнеборзького, Нюландського та Естерботтенського (фінського) полків; шведських третьочергових (запасних) полків Левенгаута (молодшого), Банера та Сталя, фінського третьочергового полку Врангеля, а також до ліфляндських частин: до полку графа Делагарді та батальйону Остен-Сакена. Усі вище означені частини замість синіх каптанів мали сірі, з нефарбованого сермяжного сукна камзоли, панталони та панчохи у цих частинах виготовлялися з лосини, оленячої чи козячої шкіри, гудзики олов'яні. У більшості балтійських та тимчасових на вербованих (допоміжних) шведських полків краватки були з чорного трику. Капелюхи взагалі могли не мати облямівки білого кольору по боках. Під Полтавою наявність солдатів визначених частин у лавах старих, відбірних полків вирізнялось кольором одностроїв. Це порушувало загальну характерну кольорову гаму головної армії Карла XII поєднання синього та жовтого кольорів.

Кожна рота (rote) у полках шведської піхоти мала свій прапор.

Прапор лейб-роти (одна з перших трьох рот полку) мав назву лейб-прапора (livfapan). Це було біле прямокутне полотнище у центрі якого зображений вишитий золотом великий державний герб Швеції, а у лівому верхньому або по усіх кутах розміщувалось маленьке зображення герба того лена (території), де комплектувався полк. Прапори інших рот мали полотнище відповідного кольору. У центрі розміщувався великий герб лена. Так, ротний прапор Сьодермарланського полку мав жовте полотнище, у центрі якого у зеленому лавровому венку був зображений чорний грифон, у Дальського полку полотнище ротного прапора було синім, у його центрі зображено дві золоті схрещені стріли під короною, а навколо них срібний лавровий вінок; полотнище ротного прапора Упландського полку мало на червоному полі зображення золотої «держави» у золотому лавровому вінку тощо. У Лейб-гвардійському полку усі ротні прапори були білі, на прапори лейб-роти зображувався золотом державний герб Швеції. На решті прапорів – королівський вензель Карла XII. Розмір прапорів у всіх підрозділах піхоти був стандартним: 170 см. заввишки та 212 см. завдовжки.

Реконструкція за названими письмовими та іконографічними джерелами одностроїв російських та шведських військ має не тільки наукове, але й практичне значення. Вона дозволяє надати достеменно вірний матеріал для відтворення вигляду військ при кінозйомці, в живописі тощо.

¹ Желябудский И. А. Записки с 1682 по 2 июня 1709. – СПб., 1840. – С. 168.

² Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Т. 4. № 1887.

³ Письма и бумаги Императора Петра Великого. (далі – ПБПВ) – СПб., 1889. – Т. 2. – С. 444-446.

⁴ Путешествия Корнелия де Бруина через Московию // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – [Б. м.], 1872. – С. 102-103.

⁵ ПБПВ. – Т. 2. – № 586. – С. 248.

- 6 Там само. – Т.4. – С.1811-1813.
 7 Там само. – С. 432.
 8 Таку назву отримали офіцери та рядові зв'язку з введенням стрілецької зброї – фузеї. Див. Военная символика// Военно-исторический журнал. – М., 2001. – №2. – Февр. – С. 97.
 9 Карцов В. История Лейб-Гвардии Семеновского полка. 1683-1854. – СПб., 1852. – Т.1. Приложения. – С.36-37.
 10 Архив Военно-исторического музея артиллерии, инженерных войск и войск связи в Санкт-Петербурге (далее – архив ВИМАИВ и ВЗ). – Ф.2. – Оп.2. – Д.113. – Л.50.
 11 Материалы для истории русского флота. (далі – МИРФ) – СПб., 1875. – Т.5. – С.780.
 12 Там само.
 13 МИРФ. – Ч.7. – С. 661.
 14 ПСЗРИ. – Т.43. – № 5836. П.2. – С.120.
 15 Див. Карцов В. Вказ. праця – С. 36-37.
 16 Гизен Ж. Журнал государя Петра I с 1695 по 1709. Ч.1-3 //Собрание разных записок и сочинений, служащих к доставлению полного сведения о жизни и деятельности Государя Императора Петра Великого. Изданное трудами и иждивением Федора Туманского. СПб., 1781. – Ч. 3. – С.370.
 17 ПБПВ. – Т. 5. – С. 587.
 18 200-летие Кабинета Его Императорского Величества. 1704-1904. – СПб., 1911. – С.198.
 19 Бобровский Г. – Т.2. Dodatki. – С.18.
 20 ПБПВ. – СПб., 1900. – Т. 3. – С. 455.
 21 ПБПВ. – СПб., 1900. – Т. 4 – С.1811.
 22 Дневник камер-юнкера Ф.-В. Берхгольца. 1721-1725. – М., 1902. – Ч.1, 2. – С. 31-32.
 23 Голиков И.И. Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя Росии... Изд. 2-е. – М., 1837. – Т.3. – С.289.
 24 Архив ВИМАИВ. – Ф.2. – Оп. 1. – Д.37. – Л. 704-705.
 25 Доклады и приговоры Сената. – СПб, 1880. – Т.I. – С.423. – № 582.
 26 Рукописный отдел Российской Государственной библиотеки. – Ф.313. – Д. 24. (Письма Меншикова с 1704 по 1713 гг.) – Л.34, об.; Щукинский сб. – М., 1905.– Вып.4. – С.403.

- 27 Голиков И.И. Вказ. праця. – С. 289.
 28 Вольнский Н.П. Постепенное развитие русской регулярной конницы в эпоху Великого Петра с самым подробным описанием участия ее в Великой Северной войне. (1698-1706). – СПб., 1912. – Кн.3. – Вып. 1. – С.415-416, – Кн.4 Примітки. – С.546-547.
 29 Архив князя Ф.А. Куракина. – С. 117-118.
 30 История кавалергардов. – СПб., 1851. – Примітки – С.10.
 31 Сборник Русского Исторического общества. – СПб., 1871. – Т. 6. – С. 391.
 32 Рукописный отдел Российской государственной библиотеки. – ф. 313 (Федорова). – Д. 24 (Письма Меншикова с 1704 по 1713 гг.) – Л.34, об.; Щукинский сб. – М., 1905.– Вып.4. – С.403.
 33 Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – СПб., 1899. – Т.2. – С.21-22.
 34 200-летие Кабинета... – С. 185.
 35 Военная одежда русской армии. – М.: Воениздат, 1994.

Марія Стрілець

КОЛЕКЦІЯ ЗБРОЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Серед унікальних пам'яток, цікавих своєю глибинною сутністю економічних, соціальних і політичних процесів, особливе місце займають взірці зброярства з найдавніших часів до недавнього минулого. Ця група історичних пам'яток є носієм глибокої інформації, одним з джерел пізнання військової історії та поступу технічної думки в усьому її багатстві та розмаїтті. Зразки зброї показують, як з примітивних засобів озброєння, якими користувались наші предки, еволюційно, розвинулась зброя наступних епох. Розвиток всіх видів зброї відбувався в постійній конкуренції між собою та мав специфічні особливості на кожному з етапів історичного

поступу. Виникнувши від загальних коренів примітивної кам'яної мисливської зброї, вона стає доцільною в усі часи з точки зору боротьби з озброєним противником. Зміна тих чи інших видів озброєння справляла вирішальний вплив на вдосконалення тактики ведення воєнних дій.

У Національному музеї історії України (НМІУ), серед багатьох пам'яток матеріальної культури, зброї належить чільне місце в унаочненні (ілюструванні) подій політичної історії, військового побуту та засад будівництва збройних сил.

Формування цієї збірки започатковане одночасно з виникненням музею. Її основою стала збиральницька діяльність відомих колекціонерів-меценатів Б.Ханенка, А.Левковича, П.Потоцького, В.Тарновського та активна робота працівників музею по комплектуванню фонду. Аналіз якісного та кількісного складу збірки, проведений за обліковими документами надходжень до музею в 20-30-х рр. ХХ ст., свідчить про те, що це була одна з найбільш представницьких збірок в Східній Європі – біля 5-ти тисяч одиниць зберігання. У роки Другої світової війни збірка зазнала непоправних втрат, оскільки збереглася тільки незначна її частина, евакуйована до Уфи, решта загинула¹.

Незначна частина збройної колекції, до 200 одиниць, була виявлена серед музейних предметів, зокрема археологічних, повернутих із Німеччини по війні².

У післявоєнний період збірку поповнили за рахунок виставок військових трофеїв, передачі окремих зразків вогнепальної зброї та спорядження з інтендантських складів відповідних підрозділів збройних сил³. Частково окремі зразки закуповувались в комісійних магазинах та у приватних осіб. Передавали їх з інших музеїв, зокрема тих, які зазнали менших воєнних втрат. Значна частина стрілецької зброї надійшла в персональних комплексах відомих воєначальників та керівників партизанського руху періоду Другої світової війни: С.Ковпака, Ф.Федорова, О.Сабурова, В.Вершигори, Д.Коротченка, М.Кирпоноса⁴ та ін. Проте, у 60-70-х рр. усталена колекційна збірка зброї була дуже розпорошена внаслідок тодішньої політики музейного будівництва: відкриття кількох музеїв, а саме Переяслав – Хмельницького історичного, Музею Великої Ві-

тчизняної війни 1941-1945 р.р. та ін., спричинило передачу значної частини рідкісних зразків зброї, що значно послабило якісний склад колекції.

Сьогоднішній варіант колекційної збірки зброї, незважаючи на вилучення кращих зразків та розпорошення її еволюційних рядів, є досить виразним та налічує біля 2,5 тисяч одиниць зберігання.⁵ Об'єктивний аналіз кількісного та якісного складу дає можливість стверджувати, вона є однією з найбільших в Україні після колекції Львівського історичного музею.

Найчисленнішою в зібранні є холодна зброя в її історичному розвитку. Окремі її екземпляри ілюструють розвиток зброярського виробництва в часи первісного суспільства, Скіфії, античних міст-колоній Причорномор'я: це кам'яні, бронзові та залізні сокири, списи, стріли, ножі. Значним кількісним різноманіттям представлена зброя княжої доби. Поряд з традиційним зразками озброєння цього періоду – бойовими сокирами, списами, мечами, широко використовувались різновиди ударної зброї: палиці, келепи, булави, кістені. Найвизначніша роль в цей час належала мечу, як найбільш ефективному виду наступальної зброї, використовуваному як кіннотою, так і піхотою. В процесі розвитку, в залежності від оборонного спорядження, від прийомів ведення бою, форма мечів змінювалась. В колекції музею зберігаються найпоширеніші типи мечів в X-XV ст.: поясні, півтораручні, дворучні. Серед них один чи не найвідоміший в світі екземпляр з написом «коваль Людота»⁶, датований 1000-1050 р., знайдений в 1890р. біля с. Фощевата Полтавської губ. Дворучними мечами озброювались окремі загоны піхоти, оскільки для його використання при обороні фортець, супроводі воєначальників потрібна була надзвичайна сила та вправність. Важкий дворучний меч, як правило, потребував вмілого володіння ним, цьому сприяли допоміжні елементи ефеса: на гарді були додаткові кільця не тільки для захисту руки, а й для того, щоб захопити зброю противника під час зустрічного руху. До мечів відноситься і такий різновид холодної зброї, як кончар – рідкісний в сучасних колекціях варіант клинкової зброї. Цей меч був призначений для колючих ударів та застосовувався проти противника, захищеного кільчатими обладунками. Кончари

належали до шляхетної зброї тому, що були коштовно прикрашені. Близьким до меча типом став палаш – зручний тип зброї для кінноти: клинок палаша широкий, однолезий, з обухом та похилим руків'ям.

З XV-го ст. в Україні та в інших країнах, де велася постійна боротьба проти кінноти турок і татар, широкого поширення набуває шабля. Вона стає головним видом зброї. Шабля – один з найдосконаліших видів холодної зброї, відомих на Русі ще з X-го ст. В наступні століття вона стає домінуючою серед інших видів холодної зброї, оскільки мала значні переваги перед ними внаслідок вигнутої форми клинка: вигин шабельного клинка дозволяв звести кут удару до мінімуму і підсилити його за рахунок швидкості руху. Наявні в колекції кілька сотень шабель, як східного так і європейського походження, відрізняються між собою формами клинка, будовою ефесів, зовнішнім художнім оздобленням за допомогою найскладніших технік декорування: таушуванням, карбуванням, золочінням, доповнених виробним камінням. Серед цієї групи холодної зброї зберігається кілька нагородних та жалуваних шабель XVIII-го ст. – своєрідних зразків державних нагород Російської імперії для іррегулярної кінноти, яка складалась, в основному, з козацтва⁷. Кожен з таких клинків має супроводжувальний дарчий напис золотом або сріблом, виготовлений в техніці таушування.

Особливий інтерес становлять ятагани XVII – XVIII ст. Найхарактернішою їх рисою є хвилясто-стрімкий вигин клинка та роздвоєна форма руків'я. Вони яскраво прикрашені рельєфними срібними накладними платівками з позолотою, емаллю та черню з кораловими вставками. Поряд з шаблями, як в піхоті, так і в кінноті застосовувались шпаги – колюча зброя з прямим двогострим клинком.

В другій половині XIX-го ст. шабля поступово витісняється шашкою, як більш зручною зброєю, здатною наносити рублячі та ріжучі удари. Шашки мають менший вигин клинка, в них відсутня гарда. Носили шашку гострим боком клинка догори, що надавало можливість одним рухом вийняти її з піхов. В колекції музею зберігаються кавказькі шашки, які походять з найвідоміших центрів

їх виробництва: Кубачі, Кази-Кумуха, Амузги, Владикавказу⁸. В цих зразках втілено віковий досвід східних зброярів, збагачений ремісничими традиціями народів Кавказу. Вони прикрашені багатим за технічним виконанням орнаментом. Найпоширенішим матеріалом оздоблення рукояток та піхов кавказької зброї були срібло, кістка, ріг.

Клинкова зброя вирізняється якістю матеріалу: клинки шабель, ножів, ятаганів, шашок виготовлялись з високоякісної сталі або сталі особливого гартування – булату.

Проміжна ланка між холодною та вогнепальною в музейній збірці представлена метальною зброєю – луками з стрілами та арбалетами. Лук був на озброєнні піхоти і тривалий час мав значні переваги над вогнепальною зброєю за швидкістю стрільби та якістю влучання: за мінімальний проміжок часу лучник міг провести кілька прицільних пострілів, до того ж, стріла могла бути використана кілька разів. В колекції музею зберігається рідкісний екземпляр т.зв складного лука, виготовленого за складною технологією добору та складання спеціально оброблених пластин дерева, рогу та кістки, склеєних риб'ячим клеєм та покритих зверху шкірою. Тятиву такого лука виготовлялась з жил великої рогатої худоби⁹. В період середньовіччя розповсюджується механічний лук – арбалет або самостріл. Для свого часу він був потужною та ефективною зброєю. Постріл з арбалета здійснювався стрілами-болтами шести-восьмигранної форми за допомогою раніше накопиченої механічної енергії. Арбалет мав сталю дугу та станок, в яких закріплювався механізм для утримання натягнутої тятиви та відпускання її в разі необхідності. Натягування арбалетної тятиви здійснювалось за допомогою спеціального пристрою – коловорота. Зразки арбалетів з музейної колекції привертають увагу не тільки унікальною технічною досконалістю для свого часу, а й неперевершеним художнім оздобленням та зображенням сцен полювання та тлі пейзажів, викладених тональною кісткою, рогом та перламутром¹⁰.

Окрему групу холодної зброї становить зброя на древках, найширше представлена списами. В музеї зберігається чимало накопичених списів від крем'яних до сталевих пік, які використовувалися

лись до часу Першої світової війни. Вони різняться за формою, розмірами, наявністю додаткових пристосувань для збільшення проникаючої сили. Тут зберігається кілька десятків мисливських списів африканського та азіатського походження. Вони мають різну форму: гранчасту, плоску, листовидно-ребристу, спрямовану на ширше враження об'єкта полювання. Зброєю на довгих древках піхота врівноважувала свої свої бойові дії в боротьбі з кавалерією. Найбільш поширеним видом такої зброї була алебарда, в якій конструктивно було поєднано бойову сокиру, спис, гак, яким стягували з коня вершника. До холодної зброї на древках належать моргенштерни – дерев'яні кулі, оббиті кованим залізом з масивними шипами та доповнені списом. Близькі за призначенням до моргенштернів були бойові ціпи, які ефективно використовувались проти кінноти. До ударної зброї на древках належать булави, перначі, келепи (чекани), які пізніше, в період становлення української державності, еволюціонізували в її символи влади – клейноди. Так, у запорізьких козаків булава була символом влади гетьмана, пернач – символом влади полковника. В музейній колекції зброї зберігаються кілька гетьманських булав та полковницьких перначів, які розглядаються як і унікальні взірці українського зброярського та золотарського мистецтва: вони багато прикрашені позолоченим сріблом, поєднаним з виробним камінням, з застосуванням складних технік художнього декорування. До клейнодів належить і одна з найважливіших військових регалій козацького війська – бунчук. В музеї зберігається унікальний зразок бунчука XVII ст., неповторний як за технікою виконання, так і за своєю значущістю політичного символу української державності названого періоду¹¹.

В період середньовіччя ніж був неодмінним компонентом озброєння і спорядження кожного воїна, оскільки мав не тільки військове, а й побутове призначення: міг бути поясом, підсайдашним, захальним. Цьому сприяли найголовніші вимоги до нього: компактність, міцність і зручність зберігання. Ножі використовувались не тільки у війську, але й були на озброєнні цивільного населення. Різноманітні за формами, розмірами, прикрасами, ножі входять до музейної колекції.

Зброя неможливих верств (коси, ножі, вила, сокири, ціпи) мала

подвійне призначення: вона використовувалась під час народних виступів проти соціального гніту, для самооборони та в побуті: на полюванні, під час сільськогосподарських робіт.

Вогнепальна зброя в музейній колекції репрезентована різноманітним зразками від найпростіших її видів, так званих кулеврин, до новітніх систем. Поява ранніх зразків вогнепальної зброї була пов'язана з винайденням димного пороху – металюного засобу, який здійснив переворот в прискоренні еволюційних процесів вогнепальної зброї та значно розширив її види. В збірці зброї зберігається кілька десятків порохівниць – своєрідних компактних ємкостей для зберігання пороху необхідної кондиції: їх наявність невіддільна від використання ручної вогнепальної зброї. Такими ж необхідними для ладування ручної вогнепальної зброї були різного роду пристосування для відливання куль в польових умовах – кулелійки, спеціальні форми для цього. Так, серед першочергових допоміжних предметів для підготовки пострілу, в музейній збірці виокремлюється надзвичайно рідкісна річ – форма для відливання куль 1719 р. Неробоча частина цього предмета позначена заклично-патріотичним написом: «А нѣтъ хлопцы славны запорожцы пѣли отльвайтѣ невирныхъ ѳывайтѣ свою родыну и вирѣ обороняйтѣ»¹².

Перші зразки такої зброї були примітивними: це залізні ковані трубки з глухою казною і запалювальним отвором. Заряджалися вони з дула і стріляли кам'яними, або залізними чи чавунними ядрами. Низька ефективність ранніх зразків вогнепальної зброї була зумовлена відсутністю механічних запалювальних механізмів. Перші її взірці з'явилися одночасно з артилерією, оскільки конструктивно майже були однаковими. Згодом вага і калібр ручної вогнепальної зброї поступово зменшувались та набували форм, близьких до сучасних. Наступні удосконалення зробили ручну вогнепальну зброю більш зручною для використання. Затравочний отвір був перенесений з верхньої частини на бокові, до ствола прилаштована так звана «полиця» з незначним заглибленням, яке перед пострілом заповнювалось затравочним порохом. Тепер для пострілу необхідним був дотик запаленого гнота чи іскри.

Технічні зрушення в розвитку вогнепальної зброї спричинили радикальні зміни в тактиці та озброєнні різних родів військ, струк-

турі збройних сил. В музейній колекції зберігаються екземпляри, які чітко демонструють перебіг еволюції запалювальних механізмів XVI – XVIII ст. та дають можливість для правильного датування пам'яток зброярського виробництва: тільки на них можна впевнено класифікувати і на цій основі науково відтворити основні фази історичного розвитку вогнепальної зброї.

Протягом XV – XVIII ст. з'являються три найголовніші типи замка: гнотовий, ударно-колісцевий та ударно-кремінний, які постійно змінювались; набувши технічно досконалішої конструкції, витіснили один одного. Та найдовше використовувався ударно-кремінний замок, аж до середини XIX ст., в більш досконалішій його конструкції, т.зв. французький батареїний, частина деталей якого була змонтована всередині, а кришка зонішньої полиці з'єднана з огнивом. Тривалий час використання ударно-кремінного замка зумовило значну кількість їх різновидів: відомі замки голландського, іспанського, середземноморського та французького типів та їх варіанти. Між собою замки цих типів відрізнялись розмірами, способом монтування, технологією, зручністю та вартістю, проте найголовніша їх відмінність була в бойових якостях. В колекції музею представлені зразки рушниць, бандолетів-карабінів, пістолетів з названими типами замків, виготовлені в країнах Західної Європи, Сходу, Кавказу, Росії.

Технічні нововведення в системах запалювальних механізмів давали можливість першочергового заступання їх в виготовленні мисливських зразків зброї. Розкішним оздобленням виділяються мисливські рушниці, пістолети, тесаки. Серед них є окремі взірці відомих майстрів зброї Німеччини, Чехії, Англії, Бельгії, Росії. Шедеврами колекції зброї є мисливські зразки рушниць з вишуканим декором, з застосуванням складних технічних прийомів художньої обробки відомих збройних майстерень Г.Пермякова, Ф.Вишневського, Ле Паж. Вони мають гармонійне поєднання нових конструкцій, сучасного і класичного дизайну та високої загальної якості готового виробу.

З середини XIX ст. вогнепальна зброя зазнала докорінних змін та удосконалень: ударно-кремінний замок заступив капсульний, який покращив влучність та дальність стрільби.

В процесі розвитку вогнепальної зброї її творці постійно прагнули до підвищення поражаючої сили. Для цього збільшувалась початкова швидкість та енергія кулі за рахунок посилення порохових зарядів. Проте оптимальне поєднання потужності зброї з необхідною дальністю і точністю пострілу було досягнуто шляхом зменшення калібру. Ця обставина була визначальною в швидкому еволюціонуванні вогнепальної зброї та появи різноманітних її систем. Важливішим чинником цих перетворень стала динамічна еволюція способів займання заряду та прийняття на озброєння армій та флотів нарізної казнозарядної зброї, яка підвищила дальність і влучність стрільби, а після заміни замків затворами і прийняття унітарного патрона збільшила її швидкість. З'явилася магазинна стрілецька зброя – гвинтівки і карабіни, які в модернізованому вигляді використовуються й досі. Системи новітніх зразків зброї, зафондованих в музейній збірці, нерозривно пов'язані з іменами її творців: Кольта, Сміт-Вессона, Нагана, Бердана, Гра, Верндля, Манліхера, Вінчестера, Маузера, Мосіна та ін.¹³

В кінці XIX-го, на поч. XX ст. з'явилися дослідні зразки, заряджання яких відбувалось автоматично, без участі людини. До числа перших зразків ручної автоматичної зброї, що зберігається в музеї, належать відомі всьому світові системи Маузер зразка 1896р., Борхарт-Люгер, знаний як «парабеллум», зразка 1908р., Кольта зразка 1911р., Браунінга зразка 1912р, автоматичні гвинтівки В.Федорова, модифікації кулемета Максим.

З здобуттям Україною незалежності з'явилась новітня зброя, сконструйована українськими конструкторами: в колекцію надійшов перший її зразок – кортик Військово-морського флоту, введений 1992р.¹⁴ На часі надходження до фондів модифікацій системи «Форт», «Хортиця» та ін.

Кожен з видів зброї, що зберігається в музейній колекції, пройшов свій шлях історичного розвитку, видозмінюючись в зв'язку з розвитком економічних умов та технічної бази його виготовлення, тактики ведення бою, розвитку бойового спорядження. Всі ці та інші взірці необхідно глибоко вивчати в контексті історичних подій як невід'ємну частину загальнолюдського прогресу.

¹ Національний музей історії України (далі НМІУ): «Інвентарна книга реєвакуйованих експонатів Центрального історичного музею», «Зброя», за 1946р. – Т. 1, 2

² НМІУ: «Акти на експонати Київського історичного музею, повернуті з Німеччини». – 1948р.

³ НМІУ: «Акт прийому N 1343, 1347, 2402» та Накладні-наряди інтендантського складу Київського військового округу. N 212/413, СБ-507 за 1957р., 3/1154 за 1976р.

⁴ НМІУ: «Акти прийому N 2357, 2360, 2380».

⁵ НМІУ: «Книги наукового інвентаря фонду Зброя та спорядження». за 1946-2000рр. – Т.1-4

⁶ НМІУ «Книга наукового інвентаря обліку археологічних пам'яток східних слов'ян» В – 2714

⁷ НМІУ: «Книга наукового інвентаря фонду Зброя та спорядження». – Інв. № 3-41, 3-42, 3-49 – Т.1.

⁸ Аствацатурян Э.Г. История оружейного и серебряного дела на Кавказе в XIX – нач XX вв. Дагестан и Закавказье. – М., 1977-78. – Ч.1-2; Аствацатурян Э.Г. Указатель клейм и имен кавказских мастеров оружейного и серебряного дела XIX – нач XX вв. – М., 1982.

⁹ НМІУ: «Книга наукового інвентаря фонду Зброя та спорядження». – Інв. № 3-1497. – Т.3.

¹⁰ Документ НМІУ: «Книга наукового інвентаря фонду Зброя та спорядження». – Інв. N 3-75, 3-78, 3-81. – Т.1.

¹¹ НМІУ: «Книга наукового інвентаря фонду Зброя та спорядження». – Інв. № 3-1593. – Т.3.

¹² НМІУ: «Книга наукового інвентаря фонду Зброя та спорядження». – Інв. N 3-1594. – Т.3.

¹³ Федоров В. Эволюция стрелкового оружия – М., 1937, 1938. – Т.1, 2.

¹⁴ НМІУ: «Книга наукового інвентаря фонду Зброя та спорядження». – Інв. N 3-1712. – Т.4.

ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ: БІОГРАФІСТИКА

Микола Котляр

ОЛЕНА ЧЕСЛАВІВНА СКРЖИНСЬКА: ЛЮДИНА І ВЧЕНИЙ

У будь-якому суспільстві завжди бувають люди, котрих Бог нагородив великим талантом, і вони служать йому протягом всього свого життя, не відступаючи від свого покликання, хоч би які тяжкі випробування не випадали на їхню долю. Таких особистостей було немало серед російських учених, що народились на межі XIX і XX ст. Громадянська і дві світові війни, страшний вихор Жовтневої революції, табори й заслання, переслідування за погляди, що не співпадали з офіційно визнаними, і навіть за соціальне походження – все це вони витримали з честю, не відмовляючись від засвоєних з юності високих істин. Думається, що Олена Чеславівна Скржинська посідає в ряду таких учених своє особливе і гідне місце. Не дивлячись на низку трагічних подій в її особистому і науковому житті, вона на схилі літ вважала прожиті роки все ж такими, що вдались, бо їй щастило постійно займатися своєю улюбленою справою – дослідженнями середньовічної візантійської, західноєвропейської й руської (російської) історії та культури.

Видатний спеціаліст з історії середньовічних Візантії, Італії й Давньої Русі Олена Чеславівна Скржинська пройшла довгий і славний шлях у житті й науці. Протягом більш, ніж півстоліття з часу виходу в світ в Італії її корпусу латинських написів генуезьких колоній у Криму (1928 р.), що здобули заслужене визнання фахівців у країні й за рубежом, вона перебувала в першому ряду видних медієвістів світу аж до своєї кончини, що застала її за письмовим столом.

Олена Чеславівна народилась 24 квітня 1897 р. у дворянській родині у Петербурзі. Вона дуже любила своє рідне місто, прожила в ньому все життя і померла 2 квітня 1981 р. Батько Чеслав

Кипианович Скржинський був інженером Путилівського заводу, одним з піонерів електротехніки в Росії, мати – Олена Володимирівна Головіна-Скржинська належала до числа перших в Росії жінок-лікарів, обравши важку спеціальність невропатолога.

Сама Олена Чеславівна одержала фундаментальну освіту. Оскільки в жіночих гімназіях, в яких вона вчилась (Коломенській і Шаффе), не викладали класичних мов, вона вивчила їх під час проходження університетського курсу, а пізніше удосконалила свої знання в цій галузі настільки, що змогла стати найбільшим знавцем середньовічних латини і грецької, без знання яких не можна було уявити собі справжнього медієвіста ні в дореволюційній Росії, ні в нашій країні в 20-і – 30-і роки. Ще в гімназії історія стала улюбленим предметом Олени Чеславівни, коли вона писала твори «Объединение Италии» та «Бернард Клервосский и средневековая мистика». Тому на Вищі жіночі (Бестужевські) курси вони прийшла вже з чітко визначеними інтересами. Вона потрапила в середовище захоплених студенток і блискучих викладачів, більшість з яких одночасно проводили заняття в Петербурзькому університеті.

Декан історичного факультету курсів Іван Михайлович Гревс, видатний вчений-медієвіст і чудовий викладач, став одним з перших вчителів Олени Чеславівни. Через багато років, незабаром після його кончини, саме вона написала його велику біографію, вміщену в посмертно виданій книжці Гревса «Тацит» (1946 р.). Академік І.І.Толстой відгукнувся на цю статтю у листі до неї від 6 березня 1946 р. словами: «Чудово написано! Гарна, добре, дуже добре зроблена стаття! Вона й художня, і добра за тоном, і важлива як історичний документ: до неї ще не раз звертатимуться наші прийдешні історики російської освіти».

На Бестужевських курсах Олена Чеславівна відвідувала лекції і семінари видатних вчених: філософів М.О.Лосського і Л.П.Карсавіна, історика античності М.І.Ростовцева, мистецтвознавця Д.В.Айналова. Та головним Учителем, що залишився наставником і другом на все життя, була Ольга Антонівна Добіаш-Рождественська. Учениця І.М.Гревса, вона мала прекрасну репутацію джерелознавця, спеціаліста з середньовічної палеографії та

дипломатики. Вона була першою жінкою-істориком, що захистила докторську дисертацію (а тоді це було в багато разів важче, ніж тепер), і стала членом-кореспондентом Академії наук.

Після Жовтневої революції Бестужевські курси увійшли до складу Петроградського університету. Там Олена Чеславівна завершила дипломну працю, присвячену ранньосередньовічній хроніці абатства Монте-Кассіно. Після закінчення університету 1919 р. її прийняли до недавно утвореної Російської академії історії матеріальної культури. Організатором академії та її незмінним директором був великий історик, філолог і етнолог М.Я.Март. У секторі археології й ранньохристиянського і візантійського мистецтва, куди потрапила Олена Чеславівна, під керівництвом академіка О.О.Васильєва працювали академіки Ф.І.Шмідт і Ф.І.Успенський, а також М.В.Малицький, О.П.Смирнов, Н.В.Ізмайлова.

Першою і незмінною любов'ю Олени Чеславівни була Італія, де вона встигла побувати в ранній молодості, напередодні Жовтневої революції. Далі вона зрозуміла, що вже ніколи більше не побачить її. І почала свої дослідження Італії з невеликого її шматочка у нашій країні – генуезьких колоній в Криму. Вона вивчала історію колоній за їхніми статутами XIV-XV ст., знайомилась з генуезькими написами, що зберігались у Павловському палаці під Ленінградом, їздила на розкопки до Судака, досліджувала в Криму італійські середньовічні написи. А 1928 р. Олена Чеславівна видала в Генуї французькою мовою корпус латинських написів з генуезьких колоній Криму. До нього увійшло 55 ретельно вивчених написів, їх репродукції та фотографії пам'ятників, на яких вони знаходились¹. За цю працю вона стала членом-кореспондентом Лігурійського історичного товариства в Генуї, а також членом Таврійського товариства історії, археології та етнографії. Олена Чеславівна не встигла видати корпус генуезьких написів російською мовою у доповненому вигляді, який вона готувала багато років.

У 20-х роках, за порадою видатного візантиніста В.М.Бенешевича, Олена Чеславівна звернулась до історії Візантії. З часом вона стала видним візантиністом, зосередила свої дослідження на відносинах імперії та Давньої Русі. Протягом багатьох років Олена Чеславівна була діяльним членом редколегії «Візантійс-

кого временника», видання якого відновилось після Великої Вітчизняної війни завдяки енергії академіка Є.О.Космінського та його учениці З.В.Удальцової. Її перша праця візантійської тематики з'явилась 1935 р. в Римі. То був аналіз документа з сицилійського міста Мессіни. Вона на два століття виправила загальновизнану дату пам'ятки (датувавши її в межах останніх двох десятиріч XII ст.) і відтворила історичні обставини її появи².

Наукова діяльність Олени Чеславівни, що розпочалася так плідно і щасливо, була насильницьки перервана в 1930 р., коли в Академії історії матеріальної культури під керівництвом активних членів ВКП(б) проводилась «чистка» кадрів, її звільнили за дворянське походження і погляди, що не відповідали схваленим партією. У 30-і роки вона добувала скромні засоби до існування за допомогою досконалого знання іноземних мов: французької, німецької, англійської, італійської. Вона виконувала переклади чужих їй за тематикою статей в Інституті гідротехніки і в Інституті експериментальної медицини, але й звідти її звільняли через чуже пролетарській державі соціальне походження. Олена Чеславівна пішла було на... курси водіїв трамваю, але й туди її не прийняли через недосить добрий зір. У ці сумні роки її неодноразово викликали до НКВС, розпитували про колег по роботі, настирливо пропонували стати «інформатором», але їй вдавалося відмовлятися, що було дуже небезпечно і розглядалось владою як небажання допомагати будівництву нового суспільства і держави. Тому вона багато років жила з відчуттям постійної загрози арешту, та, на відміну від багатьох своїх колег, його, на щастя, unikнула.

Життя стало ще більше важким і гірким. Невеликий затишний дім на Крестовському острові в Ленінграді, збудований для родини 1910 р., перетворився на комунальну квартиру, населену різношерстним народом. Був витоптаний маленький садочок біля будинку, любовно вирощений її матір'ю. Багато друзів або емігрували на початку 20-х років або перебували в таборах... У Олени Чеславівни залишилась від усього дому одна велика кімната (44 м²) і скляна веранда, що прилягала до неї, яка виходила на тиху річку Крестовку. Тут вона прожила сорок п'ять років до того, як 1975 р. її переселили в зв'язку з будівництвом на Крестовському

острові лікарні 4-го управління (для партійних бонз) для чого знадобилось зруйнувати її дім.

Стіни кімнати Олени Чеславівни були заставлені стелажми з кількома тисячами чудових і рідкісних книг. Поряд з науковою літературою, словниками й енциклопедіями, тут були збірки творів класиків російської літератури XIX ст., книжки з мистецтва і багато збірок поетів 10-х і 20-х років, насамперед улюблених Блока й Ахматової, а також Гумільова, Кузьміна, Г.Іванова, Маяковського та ін. У глибині кімнати, де було тепліше у довгі північні зими, стояв письмовий стіл. Поруч із ним висіли портрети Данте і О.Ф.Коні (її хрещеного батька), а на стіні за спиною – Петрарки, краєвиди античних руїн Риму, придбані в Італії, репродукції картин Ботічеллі (голова Венери), Леонардо да Вінчі (Христос із «Таємної вечері») і античний рельєф Афродіти, що піднімається з морських хвиль.

Біля вікна стояв великий чорний рояль. Олена Чеславівна була хорошою піаністкою і музика стала її головною розрадою у тяжкі 30-і роки. Вона дружила з великою артисткою Марією Веніамінівною Юдіною і відвідувала її клас у консерваторії. У 30-і – 50-і роки Юдіна мала гучну славу чудового соліста, уславилась виконанням музики Баха й Бетховена, будучи водночас пропагандистом сучасної музики. З юних літ Олена Чеславівна постійно відвідувала концерти у Великому залі філармонії та Капелі. В кінці життя, коли їй стало важко виходити з дому, вона слухала записи класичної музики на платівках і трансляції концертів по радіо і телебаченню.

У ті роки класична музика звучала в ефірі щоденно. З великим інтересом Олена Чеславівна слідувала за конкурсами ім.П.Чайковського, знала всіх лауреатів, особливо піаністів, захоплювалась Ван Клайберном.

У 1934 – 1937 рр. вона працювала в Інституті історії науки і техніки АН СРСР. Тут для збірника «Агрикультура в пам'ятках західного середньовіччя» вона переклала «Поэму о версонских вилланах» (з старофранцузької) і трактат «О растениях» Альберта Великого (з латини), а також написала нарис «Техника эпохи западноевропейского средневековья». У другій половині 30-х років розпочалось співробітництво Олени Чеславівни з історичним фа-

культетом Ленінградського університету, де вона читала спецкурс з латинської палеографії.

Найстрашнішу воєнну зиму 1941/42 р. Олена Чеславівна прожила в блокадному Ленінграді. Весною 1942 р. її з дволітньою донькою евакуювали до Москви. Там Олена Чеславівна спочатку читала лекції в Педагогічному інституті, а 1943 р. знову стала науковим співробітником Інституту історії матеріальної культури. За дорученням інституту вона влітку 1944 р. разом з О.Л.Якобсоном їздила до Криму, щоб ознайомитись із станом археологічних і архітектурних пам'яток, що постраждали в роки німецької окупації. Вона розповідала, що в Херсонесі можна було ходити лише перевіреними саперами стежками, як підривались на німецьких мінах люди, що не дотримувались цієї вимоги. В архіві Олени Чеславівни зберігається машинопис статті про пам'ятки культури в Криму, що постраждали в роки окупації, написаної за завданням антифашистського комітету радянських вчених.

Одразу після війни Олена Чеславівна повернулась до свого дому на Крестовському острові. З московського Інституту історії матеріальної культури її перевели до його Ленінградського відділення. Там вона почала багатолітню працю над «Гетикою» Іордана. Цей труд став її докторською дисертацією.

Об'ємистий том твору Іордана «Про походження і діяння гетів» вийшов у 1960 р. і став видатною подією у вітчизняній і світовій науці. Ніколи раніше в нашій країні не робилось спроб підготувати наукове, докладно коментоване видання цього надзвичайно важкого для розуміння і використання латиномовного джерела. Тим часом, праця Іордана, створена в середині VI ст. н. е., являє собою головне, а в багатьох випадках єдине джерело з історії слов'ян часів, коли вони почали розселитись з території історичної прабатьківщини обширами Центральної, Східної й Південної Європи. Не буде перебільшенням твердити, що без Іордана наукові уявлення про слов'ян були б у багато разів біднішими, тому що труди візантійських істориків VI ст. страждають неконкретністю, тенденційністю й безліччю фантастичних відомостей.

Текст праці цього ранньосередньовічного історика було підготовлено Оленою Чеславівною за всіма відомими в її час ру-

кописними списками, надісланими їй колегами з найбільших бібліотек і рукописних сховищ Заходу. Він споряджений величезним (більше 30 авт. арк.) науковим коментарем, що є надзвичайно вартісним дослідженням історії пізньоантичної й ранньосередньовічної Європи³. Не випадково «Іордан» Олени Чеславівни є вже протягом чотирьох десятиріч настільною книгою істориків, археологів, етнологів, етнографів, філологів та інших гуманітаріїв, котрі студіювали і студіюють історію й культуру Європи перших п'яти з половиною віків нашої ери.

З 1956 р. Олена Чеславівна працювала у Ленінградському відділенні Інституту історії АН СРСР. Західноєвропейську частину його величезного і дуже цінного архіву складає зібрання давніх документів академіка М.П.Лихачова. З матеріалами цієї його колекції вона ознайомилась ще в студентські роки. У 1925 р. вона виступила з доповіддю «Нова звістка про союз Генуї з Візантією», написаною на ґрунті аналізу листа папи Урбана IV із зібрання М.П.Лихачова, а 1930 р. німецькою мовою опублікувала статтю на цю тему». Пізніше Олена Чеславівна звернулася до читання, розшифровки і коментування актів італійських середньовічних міст Падуї та Кремони і стала душею їх видання⁴. У 30-х – 70-х роках вона була найбільшим у нашій країні знавцем і дослідником латинських середньовічних документів. Довгі години проводила вона в будинку Ленінградського відділення Інституту історії на Петрозаводській вулиці, у кімнатах із шафами, спеціально замовленими першим його власником М.П.Лихачовим для його колекції рукописів. Тут Олена Чеславівна займалась з своєю ученицею, палеографом А.М.Кононенко, котра, на жаль, рано пішла з життя.

Поряд з палеографічними студіями, Олена Чеславівна продовжувала дослідження в галузі візантійської історії та джерелознавства. Її кращі статті цього напрямку публікувались у «Візантійском временнике». Вже в перших двох номерах відновленого 1947 г. «Временника» опубліковані її праці⁵. А в сьомому томі «Візантійского временника» Олена Чеславівна вперше виступила як дослідник, перекладач і коментатор тексту ранньосередньовічного автора, що присвятив свій твір подіям у Західній Римській імперії 407 – 425 рр.⁶ У наступні роки вона звернулася до вивчення творів

венеціанських дипломатів Барбаро і Контаріні, що залишили описи свого перебування на Русі в XV ст. Монографія про них, що вийшла 1971 р.⁷, відбиває постійний і пильний інтерес дослідниці в повоєнні роки до історії відносин Русі з Візантією й Італією. У 60-і – 70-і роки було опубліковано ряд статей русько-візантійської тематики, що в той час починає посідати все помітніше місце в її дослідженнях.

При ознайомленні з архівом Олени Чеславівни, що зберігається в Петербурзькому відділенні Інституту російської історії РАН, переконуєшся в тому, що ще на початку 40-х років вона почала готуватися до створення праць з руської проблематики. В архіві знаходяться підготовчі матеріали (конспекти наукової літератури, виписки з джерел тощо) для написання книги з робочою назвою «Русь, Візантія та генуззці в їх політичних отношениях в XII – XIII вв.», а також багато начерків, планів, виписок для цілої серії праць, присвячених стосункам Русі з Візантією та Італією. Олена Чеславівна збиралась написати велику книжку «Церковные отношения между Византией и Русью. Патриархии», свідомством чого є велика папка з виписками з літератури і джерел.

Однак перші її праці руської проблематики почали виходити набагато пізніше, в 60-х – 70-х роках. Мабуть, так сталося тому, що винятково вимоглива до себе, Олена Чеславівна вважала себе істориком середньовічних Візантії, Італії й країн Заходу і була переконана, що без ґрунтового оволодіння літописами та іншими давньоруськими і середньовічними російськими літописами та іншими джерелами, – подібно до того, як знала вона джерела візантійські й західноєвропейські, – у неї немає права звертатися до руських тем. І протягом небагатьох років Олена Чеславівна досконало оволоділа новою для себе науковою спеціальністю – джерелознавством давньоруських і середньовічних російських пам'яток писемності.

Олена Чеславівна надзвичайно відповідально ставилась до давньоруських джерел, так само, як підходила до візантійських і західноєвропейських. Вона постійно зверталась до лінгвістичної літератури, студіювала словники – і набула таких глибокого і всебічного знання і розуміння пам'яток давньоруської письменності,

які доступні мало кому з істориків-русистів. Тому й досягла вона вражаючих результатів у дослідженні й тлумаченні тих проблем, які вже давно були, здавалось, вирішені або вважались такими, які неможливо вирішити. Статті Олени Чеславівни давньоруської тематики об'єднані глобальним поглядом на середньовічні Європу і Малу Азію як на історичне, євразійське ціле, що шматувалось політичними, релігійними, та й економічними суперечностями, але водночас було об'єднане світовими процесами і явищами, що перешкоджали політичному хаосові, загальному воєнному протистоянню і господарській стагнації.

У доньки Олени Чеславівни М.В.Скржинської зберігаються екземпляри «Повести временных лет», Ипатьевской летописи», «Новгородской первой летописи старшего и младшего изводов», «Московского летописного свода конца XV в.», що належали матері. Їх береги густо вкриті записами Олени Чеславівни: зауваженнями, уточненнями датування, відсиланнями до інших літописів і наукової літератури, висновками з прочитаного і співставленнями з іншими літописами, що наочно і ясно демонструють хід думки дослідниці, розвиток наукового пошуку – і при тому надзвичайну ретельність і скрупульозність праці з джерелами. Вона напівсерйозно-напівжартома говорила: «Я можу не знати якої-небудь статті, тому що я знаю джерело». Чи не найкраще ілюструє мовлене її стаття «Половці», що вперше побачила світ на сторінках «Византийского временника» уже після кончини Олени Чеславівни (1986 р.) і нещодавно перевидана в збірці її праць⁸.

Подібно до всіх відомих мені її праць, «Половці» відзначаються широтою погляду на проблему, вмінням автора добути з часткового загальне, найбільш характерне для епохи і яскравим, барвистим і неповторним стилем. Вчитаємось у рядки, що відкривають цю статтю: «У літописному віддзеркаленні історії Київської Русі, особливо XII ст., видно, що саме існування Давньоруської держави у цілому, і насамперед її південної частини, її ядра... було завжди невіддільним від одвічного антагонізму з кочовницьким степом. Без уваги до останнього, без постійної оглядки на його населеників та їхнє пересування не можна уявити Київську Русь. Боротьба з кочовиками, порою кривава і тяжка, – обов'язковий

елемент повсякденного буття середньовічної Русі і поступового формування її політичної сили. Можливо, що постійний фронт опору степовикам виявлявся у кінцевому рахунку і елементом своєрідних форм зростання, зміцнення і зрілості феодальної Київської держави»⁹.

У цих рядках, написаних впевненою рукою високого професіонала, відчувається тонке і точне розуміння і виділення однієї з головних (якщо не головної...) ліній зовнішньополітичної й воєнної діяльності Давньоруської держави. Студії останніх років підтвердили важливу, часом вирішальну, роль фактора половецької загрози в історії Русі, його скріплюючої сили для цієї держави не лише в часи існування відносно єдиної і централізованої монархії другої половини XI — першої третини XII ст., а й за доби удільної чи феодальної роздробленості (з 40-х років XII ст.), коли держава перетворилась на федеративну монархію і її консолідованість послабшала. Поза сумнівом, половці були протягом майже двох століть могутнім зовнішньополітичним фактором, що багато в чому визначав і внутрішньополітичне життя і міжнародну політику Київської Русі.

Після масштабного вступу до статті «Половці» Олена Чеславівна скромно визначає завдання цієї праці: «Переглянути етимологію слова «половці», що протрималась, правда, у ряді варіантів, більше ста років»¹⁰. Йдеться про марні спроби вивести етнікон «половці» від епітета «половий» (жовтий, світлий тощо), звідки народжувались дивні думки, ніби тюрки-половці були... білявими! Написана Оленою Чеславівною велика (більше 2 авт. арк.) стаття далеко входить за рамки, проголошені у вступі. Вона розглядає історію й особливості розселення половецьких орд Північним Причорномор'ям, їхні відносини з руськими князями. Ця стаття написана завдяки студіюванню великого кола джерел (виписки до неї складені в кілька товстих тек): візантійських і західноєвропейських, неприступних для більшості істориків-русистів. Та головним джерелом для розв'язання загадки походження етнікона «половці» були давньоруські літописи.

Ключ для такої розгадки дав Новгородський перший літопис молодшого ізвода, в якому жителів протилежної сторони р. Волхова

(яка ділила навпіл Великий Новгород) називали «они половици», тобто люди з іншого боку («пола»). Рубіж південної Руської землі (Київщина, Чернігово-Сіверщина і Переяславщина) з Половецькою землею проходив загалом по Дніпру. Правий його берег називався Руською стороною («полом»), лівий – Половецькою. Це не виключало, звичайно, того, що половці заходили на Руську сторону і подовгу кочували там. Але головним місцем їхнього життя були все ж таки Лівобережжя і Причорномор'я. Для руських людей ці кочовики були «они половици» – насельники протилежного боку Дніпра. З часом «они» відпало, була втрачена і перша літера «и» в слові «половици». Так виник етнікон «половці». Ця свіжа й оригінальна думка не одразу була сприйнята спеціалістами, особливо лінгвістами. Та з історичного погляду таке пояснення уявляється мені і багатьом історикам Київської Русі єдино можливим.

До останніх років життя Олена Чеславівна досліджувала своєрідний дипломатичний трикутник: Русь – Візантія – Італія. У її по смертно виданій книжці «Русь, Італія й Візантія в Середньовіччя» серед статей, що вийшли за її життя, вміщена велика праця, яка залишилась не виданою: «Московская Русь и Венеция времен Ивана III», що відкриває надзвичайно цікаву сторінку великої світової політики кінця 60-х – 70-х років XV ст. Тоді європейські держави задумали залучити російського государя до участі в Антитурецькій лізі, чому мав служити план одруження Івана III з родичкою останніх візантійських імператорів Зоєю Палеолог (у Росії вона звалась Софією). Одруження відбулося, але государ Русі не бажав вступати у війну з могутньою Туреччиною. До нього неодноразово приїздили з умовляннями посольства від папи і різних європейських держав. Одним з таких послів і був надісланий Венецією Іван Тривізан (так його звать літописці, справжнє ім'я: Джованні Батиста Тривізано), котрий спробував обманути Івана III і мало не поплатився життям, так і не виконавши дипломатичного доручення. Так через історію дрібного по суті авантюриста (хай і повноважного посла) Олена Чеславівна розкрила складне мереживо великої політики країн Європи і Малої Азії. Повчальна історія Тривізана спонукує задуматись над тим, як діла однієї, зовсім не

видатної людини можуть вплинути на перебіг світового історичного процесу і навіть спричинити її крутий поворот...

На закінчення хочеться сказати кілька слів про той сильний і надихаючий вплив людської й творчої особистості Олени Чеславівни, що його, за моїм переконанням, не могли не відчувати колеги, учні, друзі й знайомі, – всі ті, хто спілкувався з нею. Цей вплив, масштаб її особистості не одразу захоплював вашу уяву, а поступово розкривався у процесі спілкування з нею. При перших же зустрічах Олена Чеславівна могла здатися стриманою, некомпанійською і навіть суворою людиною. Але від зустрічі до зустрічі, у ході неквапливих і статечних розмов вона виявляла живий інтерес до співбесідника, його занять і думок. Обличчя її освітлювалось щирою увагою до нього.

Вона була видатним учителем – ненав'язливим, позбавленим дидактизму і намагання вразити своїми знаннями, що уявляються мені справді неосяжними. Але – вчитися в Олени Чеславівни і, тим більше, навчитися, міг лише той, хто був для цього відповідно підготовлений і цього дуже і дуже хотів. Більше всього, здається мені, вона вчила своїм прикладом справжнього, безкорисливого і успішного служіння науці. Вона ставила вище всього джерело і предметне демонструвала його можливості: як можна добути з нього всебічну, об'єктивну і гранично повну інформацію, як працювати з джерелом і як переходити від конкретики до узагальнень і висновків. Її ставлення до джерел було і шанобливим і критичним. Олена Чеславівна вчила також своїм неймовірно скрупульозним підходом до історичного факту чи явища. А її історіографічні огляди були і залишаються високим прикладом творчого вивчення і використання наукової літератури.

Останні роки життя Олена Чеславівна прожила на пенсії, та до самого кінця життя брала активну участь в науковому житті, зокрема свого інституту. Вона не зраджувала своїй звичці щоденно займатися за своїм великим і старовинним письмовим столом, заваленим безліччю паперів і книжок. Після її кончини залишилось багато неопублікованих праць, що зберігаються в архіві Інституту російської історії. Частина їх майже завершена і підготовлена до друку, наприклад, доповнене видання генуезьких написів, а

також корпус грецьких і латинських свідоцтв про хозарів, що досі залишається не відомим вченим.

Найбільшим і найвизначнішим трудом Олени Чеславівни серед невиданих могла б стати задумана нею монографія «Италия, Византия и Русь в XII в.» Для неї вона написала розділи «Русские князья в Византии», «Византийское посольство 1163 г. на Русь» й дослідження про хрисовул візантійського імператора Мануїла I генуезцям із заборорою торгувати з Руссю.

Рік століття з часу народження Олени Чеславівни (1997) був відзначений первиданням двох її праць, присвяченою її пам'яті конференцією в Судаку «Великий шовковий шлях на межі тисячоліть» й меморіальним науковим засіданням в Інституті російської історії в Петербурзі. У петербурзькому науковому видавництві «Алетейя» вийшли нові видання чи не головних її джерелознавчих праць: «Истории» Олимпиодора и «Гетики» Иордана. До тексту коментарів до Іордана внесено зміни і доповнення за примірником Олени Чеславівни, який вона готувала до перевидання; передмова написана В.І.Мажугою, останнім і чи не найбільш талановитим її учнем. У 2000 р. вийшла збірка її виданих і невиданих статей «Русь, Италия и Византия в Средневековье» зі статтею М.Ф.Котляра про її внесок до вивчення історії.

3 червня 1997 р., в день іменин Олени Чеславівни, колеги, учні й друзі зібрались в рідному для неї будинку Інституту російської історії на засідання її пам'яті. Вони виступили з доповідями про життя і творчість Олени Чеславівни, про велику цінність її архіву, де серед іншого міститься листування з багатьма видатними російськими і зарубіжними вченими ХХ ст. Було прочитано листа декана історичного факультету Московського університету, відомого італіяніста С.П.Карпова, в якому він коротко і всебічно оцінив створене Оленою Чеславівною в історичній науці: «Внесок Олени Чеславівни до історії Італії, Візантії й Причорномор'я важко переоцінити. Її видання Іордана, Барбаро і Контаріні, її корпус генуезьких написів Криму, її студії з історії Половецького степу й русько-візантійських зв'язків, з історії науки давно стали класичними, на них вчать медієвістів у багатьох університетах, включаючи Московський.

Олена Чеславівна, – продовжував Карпов, – всім своїм важким і благородним життям явила приклад істинного служіння науці. Неухильно слідуючи обраному нею принципу: «nulla dies sine linea», вона вершила Справу, яку любила і глибоко розуміла. Вона була справжнім Майстром джерелознавства і повною мірою належала до блискучої плеяди петербурзької (ленінградської) медієвістики. Вона була вимогливою до себе і людей, але чужа дріб'язковості й справедлива навіть у найсуворіших судженнях».

¹ Skrzinska E. Inscriptions latines des colonies Genoises en Crimee (Theodosie, Sudak, Balaklava). – Genova, 1928.

² Esame e datazione del contratto di Messina conservato nel codice Sinaitico // Studi Bizantini. 1935. – T.IV. – P.141-151.

³ Иордан. О происхождении и деяниях гетов (Getica). Вступ. статья, пер. и комм. Е.Ч.Скржинской. – М., 1960.

⁴ Акты Кремоны XIII – XVI вв. – М.;Л, 1961; Акты Падуи конца XIII –XVI вв. – Л., 1987.

⁵ Генуэзцы в Константинополе в XIV в. // Византийский временник- 1947 – Т.1; Петрарка о генуэзцах на Леванте // Там же. – 1949 – Т.2.

⁶ История Олимпиодора // Византийский временник.- 1956 – Т.7. Новітнє перевидання: Олимпиодор. История. Пер. с греческого, вступ статья, коммент. и указ. Е. Ч.Скржинской. – СПб.: Изд-во «Алетейя», 1999.

⁷ Барбаро и Контарини о России.К истории итало-русских связей в XV в. – Л., 1971.

⁸ Скржинская Е.Ч. Половцы. Опыт исторического истолкования этникона // Е.Ч.Скржинская. Русь, Италия и Византия в Средневековье. Подготовка к печати М.В.Скржинской и Н.Ф.Котляра. – СПб., 2000.

⁹ Скржинская Е. Ч. Русь, Италия и Византия в Средневековье – С.36.

¹⁰ Там само.

Надія Миронець

УКРАЇНСЬКИЙ ПАТРІОТ, РОСІЯНИН ЛЕОНІД ЖЕБУНЬОВ

Серед плеяди тих великих патріотів нашої Батьківщини, які не були етнічними українцями, але зробили дуже багато для утвердження української ідеї, розвитку української мови і культури, був і Леонід Жебуньов – постать цікава, колоритна, відомий у свій час громадський діяч, ім'я якого нині, на жаль, призабуте.

Народився Леонід Жебуньов у 1851 році на Катеринославщині, в родині заможного поміщика. У 1880-х роках він захопився російським революційним рухом і разом з своїми братами-народниками Сергієм та Миколою «ходив у народ» як простий робітник.

Софія Русова, яка саме в цей час з ним познайомилася, називала його народником-романтиком. Леонід Жебуньов здружився із родиною Русових, і коли Олександр Русов виїжджав у Ніжинський повіт для його статистичного опису, попросився до нього в помічники. Ці поїздки по селах, які Олександр Русов супроводжував етнологічними поясненнями, дали Жебуньову, за свідченням Софії Русової, поважний матеріал для ознайомлення його і з українським народом і з українським питанням. Бо в той час, писала вона, «в нього ще не було свідомого національного українського почуття. До України і до її народу він ставився з романтизмом, любив красу її природи, любив її музику. Вихований на російській літературі він ще не уявляв собі й можливості розвитку української самостійності»¹.

Л. Жебуньов був заарештований у Києві в 1881 році невдовзі після арешту Софії Русової. В неї знайшли якісь «компроментуючі папери», а він на першому ж допиті сказав, що всі ті папери належать йому. Пізніше він пояснив Русовій, що зробив це з любові до її чоловіка і з жалощів до її дітей. Цей благородний поступок коштував Жебуньову кількамісячного ув'язнення і заслання до Сибіру на поселення на п'ять років.

Повернувшись із заслання, Жебуньов оселився в Харкові. Тут

він вів культурно-просвітницьку працю для народу в Харківському російському «Комітеті грамотності», але скоро помітив, що майже всі видання того комітету йдуть у Росію, а на Україні не розходяться. Це відбило в нього охоту до такої праці.

Через деякий час Жебуньов здружився з родиною відомих істориків Єфименків і під їхнім впливом вже на старості літ звернув серйозну увагу на український рух і став його палким прихильником і учасником. Особливо велике враження справило на нього відзначення ювілею Котляревського у Полтаві в 1903 році. За свідченням сучасників, з цього ювілею Жебуньов повернувся «гарячим свідомим Українцем, всеціло відданим відродженню української нації»².

Щоб вивчити українську мову, Жебуньов оселився в Полтаві, де був прийнятий у місцеву українську Громаду, брав участь у заснуванні Української демократичної радикальної партії. Через два роки він переїхав до Києва і найактивніше включився в українське життя. Він узяв на себе функцію вишукування посад для свідомих українців, розповсюджував книжки серед населення, організував нову Громаду, яка так і називалася «жебуньовською», заснував цілий ряд гуртків серед гімназистів, вів гурток військових фельдшерів, через яких поширював українську літературу, вимагаючи, щоб йому давали письмові рецензії на прочитані книги.

Леонід Жебуньов своїми коштами підтримував першу щоденну українську газету «Рада», яку в 1906-1914 роках видавав відомий громадський діяч і меценат Євген Чикаленко. Будучи людиною матеріально забезпеченою, він нігде не служив, родини своєї не мав, і увесь час та енергію віддавав українській справі, вимагаючи такої ж самовіддачі від інших. Він дуже докоряв усім, хто, на його думку, не досить активно працював на громадській ниві. Особливо гостро обурювався Жебуньов, коли довідувався, що в якій-небудь українській родині говорять російською мовою.

Євген Чикаленко, який дуже добре знав Леоніда Жебуньова по спільній громадській роботі, часто з ним спілкувався, листувався, присвятив йому чимало теплих сторінок у своєму щоденнику і у споминах. Щоденниковий запис від 1 листопада 1912 року пре-красно характеризує цю непересічну особистість:

«Знову біда! На похоронах М.В. Лисенка простудився Л.М. Жебуньов, почав кашляти, в нього порвалося щось у грудях і пішла кров. Якби не така вдача, як у Л.М. Жебуньова, то лікарі швидко б спинили кровотечу. Вони наказали йому лежати не ворухаючись, не розмовляти і вживати ліків. Але він не може влежати тихо, все хвилюється, мучиться, що лежить без діла, коли йому треба бачитись з тим і тим, тому щось наказати, того вилаяти за бездіяльність і т.д....

Турбується долею нового клубу «Родина», боїться, що його закриють, або заборонять читати реферати по українському, взагалі будуть винищувати в ньому український характер...

Треба вживати заходів, – пише Є.Х. Чикаленко, – щоб Л.М. Жебуньов не хвилювався, або хоч не рухався та не говорив, бо коли занедужає тяжко або вмере, то це буде незамінна втрата. Хоч він часто дратує всіх, сердить своєю гдирливістю, настирливістю, але всякому очевидно, що якби Жебуньових було хоч з десятків на Україні, то справа національного відродження не стояла б так кепсько, не посувалась би так мляво»³.

Багато хто з представників української демократичної інтелігенції перевіряли свою поведінку, свої дії по Жебуньову. Характерно, що син Євгена Чикаленка Петро, який під час першої світової війни потрапив у полон і вів серед українських військовополонених культурно-освітню роботу, в листі до батька писав, що коли Жебуньов довідається про його працю, то не скаже вже, що батько даремно витрачав на нього гроші⁴.

Куди б не закидала доля Жебуньова (будучи хворим, він часто виїжджав на лікування, в тому числі й за кордон), він всюди працював для української справи: знаходив українців, ширив серед них національну свідомість, розповсюджував українські книжки, а там, де було мало українців, пропагував «українофільство» серед росіян, особливо впливових у російському державному житті. Софія Русова писала про Жебуньова у своїх спогадах: «Завдяки своєму дуже гарному вихованню та коректності він мав зносини з вищими верствами суспільства в Києві, Харкові, Петербурзі і межі них вів пропаганду української культури, пісні, разом з високопоставленими дамами улаштував різні виставки українського мистецтва»⁵.

Одного разу, перебуваючи на лікуванні в Німеччині, він познайомився в санаторії біля Дрездену з впливовим російським сенатором Брянчаниновим, якого зацікавив українським питанням і зробив з нього приятеля українського руху. Коли міністр внутрішніх справ подав на таємний розгляд сенату записку начальника київської охоранки Кулябка про небезпеку українського національного руху, страшнішого для Росії за всякі соціалістичні рухи, бо загрожує самій цілості російської держави, то Брянчанинов викликав до Петербургу Жебуньова і запропонував, щоб той склав «контр-записку» на захист українського руху для роздачі сенаторам, які вирішуватимуть це питання. За наполегливим проханням Л. Жебуньова таку записку склали П. Стебницький і О. Лотоцький, вона потім була надрукована під заголовком «Украинский вопрос» і розійшлася у кількох виданнях.

Розповідаючи про цей епізод у своїх спогадах, Є. Чикаленко писав: «Ця, в високій мірі цінна книжка стала, можна сказати, найкращим підручником для ознайомлення з українським рухом і для пропаганди його серед несвідомих українців. Але коли Брянчанинов перечитав її, то сказав Жебуньову, що з його слів він собі зовсім не так уявляв українське питання; він думав, що це так собі культурно-літературний рух, як провансальський у французів, а прочитавши «Украинский вопрос», переконався, що це справді найстрашніший рух в Росії, як справедливо каже записка київського охоранника Кулябка, бо коли йому дати розширитися, то цей рух неминуче приведе до розпаду російської держави»⁶.

Жебуньов втратив у особі російського сановника прихильника українського руху і свого особистого, але не падав духом і продовжував скрізь вишукувати приятелів українства. Коли російськими властями восени 1914 року був арештований М.С. Грушевський і після більш як двохмісячного ув'язнення в Києві засланий спершу до Симбірська, а потім до Казані, то земляки почали вживати заходів, щоб визволити його із заслання або хоч перевести в Петроград або в Москву. Жебуньов, приїхавши до Петрограду, просив за Грушевського свого знайомого по Харкову, октябриста професора Алексієнка, який був головою фінансової комісії Державної Думи й мав вплив на міністрів. Жебуньов дуже тішився,

що Алексієнко зацікавився українським рухом і взявся читати книжку Стебницького і Лотоцького «Украинский вопрос», яку йому завіз Жебуньов⁷.

Дуже Жебуньов радів, коли довідувався, що про українські справи ширилися відомості у світі. У листі до Є.Чикаленка, відправленому з Німеччини 28 червня 1912 року, він писав: «Очевидно сам бог (зважаючи на нашу ледачість) почав клопотатись, щоб ми стали відомі всьому світу і сприяє успіху укр[аїнської] справи...» Він розповідає в листі про те, що німецька преса подає звістки з «Ради», зокрема, з приводу заяв у ній про український університет, пише, що німецька газета запрошує постійного перекладача з української газети на німецьку мову. Він тішиться з того, що німецька преса знайомить з життям в Україні і «ніхто не вживає слова «Kleinrussland», а виключно – «Ukraine» і «Ukrainien»⁸.

Виїхавши в лютому 1917 року на лікування до Сочі, він по дорозі захворів, а як тільки одужав, то зразу ж, як писав у листі до Є.Чикаленка, «поновив старі знайомства, завів нові, і як звичайно вожу з собою книжки – почалось читання, змагання і т.д., було мені не скучно». Він знайшов українців серед залізничників, збирався зблизитися з ними, очевидно, маючи намір їх просвітити політично, бо вони, мовляв, «цілком «аматори», очі тільки виставлялись на сцені – іноді уряджають вистави...»⁹

Коли настала Українська революція, Л.Жебуньов був уже літньою і дуже хворою людиною, але продовжував займатися тим, що й до революції робив: у Києві все літо 1917 року видавав та купував книжки і розповсюджував їх сотнями тисяч. Потім переїхав до Полтави, де працював у місцевій Просвіті, багато уваги і часу віддавав просвітницькій роботі серед солдат гарнізону, займався перекладами на українську мову, заробляючи цим собі на життя, бо, як писав в одному з листів, «революція позбавила всякого доходу»¹⁰.

Особливе задоволення давала йому робота серед солдат місцевого гарнізону, бо бачив її конкретні результати. Як розповідав Є.Чикаленкові в одному з листів, зустрівся він якось восени в саду «з 3-ма чистими розбишаками – солдатами, прислухався до їхньої ганебної розмови, не стерпів – став споритись і гостро дорікати їм.

Вони настобурчилися і трохи не кинулись бити мене. Однак, згодом втихли, почали уважно слухати і «ти» замінилось «Ви». Кончилось тим, що схотіли ближче познайомитись...» Солдати запросили Жебуньова до себе в казарму, де бесіда затяглася до глибокої ночі. Бесіди стали систематичними, кількість слухачів збільшилась, неписьменні захотіли навчитися грамоти, а напівписьменні довчитися. Жебуньов знайшов їм семінариста-вчителя, котрому вони платили за навчання, «і так ретельно вчать, – писав він, – що вже й розбірають по книжці. Радіють з того як діти! А вже до мене ставляться так, що й не сказати, і кожного разу як вихожу з казарми (звичайно – вночі) двоє беруть гвинтовки і проводять мене, «бо щоб не напали на Вас якісь харцизи», а самі ж, як я взнав од них же, два місяці назад були чистими харцизяками...»¹¹

Живучи в Полтаві, Л.Жебуньов постійно листувався з Є.Чикаленком, і з його листів, які зберігаються в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (Ф.44, №435-455), дізнаємося про його настрої і роздуми, викликані революційними подіями. Постійні теми в його листах – оцінка тогочасного політичного становища, ставлення до української державності і її перспектив. У листі від 14 грудня 1917 року, полемізуючи з Чикаленком, який порівнював тодішнє становище з тим, яке було за часів Хмельниччини і після неї, Жебуньов вважав, що порівнювати їх не можна, бо в сучасному їм становищі, на його думку, був значний плюс: «політична і національна свідомість тоді тільки відчувалась в народі, а тепер вона виразно сказана словами (по Ваших мужиках не судить, а послухайте солдатів, як мені доводиться тепер чути, не на мітингах, а в особистій, розважній бесіді). Правда, вона змішана з розбишацтвом і розпустою, однак вона загрузла в головах, остільки загрузла, що на моє диво і радість, не справдилась моя прикра сподіванка того, що мужики не схотять укр[аїнської] школи. Навпаки (я бував тут на земських зборах, складених трохи не з одних мужиків) – вимагають вчення «по нашому». До того ж треба додати ще клас, трохи вищий од мужиків (не панів, котрі лишилися на попередній позиції, хоч і не всі), який перехопився українством цілком свідомо. Правда, це може хвилеве, модне, а потім зблідне, однак лишиться значна кількість

елементу певного. Так що, коли й подужає Росія, або захопить Німеччина (на наше горе те й друге можливо!) настане таємна, уперта, масова боротьба з обрусінням або онімечинням. Вважаючи на цей плюс, та ще, по Вашому виразу, на «вік пару та електрики», не може бути «післяхмельниччини», буде щось інше. Такі мої міркування про національний бік укр[аїнської] справи»¹².

Що ж до політичного боку справи, то такої впевненості він не мав і дуже страждав від того, писав, що буквально хворіє душевно. «Нема в мене надії, що «вискочить» Україна, головно нема через брак у нас відповідної державної інтелігенції. Єсть завзяті хлопці, а державних мужів нема...»¹³

Коли читаєш ці рядки, то складається враження, що написані вони в наші дні, а не в 1917 році, коли Жебуньов уважно стежив за політикою Центральної Ради, уболівав за тим, щоб непродумані кроки не завдали шкоди українській справі. У листі від 28 грудня того ж року він висловлював стурбованість тим, що «усунули Петлюру». «Чи не на лихо це вийде, – писав він, – бо Петлюра дуже популярний у війську, і я не знаю, хто може замінити його, оскільки як він відомий? Тутешні солдати ставляться до нього, як до бога»¹⁴.

Продовжуючи обговорювати тему, порушену в попередньому листі, він писав, що поширенню національної свідомості сприяло те, що революція почалася під час війни, «коли сила люду була мобілізована, а не сиділа дома, солдати рознесуть свідомість так, як не зробила б наша агітація по селах ніяка». І, як підсумок, констатує:

«Так що ми всі, націоналісти (я не боюсь цього найменування, бо воно вірне і не соромлюсь його) можемо спокійно вмерти – наша праця не пропала дурно, а от що до політичного та економічного стану – діло кепське, і я цілком приєднуюсь до Вашої думки про те, що з України стане руїна...

Також, як і Ви, не вірю тому, що Ц[ентральна] рада доведе до порядку і часто мені здається, що з неї – одна бутафорія. Велика заслуга її в тому, що вона збудила нац[іональний] рух, і тим обмежиться її вплив. Заслуга ж та ніколи не забудеться, як і ті люде, що сотворили її»¹⁵.

З напруженим інтересом спостерігав Жебуньов за всіма наступними змінами політичної влади в Україні. Коли стався гетьманський переворот, він повірив у те, що хоч і повільно, з великими перешкодами і перепонами, Україна все ж досягне благополучного результату. Правда, дуже його турбувало те, що «найсвідоміші елементи», зокрема й соціалісти-федералісти, не побажали співробітничати з гетьманським урядом, він шкодував, що Є. Чикаленко через нездоров'я відмовився від запропонованої посади, і радив йому бути хоч порадиником, бо доля України, на його думку, цілком залежала від того, хто буде радити міністрам, як і що робити. У тому ж листі від 12 травня 1918 року він, розповідаючи про поганий стан свого здоров'я і відсутність нормальних умов для життя, разом з тим писав:

«Одно слово – моє особисте становище дуже кепське, але доля України найбільше та найсильніше тривожить мене. Чи вийде щось дотепне з цього перевороту, особливо при тому, як найсвідоміші елементи ухиляються од справи? Чи не запанують «меншости» над нами, ще гірше, ніж колишній уряд? Ці думки не дають мені спокою ні вдень ні вночі»¹⁶.

Його листи осені 1918 року пройняті ще більшою тривогою за долю Української держави. Цікаві спостереження щодо ставлення різних верств населення до проблем будівництва Української національної держави виніс він від перебування в Гадячі. Сам стурбований тим, що це будівництво – «як мокре горить: іноді ніби то й спалахне, а більше того – потухає», він писав Чикаленкові 5 вересня 1918 року: «Пробуваючи на глухій провінції мене цікавило: чи обходить укр[аїнську] людність оте будівництво? – А ні скільки. Що ж до городської буржуазної людности – обходить з того боку, що «от, треба вчитись укр[аїнській] грамоті, і видумали ж таке!» Однак вчать пильно: самі впоряджують приватні укр[аїнські] курси, грошей і часу не шкодують на вчення українознавства, виписують лекторів, книжки купують і т.д., боячись, щоб їх не поскидали з посад, або надіячись дістати кращу посаду. Тим не менше, це приневолення себе з мотивів тільки матеріальних непомітно для них самих привчає їх до того, з чого раніше тільки кепкували... для сторонньої людини, яким я був, дуже помітне хоч не поважання до українства,

але примирення, а в деяких і поважання». Він вважав, що коли б так пробуло хоч літ п'ять, «провінція цілком українізується. Про мужиків і говорить нема чого, бо в них це – природно». Разом з тим, його турбували чутки, які надходили із столиці про те, що в міністерствах до української мови всі ставляться «огидливо», і «скоро все правительство і всі урядовці будуть тільки «московити»... І до революції не було такого масового обрусення на Україні, як тепер насунулось, – обурювався він. - Щось страшне настало! Та хоч би вони справді встановили діловий стан края, як люде з стажем, а то ж і того не видно ні в економічній, ні в судовій, ні в якій іншій справі. Прямо не розумію: що вони роблять?»¹⁷ – ставив він риторичне запитання стосовно політики гетьманського уряду.

Разом з тим, він сподівався на те, що «старого ладу на Україні не буде, і що відродження моєї батьківщини, хоч з великими перешкодами і перепонами і дуже повільно, але таки досягне благополушного кінця. Тому я весь цілком оддався тій вірі, і з напруженим інтересом стежу за всіма перепіттями державної справи і громадського руху, серце в моїх грудях тріпочеться од тієї віри і надії, жагуче хочеться діждатись наступних подій, хоч будучи напівмертвим... не хочеться тепер вмирати. Оце саме й держе мене на світі, не вважаючи на моє страшне особисте становище»¹⁸. Так писав він у листі від 9 жовтня 1918 року.

А коли розгорілася кривава громадянська війна і в її полум'ї згоріла незалежна Українська держава, життя для Леоніда Жебуньова втратило будь-який сенс, і зупинилося згорьоване серце цього, за словами Софії Русової, одного «з найкращих, найшляхетніших представників українських революціонерів»¹⁹.

Ім'я Леоніда Жебуньова не згадувалося в радянські часи, та й зараз його пам'ять не пошанована належним чином. А жаль. Треба, щоб знали в незалежній Українській державі про людей, які щиро і самовіддано працювали для її утвердження. Бо коли чуєш, як агресивно виступають деякі наші співгромадяни – росіяни або зросійщені українці за надання російській мові статусу «другої державної» і галасують про «насильницьку українізацію», або такі «українці» як Мойсеєнко чи Симоненко намагаються позбавити Україну статусу незалежної держави, втягнувши її знову в «Союз

непорушній», то хочеться сказати, перефразувавши Є. Чикаленка: «Побільше б нам зараз Жебуньових, то міцніше б стояла наша незалежна Українська держава».

- 1 Русова С. Серед ідеалістів 70-х років. Спомини. – Прага, 1934. – С.7.
- 2 Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). – Львів, 1925. – Ч.2. – С.131.
- 3 Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917). Львів, 1931. – С.328-329.
- 4 Там само. – С.470.
- 5 Русова С. Вказ. праця. – С.8.
- 6 Чикаленко Є. Спогади. – Ч.2. – С.134.
- 7 Чикаленко Є. Щоденник. – С.477.
- 8 Інститут рукопису Національної Бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ). – Ф.44. – №435.
- 9 Там само. – №437.
- 10 Там само. – №438.
- 11 Там само.
- 12 Там само.
- 13 Там само.
- 14 Там само. – №440.
- 15 Там само.
- 16 Там само. – №447.
- 17 Там само. – №448.
- 18 Там само. – №449.
- 19 Дата смерті Л. Жебуньова точно не встановлена. В «Енциклопедії Українознавства» (Словникова частина. – Львів, 1992. – Т.2. – С.666) вказаний 1919 рік. С. Русова у згаданій роботі (с.8) пише: «Він вмер у 1921 р. – хворий, самітній на Кавказі...»

Володимир Ляхоцький

ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ Й БІБЛІОГРАФІЧНІ СТУДІЇ ТВОРЧОСТІ І. ОГІЄНКА (митрополита Іларіона): ПИТАННЯ КЛАСИФІКАЦІЇ

«...З усіх усюд, з усіх чужин
Спішать воскреслі у свою отчизну»
М. Орест (М. Зеров)¹

В історіографії української історії та культури ХХ ст. навряд чи знайдеться особистість, яка набула такого широкого визнання, як Іван Іванович Огієнко (митрополит Іларіон) (1882–1972). Відомий як учений, педагог, громадський, державний і церковний діяч, перекладач українською Біблії, видавець і редактор, біограф, бібліограф, організатор архівної та бібліотечної справи, українознавець надзвичайно широких наукових зацікавлень, він зробив вагомий внесок у розвиток історико-культурологічних досліджень у різних галузях знань. Його ім'я тісно пов'язане з діяльністю вітчизняних діячів, які визначили феномен українського національного руху, відродження в ХХ ст. національної культури.

Повернення Україні імені Івана Огієнка неможливо без вивчення й аналізу всієї багатогранної спадщини видатного вченого, виявлення й ґрунтовного опрацювання чималого масиву бібліографічних та архівних документів, осмислення його наукової, державотворчої, проповідницько-місійної, видавничої діяльності. Лише за таких умов можливі як відхід від ідеологізованих міфів, так і неупереджена оцінка внеску цієї видатної особистості в розвиток української науки, культури, освіти, становлення державності, праці на захист православ'я.

Життя та діяльність І. Огієнка значно багатоплановіші ніж будь-яка легенда про нього.

Цілком зрозуміло, що праця біографів І. Огієнка ускладнюється через неординарність його постаті, багатогранність особистості. Під цим оглядом, як і загалом при написанні біографічних та

просопографічних досліджень, що завжди несуть на собі відбиток симпатій або антипатій автора, для уникнення суб'єктивізму при аналізі тих чи інших фактів необхідно використовувати якнайширше коло різноманітних джерел, що сприятиме глибокому розумінню та об'єктивній оцінці наукового доробку вченого, правдивому висвітленню його життєпису, визначенню ролі спадщини видатного діяча в тих галузях науки, знань, де найяскравіше розкрилися талант та сутність його світогляду як основи мотиваційних імпульсів, кредо життя і діяльності.

Будь-який вид біографічних досліджень — публікації про діяча й події, в яких він брав участь, про його життя й творчість, внесок у науку — слід вважати історико-біографічними джерелами. Їх можна розподілити на біографічні матеріали певної особи та персоналії про неї, яким притаманний яскраво виражений історіографічний характер. Таким чином, надзвичайно важливими є як біографічна спадщина І. Огієнка, зокрема біобібліографічні матеріали, так і прижиттєві біографічні видання про нього. Значною мірою суб'єктивні (що є характерним для жанру біографічних творів), вони, з одного боку, полегшують, а з другого, — ускладнюють формування неупередженого ставлення до нього, і тому потребують ґрунтовного джерелознавчого та історіографічного аналізу.

Історико-біографічні та просопографічні джерела, дослідження наукової, педагогічної, культурницької, громадської діяльності особистості, як правило, не репрезентують жанру в його «чистоті», їм притаманна різноплановість. Водночас такий розподіл, певною мірою умовний, усе ж дозволяє визначити міру вивчення конкретної особи та напрями роботи над її спадщиною. Персоналії та монографічні праці є ще однією, чималою за обсягом, групою просопографічних джерел.

Нарешті, чільне місце посідають розвідки, що висвітлюють певні сторони життя тієї чи іншої людини, в даному разі — доробок просвітителя на ниві державотворення та богослов'я, що базується на архівних документах та у сукупності поглиблює наші уявлення про одного з видатних представників плеяди національної інтелігенції, чиє ім'я назавжди вписане до історії України, слов'янської та всесвітньої культури.

Опубліковані на сьогодні біографічні джерела та просопографічні видання про І. Огієнка, — значні за обсягом та надзвичайно різноманітні, — об'єктивно відображають стан вивчення спадщини цього видатного діяча.

Хронологічно вони висвітлюють три значних періоди:

— перший — до еміграції, хоча й досить бурхливий та насичений, але з незначною кількістю опублікованих біографічних джерел, що пояснюється віком І. Огієнка;

— другий — еміграційний, що поділяється на світський та архіпастирський, — позначений значною кількістю збірників на пошану та меморіальних публікацій, що переважно змальовували його в контексті державницької, громадської, наукової, релігійної й видавничої діяльності; спогадами і хроніками як осмисленням власного життя;

— третій — сучасний, коли після здобуття Україною незалежності постать Огієнка через вагомий внесок у розвиток української національної ідеї та культури стала об'єктом уваги громадськості та науковців. Позначений ґрунтовним дослідженням його життя та діяльності, визначенням ролі й місця в історії України.

Водночас, повернення із забуття імені вченого не завжди супроводжувалося досконалим вивченням всієї сукупності відповідних біографічних та бібліографічних джерел, критичним підходом до опублікованих відомостей, має місце значна кількість помилок та неточностей. З огляду на це є нагальна потреба в бібліографічному виокремленні всього масиву джерел, їхньому аналізі, критичному перегляді відомостей, що в них містяться, зіставлення установлених поглядів з даними архівних документів, передусім тих, що зберігаються в Україні.

Напрями досліджень огієнкознавства

Література з питань огієнкознавства постійно поповнюється. Складність її класифікації обумовлюється багатогранністю особистості вченого. Серед праць 1920–1990 рр. можна виокремити кілька тематичних блоків (кількісно і якісно нерівномірних), що визначили напрями досліджень життя, державницької, організаційної, наукової та педагогічної діяльності І. Огієнка.

Перший напрям — суто біографічні дослідження, життєписи.

У них основну увагу зосереджено на жанрі життєпису, уточненні біографічних відомостей про І. Огієнка, а його науковий, педагогічний, громадський та національно-релігійний доробок не розглядається або ж розглядається лише побічно. У свою чергу, біографічні видання можна поділити на три групи: власне біографічні праці, що коротко висвітлюють за хронологічним принципом основні етапи його біографії, діяльності, творчості²; розвідки, присвячені окремим епізодам життя та діяльності діяча³; дисертаційні й монографічні дослідження, де значна увага приділяється життєвому шляху діяча в контексті його наукової, громадської та релігійної діяльності⁴.

Кількість монографічних біографічних праць незначна, але в них відтворено основні віхи діяльності вченого, комплексно окреслено життєвий шлях у його внутрішньому змісті служіння Богові й народу. З розвитком огієнкознавства постійно зростає кількість наукових розвідок, постать І. Огієнка виразніше постає перед сучасниками, оцінка його доробку набуває об'єктивнішого характеру. Дисертаційні й монографічні дослідження, фіксуючи поступ огієнкознавства, визначають його перспективи, спонукають до подальших студій.

Дослідження окремих видів діяльності І. Огієнка виокремило низку самостійних напрямів, у яких біографічні відомості використовуються як підґрунтя для розкриття основних тем, що висвітлюють його внесок у науку, державотворення, освіту, культуру.

Другий напрям — наукова діяльність.

Напрямок позначений рядом спеціальних досліджень у різних галузях знань:

1. Українська філологія, де можна виділити два аспекти досліджень.

Літературознавчий. Аналізуються питання поезії, драматургії, прози І. Огієнка, їх художня своєрідність, тематична спрямованість⁵. Найвищим досягненням цього напрямку є синтетична праця В. Мацька⁶, в основі якої — аналіз полемічної літератури, суспільної функції слова в трактуванні І. Огієнка, обґрунтування принципу поєднання в його працях ідей Біблії, творів давньоукраїнського письменства та історії церкви як культурної цілісності, концеп-

пція художнього зображення відомих історичних постатей і т. д. Літературній спадщині І. Огієнка присвячено також один із розділів монографії М. Тимошика⁷.

Лінгвістичний. Достатньо розроблений і доволі розгалужений. За тематичним спрямуванням у ньому можна виділити групи: 1) історія мови; 2) діалектологія; 3) акцентологія; 4) ономастика; 5) словники; 6) розділові знаки; 7) правопис; 8) розвиток української літературної мови; 9) семантика; 10) переклади; 11) особливості емоційно-експресивного синтаксису І. Огієнка (митрополита Іларіона) як оратора; 12) фразеологія; 13) варіантність синтаксичних конструкцій; 14) атрибутивні конструкції; 15) особливості національно-аккумулятивного наповнення граматичної системи; 16) граматична наповненість словоформ; 17) термінологія; 18) кличний відмінок; 19) дієслово; 20) заперечні конструкції; 21) наголос; 22) культура мови, психолого-лінгвістичні основи популяризації; 23) розділові знаки; 24) флуктуації української абетки; 25) синоніміка; 26) моносемія; 27) іменники; 28) мова преси; 29) білінгвізм; 30) етимологічно-семантичні дослідження; 31) мова еміграції; 32) сугестії і т. д.

Але більшість праць у цьому напрямі можна розглядати лише як контури майбутніх досліджень⁸. Найактивніше вивчається доробок ученого в царині української мови, концептуальних основ впорядкування словників, перекладу, культури мови, правопису. Однак ґрунтовні, аналітичні праці з проблем опрацювання І. Огієнком питань мовознавства практично відсутні. Немає узагальнень його діяльності в державній правописній комісії, з питань обґрунтування принципів правопису. Ці розвідки — нерідко поверхові, епізодичного характеру, спонукальним мотивом появи яких були конференції, ювілейні дати тощо. На значну увагу заслуговує в цьому контексті специфіка праці І. Огієнка як перекладача Святого Письма.

2. Теологія, історіософія, філософія.

Дослідження в цьому напрямі характеризуються зростанням інтересу вчених до нього, доволі широко представлені й поділяються на групи: а) історія українського православ'я, б) українізація церкви, в) утвердження автокефалії УПЦ, г) Іларіон — ієрарх церкви, д) переклад Святого Письма, є) богословські студії⁹.

3. Спеціальні історичні дисципліни.

Основну увагу приділено епістолярній спадщині І. Огієнка¹⁰. Доробок на ниві архівної справи досі репрезентовано лише одним автором¹¹. Перші кроки зроблені й у дослідженнях археографічної та палеографічної діяльності вченого¹².

Слід зазначити, що досі не видано жодного збірника епістолярію І. Огієнка, бракує аналізу й узагальнень значного археографічного та джерелознавчого доробку. Не досліджено належним чином і витоків формування та інше, що безпосередньо пов'язані з участю в просемінарі літератури Давньої Русі В. Перетца, діяльність семінару. Його внесок у розвиток української історичної думки також потребують ґрунтовного студіювання й всебічного висвітлення. На особливу увагу заслуговує як спеціальна галузь історичної науки у творах І. Огієнка біографістика. Однак вона одна із найменш розроблених науковцями напрямів. У окремих публікаціях розглянуто лише основні принципи та теми його просопографічних студій: а) постать у дослідженнях; б) художні прийоми зображення історичних особистостей; в) політичні персони в українському державотворчому процесі; г) подвижники Української православної церкви; д) світочі національної культури¹³.

4. Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографія.

Слід зауважити відсутність системного підходу до вивчення цієї галузі, що позначена лише окремими публікаціями: а) фундаментальних книгознавчих розвідок; б) бібліографічних праць вченого. Основна увага зосереджена на методах і характері огієнкових досліджень стародруків, принципах комплектування бібліотек¹⁴, методах упорядкування бібліографічних реєстрів¹⁵. Здійснено кілька спроб упорядкування повного списку публікацій І. Огієнка.

5. Історико-краєзнавчий напрям.

Увагу до краєзнавчих розвідок І. Огієнка привернув Л. Баженов (1992). Нині цей напрям представляє тема «І. Огієнко і краєзнавство», що має такі розгалуження: а) Україна, б) Поділля, в) Брусилівщина, г) гуманістичні ідеї в краєзнавчих розвідках І. Огієнка. Історичні праці розглядаються лише в контексті конкретної проблематики. Напрямок лише окреслюється, відсутні чітко означені до-

слідження, класифікація, визначення методології аналізу історичних процесів¹⁶.

6. Культурологічні концепції.

Напрямові притаманний стан активного розроблення. Всебічно розглядається розуміння І. Огієнком феномена української культури, її регіональних особливостей у контексті всеслов'янської культури, загальнолюдських цінностей¹⁷. Вимальовуються теми майбутніх розвідок про художню, фольклорно-етнографічну і мистецтвознавчу спадщину вченого. Дослідження цього напрямку позначені еклектичним характером.

Третій напрям — державницька діяльність ученого, його участь у державотворчому процесі.

І досі є малорозробленим. Окремі дослідники розглядають діяльність І. Огієнка на посаді міністра народної освіти, інші — в зв'язку з 2000-літтям Різдва Христового та 80-річчям подій Української революції 1917–1920 рр. зосереджують увагу на його діяльності як міністра ісповідань та головноуповноваженого уряду УНР. Оскільки І. Огієнко обіймав одночасно кілька державних, адміністративних посад, брав участь у роботі керівних органів громадських організацій, ці питання опосередковано простежуються й у працях з іншої проблематики, але на сьогодні ще відсутні вичерпні узагальнення його концепцій та ролі в державотворчому процесі, відомості про конкретний внесок у діяльність очолюваних ним органів, форми і методи його управлінської діяльності, не складено точної хронології перебування І. Огієнка на тих чи інших посадах, не визначено його місця й значення в політичних процесах. Вагомим досягненням у дослідженні цього напрямку стала праця І. Тюрменко «Державницька діяльність І. Огієнка (митрополита Іларіона)», а також окремі розвідки Б. Андрусишина, О. Завальнюка, А. Заводовського, Л. Ляхоцької, В. Майбороди, І. Мартинюка, Л. Пилявця та ін.¹⁸

Четвертий напрям — освітньо-педагогічна праця.

Представлений найширше, що зумовлено прагненням науковців-освітян актуалізувати широкий спектр педагогічних прийомів, методів, форм, вироблених і найактивніше застосованих ученим за доби визвольних змагань у формуванні й становленні національної системи освіти та в польський період еміграції. Досліджен-

ня в цій сфері також мають певні напрямки: 1) історико-педагогічний; 2) навчально-методичний; 3) виховний (родина, гуртки, державні та громадські інституції)¹⁹.

Певною довершеністю розроблення характеризуються теми: І. Огієнко — міністр освіти й мистецтва УНР; діяльність на посаді ректора КПДУУ; питання дидактики, підручників, навчальних посібників; мовно-освітянська діяльність та ін. Основи педагогічних поглядів І. Огієнка, підходи до їх реалізації, виховання національної самосвідомості особистості, патріотична та гуманістична спрямованість навчально-виховного процесу тощо на сьогоднішній день розглянуті найдетальніше. Водночас залишаються поза увагою репетиторська діяльність ученого, період учителювання, викладацька праця у вищих навчальних закладах, завідування гімназією для дорослих при КПДУУ, участь у роботі Шкільної ради Генерального секретарства справ освітніх, внесок у розбудову національної системи вищих навчальних закладів і членство у відповідній комісії, діяльність як фундатора УНУ та КПДУУ, викладача Львівської греко-католицької семінарії сестер Василіян, розроблення мовного розділу загальнодержавної «Програми єдиної школи», курс викладів у Варшавському університеті, вінніпезькій колегії св. Андрія, тема «І. Огієнко і вчитель нової формації» тощо.

П'ятий напрям — видавничо-редакторська діяльність.

Основою для розвідок цього напрямку є варшавський журнал «Рідна мова», який найґрунтовніше дослідив М. Тимошик, зокрема тип і тематичну спрямованість видання, умови друку. Почасті проаналізовано журнал «Наша культура» (З. Тіменик), видання його супутників-бібліотек, видавничий проект «Студії до української граматики». Раритетність в Україні вінніпезьких видань («Слово істини», «Наша культура», «Віра й культура») зумовила незначну кількість праць, присвячених цим журналам та в цілому діяльності видавництва «Наша культура» (Лозанна – Вінніпег)²⁰.

Низка публікацій висвітлює організацію видавничої діяльності КПДУУ²¹. Узагальнене, комплексне дослідження справи, якій І. Огієнко віддав більшу частину життя, до останнього часу було відсутнє. Нами зроблено першу спробу в цьому напрямі²². Побіжні відомості подаються науковцями про період набуття перших навичок

організації видавничо-редакційних процесів, подальшу працю в цьому напрямі в «Записках Українського наукового товариства в Києві» та КПДУУ, Вістнику міністерства ісповідань УНР, «Благодійному видавництві «Українська автокефальна церква», циклі збірників, альманасі «Визволення України». Поза увагою залишилась участь І. Огієнка в організації видання «Библиотеки дешевых словарей по русскому языку», в діяльності редакційного комітету збірника студій, присвячених 25-літтю наукової діяльності В. Перетца, комісії з організації видавничої справи УНТК (за доби української революції), випуску «Вістника Українського народного університету», неперіодичного збірника наукових праць православного богословського відділу теологічного факультету Варшавського університету («ELPIS»), «Звідомлень з Холмсько-Підляської єпархії».

Шостий напрям — культурно-просвітительський доробок.

Перші праці в 1920-х рр. підготовлено В. Заїкіним²³. Напрямок досліджується в рамках таких тем: а) культурно-освітня діяльність, б) популяризатор мови, в) популяризатор богословських знань, г) діяльність у сфері книгознавства, д) популяризатор історико-культурних надбань українського народу, е) видавничо-редакторська діяльність. У цілому — малорозроблений. Перші спроби класифікації напрямів просвітительської діяльності здійснені Є. Грицаком та Ю. Муликом-Луциком²⁴.

Сьомий напрям — громадська діяльність.

Дотично проблематика простежується в численних розвідках. Хронологічний діапазон охоплення — 1899 — середина 1960-х рр.: йдеться, зокрема, про організацію шкільного щомісячника «Моя бібліотека», головування допомогивим товариством «Каса наречених», фундацію й очолювання «Ощадно-позичкових товариств» для брусилівських селян (улаштовував, наприклад, у м. Брусиліві бетонування криниць), секретарювання в Лук'янівському споживчому кооперативі, громадську діяльність на історико-філософському факультеті УНУ в м. Києві, почесне кураторство заснованого ним початкового училища в м. Брусиліві, заснування Кам'янець-Подільської філії Українського Червоного Хреста, керівництво Допомогивим товариством українських студентів високих шкіл у Варшаві, Українською церковною радою (Варшава) і тощо, участь у

громадських комітетах, комісіях, товариствах, організаціях, інших об'єднаннях. Узагальнюючі розвідки з окремих (окрім організації КПДУУ) напрямів громадської діяльності відсутні. Напрямок — багатоплановий і перспективний²⁵.

Восьмий напрям — науково-громадське середовище, коло спілкування, оточення.

Сприяє створенню всебічної картини досліджуваної епохи, висвітленню людських якостей, ролі особистості в історії. До історичного персонального порівняння дослідниками залучено постаті М. Грушевського, А. Кримського, І. Стешенка, С. Петлюри, А. Шептицького. Вивчення окремих епізодів біографії І. Огієнка закономірно пов'язане з дослідженням життя й діяльності таких відомих діячів, як П. Скоропадський, К. Студинський, М. Василенко, В. Біднов, С. Русова, М. Шаповал, Й. Скрутень, П. Табінський, Ф. Швець, митрополит Діонісій, архієпископ Михаїл. Цікавий напрям започаткувала архівіст з м. Хмельницького О. Алтухова — «Репресовані соратники І. Огієнка»²⁶.

Нині загальна кількість публікацій, присвячених І. Огієнкові, сягає понад тисячу, включаючи й монографії (А. Нестеренка, М. Тимошика, З. Тіменика, І. Тюрменко, А. Марушкевич).

У 1990-ті роки стало можливим об'єднання зусиль огієнкознавців багатьох країн, найперше України й Канади задля всебічного дослідження видатної особистості, виявлення його опублікованих та неопублікованих творів (наукових, літературних, публіцистичних), їх перевидання, каталогізації джерел (передусім архівних). Зазначимо, що значна частина видрукованих праць, окремих творів дослідника (статей, рецензій тощо), про творчість ученого в українськомовній, а тим більше в іншомовній періодиці не виявлена. На жаль, певною мірою це стосується й видань, які зберігаються в книгозбірнях, та архівних документів, що відклалися в державних архівах України.

Незважаючи на відсутність повного бібліографічного реєстру публікацій І. Огієнка (митрополита Іларіона), ми можемо стверджувати, що «Основна бібліографія» укладена. Однак ця проблема є сьогодні чи не найслабшою ланкою огієнкознавства і розв'язується лише силами окремих ентузіастів: перші здобутки й найвищі

досягнення у цьому напрямі були, як правило, результатом зусиль подвижників-одинаків. Звертаючися до історії огієнкової бібліографії, варто відзначити певну спорадичність її розвитку, спалахи інтересу до якої, цілком закономірно, припадають на ювілейні роки, періоди, що передували захисту дисертаційних досліджень тощо. Подібний підхід і зумовлює наявність «білих плям» в огієнкознавстві, перешкоджає ґрунтовним дослідженням історико-функціонального плану, що є показовими для історії становлення вченого. Лише за умови повного й системного описання як видань творів І. Огієнка (митрополита Іларіона), так і літератури про його життя і творчість можна говорити про історичний феномен особистості як могутнього явища духовного життя українського народу. Отже, існує об'єктивна потреба в зосередженні спільних зусиль огієнкознавців та бібліографів-професіоналів для створення «Повної бібліографії І. Огієнка».

На сьогодні ми можемо констатувати лише достатню репрезентативність реєстрів, створених останнім часом, їхню здатність забезпечити визначення основних напрямів творчості вченого. Огієнкознавчі студії, в свою чергу, як складові певної структури, мають відповідні піднапрями й допоміжні дослідження. Їх всебічне висвітлення та узагальнення, мабуть низкою поколінь, уможливають створення багатотомової фундаментальної праці, яка дасть цілісну картину життя І. Огієнка.

Надзвичайна популярність сучасного огієнкознавства є закономірним явищем в історії та культурі України. Українська історична наука збагатилася ще одним напрямком історико-культурологічних студій, пов'язаним з особистістю та діяльністю І. Огієнка (митрополита Іларіона). Багатогранність цієї постаті, її активний вплив на суспільно-політичні та культурні процеси в Україні зумовили поглиблення та розширення огієнкознавчих досліджень. Слід зауважити, між тим, що огієнкознавство, навіть за наявності досить широкої історіографії, ще перебуває на стадії формування. Мусимо констатувати: фундаментального історико-біографічного дослідження життя й діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона), тобто наукової біографії ще не створено. А ті, що є, далеко не повною мірою заповнили лакуни в біографії вченого. Загальним недоліком більшості

праць слід визнати недостатньо критичну оцінку, відсутність персональних історичних порівнянь, переважаність суперлативами.

Для подальших наукових пошуків важливе значення має виявлення всієї сукупності видрукованих огієнкознавчих та невідомих архівних джерел. Масив документів, що відклався в державних архівних установах України, архівах інших країн, в приватних колекціях, — вражаючий як за кількісними показниками, так і за інформативністю. Їх основний комплекс зберігається в Україні, Канаді, меншою мірою — у Польщі та інших країнах.

Огляд історико-біографічних і бібліографічних видань з огієнкознавства дозволяє зробити кілька важливих висновків щодо основних етапів дослідження життя і творчості Огієнка, його діяльності на ниві утвердження української державності та духовної культури.

Перший етап — значний масив огієнкознавчих досліджень, які беруть свій початок від критичних публікацій, пов'язаних із періодом пошуків Огієнка в науці й культурі (1909–1925). Це, передусім, відгуки та рецензії самого Івана Огієнка (початок ХХ ст.), в яких зафіксовано перші наукові досягнення вченого, відображено певний відрізок розвою українського мово- й літературознавства, культурологічного джерелознавства, книгознавства, йдеться про місце в них окремого вченого, його громадську та просвітительську позицію. Ця література, що відображає певний етап розвитку критично-наукового жанру першої чверті ХХ ст., мала значний вплив на подальше формування та зміцнення історико-культурологічних, літературо- і мовознавчих концепцій І. Огієнка.

Другий етап (1925–1947) характеризується започаткуванням узагальнення внеску вченого в історію української культури і науки. Започаткований В. Заїкіним, історіографічний напрям був продовжений таким видом історико-біографічних видань як ювілейні збірники. Для цього періоду, що цілком закономірно, є характерною незначна кількість праць про життя та діяльність вченого, йому не притаманна системність досліджень, відсутні їх напрями, джерельна база обмежена.

Третій етап — канадський вінніпезький період (з 1947 р.) — характеризується появою комплексних узагальнень діяльності І. Огієнка.

єнка як громадського і церковного діяча, вченого. Зокрема, слід відзначити підготовлений біографістом-аматором А. Нестеренком життєпис Івана Огієнка. Напряма започаткували представники української діаспори, які, власне, й створили першу огієнкіану для презентації І. Огієнка як організатора державного, церковного й бібліотечного будівництва, відомого діяча в галузі науки, освіти, видавничої справи. Цьому прислужилися розвідки з біографістики, видрукувані в українських часописах. Частково вони увійшли до меморіальних видань, присвячених 10-річчю від дня смерті митрополита Іларіона.

Четвертий етап (від 1992 р.) — час розбудови української державності, характеризується активізацією інтересу до постаті І. Огієнка (митрополита Іларіона) та його значного наукового доробку. Власне відтепер і починається ґрунтовне вивчення особистості І. Огієнка та його впливу на історію й культуру України.

Констатуючи наявність значної кількості праць про життя й діяльність І. Огієнка (митрополита Іларіона), необхідно зазначити, що вивчення його життя та внеску в науку та культуру ще далеко від завершення, потребує чималих зусиль щодо пошуку нових опублікованих джерел та архівної спадщини, відкриття невідомих граней його таланту, багатьох напрямів діяльності задля блага українського народу. Одним із таких напрямів, що практично не розроблений історичною наукою, є його наукові студії з бібліотекознавства, архівознавства, книгознавства, бібліографії і бібліографознавства. І. Огієнко багато працював над цією проблематикою в різних аспектах теорії та практики. Будучи прискіпливим істориком книги, бібліофілом, теоретиком і практиком джерелознавства, археографії та бібліографії, він і досі залишається для сучасних істориків науки «невідомим Огієнком». Розкриття цієї важливої сфери його діяльності — актуальне завдання історичної науки.

¹ Мусієнко О. Михайло Орест (Зеров) // Літературна Україна. — 1996. — 4 квіт.

² Алексюк А. Становлення Івана Огієнка як творчої особистості: (Освітньо-педагогічний аспект) // Велетень науки: Мат-ли Всеукр. наук.-педагог. читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січ. 1996 р.) / Відп. ред. і упоряд. А. Марушкевич. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С. 5-14; Заїкін В. Проф. Іван Огієнко як церковний та громадський діяч і як учений: З приводу 20-літнього ювілею української наукової праці 1905-1925 рр. // Духовна бесіда. — 1925. — Чис. 21. — С. 1-7; Колодний А., Кирюшко М., Філіпович Л. Митрополит Іларіон. — Львів: Логос, 1993. — 77 с.; Колодний А., Кирюшко М., Філіпович Л. Огієнко Іван Іванович // Українська біографістика: 36. наук. праць. — К., 1999. — Вип. 2. — С. 106-112; Коротович Г. Життя і діяльність проф. др. Івана Огієнка // Наук. зб.: В 30-у річницю наук. праці проф. Д-ра Івана Огієнка. — С. 3-6; Людина праці: 60-ліття з дня народження Високопреосвященнішого владики Іларіона, Архієпископа Холмського й Підляського (проф. д-ра Івана Огієнка). — Холм: Свята Данилова Гора, 1941. — 16 с.; Ляхоцький В. Огієнко Іван Іванович (митрополит Іларіон) // Українські архівісти: Бібліографічний довідник / Упоряд.: О. Коваль, І. Матяш, В. Шандра. — К., 1999. — Вип. 1. — С. 249-254; Його ж. Іван Огієнко та Кам'янець-Подільський: (За мало-відомими джерелами) // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті укр. нац. відродження: Наук. допов. другої Всеукр. наук.-теор. конф. (18-19 лют. 1997 р.): До 115-річчя від дня народження / Редкол.: В. Ляхоцький, А. Філіпюк, Є. Сохацька (відп. ред.) та ін. — Кам'янець-Подільський; К., 1997. — С. 17-28; Мулик-Луцик Ю. Усопшому Митрополиту Іларіону в Пам'ять на Віки Вічні // Жалобна книга в пам'ять Митрополита Іларіона. — С. 19-68; Нестеренко А. Митрополит Іларіон — служитель Богові й народові: Біографічна монографія. — Вінніпег, 1958. — 150 с.; Тюрменко І. Іван Огієнко — митрополит Іларіон // Український історичний журнал. — 1995. — № 2. — С. 79-92; Ярмусь С. Феномен Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / Передм. М. С. Тимошика. — К.; Вінніпег, 1998. — 26 с.

³ Gerus O. Ivan Ohienko and the founding of Kamianets-Podilskiy Ukrainian state University // Український історик. — 1990. — Чис. 1-4. — С. 78-92; Gerus O. The Ukrainian Orthodox Church during World War II: Archbishop Ilarion Ohienko and politics of religion // Віра й культура. — 1994. — № 7. — С. 83-121; Копилов А. Професор І. І. Огієнко — ректор

Кам'янець-Подільського державного університету // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. Конф. — Кам'янець-Подільський, 1992. — С. 3-7; Копилов С. Іван Огієнко — професорський стипендіат університету ім. Святого Володимира // Велетень науки: Мат-ли Всеукр. наук.-педагог. читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січ. 1996 р.). — С. 15-17; Коровицький І. Чин ученого // Наук. зб.: В 30-у річницю наук. праці проф. Д-ра Івана Огієнка. — С. 10-13; Лозовий В. Національно-церковна діяльність І. Огієнка в Кам'янецьку добу Директорії УНР // Іван Огієнко (митрополит Іларіон) і виховання національно свідомої особистості: (до 115-річного ювілею видатного вченого): Мат-ли Всеукр. наук. конф. (16-17 січ. 1997 р.). — С. 39-44; Людина праці: Десятиліття архипастирської праці митрополита Іларіона // Слово істини. — 1950. — Чис. 1-2. — 72 с.; Тюрменко І. Відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету в спогадах Микити Шаповала // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті укр. нац. відродження: Наук. допов. другої Всеукр. наук.-теор. Конф. (18-19 лют. 1997 р.): До 115-річчя від дня народження. — С. 93-97.

⁴ Ляхоцький В. Просвітитель: Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). — К.: Видавництво ім. О. Теліги, 2000. — 528 с.; Тимошик М. Голгофа Івана Огієнка: Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності. — К.: Заповіт, 1997. — 229 с.; Тіменик З. Іван Огієнко (митрополит Іларіон): 1882-1972: Життєписно-бібліографічний нарис. — Львів: НТШ у Львові, 1997. — 228 с. — (Визначні діячі НТШ, № 6); Тюрменко І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / Передм. Н. І. Миронець. — К., 1998. — 282 с.

⁵ Варик Л. Ідеї І. Огієнка в сучасній українській поезії: (На прикладі творчості Б. Олійника) // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті укр. нац. відродження: Наук. допов. другої Всеукр. наук.-теор. конф. (18-19 лют. 1997 р.): До 115-річчя від дня народження. — С. 209-210; Григоренко О. Використання І. Огієнком творчості Т. Шевченка у дослідженні вітчизняної історії // Там само. — С. 126-127; Дворницька Н. Своєрідність використання мовних засобів в епопеї І. Огієнка «Недоспівана пісня» // Там само. — С. 211-212; Коротя-

Ковальська В. Літературна вартість пісенної творчості у працях Івана Огієнка // Велетень науки: Мат-ли Всеукр. наук.-педагог. читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січ. 1996 р.). — С. 122-125; Лобач М. І. Огієнко як літературознавець на сторінках часопису «Наша культура» // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. конф. — С. 191-193; Мацько В. Літературознавча термінологія Івана Огієнка // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті укр. нац. відродження: Наук. допов. другої Всеукр. наук.-теор. конф. (18-19 лют. 1997 р.): До 115-річчя від дня народження. — С. 230-231; Його ж. І. Галятовський у творчості І. Огієнка / Огієнківські читання: Мат-ли наук. круглих столів 1991-1996 рр. — Вип. 1 / За ред. А. Колодного, А. Марушкевич, Л. Филипович. — К., 1997. — С. 27-32; Мишанич О. «Слово о полку Ігоревім» у наукових зацікавленнях Івана Огієнка (митрополита Іларіона) // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. конф. — С. 187-190; Мороз О. Елементи естетики бароко в історичній епопеї Івана Огієнка «Наш бій за державність» // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті укр. нац. відродження: Наук. допов. другої Всеукр. наук.-теор. конф. (18-19 лют. 1997 р.): До 115-річчя від дня народження. — С. 233-234; Сергієнко Г. Кирило-Мефодіївське товариство (1846-1847) в інтерпретації професора І. І. Огієнка // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. конф. — С. 57-58; Сохацька Є. І в державі вольній вольні діти тебе, великого, згадаєм!.: (Образ Богдана Хмельницького за історичною епопеєю Івана Огієнка «Недоспівана пісня») // Велетень науки: Мат-ли Всеукр. наук.-педагог. читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січ. 1996 р.). — С. 126-128; Шевчук М. І. Огієнко про творчість Лесі Українки // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті укр. нац. відродження: Наук. допов. другої Всеукр. наук.-теор. конф. (18-19 лют. 1997 р.): До 115-річчя від дня народження. — С. 231-232.

⁶ Мацько В. Іван Огієнко — дослідник давньої української літератури: Дис ... канд. філол. наук: 10. 01. 01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 1998. — 197 с.

Кам'янець-Подільського державного університету // *Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. Конф.* — Кам'янець-Подільський, 1992. — С. 3-7; Копилов С. Іван Огієнко — професорський стипендіат університету ім. Святого Володимира // *Велетень науки: Мат-ли Всеукр. наук.-педагог. читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січ. 1996 р.)*. — С. 15-17; Коровицький І. Чин ученого // *Наук. зб.: В 30-у річницю наук. праці проф. Д-ра Івана Огієнка*. — С. 10-13; Лозовий В. Національно-церковна діяльність І. Огієнка в Кам'янецьку добу Директорії УНР // *Іван Огієнко (митрополит Іларіон) і виховання національно свідомої особистості: (до 115-річного ювілею видатного вченого): Мат-ли Всеукр. наук. конф. (16-17 січ. 1997 р.)*. — С. 39-44; Людина праці: Десятиліття архипастирської праці митрополита Іларіона // *Слово істини*. — 1950. — Чис. 1-2. — 72 с.; Тюрменко І. Відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету в спогадах Микити Шаповала // *Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті укр. нац. відродження: Наук. допов. другої Всеукр. наук.-теор. Конф. (18-19 лют. 1997 р.): До 115-річчя від дня народження*. — С. 93-97.

⁴ Ляхоцький В. Просвітитель: Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). — К.: Видавництво ім. О. Теліги, 2000. — 528 с.; Тимошук М. Голгофа Івана Огієнка: Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності. — К.: Заповіт, 1997. — 229 с.; Тіменик З. Іван Огієнко (митрополит Іларіон): 1882-1972: Життєписно-бібліографічний нарис. — Львів: НТШ у Львові, 1997. — 228 с. — (Визначні діячі НТШ, № 6); Тюрменко І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / *Передм. Н. І. Миронець*. — К., 1998. — 282 с.

⁵ Варик Л. Ідеї І. Огієнка в сучасній українській поезії: (На прикладі творчості Б. Олійника) // *Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті укр. нац. відродження: Наук. допов. другої Всеукр. наук.-теор. конф. (18-19 лют. 1997 р.): До 115-річчя від дня народження*. — С. 209-210; Григоренко О. Використання І. Огієнком творчості Т. Шевченка у дослідженні вітчизняної історії // *Там само*. — С. 126-127; Дворницька Н. Своєрідність використання мовних засобів в епопеї І. Огієнка «Недоспівана пісня» // *Там само*. — С. 211-212; Коротя-

Ковальська В. Літературна вартість пісенної творчості у працях Івана Огієнка // *Велетень науки: Мат-ли Всеукр. наук.-педагог. читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січ. 1996 р.)*. — С. 122-125; Лобач М. І. Огієнко як літературознавець на сторінках часопису «Наша культура» // *Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. конф.* — С. 191-193; Мацько В. Літературознавча термінологія Івана Огієнка // *Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті укр. нац. відродження: Наук. допов. другої Всеукр. наук.-теор. конф. (18-19 лют. 1997 р.): До 115-річчя від дня народження*. — С. 230-231; Його ж. І. Галятовський у творчості І. Огієнка / *Огієнківські читання: Мат-ли наук. круглих столів 1991-1996 рр.* — Вип. 1 / *За ред. А. Колодного, А. Марушкевич, Л. Филипович*. — К., 1997. — С. 27-32; Мишанич О. «Слово о полку Ігоревім» у наукових зацікавленнях Івана Огієнка (митрополита Іларіона) // *Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. конф.* — С. 187-190; Мороз О. Елементи естетики бароко в історичній епопеї Івана Огієнка «Наш бій за державність» // *Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті укр. нац. відродження: Наук. допов. другої Всеукр. наук.-теор. конф. (18-19 лют. 1997 р.): До 115-річчя від дня народження*. — С. 233-234; Сергієнко Г. Кирило-Мефодіївське товариство (1846-1847) в інтерпретації професора І. І. Огієнка // *Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. конф.* — С. 57-58; Сохацька Є. І в державі вольній діти тебе, великого, згадаєм!.: (Образ Богдана Хмельницького за історичною епопеєю Івана Огієнка «Недоспівана пісня») // *Велетень науки: Мат-ли Всеукр. наук.-педагог. читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січ. 1996 р.)*. — С. 126-128; Шевчук М. І. Огієнко про творчість Лесі Українки // *Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті укр. нац. відродження: Наук. допов. другої Всеукр. наук.-теор. конф. (18-19 лют. 1997 р.): До 115-річчя від дня народження*. — С. 231-232.

⁶ Мацько В. Іван Огієнко — дослідник давньої української літератури: Дис ... канд. філол. наук: 10. 01. 01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 1998. — 197 с.

⁷ Тимошик М. Голгофа Івана Огієнка: Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності. — К.: Заповіт, 1997. — 229 с.

⁸ Алексіюк М. Питання культури мови в «курсе українського язика» І. Огієнка // Іван Огієнко: (Незабутні імена української науки): Тези допов. Всеукр. наук. конф., присвяченої 110-річчю від дня народження професора Івана Огієнка (25-27 травня 1992 р.) / Редкол.: У. Єдлінська (гол. ред.), М. Білоус, Н. Захлюпана та ін. — Львів: ЛДУ ім. І. Франка, 1992. — С. 17-19; Ачилова В., Власенко В. Іван Огієнко і становлення українського правопису // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. конф. — С. 101-103; Бевзенко С. Питання історії мови у працях І. Огієнка // Там само. — С. 87-89; Безобразова Л. Біблійні переклади Івана Огієнка в контексті національного відродження України // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті укр. нац. відродження: Наук. допов. другої Всеукр. наук.-теор. конф. (18-19 лют. 1997 р.): До 115-річчя від дня народження. — С. 196-197; Бурячок А. Давньоруський і староукраїнський періоди в розвитку української літературної мови у висвітленні І. Огієнка // Там само. — С. 36-48; Його ж. Правопис Івана Огієнка в порівнянні з сучасним українським правописом // Велетень науки: Мат-ли Всеукр. наук.-педагог. читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січ. 1996 р.). — С. 171-178; Його ж. «Етимологічно-семантичний словник української мови» І. Огієнка в порівнянні з «Етимологічним словником української мови», що його видає інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України // Велетень науки: Наук. зб. — Вип. 2 / За ред. А. Марушкевич. — К., 1997. — С. 41-43; Буткова Г. «Словник місцевих слів, у літературній мові не вживаних» І. Огієнка і становлення українського правопису // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. конф. — С. 100-101; Валюх З. Питання історичного словотвору в науковій спадщині Івана Огієнка // Іван Огієнко: (Незабутні імена української науки): Тези допов. Всеукр. наук. конф., присвяченої 110-річчю від дня народження професора Івана Огієнка (25-27 травня 1992 р.). — С. 45-47; Вихованець І. Питання української граматичної термінології у науковій спадщині І. Огієнка // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. конф. — С. 107-108; Жовтобрюх М. Проблеми історії української мови в працях І. Огієнка // Там само. — С. 83-87; Захарчин В. Погляди І. Огієнка на українську граматичну термінологію // Іван Огієнко: (Незабутні імена української науки): Тези допов. Всеукр. наук. конф., присвяченої 110-річчю від дня народження професора Івана Огієнка (25-27 травня 1992 р.). — С. 80-81; Зелінська Н. Культура наукового тексту: Сучасне осмислення концепції І. Огієнка // Там само. — С. 89-90; Кеба О. І. І. Огієнко як перекладач Біблії: (Естетичний аспект) // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті укр. нац. відродження: Наук. допов. другої Всеукр. наук.-теор. конф. (18-19 лют. 1997 р.): До 115-річчя від дня народження. — С. 228-229; Кобилянський І., Кобилянська М. До характеристики «Словника місцевих слів...» І. Огієнка «що в дужках (), того не вживайте!» // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. конф. — С. 149-151; Кочан І. Термінологія 20-х-30-х років в оцінці І. Огієнка // Іван Огієнко: (Незабутні імена української науки): Тези допов. Всеукр. наук. конф., присвяченої 110-річчю від дня народження професора Івана Огієнка (25-27 травня 1992 р.). — С. 104-106; Лісняк С., Невідомська Л. Погляди Івана Огієнка на розвиток української літературної мови // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті укр. нац. відродження: Наук. допов. другої Всеукр. наук.-теор. конф. (18-19 лют. 1997 р.): До 115-річчя від дня народження. — С. 154-159; Михайлишин Б. І. Огієнко про розвиток української термінології // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. конф. — С. 153-

енка // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. конф. — С. 151-152; Демський М. Фраземіка в Євангелії Матвія у перекладі І. Огієнка й І. Хоменка // Іван Огієнко: (Незабутні імена української науки): Тези допов. Всеукр. наук. конф., присвяченої 110-річчю від дня народження професора Івана Огієнка (25-27 травня 1992 р.). — С. 70-77; Драгомирецький П. І. Огієнко — дослідник історії лексичних запозичень у східнослов'янських мовах // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. конф. — С. 107-108; Жовтобрюх М. Проблеми історії української мови в працях І. Огієнка // Там само. — С. 83-87; Захарчин В. Погляди І. Огієнка на українську граматичну термінологію // Іван Огієнко: (Незабутні імена української науки): Тези допов. Всеукр. наук. конф., присвяченої 110-річчю від дня народження професора Івана Огієнка (25-27 травня 1992 р.). — С. 80-81; Зелінська Н. Культура наукового тексту: Сучасне осмислення концепції І. Огієнка // Там само. — С. 89-90; Кеба О. І. І. Огієнко як перекладач Біблії: (Естетичний аспект) // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті укр. нац. відродження: Наук. допов. другої Всеукр. наук.-теор. конф. (18-19 лют. 1997 р.): До 115-річчя від дня народження. — С. 228-229; Кобилянський І., Кобилянська М. До характеристики «Словника місцевих слів...» І. Огієнка «що в дужках (), того не вживайте!» // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. конф. — С. 149-151; Кочан І. Термінологія 20-х-30-х років в оцінці І. Огієнка // Іван Огієнко: (Незабутні імена української науки): Тези допов. Всеукр. наук. конф., присвяченої 110-річчю від дня народження професора Івана Огієнка (25-27 травня 1992 р.). — С. 104-106; Лісняк С., Невідомська Л. Погляди Івана Огієнка на розвиток української літературної мови // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті укр. нац. відродження: Наук. допов. другої Всеукр. наук.-теор. конф. (18-19 лют. 1997 р.): До 115-річчя від дня народження. — С. 154-159; Михайлишин Б. І. Огієнко про розвиток української термінології // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. конф. — С. 153-

154; Мужеловська Л. Правописні норми іменникових словоформ у граматиці І. Огієнка // *Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті укр. нац. відродження: Наук. допов. другої Всеукр. наук.-теор. конф. (18-19 лют. 1997 р.): До 115-річчя від дня народження.* — С. 223-224; Наконечна В. Виховання культури мови у студентів нефілологічного фаху // *Велетень науки: Наук. зб. — Вип. 2.* — С. 50-52; Панкова Н. О. Про «Історичний словник української граматичної термінології» Івана Огієнка // *Вісник Луганського державного педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка / Редкол.: П. Фісуненко (гол. ред.), П. Будівський, К. Глуховцева та ін. — Луганськ: ЛДПІ, вид-во «Світлиця», ВКФ «Знання», 1997. — Жовт. — № 5.* — С. 61-64; Паночко М. Фонетичний та морфологічний принцип правопису в «Рідному писанні» професора Івана Огієнка // *Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. конф.* — С. 180-182; Полюга Л. Іван Огієнко про концепцію і джерела історичних словників // *Там само.* — С. 91-93; Притуляк В. Іван Огієнко — дослідник і поборник розвитку української мови і культури (1917-1920) // *Там само.* — С. 56-57; Сологуб Н. Питання культури української мови у працях І. І. Огієнка // *Там само.* — С. 165-167; Степовик Д. Іван Огієнко — учений і перекладач // *Огієнківські читання: Мат-ли наук. круглих столів 1991-1996 рр. — Вип. 1.* — С. 33-42; Його ж. Другий повний переклад Біблії українською мовою / *Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті укр. нац. відродження: Наук. допов. другої Всеукр. наук.-теор. конф. (18-19 лют. 1997 р.): До 115-річчя від дня народження.* — С. 11-13; Фаріон І. Іван Огієнко як дослідник історії писемності та старослов'янської мови // *Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. конф.* — С. 118-120; Феллер М. Пошуки, роздуми і спогоди сврея, який пам'ятає своїх дідів, про сврейсько-українські взаємини, особливо ж про мови і ставлення до них. — Дрогобич: Видавничка фірма «Відродження», 1994. — С. 142-149; Філак І. Термінологічна лексика на сторінках журналу «Рідна мова» // *Іван Огієнко: (Незабутні імена української науки): Тези допов. Всеукр. наук. конф., присвяченої 110-річчю від дня народження професора Івана Огієнка (25-27 травня 1992 р.).* — С. 193-194; Чепіга І. І. Огієнко про українські пе-

реклади Євангельських текстів XVI ст. // *Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. конф.* — С. 116-118; Чехівський О. Проблема культури мовлення у працях Івана Огієнка // *Велетень науки: Мат-ли Всеукр. наук.-педагог. читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січ. 1996 р.).* — С. 166-167; Його ж. Наукова концепція І. Огієнка мовної ситуації в Київській Русі // *Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті укр. нац. відродження: Наук. допов. другої Всеукр. наук.-теор. конф. (18-19 лют. 1997 р.): До 115-річчя від дня народження.* — С. 143-144; Чопик М. Іван Огієнко про культуру української мови // *Там само.* — С. 217-218; Чорненський Я. «Український стилістичний словник» І. І. Огієнка — *духовна скарбниця народного слова // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. конф.* — С. 137-139.

⁹ Біленко Т. Слово проповіді: діалектика сакрального і світського: (До концепції І. І. Огієнка) // *Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. конф.* — С. 30-32; Білодід О. Іван Огієнко — перекладач Біблії // *Велетень науки: Мат-ли Всеукр. наук.-педагог. читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січ. 1996 р.).* — С. 36-38; Гораш В. Філософія свободи І. Огієнка // *Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. конф.* — С. 48-50; Зорич О. Релігійний компонент у духовному становленні старшокласників: (На матеріалі творчості Івана Огієнка) // *Велетень науки: Наук. зб. — Вип. 2.* — С. 59-62; Колодний А., Филипович Л. Іван Огієнко і українське православ'я // *Огієнківські читання: Мат-ли наук. круглих столів 1991-1996 рр. — Вип. 1.* — С. 4-18; Колотило Т. І. Огієнко — дослідник світоглядних вірувань українського народу // *Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті укр. нац. відродження: Наук. допов. другої Всеукр. наук.-теор. конф. (18-19 лют. 1997 р.): До 115-річчя від дня народження.* — С. 128; Ляхоцький В. Іван Огієнко і відродження українського православ'я // *Всеукр. Міжнар. християнська асамблея «Заповідь нову даю Вам: любіть один одного» (Іоан, 13, 34): Наук.-практ. конф. (Київ, 17-18 лют. 1998 р.):*

Доповіді, повідомлення. — К., 1998. — С. 92-95; Його ж. Іван Огієнко: Толерантність — основна умова співпраці церков різних конфесій // «Берестя-1596» в історичній долі українства: Мат-ли Всеукр. наук.-богословської конф. 29-30 лист. 1996 р. / Редкол.: А. Говера, А. Гудима, Б. Хаварівський. — Тернопіль, 1996. — С. 41-46; Радченя О. Погляди митрополита Іларіона на іконоборство та іконопочитання: (За книгою І. Огієнка «Іконоборство». — Вінніпег, 1954) // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті укр. нац. відродження: Наук. допов. другої Всеукр. наук.-теор. конф. (18-19 лют. 1997 р.): До 115-річчя від дня народження. — С. 69-74; Роняк Т. Місіонерська праця Івана Огієнка та його сподвижників у Холмсько-Підляській єпархії / Велетень науки: Наук. зб. — Вип. 2. — С. 70-72; Таланчук О. «Дохристиянські вірування українського народу» митрополита Іларіона в сучасному українознавстві // Велетень науки: Мат-ли Всеукр. наук.-педагог. читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січ. 1996 р.). — С. 92-96; Тіменик З. Огієнкове націософське сприйняття Риму і автокефалізаційний процес українського православ'я // Велетень науки: Наук. зб. — Вип. 2. — С. 63-65; Його ж. Історіософія православної автокефальності у творчій спадщині Івана Огієнка (митрополита Іларіона): Дис ... канд. філос. наук: 09.00.11 / Ін-т філософії НАН України. — К., 1997. — 185 с.; Трачук Р. Огієнко про природу релігійної віри // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. конф. — С. 17-19; Ярмусь С. Людина у світоглядній ідеології митрополита Іларіона // Огієнківські читання: Мат-ли наук. круглих столів 1991-1996 рр. — Вип. 1. — С. 19-26.

¹⁰ Гайова О. З думою про церкву Божу та церкву українську: (З листування митрополитів Андрея Шептицького й Іларіона-Огієнка) // Іван Огієнко: (Незабутні імена української науки): Тези допов. Всеукр. наук. конф., присвяченої 110-річчю від дня народження професора Івана Огієнка (25-27 травня 1992 р.). — С. 54-58; Ляхоцька Л. Документи ЦДАВО України як джерело дослідження управлінської діяльності Івана Огієнка // Українське архівознавство: Історія, сучасний стан та перспективи: Наук. допов. Всеукр. конф. (Київ, 19-20 лист. 1996 р.) / Упоряд.: В. Ляхоцький, І. Матяш. — К., 1997. — Ч. 2. — С. 137-146; Ляхоцький В. Фенікс Івана Огієнка: (Нововиявлені документи з фондів

Центрального державного історичного архіву України в м. Львові) // Там само. — С. 68-78; Його ж. Епістолярія як джерело біографічних досліджень життя та діяльності діячів української культури, науки, політики // Український біографічний словник: Історія і проблематика створення: Мат-ли наук.-практ. конф. (Львів, 8-9 жовтня 1996 р.) / Редкол.: І. Гнаткевич, Я. Дашкевич, В. Чишко. — Львів, 1997. — С. 77-79; Його ж. У вигнанні: Польський період еміграції І. І. Огієнка // Українська еміграція в історії і літературі: Мат-ли Міжнар. наук. конф. (18-20 верес. 1996 р.) / Упоряд.: Р. Гром'як, Б. Лановик. — Тернопіль, 1996. — С. 53-56; Його ж. Епістолярна спадщина як джерело вивчення життя і діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона) // Велетень науки: Мат-ли Всеукр. наук.-педагог. читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січ. 1996 р.). — С. 39-44; Марушкевич А. Листи Івана Огієнка до Іларіона Свенціцького як джерело дослідження науково-педагогічної діяльності ученого // Там само. — С. 219-228; Пиріг П. Запрошення на відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету — важливий документ для вивчення його історії // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. конф. — С. 10-12; Тимошик М. Невідомий Іван Огієнко: За матеріалами колишніх спецфондів львівських архівів // Велетень науки: Мат-ли Всеукр. наук.-педагог. читань присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січ. 1996 р.). — С. 211-218; Тюрменко І. Листи Івана Огієнка до Микити Шаповала як джерело до вивчення життя української еміграції // Велетень науки: Наук. зб. — Вип. 2. — С. 82-85; Її ж. До проблеми датування деяких листів І. Огієнка до Л. Білецького // Там само. — С. 95-98.

¹¹ Ляхоцький В. І. І. Огієнко і архівна справа // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917-1921 рр.): 36. наук. праць / Редкол.: В. Лозицький (відп. ред.), В. Ляхоцький, І. Матяш та ін. — К., 1998. — С. 199-208.

¹² Купчинський О. Іван Огієнко — дослідник і видавець пам'яток писемності // Іван Огієнко: (Незабутні імена української науки): Тези допов. Всеукр. наук. конф., присвяченої 110-річчю від дня народження професора Івана Огієнка (25-27 травня 1992 р.). — С. 112-116; Мачук Г. І. Огієнко про історичні періоди в розвитку української літерату-

рної мови // Там само. — С. 119-120; Наконечна Г. Іван Огієнко про правопис запозичених слів в українській мові // Там само. — С. 128-130; Ткачук П. Іван Огієнко як дослідник молдавських грамот // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті укр. нац. відродження: Наук. допов. другої Всеукр. наук.-теор. конф. (18-19 лют. 1997 р.): До 115-річчя від дня народження. — С. 165-167.

¹³ Ляхоцький В. Некролог як жанр біографістики // Михайло Рубач: архівіст, історик, педагог / Редкол.: В. П. Ляхоцький (гол. ред.) та ін. — К., 2000. — С. 139-150; Його ж. Тема образу гетьманів України у біографічній спадщині Івана Огієнка (митрополита Іларіона) // Пам'ять століть. — 1999. — № 6. — С. 45-53; Його ж. Автобіографія «як джерело історії» в працях Івана Огієнка // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. — Вип. 1: Архів і особа. — К., 1999. — С. 158-163; Його ж. Образ представників українського православ'я у творчій спадщині митрополита Іларіона (Огієнка) // Український богослов. — К., 2000. — С. 279-294; Поліщук Я. Арсеній Мацієвич у дослідженнях Івана Огієнка // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. конф. — С. 27-28; Тимошик М. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження: Передм. // Життєписи великих українців. — К., 1999. — С. 7-61.

¹⁴ Алексюк А. «Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність» — видатна українознавча (історико-літературна) монографія професора Івана Огієнка // Велетень науки: Наук. зб. — Вип. 2. — С. 9-12; Коваль Л. Книгозбірня Івана Огієнка — джерело духовності українського народу // Там само. — С. 4-6; Лозинський Л. Іван Огієнко про початки українського книгодрукування // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. конф. — С. 59-61; Ляхоцький В. Книгозбірня митрополита Іларіона (І. І. Огієнка): склад та засоби комплектування // Стратегія комплектування фондів наук. бібліотеки: Тези допов. наук. конф. (Київ, 8-10 жовтня 1996 р.) / Редкол.: Л. Дубровіна, Н. Солонська, А. Чекмарьов та ін. — К., 1996. — С. 112-116; Його ж. Дослідження Іваном Огієнком «Крехівського Апостола» // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи: Зб. наук. праць / Редкол.: В. Холєвчук,

В. Ляхоцький, М. Дмитрієнко та ін. — К.; Чернівці, 1997. — Вип. 1. — С. 254-258; Його ж. Церковні бібліотеки як предмет опіки Івана Огієнка (митрополита Іларіона) 1919-1944 рр. // Библиотечное дело и краеведение: Сб. науч. тр. — Вип. 1. — К.; Симферополь, 1999. — С. 47-51; Рарицький О. І. Огієнко про зародження і розвиток давньої української літератури // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті укр. нац. відродження: Наук. допов. другої Всеукр. наук.-теор. конф. (18-19 лют. 1997 р.): До 115-річчя від дня народження. — С. 232-233; Сваричевський А. І. Огієнко про книгодрукування на Поділлі // Там само. — С. 117-118.

¹⁵ Ляхоцький В. Про деякі особливості бібліографічної діяльності Івана Огієнка // Наук. праці НБУВ. — Вип. 2. — К., 1999. — С. 173-185.

¹⁶ Баженов Л. Іван Огієнко і розвиток краєзнавства на Правобережній Україні // Тези допов. XIII Вінницької обл. істор.-краєзнав. конф. — Вінниця, 1994. — С. 67-69; Його ж. Іван Огієнко і розвиток краєзнавства в Україні // Огієнківські читання: Мат-ли наук. круглих столів 1991-1996 рр. — Вип. 1. — С. 86-90; Його ж. І. І. Огієнко і краєзнавство Поділля // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. конф. — С. 80-81; Його ж. Краєзнавство у діяльності і творчості Івана Огієнка // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті укр. нац. відродження: Наук. допов. другої Всеукр. наук.-теор. конф. (18-19 лют. 1997 р.): До 115-річчя від дня народження. — С. 113-116; Костиця М. Іван Огієнко — дослідник Волині // Дивокрай: Наук.-краєзнавчий альманах. — Хмельницький, 1995. — Вип. 1. — С. 78-81; Ляхоцький В. Краєзнавчі студії як підґрунтя наукового методу Івана Огієнка // Бібліотечне краєзнавство у відновленні історичної пам'яті народу України: Мат-ли наук.-практ. конф. (Київ, 26-27 трав. 1997 р.) / Редкол.: В. Кисельов, А. Комська. — К., 1998. — С. 125-135; Опанасюк О. Гуманістичні ідеї Івана Огієнка в краєзнавстві та педагогіці // Велика Волинь: Минуле й сучасне: Тези Міжнар. краєзнавчої конф. — Житомир, 1992. — С. 90-91; Рудницька Н. Іван Огієнко і дослідження Волинського краю // Іван Огієнко й утвердження гуманітарної науки та освіти в Україні: (Мат-ли допов. і повідомлень на Всеукр. наук.-педагог. конф., м. Житомир, 4-5 берез. 1997 р.) / За ред. М. Левківського, відп. за вип. Г. Мокрицький. — Житомир: Журфонд,

1997. — С. 40-42; Тюрменко І. Іван Огієнко і Київ // Огієнківські читання: Мат-ли наук. круглих столів 1991-1996 рр. — Вип. 1. — С. 91-105.

17 Вонсович В., Вонсович Г. Культурологічні та педагогічні аспекти діяльності І. Огієнка // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. конф. — С. 47-48; Дубенко Л. Національно-духовний феномен культурологічної спадщини Івана Огієнка // Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) і виховання національно свідомої особистості: (до 115-річного ювілею видатного вченого): Мат-ли Всеукр. наук. конф., 16-17 січ. 1997 р. — С. 25-33; Качкан В. Етнокультурний пласт Івана Огієнка // Качкан В. Українське народознавство в іменах: У 2 ч. — Ч. 1: Навч. посібник / За ред. А. З. Москаленка; Передм. А. Г. Погрібного. — К.: Либідь, 1994. — С. 281-295; Кирюшко Н., Кирюшко М. Особливості культурології І. Огієнка // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. конф. — С. 45-46; Охріменко П. І. І. Огієнко як дослідник давньої української культури // Там само. — С. 70-72; Панько Т. Погляди І. Огієнка на роль мови в культурному житті нації // Іван Огієнко: (Незабутні імена української науки): Тези допов. Всеукр. наук. конф., присвяченої 110-річчю від дня народження професора Івана Огієнка (25-27 травня 1992 р.). — С. 142-144; Потелло Н. Українознавство в контексті поглядів Івана Огієнка // Велетень науки: Наук. зб. — Вип. 2. — С. 99-100; Сохацька Є. Невтомний працівник українського ренесансу // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. конф. — С. 9-10; Її ж. Ідея соборності в культурологічній спадщині Івана Огієнка // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті укр. нац. відродження: Наук. допов. другої Всеукр. наук.-теор. конф. (18-19 лют. 1997 р.): До 115-річчя від дня народження. — С. 29-33; Філіпчук А. Українська культура XVIII-початку XIX століття у працях І. І. Огієнка // Там само. — С. 108-112; Черничко І. Роль і місце театру в культурному процесі в Україні: (погляди І. Огієнка на розвиток національного драматичного театру) // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. конф. — С. 75-76; Шинкарук А. Погляди І. Огієнка на іконопис у контексті української культури та її впливу на московську культуру в XVII-XVIII ст. // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті укр. нац. відродження: Наук. допов. другої Всеукр. наук.-теор. конф. (18-19 лют. 1997 р.): До 115-річчя від дня народження. — С. 283-284; Юркало В. Огієнкова концепція зв'язку культури мови і державності // Відродження української державності: Проблеми історії та культури: Мат-ли Міжнар. наук. конф., 13-16 травня 1996 р. — Ч. I. — С. 177-178.

18 Андрусишин Б. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр.: (Доба Директорії УНР). — К.: Либідь, 1997. — С. 71-130; Завальнюк О. Політична діяльність Івана Огієнка на Поділлі // Велетень науки: Мат-ли Всеукр. наук.-педагог. читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січ. 1996 р.). — С. 32-34; Завальнюк О., Дмитрієв С. Іван Огієнко — міністр народної освіти УНР // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. конф. — С. 13-15; Завадовський А. І. Огієнко — головноуповноважений уряду УНР // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті укр. нац. відродження: Наук. допов. другої Всеукр. наук.-теор. конф. (18-19 лют. 1997 р.): До 115-річчя від дня народження. — С. 86-88; Климчук О. Діяльність І. І. Огієнка на посаді головноуповноваженого уряду УНР // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. конф. — С. 67-68; Кононенко П. Іван Огієнко — діяч на ниві державотворення // Велетень науки: Мат-ли Всеукр. наук.-педагог. читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січ. 1996 р.). — С. 18-21; Копилов С. Спогади Івана Огієнка «Рятування України, на службі своєму народові» — важливе джерело до вивчення історії УНР // Там само. — С. 59-65; Лозовий В. Діяльність І. Огієнка в Кам'янецький період Директорії УНР // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті укр. нац. відродження: Наук. допов. другої Всеукр. наук.-теор. конф. (18-19 лют. 1997 р.): До 115-річчя від дня народження. — С. 89-90; Ляхоцька Л. Документи ЦДАВО України як джерело дослідження управлінської діяльності Івана Огієнка // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наук. допов. Всеукр. конф. (Київ, 19-20 лист. 1996 р.). —

Ч. 2. — С. 137-146; Ляхоцький В. Іван Огієнко — головнуповноважений міністр уряду УНР (1919-1920 рр.) // Відродження української державності: Проблеми історії та культури: Мат-ли Міжнар. наук. конф. 13-16 трав. 1996 р. / Редкол.: В. Запорожець (гол.), Т. Аначенко, П. Чуєв та ін. — Ч. 1. — Одеса, 1996. — С. 80-81; Майборода В. Іван Огієнко — міністр освіти і мистецтва України // Велетень науки: Мат-ли Всеукр. наук.-педагог. читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січ. 1996 р.). — С. 97-104; Мартинюк І. Іван Огієнко — ідеолог української державності // Там само. — С. 69-73; Опанасюк Г. Державна політика в галузі освіти у поглядах Івана Огієнка // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті укр. нац. відродження: Наук. допов. другої Всеукр. наук.-теор. конф. (18-19 лют. 1997 р.): До 115-річчя від дня народження. — С. 307-308; Пилявець Л. Огієнко — міністр ісповідань УНР // Ідея національної церкви в Україні: Мат-ли Всеукр. наук.-практ. конф., 17-18 жовтня 1997 р. / За ред. А. Гудими, Б. Хаварівського. — Тернопіль, 1997. — С. 112-113; Слободян М. Іван Огієнко як державотворець // Велетень науки: Мат-ли Всеукр. наук.-педагог. читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січ. 1996 р.). — С. 35; Тараненко М. Деякі аспекти державотворчої діяльності І. Огієнка // Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) і виховання національно свідомої особистості (до 115-річного ювілею видатного вченого): Мат-ли Всеукр. наук. конф., 16-17 січ. 1997 р. — С. 82-87; Тимошик М. Іван Огієнко як державотворець (Кам'янець-Подільський період) // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті укр. нац. відродження: Наук. допов. другої Всеукр. наук.-теор. конф. (18-19 лют. 1997 р.): До 115-річчя від дня народження. — С. 14-16; Тюрменко І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / Передм. Н. І. Миронець. — К., 1998. — 282 с.

¹⁹ Будняк Т. Вивчення педагогічної спадщини Івана Огієнка в курсі історії педагогіки // Велетень науки: Наук. зб. — Вип. 2. — С. 16-18; Грипас Н. Дідактичний матеріал «Початкової граматики» Івана Огієнка // Велетень науки: Мат-ли Всеукр. наук.-педагог. читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січ. 1996 р.). — С. 189-190; Її ж. Науково-методична спадщина І. Огієнка і концепція національної школи // Огієнківські читання: Мат-ли наук. круглих столів 1991-1996 рр.

— Вип. 1. — С. 63-69; Ляхоцька Л. Виховна цілеспрямованість навчання рідної мови за Іваном Огієнком // Велетень науки: Мат-ли Всеукр. наук.-педагог. читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січ. 1996 р.). — С. 155-159; Її ж. Роль мови у формуванні національної самосвідомості в родинному вихованні: (За І. Огієнком) // Виховання національної самосвідомості у школярів: Мат-ли Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 8-9 жовтня 1996 р.) / Редкол.: М. Шкіль (гол.), Д. Тхоржевський, В. Сидоренко та ін. — К., 1996. — С. 104-106; Її ж. І. Огієнко — реформатор національної освіти в Україні // Велетень науки: Наук. зб. — Вип. 2. — С. 18-20; Ляхоцький В. Освітянський подвиг Івана Огієнка // Початкова школа. — 1997. — № 1. — С. 38-42; Його ж. «Граматики малої Лесі» як джерело вивчення педагогічних ідей І. Огієнка // Там само. — № 5. — С. 47-50; Його ж. Як виховати у дітей культуру читання: За працями І. І. Огієнка, вчителя словесності, міністра освіти, ректора університету, митрополита // Відродження. — 1996. — № 4. — С. 19-20; Марушкевич А., Марушкевич І. Виховний потенціал проповідей Івана Огієнка (митрополита Іларіона) // Велетень науки: Мат-ли Всеукр. наук.-педагог. читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січ. 1996 р.). — С. 45-48; Марушкевич А. Просвітницька діяльність і педагогічні погляди І. Огієнка: Дис ... канд. педагогіч. наук: 13.00.01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 1995. — 161 с.; Москаленко А. Проблеми педагогічного спілкування у творчості І. Огієнка. (На матеріалах «Граматики малої Лесі») // Велетень науки: Наук. зб. — Вип. 2. — С. 29-30; Ничкало Н. Проблеми рідномовних обов'язків у спадщині Івана Огієнка // Велетень науки: Мат-ли Всеукр. наук.-педагог. читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січ. 1996 р.). — С. 77-86; Опанасюк Г. Виховання гуманістичної особистості школяра в педагогічній спадщині Івана Огієнка: Дис ... канд. педагог. наук: 13.00.01 / Український ін-т підвищення кваліфікації керівних кадрів освіти. — К., 1996. — 175 с.; Її ж. Міністр Іван Огієнко: Провідна ідея освіти // Огієнківські читання: Мат-ли наук. круглих столів 1991-1996 рр. — Вип. 1. — С. 80-85; Її ж. Теоретичне обґрунтування Іваном Огієнком принципу гуманістичної спрямованості виховання // Велетень науки: Мат-ли Всеукр. наук.-педагог. читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15-16 січ. 1996 р.). — С. 54-58; Прискар В. І. Огієнко про концептуальні засади національного виховання // Духовна і наук.-педагог. діяль-

ність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті укр. нац. відродження: Наук. допов. другої Всеукр. наук.-теор. конф. (18-19 лют. 1997 р.): До 115-річчя від дня народження. — С. 309-311; Руденко В. Рідна мова як засіб морального виховання особистості у творчій спадщині Івана Огієнка // Велетень науки: Наук. зб. — Вип. 2. — С. 38-40; Ткачук Г., Дмитрієв С. І. І. Огієнко про методичну підготовку учителя літератури // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті укр. нац. відродження: Наук. допов. другої Всеукр. наук.-теор. конф. (18-19 лют. 1997 р.): До 115-річчя від дня народження. — С. 327-330.

²⁰ Ковба Ж. Роль видавничої діяльності І. Огієнка у збереженні і розвитку української мови // Іван Огієнко: (Незабутні імена української науки): Тези допов. Всеукр. наук. конф., присвяченої 110-річчю від дня народження професора Івана Огієнка (25-27 травня 1992 р.). — С. 100-102; Ляхоцький В. І. Огієнко — засновник і редактор щомісячного журналу «Слово істини» // Ідея національної церкви в Україні: Мат-ли Всеукр. наук.-практ. конф., 17-18 жовтня 1997 р. — С. 70-79; Його ж. Іван Огієнко: До витоків видавничої діяльності // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті укр. нац. відродження: Наук. допов. другої Всеукр. наук.-теор. конф. (18-19 лют. 1997 р.): До 115-річчя від дня народження. — С. 289-295; Погребенник Ф. Варшавські видання Івана Огієнка: (До історії української періодики за межами України) // Там само. — С. 49-50; Його ж. Варшавська «Наша культура» Івана Огієнка // Велетень науки: Наук. зб. — Вип. 2. — С. 32-34; Тарновецька Л., Пілат О. Журнал «Рідна мова» у контексті сучасного осмислення видавничої спадщини Івана Огієнка // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. конф. — С. 98-100; Тимошик М. Українознавчі проблеми в науковій, публіцистичній, редакторській і видавничій діяльності Івана Огієнка: Дис ... д-ра філол. наук: 10.01.08 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 1997. — 358 с.; Його ж. Голгофа Івана Огієнка: Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності. — К.: Заповіт, 1997. — 229 с.; Його ж. Часопис І. Огієнка «Рідна мова» в боротьбі за мовне об'єднання нації // Велетень науки: Наук. зб. — Вип. 2. — С. 34-37; Тіменик З. Із редакторсько-видавничої діяльності // Іван Огієнко. — Львів, 1997. — С. 163-180; Токарська Н.

Редакторська і видавнича діяльність І. Огієнка: (На основі архівних документів) // Іван Огієнко: (Незабутні імена української науки): Тези допов. Всеукр. наук. конф., присвяченої 110-річчю від дня народження професора Івана Огієнка (25-27 травня 1992 р.). — С. 182-184.

²¹ Назаренко Є. І. Огієнко і університетська друкарня // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті укр. нац. відродження: Наук. допов. другої Всеукр. наук.-теор. конф. (18-19 лют. 1997 р.): До 115-річчя від дня народження. — С. 98-99; Третяк Л. До історії видавничої діяльності Кам'янець-Подільського університету // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. конф. — С. 68-70.

²² Ляхоцький В. Просвітитель: Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). — К.: Видавництво ім. О. Теліги, 2000. — 528 с.

²³ Заїкін В. Проф. Іван Огієнко як церковний та громадський діяч і як учений: 3 приводу 20-літнього ювелею української наукової праці 1905-1925 рр. — Варшава: Друкарня синодальна, 1925. — 16 с. — (Накладом «Духовної бесіди»).

²⁴ Безобразова Л. Іван Огієнко — методист і популяризатор лінгвістики // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. конф. — С. 182-184; Грицак Є. Людина праці й обов'язку: (3 приводу 20-ліття літературно-наук. праці проф. І. Огієнка) // Український голос. — 1925. — 1 листоп.; Його ж. Професор І. Огієнко як популяризатор мовознавства // Наук. зб.: В 30-у річницю наук. праці проф. Д-ра Івана Огієнка. — С. 7-9; Мулик-Луцик Ю. Успомину Митрополиту Іларіону в Пам'ять на Віки Вічні: (Євлогія) // Жалобна книга в пам'ять Митрополита Іларіона. — С. 42-43; Сохацька Є. Культурно-просвітницька діяльність Івана Огієнка у Кам'янці-Подільському (1918-1920 рр.) // Огієнківське читання: Мат-ли наук. круглих столів 1991-1996 рр. — Вип. 1. — С. 70-79.

²⁵ Головка О. І. І. Огієнко та Український Червоний Хрест (1919 р.) // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. конф. — С. 36-37.

²⁶ Алтухова О. Репресовані соратники Івана Огієнка 1933 р. // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: Наук. допов. другої Всеукр. наук.-теор. конф. (18-19 лют. 1997 р.): До 115-річчя від дня народження. — С. 136-140; Ананко Ж. Симон Петлюра й Іван Огієнко: Державотворчий аспект взаємин // Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) і виховання національно свідомої особистості: (до 115-річного ювілею видатного вченого): Мат-ли Всеукр. наук. конф., 16-17 січ. 1997 р. — С. 13-16; Ананко Ж. Ідея державницької педагогіки у політичній співпраці С. Петлюри й І. Огієнка // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті укр. нац. відродження: Наук. допов. другої Всеукр. наук.-теор. конф. (18-19 лют. 1997 р.): До 115-річчя від дня народження. — С. 91-92; Бичко Б., Чухим Н. Іван Огієнко та Андрій Шептицький: Два погляди на Берестейську унію // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. конф. — С. 33-34; Гонюкова Л. Іван Огієнко у спогадах С. Ф. Русової // Велетень науки: Наук. зб. — Вип. 2. — С. 85-88; Копилов С. Освітнянська співпраця В. Петра та І. Огієнка у Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918-1920 рр.) // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті укр. нац. відродження: Наук. допов. другої Всеукр. наук.-теор. конф. (18-19 лют. 1997 р.): До 115-річчя від дня народження. — С. 100-102; Лупейко О. Іван Огієнко і Микита Шаповал // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка в контексті укр. нац. відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези допов. наук.-теор. конф. — С. 193-194; Ляхоцький В. Агатангел Кримський та Іван Огієнко: До проблеми персонального історичного порівняння // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. — Вип. 4 / Відп. ред. С. Кульчицький. — К.: Ін-т історії НАН України, 1998. — С. 313-321; Його ж. О. Нестеренко та І. Огієнко: До проблеми вивчення кола спілкування митрополита Іларіона // Велетень науки: Наук. зб. — Вип. 2. — С. 72-77; Його ж. Їх поєднала віра // Пам'ять століть. — 1999. — № 3. — С. 79-94; Його ж. І. Огієнко і С. Петлюра: (З невидрукованого) // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті укр. нац. відродження: Наук. допов. другої Всеукр. наук.-теор. конф. (18-19 лют. 1997 р.): До 115-річчя від дня народження. — С. 75-85; Мороз О.

Іван Огієнко і Іван Липа // Велетень науки: Наук. зб. — Вип. 2. — С. 80-82; Прыгодзіч М. Я. Ф. Карські і І. Агієнка // Іван Огієнко: (Незабутні імена української науки): Тези допов. Всеукр. наук. конф., присвяченої 110-річчю від дня народження професора Івана Огієнка (25-27 травня 1992 р.). — С. 157-159; Сохацька Є. Олімпіада Пащенко-Шульмінська — сподвижниця Івана Огієнка // Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) і виховання національно свідомої особистості: (до 115-річного ювілею видатного вченого): Мат-ли Всеукр. наук. конф., 16-17 січ. 1997 р. — С. 79-82.

Олена Леонтович

З УКРАЇНОЮ І ДЛЯ УКРАЇНИ: ЖІНКИ З РОДУ СИМИРЕНКІВ

Три жінки. Від двох віддаляють роки. Третя – наша сучасниця. Три різні долі. Та єднає їх одне – любов до України. Вони поклали свій камінець у підмурівок її державотворення. І всіх трьох недовістатньо знають наші сучасники. Тому і необхідно розповісти про них, аби приклад цих жінок був зразком служіння Україні.

Найстарша з цих жінок – Софія Симиренко /1839-1924/. Батько – Іван Альбранд – походив з французьких аристократів, мати – Надія Богаєвська – з української шляхти. Софія виросла вродливою, вольовою та незалежною в думках дівчиною. Коли вона покохала Василя Симиренка, то змогла оборонити своє почуття, повставши проти несправедливої волі батька, який хоча і був демократичних поглядів, але не міг здолати віковічні традиції своєї верстви і дати згоду на шлюб дочки із сином колишнього кріпака. І однак він вважав випускника Паризької політехніки на голову вище од всіх оточуючих та радо приймав у своїй господі талановитого молодого інженера, майбутнього винахідника та раціоналізатора українського цукроваріння.

Софія Іванівна, зробивши свій вибір, відважилася на таємний шлюб. На все життя вона стала вірною дружиною, соратницею, помічницею, одностудницею свого чоловіка. Василь Федорович завжди знаходив у неї розуміння, схвалення і підтримку своїх, як на той, так і на всі інші часи, фантастичних добродійних заходів щодо української культури. Досить згадати, що продовж 40 років він фінансував майже всі періодичні видання в Україні: «Киевская старина», «Науково-літературний вісник», «Україна», «Нова громада», «Рада», «Громадська думка», «Рутеніше рев'ю» та «Україніше рундшау», допомагав НТШ ім. Т.Шевченка, видавництву «Вік», клубу «Родина», хору М.Лисенка, українським письменникам та громадським діячам, «Товариству підмоги українській літературі, науці і штуці». Та на цьому далеко не закінчується його благочинні справи.

Та на початках молодому подружжю довелося зазнати скрути. І Софія Іванівна чим могла, допомагала чоловікові: не гребувала ніякою роботою і навчилася готувати, прати, шити. Вона захопилася садівництвом і розвела такий сад в селі Сидорівка на Канівщині, який славився на всю округу. Недарма вона, за свідченням своєї небоги – Ольги Первової-Леонтович, мала постійний квиток на Всесвітню паризьку виставку. Вона захопилася виготовленням пастили найвищої якості, відомої під назвою «Українська».

У своєму маєтку Софія Іванівна займалася просвітницькою діяльністю. Побудувала школу, лікарню, кілька майстерень і намагалася вивести в люди кожного, хто звертався до неї по допомогу.

Не знаючи змалку мови народу, серед якого їй довелося жити, Софія Іванівна вивчила її, часто читала вголос твори українських письменників. Про читання Софією Іванівною Шевченкових «Дум» згадувала племінниця Василя Федоровича – Оксана Дузь-Крятенко. Кохалася Софія Іванівна в українських піснях, збирала їх, за що навіть отримала «Похвального листа». Маючи гучний голос, вона часто співала разом з чоловіком. Так само пані Софія любила й український театр. У Сидорівці був створений за матеріальної підтримки подружжя Симиренків народний театр, що вписав і свою сторінку в літопис українського театру.

Софія Іванівна була членом Географічного товариства в Києві,

збирала для нього, за свідченням свого небожа Володимира Леонтовича, українського письменника та громадсько-культурного діяча, матеріали з праворозуміння та правових звичаїв в Україні.

Вихована в далекому від українських ідей колі, не відаючи навіть про існування українського питання, Софія Симиренко перейнялася болями рідної землі, ідеями та думками чоловіка, завжди схвально ставилася до його меценатської діяльності й потім, по його смерті, продовжила справу його життя, зокрема купила для українських видань друкарню.

22 травня 1916 р. вона підписала духівницю, в якій заповідала Канівському повітовому земству 55 десятин землі та 150 тис. рублів на заснування в Сидорівці ремісничої та сільськогосподарської шкіл імені Василя Симиренка з навчанням українською мовою¹. Українському науковому товариству в Києві Софія Симиренко дарувала садибу на Трьохсвятительській вулиці № 23 з будівлями і садом та ще 100 тис. рублів на зведення тут будівель, в яких мали розміщуватися його установи, але при умові, що товариству присвоять ім'я Василя Симиренка.

Софія Іванівна заповіла після своєї смерті продати маєток і цукроварню у Сидорівці, а гроші віддати на заснування у Києві Народного університету ім. В.Симиренка.

Цей заповіт, що складався ще за життя Василя Федоровича, безумовно з відома дружини, свідчить, що в особі Софії Симиренко поєдналися віддана українська громадянка-патріотка і кохаюча дружина. Безумовно, то була їхня спільна воля віддати своє надбання не родичам, не улюбленому небожеві Володимиру Леонтовичу, а Україні. Саме тому все своє майно Софія Симиренко, свято виконуючи волю чоловіка, віддавала на громадські справи. І як останній подих кохання, вшановуючи пам'ять і заслуги коханого чоловіка, увічнювала його пам'ять.

Почуття люблячої жінки, почуття, яке вона пронесла крізь все життя, і почуття патріотки органічно поєдналися в цьому юридичному документі, в цій останній пожертві на, як тоді казали, українську справу.

Отакою була Софія Симиренко, лебідка Лицаря українського духу. Любов до Василя Симиренка відкрила їй новий світ, розви-

нула глибоке почуття до рідного краю, рухала її вчинками.

Друга жіноча постать з цієї родини Любов Шульгіна (1865-1945), представниця старої культури. «Вона жила Україною і для України», – так коротко й вичерпно охарактеризував життя своєї матері Олександр Шульгін, державний діяч УНР та українського уряду в екзилі. Так воно і було, бо Любов Шульгіна стала у свій час культурно-громадською діячкою, народною вчителькою, що стояла біля джерел українського шкільництва. Людина гарячої душі, чие серце билось задля України та її народу, вона здобула шану сучасників.

Походила Любов Шульгіна з родини Устимовичів, що належала до старовинного козацько-старшинського роду. Батько, Микола Устимович, прямий нащадок гетьманів Павла Полуботка та Данила Апостола, був шляхетною, демократичних переконань людиною. Мати, Єфросинія Черкаська, належала до козацького роду, який через складну долю потрапив у неволю. Люба, до десяти років кріпачка, була мудрою і талановитою, рішучою та енергійною й стала яскравим прикладом твердження про активізм української жінки. Недарма в повіті її називали «жінка – міністр».

Дитячі роки Любові пройшли на Полтавщині. У своїх спогадах Надія Іщук, дочка Л. Шульгіної, пише: «Тоді ще не було земських шкіл, то дід (тобто М. Устимович) сам заклав школу в селі Сохвині, де вони жили. Знайшов добрих вчителів і оплачував їх. Мама – вроджений педагог – дуже любила вчити. Як приїздила на вакації, то все займалася з тими учнями, селянськими дітьми. А як скінчила гімназію, то цілі дні проводила в школі. Зрана вчила дітей в школі разом з учителем, потім до неї приходили підлітки, що вже скінчили школу. Мама з ними читала, а ввечері вчила грамоти дорослих. Хоч офіційно школа була російською, але мама і ті вчителі вчили дітей українською мовою. Підручники були російські, але як тільки було можливо якусь українську книжку дістати, то мама купувала її і часто читала дітям і дорослим вголос, а читала вона чудово». «Внаслідок рідко в якому селі було стільки інтелігентних та національно свідомих селян», – зазначає у спогадах О. Шульгін. – як там «Любочку», на селі Любов Миколаївну, вони просто обожнювали»².

Після одруження з Яковом Шульгіним, істориком, учнем В. Антоновича та М. Драгоманова, громадським діячем, відбувшим заслання у Сибіру, та народження дітей (їх було п'ятеро), Любов Миколаївна вже не могла викладати в школі, але добирала здібних дівчат та хлопців із села і постійно готувала когось «на вчителя».

В юності у Любові Шульгіної була, як вказує Надія Іщук-Шульгіна, якась підсвідома, стихійна українська свідомість, дуже сильна, але аж потім, після одруження з Яковом Миколайовичем Шульгіним, ознайомилась і теоретично з українським рухом, зрештою в неї ці почуття викристалізувалися.

У часи перебування в Єлисаветграді родина Шульгіних стала там осередком українства. Любов Миколаївна всією душею віддавалась громадській роботі, мала великий вплив на молодь міста. В родині Шульгіних, на відміну від багатьох інтелігентних сімей, панувала завжди рідна мова. Традицію цю завела саме Любов Миколаївна. Виховання в сім'ї було суто українським. Ось як про це згодом писала Н. Іщук: «Несвідомі ми були того, які цінні перлини вкладали наші батьки в наше національне виховання. А яка відвага була в наших батьків, що говорили за нами по-українському. Скільки людей застерігали їх, що це небезпечно»³.

Любов Миколаївна говорила українською мовою з дітьми та ходила в народному строї в вишиванці і на вулиці. В родині діти змалку читали твори українських письменників. Найбільше Любов Миколаївна читала Шевченка і не тільки дітям, а й селяням. Якось приїхала вона з дітьми до Лубен, де тоді відбувались вкладки для народних вчителів відомого тоді педагога Вахтерова, аби послухати його. Там дістала «чарівний ліхтар» та ілюстрації до «Гайдамаків» Сластіона: «Читала так, як тільки вона вміла читати», – згадує син її Олександр. «Можна собі тільки уявити, яке враження справило це читання на заляканих начальством вчителів, у яких національна свідомість тільки прокидалася»⁴ – зазначає він далі. Про заляканість вчителів свідчить і той факт, що їм заборонялося під страхом звільнення передплачувати єдину на той час всеукраїнську газету «Рада», яку видавав меценат – патріот Євген Чикаленко.

Згодом, коли Шульгіни переїхала до Києва, Любов Миколаївна

стала одним з організаторів клубу «Родина», що був центром українського життя у Києві впродовж багатьох років – часу між двома революціями.

Любов Шульгіна разом з Людмилою Старицькою-Черняхівською брала участь у створенні притулків для біженців (під егідою комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст), де навчали дітей українській грамоті, читали українські книжки, викладали рідною мовою інші предмети. Це був, власне, зародок української школи, яка проіснувала не менше чотирьох років. Неабияку мужність треба було мати організаторам, бо робилося то в умовах нової нагінки на українську мову. Любов Миколаївна була також одним з ініціаторів створення в Києві шпиталю для українських вояків, де під час лікування їх також навчали українській грамоті та читали твори українських письменників.

У березні 1917 р. в Києві відкрилася І-а Українська гімназія ім. Тараса Шевченка, директором якої став відомий український педагог Володимир Дурдуківський. Любов Шульгіна вела ній підготовчий клас. У ці ж роки вона завідувала дитячим будинком.

Любов Шульгіна виховала своїх дітей – Олександра, Надію, Володимира, Миколу, (Дмитрик помер в ранньому віці) справжніми патріотами. Її старший син став першим міністром закордонних справ УНР, відомим вченим-істориком, що відстоював інтереси України все життя. Другий син, Володимир, пішов за покликом серця обороняти Вітчизну і загинув під Крутами. Мати бачила, як він брав вату, йод, бинти з домашньої аптечки, все зрозуміла і мовчки благословила. Громадський роботі присвятив життя молодший син, який помер у 35-річному віці.

Про Любов Шульгіну сучасники казали: «Вона здатна виховати братів Гракхів». Великий вплив мала Шульгіна і на своїх онук, Наталю та Марію, які душею завжди були з Україною і з ніжною любов'ю згадували про свою бабусю, під люблячим крилом якої зросли. А Наталя Пазуняк – доктор філософії, стала відомою громадською діячкою діаспори.

Любов Шульгіна весь вік горіла, боліла людською долею, рано посивіла на чужому горі, хоча й свого вистачало, адже втратила трьох синів. Жила вона Україною й для України.

І нарешті, третій портрет пані Ольги Горошко, епіграфом до життя якої можуть бути слова: « високий лет душі, геройський діла і відданість безмежна Україні» Це Жінка – легенда, жінка – героїня, що не раз дивилася в очі смерті й перемогла її не тільки в бою, але, витримавши торттури НКВС, подолала жах сталінських ГУЛАГів. Жінка, для якої ідея незалежності України, національна ідея була могутньою рушійною силою. Вона заслуговує на глибоку повагу й шану, на щире увагу й турботу.

Походженням своїм Оля Горошко була з Вишнівця (Волинь). Життя не пестило її змалку. Рано втративши матір, четверо сиріт (двоє хлопчиків та дві дівчинки) потребували догляду. Але – й та, що стала дівчинці за матір, померла, залишивши ще одного братика (Максим потім стане підпільником – зв'язковим і теж пройде концтабори Сибіру). Оля росла вродливою, жвавою, розумною й кмітливою. І хоч як було тяжко батькові, що працював майстром на мебльовій фабриці, та він спромігся на те, аби дочка закінчила сім класів народної школи, а потім курси домашніх господинь, хоча мріяв він про іншу долю своїй улюблениці. Вже тоді контактувала юнка з молоддю ОУН. Тому після приходу «совєтів» на Волинь вона їде за Буг, опиняється в таборі біженців у Холмі. Далі шлях її стелеться на Варшаву, Берлін та Дрезден. Вона важко працювала на фабриці, а згодом у німецькій родині, де й опанувала німецьку мову.

З початком війни Оля повернулася додому. У розквіті молодості, двадцятип'ятилітньою, вона зробила свій вибір і сміливо пішла разом із друзями до лав бійців визвольних змагань. За наказом керівництва і завдяки знанню мови вона працювала перекладачем господарчого відділу у рідному Вишневці. Передавала до підпілля важливі повідомлення. Не одне село завдячує їй уникненням від погрому, а селяни – від арешту. Та себе Оля врятувати не змогла і в серпні 1942 р. була заарештована німцями прямо на вулиці. Знаходилася вона у Кременецькій в'язниці до січня 1943р.

Після свого звільнення одразу пішла до лав Української повстанської армії. Потрапила спочатку до загону курінного командира «Енея», потім до «Наливайка», а пізніше до «Максима», того Максима Скорупського, що згодом став автором книжки спогадів

«Туди, де бій за волю», з якої український читач вперше дізнався про відважну Ольгу Горошко.

Йшов 1943 рік. Всі раділи в загоні, коли поверталася із завдання «Троянда». Таким було у Олі псевдо. Завдання у ній бували дуже складними. Відчайдушної сміливості, сили духу, мужності вимагало хоча б таке. Загін стояв тоді біля с.Бряхівці, – розповідає пані Оля. Був Великдень, німці схопили чотирьох юнаків з місцевої боївки. Вже яму викопали і мали розстріляти. Приходить до нашого командира Макса їхній командир: «Допоможи». Покликали мене, бо ж знала німецьку. Зробили лжемапу, мовляв, там – російські партизани, там – польські. Такий був задум у командира. На питання, чи піду, я не вміла казати: «Ні». Просто відповіла: «Якщо не повернусь, то я з ними». І я пішла в гестапо с.Ожидове. По-німецькому доводила, переконувала. Страху не було. Я ніколи нічого не боялася. І хоч мала була надія, але задум вдався. Мене привели до юнаків, дали перепустку й випустили. Хлопці ці потім дякували за врятоване життя і вибачалися, що вважали за провокаторку»⁵.

Скільки напруження, волі, хоробрості потребувало тільки це єдине завдання. А скільки ж їх було! Іноді двічі ніччю доводилося переходити лінію фронту. Бог охороняв, вважає пані Оля, коли, переповзаючи нейтральну смугу під суцільними спалахами ракет, скотилася в окоп, де був радянський солдат. Слава Богу, він спав. Постійні небезпека, напруга, бої – все це не для тендітної дівчини. Але «бистра у роздумах, завжди логічна у своїх висновках, скоро в оцінках, дуже обережна у складних ситуаціях, але безприкладно відважна перед обличчям небезпеки, – Оля завжди була там, де її якраз найбільше потребували й давала зразки успішності та діловитості чи то у розвідці, чи то у виконанні важкого зв'язку»⁶. Такою постає пані Оля в оцінці командира Максима Скорупського.

Такою була вона і тоді, коли, перейшовши лінію фронту задля встановлення зв'язку, не знайшла красивого командира, бо вже пройшов фронт, і вони перемістилися з того місця, де мала бути явка. Здибалася Оля з хлопцями, що в боях повідбивалися від своїх загонів. Зорганізувала їх і стала командиром і воювала, поки

не з'єдналися з Доксом, командиром з'єднання УПА. Там вона зустріла курінного командира Михайла Кондрася Тихого. І прийшло до них кохання посеред вогню і смертельної загрози. Повінчалися вони, скинувши шинелі, в с.Антонівка. Потім операцію на грудях перенесла без наркозу, бо за місяць мала народити дитину. На другий день після пологів у сільській хаті приїхали за нею верхи. Сіла Оля на коня і поїхала в ніч. Саме тоді був поранений її вірний Михайло (загинув він пізніше). Мужність і відданість справі, вірність клятві: «Здобудеш Українську державу, або загинеш у боротьбі за неї» тримали цю тендітну і сильну жінку.

Все витримала ця незвичайна, незламна людина: зраду, нелюдські катування і знущання на допитах, каторгу сталінських таборів. Все витримала і перемогла.

Бог рятував її під час боїв, і тоді, коли, майже втрачаючи свідомість у карцері слідчої в'язниці, ледве не наклала на себе руки, вже не усвідомлюючи, що в неї є син. Вже у петлі, зробленої з сорочки, в якій тільки і була в льодовому мішку, раптом побачила його, залитого сльозами. «Це був твій янгол-охоронитель», сказав їй добрий черговий, що в останню хвилину зазирнув у вічко карцера та врятував.

Бог був з панею Олею і у вантажному вагоні, що віз її до Сибіру, коли вона замерзла в благодійній суконці, і тоді, коли, палаючи від температури, її рятувала в карантинному бараці професор зі Львова. Та пані Оля і жила по-Божому у своєму, даруйте за тавтологію, стражденному житті.

Їй судилося відшукати свого синочка Ігоря, радіти його успіхам, стати бабусею, пережити материнське горе, бо помер він 35-річним від раку легенів. Втратила тоді і зір, і слух. Зір відновився, а слух – ні. Їй судилося далі важке і невлаштоване життя, бо й досі на схилі літ не має власної домівки, а пенсія – мізерна, 37 гривень.

Але не зламала цієї звитяжної душі недоля. Вона і зараз енергійна, доброзичлива, дотепна на слові. Допомогає рідним, їздить на зустрічі з побратимами по боротьбі й неволі, на конференції і з'їзди, готова до зустрічі з молоддю, потерпає тільки від неуваги й байдужості.

«Я дуже любила Україну, – сором'язливо говорить пані Оля, говорить просто і щиро, – я і зараз її люблю. І якби довелось і тепер піти на завдання, чи віддати життя, я пішла б, і віддала б»⁷.

Отака вона, наша героїчна сучасниця, жінка-легенда, мужня донька українського народу, кавалер Лицарського Хреста, про яку написана і вже видається книжка Софії Буняк «Одісея Олі Горошко».

Три жінки – Софія Симиренко, Любов Шульгіна, Ольга Горошко, яких об'єднала одна, свята любов до рідної землі, одна національна ідея, якій вони присвятили своє життя.

Воліла б закінчити слово про трьох українок, що йшли одна за другою у часі, цікавим висловленням з передмови Євгена Чикаленка до його хроніки «живої історії» – «Щоденника»: «Ота праця для відродження української нації нагадує легенду про будівництво Києво-Печерської дзвіниці: що збудують майстри за день, те вночі влітне в землю; і так осідало їхнє мурування кілька років. Аж коли скінчили будувати дзвіницю за планом і поставили хреста, то за одну ніч вся вона раптом вийшла з землі.

Отак було і з українським національним рухом: і діди наші й батьки, і ми працювали по мірі наших сил, але наслідків тої праці не видно було, праці кількох поколінь раптом виявилася на світ, як Києво-Печерська дзвіниця з надр землі»⁸.

Отак і щоденна праця Софії Симиренко та Любові Шульгіної, полум'яне життя та подвиги Ольги Горошко вкладали і свої цеглини в підмурок Української Держави.

¹ Столиця. – 1999. – № 20.

² Шульгіна-Іщук Надія. Спогади. Сімейний архів. – С. 4.

³ Зб. на пошану Олександра Шульгіна. – Париж; Мюнхен, 1969. – С. 243.

⁴ Там само. – С. 249.

⁵ Горошко О. Спогади. (рукоп.)

⁶ Туди, де бій за волю (Спогади курінного УПА Максима Скорупсь-

кого-Макса). – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 1992. – С. 245.

⁷ Горошко О. Спогади. (рукоп.)

⁸ Чикаленко Є. Щоденник. – Львів: Вид-во «Червона калина», 1931. – С. 4.

Тетяна Печериця

П. РЯБКОВ – ЕТНОГРАФ ТА КРАЄЗНАВЕЦЬ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Кардинальні зміни, які відбулися в житті народу України за останні роки, відкрили нові можливості для розширення проблематики історичних досліджень. Стало зрозуміло, що бурхливе відродження національних культурно-наукових надбань України не можливе без докладного вивчення творчості багатьох її діячів. Особливий інтерес у цьому відношенні становить дослідження суспільно-політичної діяльності та наукової спадщини видатних представників інтелігенції України кінця XIX початку XX ст., творчість яких у радянський період з тих чи інших причин не була дослідженою та приєднаною до загальноукраїнської культурно-наукової спадщини.

Однією з таких визначних особистостей України кінця XIX початку XX ст., є громадський діяч, етнограф, історик, археолог та краєзнавець – Павло Захарович Рябков (1848-1926). Будучи енциклопедично освіченою людиною, він займався різноплановою діяльністю і залишив після себе численний доробок наукових праць, більшість з яких так і не була видана.

Наукова спадщина та документи про життєвий шлях П. З. Рябкова зберігаються в архівах академічних інститутів археології та мистецтвознавства, фольклору і етнології, музеях. Особистий фонд краєзнавця, обсягом 614 одиниць зберігання, знаходиться у Державному архіві Кіровоградської області. У ньому увагу дослідників насамперед привертають різнобічні за проблематикою праці П. З.

Рябкова з етнографії, археології, історії і культури народів Європи та Азії, нариси з історії України, і, зокрема, Кіровоградщини, докладні дослідження про селянську общину та відміну кріпацтва в Росії.

Павло Захарович Рябков народився 6 липня (29 червня) 1848 р. в м. Херсоні у багатодітній сім'ї середнього достатку. Навчався в Херсонській гімназії, окрім того, у 1868 р. закінчив землемірно-таксаторські класи¹. З дитинства, зазнавши злигоднів, а також під впливом батька, Павло, за його словами «рано починає захоплюватися духом всякого роду протесту...»² Бачачи соціальну несправедливість, юний гімназист П. Рябков зацікавився народницькими теоріями. Наприкінці 60-х рр. ХІХ ст. в стінах херсонської гімназії був створений один з перших таємних народницьких гурток та бібліотека революційної літератури, організатором і завідувачем якої був Павло Рябков.³ На початку 70-х рр. ХІХ ст. херсонський гурток, активним членом якого він був, об'єднався з одеським та миколаївським, на чолі яких стояли такі відомі народовці як А. Желябов та Ф. Волховський. Саме в цей час відбулося знайомство П. Рябкова з Андрієм Желябовим та С. Кравчинським (Степняком). В 70-х рр ХІХ ст. розпочався другий етап народницького руху, який відзначений «ходінням в народ». В 1873- 1874 рр «ходінням в народ» захопився і Рябков, за що 6 вересня (24 серпня) 1874 р його вперше було заарештовано.⁴ В цей же час він був притягнутий жандармами до дізнання по звинуваченню в приналежності до злочинної групи «193». В цілому під вартою Рябков провів рік і десять місяців.⁵ Під час його перебування у в'язниці в Херсонській лікарні від раку помер його батько.

Вийшовши з в'язниці, П. Рябков в останнє зустрічається з А. Желябовим, який зневірившись в ефективності мирної пропаганди, став на шлях терористичних методів боротьби і виїхав до Санкт-Петербургу. Був час, коли і в Рябкова виникають симпатії до терористичних методів боротьби, але вони так і не переросли в переконання. В червні 1878 р. П. Рябков брав участь в організації невдалої озброєної втечі з харківської в'язниці революціонерів, засуджених по процесу «193». Наприкінці 1878 р він переїхав до м. Києва, де влаштувався конторщиком в управлінні Південно-Західних залізниць і почав активну підпільну діяльність. Зокрема,

на початку 1879 р. П. Рябков разом із своїм товаришем Лангасом готовили план замаху на життя київського генерал-губернатора Черткова.⁶ Однак, їх план так і залишився планом. У квітні наступного року Рябков і Лангас були заарештовані за участь в збройній сутичці з жандармерією 11 лютого 1879 р. За наказом київського генерал-губернатора 19 серпня П. Рябков був висланий до Східного Сибіру як «відчайдушний соціаліст і особистість занадто небезпечна».⁷ А 27 липня 1880 р був доставлений у Середньо-Колімацьку в'язницю Якутської губернії, де пробув три з половиною роки. Під час трирічного перебування в Сибіру П. Рябков займався географічними та етнографічними дослідженнями. Зібрані тут етнографічні матеріали, пізніше стали основою його наукового реферату «Якуты».

По закінченню терміну заслання, у вересні 1884 року, П. Рябков повернувся на батьківщину в м. Херсон, де з великими труднощами йому вдалося отримати роботу в земському статистичному бюро. В цей час він починає свої науково-етнографічні дослідження, спрямовані на вивчення особливостей діяльності та побуту рибаків у Херсонській губернії, які стали основою його книги «Рибальництво в Херсонській губернії і в прикордонних з нею частинах губернії Таврійській та Бессарабській» (1896 р.).

1892 р. П. З. Рябков отримав посаду земського землеміра в м. Єлисаветграді.⁸ З цього часу і до кінця життя його доля була пов'язана саме з цим містом, культурою та історією цього краю. Переїхавши до Єлисаветграда, П. З. Рябков розпочав широке вивчення матеріальної та духовної культури краю. Він пише збірки місцевих етнографічних матеріалів та надсилає їх до музеїв Санкт-Петербургу, з великим захопленням колекціонує предмети для Єлисаветградського та Херсонського музеїв. В цей же час П. З. Рябков займає активну суспільно-політичну позицію, постійно друкується в місцевих газетах під всевдонімом Негласний.

У 1892 р. він став членом Товариства розповсюдження писемності та ремесел, роботу якого згодом очолив. П. З. Рябков допомагав створювати сприятливі умови для успішної діяльності Єлисаветградського ремісничого училища цього ж товариства, займався просвітницькою діяльністю, організував народну бібліотеку,

гуртки самоосвіти, читав лекції на історичні теми. Саме Павло Захарович був одним із ініціаторів та безпосереднім учасником відкриття 2 лютого 1899р., в м. Єлисаветграді першої громадської бібліотеки (нині Кіровоградська обласна бібліотека ім. Чижевського)⁹. Окрім того, у вересні 1894 р. виконуючи обов'язки земського землеміра, П. З. Рябков склав карту Єлисаветградського повіту¹⁰.

В 1899-1901 роках в Єлисаветградському повіті спостерігався значний недорід, який спричинив голод серед народних мас. П.З.Рябков не міг залишитися осторонь бідувальних селян, він надавав посильну матеріальну допомогу голодуючим селянам та відкрито писав про недорід і голод у пресі, піддаючи критиці дії уряду. В результаті у 1901 році за наказом Херсонського губернатора князя Оболенського П.З.Рябков був звільнений з посади земського землеміра за «розповсюдження через пресу завищених даних про недорід і за заниження значення допомоги голодуючим, яку надавав уряд».¹¹ В цьому ж 1901 р., нервово спустошений та з підірваним здоров'ям, П.З.Рябков виїхав у Францію, де став студентом Паризької Вищої російської школи соціальних наук. Саме тут на протязі трьох років 1901-1903 років. П.З.Рябков слухав лекції кращих російських професорів – М.Ковалевського, І. Мечнікова, К.Тімірязєва, Ф.Волкова, В.Іванова, М.Туган-Барановського. За три роки П.З.Рябков прослухав систематичні курси з філософії та методології суспільних наук, загальної соціології, антропології, етнографії, загальної історії, історії релігії, економіки тощо. В 1903 р. П.З.Рябков успішно захистив свій науковий реферат «Община в России и других странах» і, отримавши сертифікат, повернувся в Росію.¹²

В революційних подіях 1905-1907 років, які застали П.З.Рябкова в м. Тирасполі, він брав лише незначну участь.¹³ Про те, де жив і працював П.З.Рябков з 1907 по 1911 рр. майже нічого не відомо, але найімовірніше, – що в цей час він перебував в Тирасполі. Подальший життєвий шлях П.З.Рябкова архівні документи фіксують, починаючи з 1911 р., коли він повертається до Єлисаветграду. З травня 1911 р. по 1915 р. П.З.Рябков виконував обов'язки міського землеміра м.Єлисаветграда. В цей період він активно працював над проблемами забудови міста, невідкладними вважав вирішення питань санітарно-гігієнічної його організації, та озеленення.¹⁴ В

січні 1913 р. П.Рябков прийняв участь в з'їзді Товариства російських землемірів, який відбувся в Москві.¹⁵ Не залишився Павло Захарович осторонь й від вирішення основних просвітницьких питань міста. Він брав активну участь у створенні та відкритті в 1912 р. в м.Єлисаветграді першого народного дитсадку, за навчання в якому діти з незабезпечених сімей звільнялися від оплати.¹⁶ Окрім того, в цей час П.З.Рябков розробляє та виносить на обговорення Товариства розповсюдження писемності і ремесел свій проект створення Товариства зеленого царства. Основними завданнями останнього вважав виховання у дітей та підлітків любові до рослин, як до живого організму, а все населення міста виховувати в дусі бережного ставлення до навколишнього середовища.¹⁷

Починаючи з 1913 р. діяльність П.З.Рябкова тісно пов'язана з розвитком музейної справи в м. Єлисаветграді. Саме він продовжив справу видатного українського етнографа, археолога та історика В. М. Ястребова, який ще в 80-х роках XIX ст. заклав основи музейної справи на Єлисаветградщині, створивши перший в повіті історико-географічний музей. У 1913 р. за ініціативою П. З. Рябкова при місцевому Товаристві розповсюдження писемності і ремесел була зроблена спроба відновити роботу музею, який припинив свою діяльність наприкінці XIX ст. В першу чергу було поставлено завдання відкрити художній відділ, а саме галерею живопису та скульптури. Однак, з початком Першої світової війни Товариство припинило свою діяльність.¹⁸

Вже за часів радянської влади, після страшних пограбувань м. Єлисаветграда військами отамана Григор'єва та генерала А.Денікіна, які нанесли важкий удар по музейній справі, П.З.Рябков у листопаді 1922 р. створив історико-археологічний музей. Окрім того, в цей же час він став ініціатором та організатором виставки, присвяченій 5-й річниці революції¹⁹. В результаті на кінець 1922 р. в м. Єлисаветграді було створено та діяло два музеї – музей Революції, яким завідував П. З. Рябков та музей під керівництвом Д. І. Карабіновича (нині Кіровоградський обласний краєзнавчий музей). У 1924 р. П.З.Рябков написав докладну працю «Музейна справа в м. Зінов'ївську та його околицях раніше і нині» (1883-1924), яка на сьогоднішній день є головним історичним документом при

вивченні історії створення та становлення Кіровоградського обласного краєзнавчого музею.

Але роки давали про себе знати. У квітні 1925 р. П. З. Рябков залишив службу в державних установах, а 25 грудня 1926 р. він помер.

Довгий час ім'я та праці П. З. Рябкова були відомі лише невеликому колу архівних і музейних працівників Кіровоградщини та Херсонщини. Нині це ім'я повертається до нас і, маємо надію, займе належне місце у вітчизняній історії, а його історичні та етнографічні праці побачать світ.

¹ Кіровоградський обласний музей (далі КОМ). – 133000. – АІ – Інв. №5882/1.

² Державний архів Кіровоградської області (далі ДАКО). – Ф.304. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 3а.

³ Там само. – Арк. 3б.

⁴ КОМ.133000.АІ. – Інв.№5882/1.

⁵ Державний архів Херсонської області (далі ДАХО). – Ф.317. – Оп.1. – Спр. 8. – Арк. 1-6.

⁶ Там само. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр.1, Арк.3в.

⁷ КОМ 133000 АІ. – Інв. №5882/1.

⁸ ДАКО. – Ф.304. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 3д.

⁹ Там само. – Спр.54. – Арк. 1-3.

¹⁰ Там само. – Спр.2. – Арк. 5-6.

¹¹ КОМ.133000. – АІ.-Інв.№5882/1.

¹² ДАКО. – Ф.304. – Оп.1. – Спр.152. – Арк.1-6.

¹³ Там само. – Спр.1. – Арк. 3д.

¹⁴ Там само. – Спр.22. – Арк. 3.

¹⁵ Там само. – Спр.4. – Арк. 1-3.

¹⁶ Там само. – Спр.50. – Арк. 5,7-10.

¹⁷ Там само. – Арк. 1-4.

¹⁸ Там само. – Спр.58. – Арк. 10.

¹⁹ Там само. – Ф.816. – Оп.1. – Спр.70. – Арк. 6.

**КІНОФОТОДОКУ-
МЕНТОЗНАВСТВО**

Людмила Маркітан

КІНОФОТОДОКУМЕНТИ ПРО ПОДІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (НА МАТЕРІАЛАХ ЦДКФФА УКРАЇНИ ІМ. Г.С.ПШЕНИЧНОГО)

Події Великої Вітчизняної війни знайшли своє відображення в різних історичних джерелах – письмових, зокрема масових, оповідних, особового походження, зображальних, картографічних. Але найбільш яскраво війна зафіксована у таких джерелах, як кіно- та фотодокументи. Завдяки своїй специфіці документально-хронікальна кінозйомка (саме через поєднання зорового ряду та дикторського тексту) та фотографія переносять нас у воєнні часи, роблять свідком подій, що давно минули. За допомогою кіно і телеекрану цим документам надається всеохоплююча багатомільйонна аудиторія. І в цьому непересічна, незамінна роль хронікально-документальної зйомки та фотографій у висвітленні сторінок нашої історії, в тому числі – подій Великої Вітчизняної.

Влітку 1942 р., коли фашистські орди рвалися до Сталінграда, а Україна і Білорусія стікали кров'ю, газета «Правда» писала: «Пройдуть тяжкі часи війни... На руїнах, що зберігають терпкий запах гару й крові, ми почнемо будувати нові міста, села, розбивати квітучі сади, заливати асфальтом глибокі воронки від снарядів і авіабомб, викорчувувати з орної землі обвуглену, іржаву сталь німецьких танків, що згоріли...

Тоді витягнуть із сталевих незгоряємих сейфів рулони кіноплівки, сотні кілометрів стрічки – безцінного літопису великих наших днів, який ми зараз називаємо простим словом – кінохроніка.

І притихне занурений у темряву зал для глядачів, де будуть наші діти...

І, дивлячись на екран, згадає тоді схвильований і вдячний кіноглядач імена тих героїв – операторів, які крок у крок, день у день, рік у рік в ім'я Батьківщини і перемоги фіксували на плівку незабутні події наших днів», так писала «Правда» влітку 1942 р.¹.

коли фашистські орди рвалися до Сталінграда, а Україна і Білорусія стікали кров'ю.

Так, ще на першому, найтяжчому етапі війни з'явилося поняття – кінофотолітопис Великої Вітчизняної війни. Десятки тисяч метрів кіно- і фотоплівки, що зберігаються у фондах Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С.Пшеничного (ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного) і Центрального державного архіву кінофотодокументів Росії (ЦДАКФД Росії), – це документи безприкладного подвигу багатомільйонного радянського народу, свідчення небаченого в історії масового героїзму та величезної жертвності всіх націй і народностей колишнього СРСР, представники яких поклали своє життя в боротьбі з брутальною чумою ХХ ст.

Збулося передбачення газети. Давно вже загоїлися рани війни, відбудовано міста, відроджено села, але в пам'яті народній назавжди залишилися ті, хто для нас і прийдешніх поколінь ціною свого життя здобував перемогу, чий подвиг зафіксувала плівка.

Створення кінофотолітопису війни – акт великої мужності. До 250 кінооператорів, сотні фотокореспондентів працювали на фронтах, поділяючи з бійцями весь тягар війни. Вони одночасно були і бійцями армії, і солдатами мистецтва, і літописцями-істориками. Багато хто з них віддав своє життя, знімаючи бойові дії на передньому краї, під вогнем ворога. Та плоди їх ратної праці не зникли даремно, вони залишили унікальні історичні документи, цінність яких з плином часу набуває великої значливості в освітленні подій війни.

Тисячі окремих кінозйомок (так званий «літописний матеріал»), випуски «Союзкіножурналу», в яких брали участь й українські оператори, «Радянської України»², «За Радянську Україну», «Новини дня», десятки спеціальних випусків та документальних фільмів, окремі сюжети, що не увійшли в готову продукцію й не демонструвалися на екранах кінотеатрів, безліч фотографій – усе це й складає фонд кінофотолітопису Великої Вітчизняної. Найповніше, найоб'ємніше він представлений в Росії, в ЦДАКФД. Тут зберігається кіно- й фотоматеріали, зняті не лише на території СРСР, а й в країнах Східної Європи, у Німеччині, скрізь, де пройшов радянський солдат.

Хоча більшість документів кінофотолітопису розшифровано, але

ще й сьогодні чимало таких, що потребують подальшого ретельного вивчення із залученням писемних та архівних джерел, особистих архівів фронтівих кінооператорів і фотокореспондентів, тобто всієї супутньої документації, тогочасної преси, мемуарної літератури. Цю роботу мають здійснити архівісти, дослідники, журналісти, майстри документального кіно, краєзнавці. І тоді на завжди зникне анонімність «енських» військових частин, фронтів, які засекречувались через воєнний час.

Велику роботу по уточненню безцінної кінохроніки провели співробітники ЦДАКФД України ім. Г.С.Пшеничного, видавши до 30-річчя визволення республіки «Кінолітопис» (анотований каталог)³. Він містить перелік усіх документальних кінофільмів (57), кіножурналів (104) та 150 кіносюжетів, що зберігаються в архіві, а також окремих сюжетів з фондів ЦДАКФД Росії. На жаль, кінохроніка Великої Вітчизняної війни представлена в Києві далеко не повно, обмежена головним чином роботами українських кіноустанов. Немає тут таких фундаментальних кінотворів, як «Розгром німців під Москвою», «Сталінградська битва», «Ленінград у боротьбі», стрічки про розгром гітлерівців на території самої Німеччини.

Кіносховище України постійно поповнюється за рахунок фільмів, які створюються кіно- і телесценарістами на основі осмислення подій минулої війни, скрупульозного вивчення архівної кінохроніки і широкого її використання. Яскравим прикладом цього може бути двадцятисерійна телевізійна кіноопея «Велика Вітчизняна», яка стала науково-історичним дослідженням на екрані. Саме про цей телефільм ушанований радянський воєначальник, генерал армії, двічі Герой Радянського Союзу П.І.Батов писав: «Чимало я бачив документальних стрічок про війну – від перших випусків воєнної хроніки, які ще ніби не остигли від жару боїв, що гриміли..., до повнометражних творів останнього часу, де війна досліджується з вершин історичної мудрості.

Та не було ще в історії кіно нічого подібного до двадцятигодинної програми фільмів «Велика Вітчизняна»,... не було такого масштабного, такого всеохоплюючого, спільного за задумом і звершенням документально-публіцистичного свідчення народної, священної війни проти гітлерівської чуми, яка загрожувала всьому світові»⁴.

«Велика Вітчизняна» під назвою «Невідома війна». Широко демонструвалася по телебаченню США. Про величезне враження, яке справили фільми, про могутній пізнавальний заряд свідчила американська преса⁵. А гостра ідеологічна боротьба, яка розгорнулася після перегляду фільмів на Заході і в США, – яскравий доказ того, що історична правда, розкрита засобами кіно- та фотодокументів відтворює справжню картину подій Великої Вітчизняної, з її невимірним лихом, яку принесли фашистські орди на нашу землю, і з радістю перемоги.

Чимало фільмів створено українськими документалістами у повоєнні роки із залученням фронтівих кіно- і фотохроніки. Серед них кінострічки «Невідомому солдату» (студія «Укркінохроніка» в співдружності з кінематографістами НДР та ПНР), «Битва під Корсунем», «І згадав партизан», «Десант у безсмертя», «Щоденник, знайдений в Аджимушкаї». Серед фільмів-портретів зазначимо такі: «Згадуючи Черняхівського», «Їй назавжди двадцять» (про Героя Радянського Союзу юну кіноактрису М.(Гулю) Корольову), «Безсмертна мить» (про політрука роти О.Єременка), «Василь Порик», «Сім'я Сосніних», «Вітя Коробков» та інші⁶.

Для створення кіно- і телефільмів воєнної тематики широко залучаються і документальні фотографії. Ретельно підібрані та органічно поєднані з хронікальними кінокадрами, вони допомагають повніше відтворити події тих років. Прикладом професійного поєднання документальної кіно- і фотозйомки стала загальноекранна стрічка режисера М.Рома «Звичайний фашизм» (1965 р.), яка й досі є неперевершеним шедевром радянської кінодокументалістики воєнної тематики. Оперуючи тільки кінофотодокументами, а в основному фото, автор з вражаючою силою викриває звіряче обличчя німецького нацизму.

Зупинимось докладніше на змісті самих документів.

22 червня 1941 р., коли на екранах країни ще демонструвався останній кіножурнал мирного часу, в Центральній студії кінохроніки (Москва) вже готувався до випуску перший кіножурнал Великої Вітчизняної війни. Він вийшов на екрани через день – 24 червня⁷. У ньому ще немає матеріалів з фронту, ще тільки готувалися до виїзду перші кінооператори, але весь журнал присвячено війні

– мітинг на заводі «Серп і молот», виступи робітників. У наступних випусках показано перебудову країни на військовий лад, і лише в липні-серпні з'явилися перші фронтові репортажі. Бойові дії, штаб Південно-Західного фронту на чолі з генерал-полковником М.П. Кирпоносом, відступ військ, зруйновані промислові об'єкти, будинки, залізничні станції, палаючі села, евакуація мирного населення. На півці відбито й тяжке київське літо 41-го, героїчна оборона міста⁸.

Одесі, що мужньо билася з ворогом, присвячено ряд кіножурналів і кіносюжетів⁹. Тут – вулиці й майдани, вкриті барикадами, протитанковими «іжачками», окопами та щілинами. Робітники заводу ім. Січневого повстання будують бронепоезд, представники командування одержують бронемашини. Виготовляється і ремонтується військова техніка. Зенітники ведуть бій з ворожими літаками. Плівка донесла до нас і кінопортрети героїв оборони міста – простих трудівників, бійців і командирів Червоної армії. Серед останніх – генерал В.Ф. Воробйов (95-а стрілецька дивізія), полковник Я.І. Осипов (1-й полк морської піхоти), майор М.В. Богданов (265-й стрілецький полк), майор Л.Л. Шестаков (69-й авіаційний полк), льотчик-винищувач П.В. Полоз та ін.

1942 р. На всіх фронтах Червона армія веде важкі оборонні бої. В ті дні (18 лютого) на екрани країни виходить перший повнометражний документальний фільм «Розгром німців під Москвою»¹⁰. В нього увійшли найкращі кадри з 9-ти номерів спецвипуску «На захист рідної Москви»¹¹, зняті під час оборони міста. Ця кінострічка – свідчення першого відчутного удару по фашистській армії, що розвіяв міф про її непереможність. Цікаво відзначити, що у дні нашого наступу з екранів гітлерівської Німеччини зникли репортажі зі Східного фронту, а в пресі з'явилось повідомлення міністерства пропаганди про те, що в Росії, особливо під Москвою, стоять занадто сильні морози, які заважають роботі кінознімальної техніки.

Проте мороз на завадив нашим кінооператорам показати втечу гітлерівців під Москвою. Газета «Комсомольская правда» від 17 лютого 1942 р. писала: «...Ці кадри будуть жити вічно... війна показана на екрані без окраси, суворо і мужньо. Ми запам'ятаємо не тільки переможний марш колон, що наступають, але й коней,

які скачуть без вершників слідом за наступаючою кавалерією, і бійців, що падають на сніг без дихання, й поранених, котрих обережно виводять з бою санітари. Втрати в бою неминучі. Ми бачимо їх. Тим сильніше зріє в грудях кожного, хто бачить цей правдивий фільм, ненависть до підлого ворога..., тим сильніше дужчає у кожного почуття помсти!»

Авторський колектив стрічки був удостоєний Державної премії, а американська Академія кіномистецтв присудила їй першу премію як кращому документальному фільму 1942р.¹²

Серед воєнної кінодокументалістики слід згадати й фільм «День війни»¹³. 160 кінооператорів, які знімали на фронтах і в тилу, розповідають про один, 356-й день Великої Вітчизняної, а саме – 13 червня 1942 р. На півці – бойові дії на Північно-Західному, Західному, Південному, Ленінградському, Калінінському фронтах. Короткі хвилини відпочинку, на узліссі льотчики слухають гру одного з найкращих піаністів світу Е.Гілельса, а далі – робота в тилу: на Уралі, у Середній Азії, Закавказзі. Фільм містить кінопортрети героїв фронту й тилу, зокрема майбутнього маршала Л.А. Говорова, ушавлених льотчиків М.М. Громова, В.К. Коккінакі, авіаконструктора С.В. Ільюшина, знатного гірника О.І. Семиволоса та ін.

Про безприкладну мужність радянських людей, виявлену під час 250-денної оборони Севастополя, розповідають серія кіножурналів і кіносюжетів та документальний фільм «Чорноморці». Згодом фронтовий оператор В. Мікоша писав: «... Перед моїми очима постав маленький кінозал на студії Чарлі Чапліна, де ми, радянські кінооператори, показували йому фільм про оборону Севастополя – «Чорноморці»¹⁴. Коли згаснув екран, Чаплін повернувся до нас, маючи щось сказати. Проте так нічого і не сказав. В його очах були сльози і, ховаючи їх від нас, він нахилив голову в складені долоні. Потім підвів голову і промовив: «Я такий приголомшений! Пробачте, я не можу говорити»¹⁵. Такою була сила впливу історичної правди, зафіксованої на півці.

Документальний кінофільм «Радянський народ у боях за Батьківщину (за рідний Донбас)»¹⁶ змальовує напружену роботу донецьких робітників, які виготовляли і ремонтували бойову техніку, зброю, виводили вугілля у важких умовах стрімкого наближення фронту.

У кінофотолітопису Великої Вітчизняної важливе місце посідають документальні матеріали про Сталінградську битву. Кінозйомки, проведені 15-ма операторами за 6 місяців (з червня 1942 по лютий 1943 рр.), відтворюють всеохоплюючу панораму подій. У лютому 43-го на екрани вийшов спецвипуск «Союзкіножурналу», присвячений ліквідуванню Сталінградського угруповання фашистських військ, а в березні того ж року – повнометражний документальний фільм «Сталінград»¹⁷. Ця кінострічка – унікальний документ, який дає змогу простежити увесь перебіг битви, що поклала початок докорінному зламу в ході війни. Кінозйомки, зроблені в умовах жорстокої, смертельної сутички з ворогом, вражають своєю об'єктивністю і достовірністю. Авторів фільму було нагороджено Державною премією СРСР¹⁸.

Справжнім шедевром не лише української, а й світової кінодокументалісти є стрічки О.П.Довженка «Битва за нашу Радянську Україну» (1943)¹⁹ і «Перемога на Правобережній Україні та вигнання німецьких загарбників за межі українських радянських земель» (1945)²⁰. Багатогранні за охопленням подій, ці фільми є безцінним матеріалом для дослідників історичного минулого.

Чи не найпершим використовує Довженко трофейну німецьку кінохроніку, зняту в мажорних, майже урочистих тонах. З відомих причин, не акцентуючи на ній особливу увагу, він, так би мовити, підтекстом говорить глядачам, що перший етап війни іноді дійсно обертався для гітлерівців парадним маршем.

Яскраво змальовані й події, що розгорталися по той бік фронту. Це передусім рух народних месників на території України: партизанські будні, партизанський побут, а головне – партизанська війна, що зростила таких видатних її ватажків як С.А.Ковпак, С.В.Руднев, О.М.Сабуров та ін.

Окремий епізод – перехід до партизанів словацької військової частини, що не бажала воювати за гітлерівський рейх. Нею командував капітан Ян Налєпка, який загинув 17 листопада 1943 р. в бою за м. Овруч і був посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Не обминув Довженко і самовіддану роботу радянського народу в тилу, що була невід'ємною складовою частиною перемоги

над фашизмом. У епізодах його документальних фільмів ми зустрічаємо відомих тоді всій країні О.Г.Стаханова, М.В.Гнатенко, М.С.Демченко, які під час війни працювали на казахській землі. Чи то була данина Довженка гучному пропагандистському галасу навколо тих імен у передвоєнні роки? Можливо. А можливо, в нього просто не знайшлося під руками рівноцінних, з тодішньої точки зору, кіноматеріалів. А ось виробничі портрети видатних українських вчених Є.О.Патона, О.О.Богомольця, В.П.Філатова – це вже не випадково, бо вони, кожний у своїх царині, дійсно зробили великий внесок у загальнонародну справу розгрому ворога.

Свою розповідь про визвольний похід Червоної армії по Україні митець починає з Курської битви. І це закономірно, бо ця історична битва, по-перше, була переломною у перебігу Великої Вітчизняної війни і, по-друге, вона відбувалася поблизу географічних кордонів України.

Ми говоримо про фільми, як про збірки документів, не торкаючись їх мистецької сторони. Така вже практика склалася у той час. Усе, що привозили кінооператори з фронтів, з тих чи тих причин йшло або в різні форми кінохронікальної продукції, або знищувалися. Тому кінопродукція, що залишалася, була єдиним масивом кінодокументів, які зберігаються і сьогодні.

Довженко обрав найвиразніші, найпереконливіші кадри визволення українських міст і сіл, битви за Дніпро, Київ, фрагменти з Корсунь-Шевченківської операції. Окремою темою показано митцем страшні злочини фашистських загарбників на українській землі. Це свідчення людей, які перебували на окупованій території, і кадри розривання загальних могил з розстріляними й закатованими мирними жителями, серед них – ще не бачена в історії людства могила принаймні ста тисяч жертв – Бабин яр у Києві.

Не можна не відзначити, що в фільмах Довженка звучить хвилюючий, пристрасний текст, написаний автором, емоційна музика А.Я.Штогаренка та Д.Л.Клебанова, синхронний запис очевидців – все це сприяє глибокому ціленаправленому сприйманню кінокартин.

1944 р. вийшли кінострічки «Київ»²¹, «Битва за Севастополь» (про Кримську наступальну операцію, проведену спільними зусиллями військ 4-го Українського фронту, Окремої Приморської

армії Чорноморського флоту та Азовською військовою флотилією)²², «Львів радянський» (про визволення міста)²³, «Похорон генерала армії М.Ф. Ватутіна»²⁴, «Дніпробуд» (про початок відбудовчих робіт на гес)²⁵ тощо.

Маємо у фондах архіву й кінозйомки про бойові дії Червоної армії на території Східної Європи, зокрема Польщі, Словаччини, Румунії²⁶. Не можна не відзначити, що майже у кожному документальному фільмі, кіножурналі, або сюжеті ми бачимо портрети тих, хто боровся з фашизмом на фронті і в тилу, хто своїм ратним і трудовим подвигом наближав перемогу. Це видатні воєначальники і прості солдати, партизани і підпільники, вчені, діячі культури, лікарі, робітники і селяни та багато, багато безіменних учасників війни.

Низка кінострічок таких як «Кримська конференція», «Берлинська конференція», «Сан-Франциско»²⁷ присвячені питанням післявоєнного улаштуванню світу, долі переможеної Німеччини та її союзників, а вірніше переділу світу між Сталіним і союзницькими державами.

З початку 50-х рр., широко залучаючи кінохроніку та фото періоду Великої Вітчизняної війни, почали виходити на екрани країни документальні фільми, в яких на замовлення адміністративно-командної системи з позиції партійної пропаганди відповідним чином висвітлювалося «боротьба» з українським націоналізмом і Українською греко-католицькою церквою. Це також відлуння війни²⁸.

Рамки статті не дозволяють окремо зупинитися на кожному кінодокументі воєнної доби, особливо на кіножурналах та кіносюжетах. Але не можна залишати поза увагою таку кінострічку, як «Суд народів»²⁹, що зберігається в українському архіві. Нюрнберський процес був своєрідним підсумком Великої Вітчизняної і Другої світової воєн. Це був вирок волелюбних народів світу такому потворному, страхітливому явищу 20 ст., як німецький фашизм.

У системі доказів, висунутих обвинуваченням, важливу роль відіграли кінофотодокументи. Коли в залі, де відбувався процес, гасло світло і спалахував екран, присутні здригалися, а підсудні відвертали очі. Бо одна справа читати про гори трупів, інша – бачити їх своїми очима. Одна справа читати про виснажених в'язнів концтаборів, інша – бачити живі скелети... І, може бути, саме

тут, у Нюрнберському Палаці правосуддя кіно- і фотокадри вперше одержали статус важливих історичних документів.

Їх називають зараз зримим образом своєї доби. Вони стоять на грані наукового дослідження, на грані логічного і емоційного начал. Це цілком нове явище у джерельній базі історичної науки – літопис, написаний світом і тінню.

1 Правда. – 1942. – 11 лип.

2 у ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного зберігається 80 номерів кіножурналів Радянської України воєнних років.

3 Кинолетопись. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. Аннотированный каталог документальных фильмов, киножурналов и киносюжетов. – К.: Наук. думка, 1975.

4 Искусство кино. – 1979. – № 6. – С. 3.

5 Там само. – С. 26-27.

6 ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного. – Од. зб. 2430, 4199, 3535, 4187, 3904, 4971, 3941, 3902, 4201, 3539, 3491.

7 Страницы живой истории. – М, 1961. – С. 113.

8 ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного. – Од. зб. 2075, 2188, 4550, 2185.

9 Там само. – Од. зб. 2071, 2073, 2076, 2188.

10 Страницы живой истории. – С. 15.

11 Там само.

12 Страницы живой истории. – С. 118.

13 ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного. – Од. зб. 2195.

14 Там само. – Од. зб. 212, 2182; ЦДАКФД Росії. – Од. зб. О – 4680, О – 4719, О – 5010, О – 5956, О – 5992, О – 5993, О – 6073, О – 10767.

15 Искусство кино. – 1979. – № 6. – С. 21.

16 ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного. – Од. зб. 1677.

17 Страницы живой истории. – С. 120.

18 Там само. – С. 121.

19 ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного. – Од. зб. 592, 3944.

20 Там само. – Од. зб. 1536, 3635.

- 21 Там само. – Од. зб. 537.
- 22 Там само. – Од. зб. 1434.
- 23 Там само. – Од. зб. 521.
- 24 Там само. – Од. зб. 555.
- 25 Там само. – Од. зб. 562.
- 26 Там само. – Од. зб. 1775, 2223, 3504, 543, 4549.
- 27 Там само. – Од. зб. 2050, 2049, 2179, 229-III.
- 28 Там само. – Од. зб. 2232, 4992.
- 29 Там само. – Од. зб. 2048.

Ніна Слончак

ПІДГОТОВКА ДО ВИДАННЯ АНОТОВАНИХ КАТАЛОГІВ КІНОДОКУМЕНТІВ У ЦДКФФА УКРАЇНИ ІМ. Г.С.ПШЕНИЧНОГО

З метою популяризації документів і створення оптимальних умов для відбору документної інформації Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С.Пшеничного продовжує підготовку і видання анотованих каталогів кінодокументів. Наразі до друку передано «Кінолітопис. Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіносюжетів(червень 1945-1955)», який є хронологічним продовженням двох раніше виданих каталогів: «Кінолетопись. Аннотированный каталог киножурналов и документальных фильмов украинских студий (1923-1941)». (К.: Наук. думка, 1969) та «Кінолетопись. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. Аннотированный каталог документальных фильмов, киножурналов и киносюжетов». (К.: Наук. думка, 1975).

У підготовленому до друку анотованому каталозі подається інформація про 1193 назви кінодокументів за період з червня 1945 по 1955 рік включно.

Ці документальні фільми, кіножурнали, окремі сюжети, що зберігаються у ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного, становлять без-

цінний кінолітопис першого повоєнного десятиліття. Домінуючою темою кінодокументів цього періоду є відновлення життя на визволеній від німецько-фашистських загарбників землі, відбудова зруйнованої війною і подальший розвиток народного господарства, культури і науки України.

Уже назви фільмів говорять самі за себе: «Відновлення доменних печей» (1945), «Україна відроджується» (1946), «Дніпро-гес дав струм» (1947) тощо.

Переважна більшість кінодокументів створена Українською студією хронікально-документальних фільмів. Серед них передусім кіножурнал «Радянська Україна», випуск якого започатковано 1938 р. За період з червня 1945 по 1955 рік вийшло 657 чисел кіножурналу, з яких лише 7 не збереглося.

З 1952 р. на Укркінохроніці започатковано випуск нових кіножурналів – «Молодь України» і «Піонерія» по 6 чисел щорічно та «Радянський спорт» по 2 числа щорічно. Всі вони збереглися, а інформація про них міститься в анотованому каталозі.

Поряд з кіножурналами на Укркінохроніці виходили спеціальні випуски, присвячені найбільш значним подіям чи особам, як наприклад, про роботу першої повоєнної сесії Верховної Ради УРСР, святкування 10-ї річниці возз'єднання українських земель в єдиній українській державі, кінопортрети кандидатів у депутати Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР першої повоєнної виборчої кампанії тощо.

Значне місце в кінолітопису історії України посідають документальні фільми, створені кінодокументалістами Укркінохроніки, різноманітні за змістом і жанрово-тематичною спрямованістю – кінонариси, кінопортрети, кіноплакати, фільми видові та оглядові, історико-біографічні, спортивні і т. ін.

Окрему групу кінодокументів становлять кіносюжети Укркінохроніки, що не ввійшли до готової продукції. Вони, як правило, незмонтовані, незвучені, але натомість викликають неабиякий інтерес у користувачів.

Вперше до анотованого каталогу включена інформація про науково-популярні фільми виробництва Київської кіностудії науково-популярних фільмів, діяльність якої розпочалася 1941 р. В архіві

зберігаються 50 науково-популярних фільмів Київнаукфільму виробництва до 1955 року. Проте це далеко не вся кінопродукція студії. Значна частина фільмів виготовлялася на замовлення і не відкладалася на студії, частина фільмів, що вийшла на союзний екран, зберігається у Держфільмофонді Росії. Поза увагою архіву залишилося суто наукове (дослідницьке) кіно без будь-якої документальної основи. Значне місце у кінопродукції студії посідали анімаційні фільми, що не підлягають прийманню на державне зберігання до ЦДКФА України ім. Г.С.Пшеничного.

До анотованого каталогу включена також інформація про 19 фільмів Київської кіностудії художніх фільмів, які зберігаються в архіві. Серед них фільми-спектаклі, видові, документальні фільми на сільськогосподарську тематику, виконані на замовлення, але які матимуть певний інтерес для дослідників.

Серед інших кіностудій, окремі фільми, сюжети яких зберігаються в архіві, Центральна студія документальних фільмів (Москва), Московська кіностудія імені М.Горького, Московська студія художніх фільмів. В переважній більшості вони стосуються історії України і доповнюють національний кінолітопис.

Інформація про кінодокументи в анотованому каталозі розміщена за хронологією їх виробництва, щорічно за видами – кіножурнали (за числами), спецвипуски, кінофільми, кіносюжети (за алфавітом).

Зміст кінодокументів розкрито в коротких описових статтях (анотаціях) до кожного фільму, спецвипуску, кожного сюжету кіножурналу, збірника кіносюжетів. Описова стаття містить коротку інформацію про подію та її учасників, місце, де вона відбувалася.

Перед описовою статтею про кожен кінодокумент подається така інформація: назва (мовою оригіналу), дата випуску чи зйомки (для окремих кіносюжетів), порядкове число кіножурналу, кількість частин, обліковий номер в архіві, назва кіностудії (повна або за офіційно прийнятим скороченням), прізвище, ініціали режисера (лише для фільмів).

До каталогу подані іменний та географічний покажчики.

Анотований каталог розрахований на широкий загал користувачів документної інформації.

ЕТИКЕТОЗНАВСТВО

*Анатолій Морозов,
Валентин Лазуренко*

УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДНИЙ ЕТИКЕТ

В кожного народу є свої, перевірені часом, усталені загальноприйнятні норми етикету. Етикет, як норма моральної загальнолюдської культурної поведінки особи в суспільстві, в кожній нації має однак власні відмінності які, безперечно, криються в специфіці історичної ментальності того чи іншого етносу, народу.

Неповторний та самобутній етикет має і наш український народ. Викристалізувавшись протягом довгого часу, він залишається для нього важливим культурницьким дороговказом.

Безперечно, вдосконалюючись протягом тривалого часу народний етикет завжди починався з сім'ї (родини). Саме сім'я була тим первинним осередком, на основі якого формувалась морально-етичний та суспільно-культурний рівень щирого українця.

«Який рід, такий плід», «Який батько, такі й діти», «Яка мамка й татко, таке й дитятко», – так говорить наш народ про першовихователів нових поколінь українців. [1]

В українських родинах дітей завжди вчили, що кожна людина невіддільна від ближніх, всього свого роду, сусідів, громади, народу. Головним охоронцем ладу в родинах та суспільних взаєминах, законом буття був звичай. Щоб гармонійно виховати дітей, батьки, дотримуючись норм народного етикету, самі повинні були розвивати в собі добродійні цінності та власними вчинками формувати те, що хотіли б бачити в своїх дітях.

Народна традиція вимагала порядку і злагоди у повсякденному житті сім'ї, основаних на мудрому і вимогливому керівництві глави сімейства, підпорядкуванні та послуху йому всіх її членів. Тому важливою складовою частиною національного українського етикету є регламентація норм взаємостосунків всередині окремої

сім'ї. Особливо це стосується взаємовідносин старшого та молодшого покоління, тобто батьків та дітей.

За усталеними правилами народної педагогіки у родині однаково важливу роль займали як батько, так і мати («Чоловік у сім'ї – голова, а жінка – душа»; «Без господаря дім плаче – а без господині – хата». [2])

У великій нерозділеній сім'ї глава (дід, батько або при їх відсутності – мати, старший брат, у братській нероздільній сім'ї – старший брат) був наділений великою владою. До його функцій відносились: розподіл обов'язків між членами сім'ї, розпорядження майном сім'ї, організація і контроль господарської діяльності, дотримання релігійно-моральних норм життя кожним з членів сім'ї, виховання дітей, забезпечення в ній таким чином злагоди та порядку. [3]

Слова батька мали незаперечний авторитет («Батьківське слово на вітер не мовиться»; «Не слухаєш тата, послухаєш ката»). [4] За нормами народного етикету навіть одружений син не міг заперечувати батькові. До речі, в українському етносі був досить поширений звичай розв'язання конфліктних ситуацій при зіткненні інтересів старшого і молодшого поколінь на користь шанування батьківських. [5] За свідченням Павла Чубинського, волосні суди Західно-Руського краю досить часто виносили вироки про тілесне покарання різками навіть дорослих дітей не лише у випадках, коли вони піднімали руку на батьків чи ляляли їх непристойними словами, але й тоді, коли син погано ставився до матері: не шанував її як матір і був непослухом у розпорядженнях її по господарству. [6]

Ідея шанобливого ставлення до батька-матері глибоко пронизує народний етикет українців: «Шти отця – матір, будеш довголітен на землі». Один із найстрашніших гріхів, що може вчинити людина, вважалася зневага дітьми батьків, а кривда – і поготів. Найбільшою ж карою визначалось прокляття, яке посилали батьки своїм дітям у гніві («Куля мине, а материнське слово не мине»)[7].

Народний етикет вимагав від дітей поваги до батьків та старших за віком, гуманних відносин між членами сім'ї і родичами. Будь-яке інше ставлення вважалось тяжким гріхом. Любов і по-

вага до батьків, як одна з найбільших добродійностей, глибоко вкоренилася в побуті українців. У багатьох родинах був звичай «віддавати чолом», тобто цілувати руку батькам і родичам. Крім того, українці змалечку привчали дітей молитися за батьків і за всю свою сім'ю.

Домінуючим у всьому укладі життя селянської родини українців був принцип старшинства. Не лише батьки, але й старший брат і сестра користувалися пріоритетами перед молодшими. За нормами етикету ніхто з молодших не мав права першим сісти за стіл. Першим за стіл сідав господар сім'ї, а за ним – усі інші (за старшинством). Одним із прикладів цього можуть слугувати святкові обрядові дії які проводились на свято Водохреща і записані відомим етнографом Олексою Воропаєм. «Перед вечерею батько «клячить» – стає на коліна перед образами і молиться Богові, за ним молиться і вся родина. Помолившись, батько сам сідає до столу і запрошує сідати всіх у хаті присутніх – як це було і на Свят-Вечір». [8]

Сідаючи за стіл, господар обов'язково сідав на своє визначене заздалегідь місце – на покуті. Ніхто із членів сім'ї, за етикетом, не мав права займати це місце. Якщо в сім'ї не було батька, його місце займав старший одружений син. У випадку, коли він не був одружений, то главенство належало матері. Праворуч глави родини займав місце старший син, а далі вже сідали всі інші сини та дочки. За усталеними традиціями господиня сім'ї, яка вела домашнє господарство як правило завжди сідала із самого краю стола. У святкові дні вона сідала поруч із главою сім'ї по правий від нього бік.

Старші брат і сестра мали перевагу перед молодшими, останні повинні були слухатися їх. Коли помирав батько, за народним етикетом, обов'язком старшого брата було опікуватись молодшими братами і сестрами, подбати про їх одруження. [9]

Утвердженню поваги до батьків сприяли і традиційні словесні формули вітання, звертання, прощання, перепрошування, або так звана «пошання пареміографія». Традиційне звертання до батьків у пошанівній множині – на «Ви», яке мало місце в старій українській сім'ї, підносило і возвеличувало батьків в очах дітей. Поруши-

ти пошанівний канон навіть у гніві, роздратуванні було неможливо і вважалося великою образою честі й гідності батька чи матері. Особливою формою зовнішнього вияву поваги до батьків було «бити чолом» – тобто цілувати старших людей у руку. [10]

Українська сім'я прагнула виховати у власних дітей повагу до старших, чуйність, дбайливість, старанність, гостинність. Так, до батька, матері, старших членів сім'ї, односельчан діти й молодь, як правило, звертались на «Ви». Вітаючись з ними вони повинні були обов'язково поклонитися. В церкві, за нормами народного етикету під час святкової літургії старше покоління обов'язково повинно було стояти спереду, а молоде покоління – займало місце позаду них. Після завершення служби старші виходили з церкви, як правило, перші, і лише потім решта присутніх. За народним етикетом така шана і повага пояснювалась тим, що в суспільстві найбільшою повагою повинен користуватися той, хто найбільше зробив для інших; винагороджувався той, чий внесок у суспільно-корисну працю був більшим. Ці норми етикету передавалися дітям і молоді під час різноманітних бесід, через оцінку конкретних вчинків, роз'ясненням, шляхом заохочення або ж покарання. [11]

В українській родині завжди панував культ гостинності і звичайно ж в цьому прекрасному народному культурі діяли свої усталені норми етикету. Ще в сиву давнину київський князь Володимир Мономах у своєму «Повчанні дітям» зазначав: «Вшануйте гостя, хоч би звідки він до вас прийшов». [12]

Досить поширеною у селах був звичай «шапкування». Зайшовши в хату гість повинен скинути шапку чи інший головний убір. Обов'язково повинен посміхнутися і привітатися зі словами: «Здраствуйте у вашій хаті, на хліб – сіль багатій». Ці норми етикету виховували моральні чесноти – повагу, ввічливість, доброзичливість, адже скривдити гостя – скривдити Бога. Українська гостинність вирізнялася особливою гуманністю, глибинне коріння якої є спільним для всіх східних слов'ян. Із давніх-давен було заведено, що той, хто відвідає оселю, тривалий час вважається своїм, оскільки прилучається до духів цього дому. Власники будинку робили все, аби пригостити гостя. В народі це має назву «віддати

почесть». В зв'язку з цим в українського народу склалися відповідні норми етикету при частуванні (причащанні) гостя. Перш за все, на столі обов'язково мав лежати кусень хліба та щіпка солі. («Клади перед людей хліб на столі, будеш у людей на чолі») [13] Вважалося, що той, хто скуштує кусень хліба з сіллю, дістане господнє благословіння і ніколи не посміє скривдити тих, хто частує. Непристойним вважалося розпитувати гостя про його особистість, про мету його візиту, не нагодувавши його. У давні часи, перш, ніж нагодувати гостя, господиня мила гостеві ноги. Ця норма протрималась в українців до ХІХ ст. [14]

За нормами народного етикету умови гостювання суворо регламентувалися. По-перше, не прийнято було ходити в гості під час польових робіт. По-друге – негативно засуджувалось гостювання в будні дні. В ці дні дозволялися відвідини родичів чи сусідів лише у господарських справах. Ритуал прийому в буденні дні був спрощений до мінімуму. По-третє, гість, який прийшов у звичайній справі, обов'язково повинен бути запрошений до оселі хоча б, як говорять в народі, «хоч на хвилинку». В цьому контексті, гість переступав поріг хати, і цим самим виявляв глибоку повагу до домочадців та їхніх предків, які за повір'ям, мешкали саме під порогом. Господиня (чи господар), повинні були обов'язково посадити гостя за стіл, який накривали скатертиною, і подати хліб з сіллю. В деяких регіонах України прийнято було подавати гостю келих виноградного вина. По-четверте, якщо гість не мав часу пригоститися за столом, тоді його садовили на лаву біля печі, яку протерали чистою ганчіркою. По-п'яте, гість обов'язково мусив присісти, хоч на декілька хвилин, інакше цю хату обминуть «старости».

Етикет прийому гостей мав суттєву відмінність, від тих днів, коли спеціально (на Різдво, Великдень, Трійцю, храмові свята, іноді недільні дні, а також сімейні урочистості – весілля, народини, похорони, поминки) приходили в гості. Число свят, коли можна було ходити в гості, в деяких місцевостях України суттєво регламентувалося. В ряді регіонів, ходили лише на храмові свята, в інших – на дні Івана, Михайла, Миколая.

Відповідно до норм народного етикету гості приходили за за-

прошенням. («Прийшли непрохані, то й підем не кохані»; «Прийшов непроханий, піде недякуваний»; «Поїхав би в гості – та люди не кличуть».) [15] Воно лунало наприкінці кожного гостювання. Існував цілий комплекс дій, які повинен був виконати той господар, до якого прийдуть гості. По-перше – готували святкові страви; по-друге – обов'язково господиня оселі пекла хліб; по-третє – готували подарунки дітям, які передавали батьками, оскільки дітей не прийнято було брати в гості, їх залишали вдома. Особи, які приходили в гості, також мали виконувати ряд усталених норм етикету. Насамперед, приходили без запізнення. Прийшовши в гості, вони спочатку віталися з чоловіком, а потім з його дружиною. Цим підкреслювався престиж глави сім'ї та повага до нього зі сторони гостей, які прийшли. Те ж саме робили, коли в оселі вже були гості, незважаючи на усталене в українському середовищі шанобливе до них ставлення. Обов'язково приносили з собою подарунки, які зазвичай були простими – хлібина та кварта горілки. («Хоч їду в гостину, то беру хліб у торбину»). [16] Виконували ряд цих норм і господарі, які приймали гостей. Вони повинні були обов'язково по закінченні гостювання також пригостити гостей хлібом та пирогами.

Важливу частину української необрядової гостинності становив звичай дарування і віддарювання. Дарунки насамперед символізували дружбу і прихильність однієї сім'ї до іншої.

Характеризуючи гостинний етикет українців, слід особливим чином звернути увагу на трапезу, тобто обряд частування. По-перше – гостю відводилось найкраще і найзручніше місце в кімнаті, де проходить трапеза. Дорогих гостей садовили на покуть, тобто почесне місце в хаті. («Який гість, така йому й честь»; «Милий гість не часто буває»; «Розумного саджають на покуті для честі, а дурного для сміху».) [17] По-друге – господарі не повинні були сидіти під час трапези за стіл, а весь час ходити біля гостей, підносячи їм їжу і припрошуючи їх їсти. Під час гостинної трапези виключної уваги надавали саме припрошенню до їжі та питва. Відповідно і цей аспект етикету суворо регламентувався: господар будинку повинен був припрошувати лише чоловіків, а господиня – виключно жінок. По-третє – гості не мали права починати

самостійно пригощатися, не отримавши благословіння від господаря будинку. («У гостях останній починай їсти, а перший переставай».) [18] Кожну нову страву гості не мали права їсти доти, поки господарі декілька разів не запрошували їх спробувати страву. По-четверте – гості не повинні були брати будь-що зі столу, а тим більше виходити під час трапези із-за столу. По-п'яте – обов'язковим під час гостин було вживання горілки. Оковита була головним алкогольним атрибутом під час трапези. Кожен гість обов'язково повинен був випити хоч декілька чарчин. Пили обов'язково повністю всю місткість посудини, в яку наливали. «Хто не вип'є до дна, той не мислить добра» – вважалося у народі. [19] По-шосте – завершенням трапези, яка затягувалась на тривалий час, була так звана церемонія «внесення хліба з сіллю». Гості дякували господарям за гостину і гостинність словами: «Спасибі за хліб, за сіль, за кашу і милість вашу». [20]

Досить неповторні і специфічні особливості народного етикету мають місце в таких формах спілкування, як вітання, прощання, співчуття, вибачення. Звернемось до традиційного українського етикету у привітанні. Обов'язковим при зустрічі серед чоловіків був обряд рукопотискання, та знімання капелюха. Жінки вітались одна з одною, нахилюючи голову, а також, якщо вони добре знайомі, то при зустрічі обов'язково цілувались і обіймались. Звертались з словами «Добрий день» (чи «Доброго дня»). У вранішній та вечірній час формою привітання відповідно було «Добрий ранок» – «Добрий вечір». Чоловіки при зустрічі жінки обов'язково знімали капелюха, інколи цілували їй руку. Щоправда, в деяких районах України цілувати руку дозволялось лише близьким родичам та священникові. Під час зустрічі з подружньою парою насамперед віталися з жінкою, а вже потім – з чоловіком.

Регламентованою була специфіка привітання для молодих людей. Вітаючись, молодь говорила «Добрий день» або «Слава Ісусу». При зустрічі вона цілувала руку старшим, як правило, лише родичам або добре знайомим. Обов'язковим атрибутом у молодіжному середовищі було рукостискання. За народним етикетом прийнято було цілувати руки старшим та хресним батькам.

Від пори дня, родинних зв'язків, близькості, роду заняття в мо-

мент вітання залежала форма вітання, яка виконувала контактуючу функцію, допомагала в спілкуванні, передбачала форму зачину й підтримання розмови, наприклад:

«Як ся маєте?» – «Гаразд, дякувати Богу. А як ви поживаєте?».

Під час зустрічі, за народним етикетом, не годилося ставити прямі запитання на зразок: «Куди йдете?». На це люди дуже ображались і відразу ж говорили: «Не закудикуйте, бо не дійду туди, куди йду». Годилося запитати: «Чи далеко йдете?» Українці вважають, що той, хто говорить, завжди вкладає в слово не тільки думку, зміст, а й певну енергію, отож слова можна назвати своєрідним енергопроводом, що несе добро чи зло. За звичаєм, скільки разів ти привітаєш людей, стільки Господь дасть тобі здоров'я.

Особливо в народному етикеті регламентувалося фізичне доторкання. Це поглажування по голові, поплескування по плечу, потиск рук. Потискування рук дозволялося лише родичам, близьким та досить знайомим людям. У даному випадку дозволявся також і поцілунок.

Поплескування по плечу дозволялось лише між чоловіками, та і то виключно при якомусь роді домовленості. Поплескування символізувало надійність зі сторони старшого покоління до молодшого, та в знак приязності до сім'ї дитини.

Етикет не дозволяв вітати людей, які мали досить негативну славу на селі. Рекомендувалось взагалі уникати контактів з ними. Це різного роду злодії, п'яниці, бешкетники. Обмежувались вітальні контакти з представниками жіночої статі, які, як вважали, могли бути відьмами.

Особливої регламентації в етикеті нашого народу мав поцілунок. Поцілунок як форма вияву надзвичайної поваги був досить поширений серед українців. Поцілунок в народній уяві був наділений навіть певною магічною силою. Ще з давніх часів, а особливо в період розквіту козаччини, поширеним було так зване «хресне цілування». Воно, як правило, проявлялось при дачі різного роду присяги, клятви у формі цілування хреста, в тому числі і натільного.

В ході поширення християнства, в українців хресне цілування

набуло важливих ритуальних рис. За народними нормами поведінки істинний християнин-українець, перебуваючи в церкві, обов'язково повинен був цілувати ікони та різного роду святині.

В українського народу велике символічне значення мав хліб та сіль, тому цілування його було обов'язком честі та гідності українця. В запорізького козацтва, яке внесло досить багато в етикет нашого народу, поширеним був звичай обов'язкового цілування при виголошенні клятви – землі, яка вважалась святою і життєдайною для українців.

Поцілунок використовувався як при привітанні, так і при прощанні. При привітанні поцілунок церемоніал мав наступний вигляд. По-перше – гість, який завітав до оселі, звертався до її господарів з поздоровленням, на яке вони відповідали з щирою вдячністю. По-друге – потім усі цілували одне одному руки (в деяких місцях України – в щоки та губи). По-третє – обмінюватись поцілунками могли лише рівні у віковому цензі люди. Наприклад, якщо один із гостей був старший роками або ж займав високе соціальне чи державне становище у суспільстві, то в цьому випадку цілував руку виключно молодший з них. Старша людина в цьому контексті говорила лише «Спасибі». По-четверте – така церемонія за народним етикетом застосовувалась при вітанні гостями, які були в оселі. При цьому не було різниці в статі гостей, тобто всі були рівними.

При прощанні поцілунок в українців означав не лише приязнь до людини, а і взаємне прощення. Цілували в руки, та злегка, по-дружньому, обнімаючи гостя. Це символізувало вияв глибокої поваги до гостей і вселяло надію на подальше товаришування та дружбу. Словесною формою прощання були слова «До побачення», «До зустрічі», «Щасливо», «Бувайте здорові».

В народному етикеті важливе місце відводилось слову. Йому українці завжди надавали великого та символічного значення. Саме у слові вони вбачали силу, вплив та мудрість. Про це свідчать ті зразки фольклору, що дійшли до нас, зокрема такі прислів'я:

«Нащо та й шаноба, як добреє слово»; «Добро добре й говорити»; «Коня керують уздами, а чоловіка – словами»; «Слово – святе»; «Дар за дар, слово за слово». [21]

Той, хто говорить, вважає народ, має володіти мовленням, даром слова:

«Говорить, мов по зорях читає»; «Говорить, як руку веде і в рот кладе»; «Говорить так, як з письма бере»; «Скаже слово, як витвердить»; «Ото сказав, як ножичком вирізав»; «Сказав, як гвіздом прибив»; «Сказав, як зав'язав»; «Такі слова його чисті, як день білі»; «Говорить тихо, як мак сіє»; «Масної бесіди чоловік». [22]

Досить негативне ставлення висловлює народ про балакунів, мовців-невдах, тих, хто не вмів вести бесіду, вислухати іншого:

«Будь добрим вислухачем, будеш добрим повідачем»; «Розжуй слова, та тоді й кажи»; «Слухай багато, а менш говори»; «Не діло багато говорити»; «Хто багато говорить, той мало творить»; «Не мели, як пустий млин»; «Говорить, як у бочку»; «Торохтить, як вітряк»; «Не клади ялинової луски, а клади пшеничне слово» [23].

За народним етикетом промовцеві не дозволено було ображати співрозмовника. З цього приводу казали:

«Рана загоїться, але зле слово ніколи»; «Слово не горобець – назад не вернеться»; «Сказаного й сокирою не вирубаєш» [24].

Народний етикет суворо регламентував такі взаємовідносини в суспільстві як дружба, товаришування, хороші знайомства. Вірній дружбі народ надавав великого значення. («Дружба та братство дорожче багатства»). [25] При цьому не рекомендувалось заводити будь-які близькі стосунки з людьми, в яких досить хитка совість, – гультьями, п'яницями, курцями, ледарями, злодіями, хвальками, скупими, ненажерливими, нахабними, лукавими, боягузами, марнотратами та іншими людьми з пороками, оскільки, вважалось, що ніякої користі та добра стосунки з цими людьми не принесуть. Народний фольклор про це відверто говорить:

«З ким поведешся, того й наберешся»; «Яку дружбу заведеш, таке й життя поведеш»; «Хто до кого пристає, таким і стає»; «Скажи мені, хто твій товариш, – тоді я скажу, хто ти»; «Об що потрешся, того й наберешся»; «Хто з псами пристає – навчиться брехати»; «Послухаєш жука – в гною будеш». [26] «Не шануй піддакувача, шануй суперечника»; «Не той друг, що лащить, а той, що печалиться»; «Пробуй золото вогнем, а дружбу – грішми». [27]

Натомість рекомендувалось заводити товаришування з хоро-

шими, морально чистими людьми, які мали незаперечну репутацію в суспільстві, не зважаючи при цьому на її соціальне положення. («З добрим поживеш – добро переймеш, а з лихим зійдешся – того й наберешся»; «З добрим дружись, а лихих – стережись»; «З добрими людьми завжди згоди можна дійти») [28]

Товаришів та хороших знайомих повинно бути багато, вчить нас народний етикет. Українці навчали своїх нащадків, зазначаючи при цьому, що хороші друзі «на дорозі не валяються» – їх потрібно шукати. Народна мудрість наголошує, що в людини повинен бути лише один вірний друг, а з рештою хороших і близьких їй людей, з якими вона товаришує, хороші загальнолюдські стосунки. «Вірний приятель – то найбільший скарб»; «Друга шукай, а найдеш – тримай»; «Дружба та братство дорожче багатства»; «Для милого друга і вола з плуга»; «Свого вколупав би здоров'я для милого приятеля, якби можна», – так народне влучне моральне слово говорило про дружбу. [29] При цьому етикет не дозволяв, коли один з друзів займав високе положення в суспільстві, надмірно зловживати його службовим становищем або в результаті того чи іншого непорозуміння з службового приводу розривати дружбу. Про це народ говорить: «Дружба дружбою, а служба службою». [30]

Українська родина була тим соціальним осередком, у якому кожен її член мав певні обов'язки перед іншими членами родини й громадою. Тому родинно-трудова традиція завжди допомагала розвивати в дітей моральні якості (відвертість, єдність слова і діла тощо), формували світоглядну свідомість та цінність орієнтації. Традиції залучення до хатніх і господарських робіт визначали посильність праці, органічно поєднували життєву мудрість із материнською та батьківською любов'ю, честю родини.

Народна мудрість про це говорить: «Та дитина ледача, яку батько не вчив». [31] Традиції спільної систематичної праці привчали до відповідального ставлення й поваги до роботи. Традиції майстрів і трудових династій розвивали в юного покоління риси старанності, самодисципліни, наполегливості, комунікабельності, виховували дбайливого господаря.

Джерелом життєрадісного настрою і краси та запорукою мате-

ріального благополуччя є здоров'я. («Найбільше багатство – здоров'я»; «Здоров'я – всьому голова»; «Здоровому – все здорово»). [32] Тому в кожній родині були усталені родинно-оздоровчі традиції, які обумовлювали систему поведінки членів родини, а це: раціональне харчування, творча активність («Держи голову в холоді, а ноги в теплі – будеш жити вік на землі»; «Після обід полежати часок, то зав'яжеться сала кусок»; «Здоров'я маємо – не дбаємо, а потерявши, – плачемо»; «Де просто – там живуть роки за сто»). [33] Етикет здоров'я сприяв зміцненню фізичного та морального здоров'я та формуванню, зокрема, таких рис, як гуманізм, порядність, витримка, людяність. Розвивали спритність, витривалість, рішучість, ініціативу. При цьому виникало бажання радити, допомагати, підтримувати інших. «Сила та розум – краса людини»; «Найбільша сила в світі – терпіння». [34]

Аналізуючи етикет українського народу, слід безперечно звернутись до етикету у обрядовості народження людини, одруження та поховальній обрядовості.

Звернемось до норм етикету, пов'язаного з народженням. Він ніс в собі цілий комплекс обрядових дійств. Найзагальніші норми пологового етикету були наступні (зазначаємо в порядку розвитку родильних подій): 1) місце пологів зберігалось в таємниці; про це могли знати лише породілля, її чоловік та баба-повитуха; 2) пологи приймала жінка-акушер, яка в народі мала назву «баба-повитуха»; прийнято було її кликати в останній момент; 3) традиційним місцем пологів була комора, лазня або навіть поле; 4) прийнято було, якщо народжувався хлопчик аби прищепити риси майбутнього гарного господаря, відсікати під час родів пуповину на сокирі, а якщо народжувалась дівчина, і щоб була гарною господинею та прялею – на гребені; 5) застосовували різного роду оберегові прийоми: обкурення тощо; 6) після пологів, аби зняти їх таємність, прийнято було вивішувати на високій жердині сорочку породіллі, запалювали багаття, а в західних регіонах України – стріляти з рушниць; 7) обов'язковою нормою етикету були провідини сусідами та близькими родичами породіллі; прийнято було відвідувати лише заміжнім жінкам і не з пустими руками, а з подарунками; 8) перша купіль дитини була обрядовою і символічно-магіч-

ною; купали дитину обов'язково у священних травах і обсушували обов'язково біля палаючої печі; 9) обов'язково, за народним етикетом, повинно було бути перше частування рожениці і вшанування новонародженого; на дане частування, яке мало назву родини, ішли з полотном для пелюшок та обрядовою їжею; накривати стіл і пригощати усіх повинна виключно баба-повитуха, яку, після завершення трапези, обов'язково частував хлібом-сіллю та підносили подарунки у вдячність чоловік породіллі; 10) народженій дитині прийнято було відразу давати ім'я; за тогочасними нормами, це повинно було бути таке ім'я, яке б приносило щастя і добробут немовляті; якщо дитина народилась в день релігійного свята, то прийнято було давати їй ім'я того свята, чий празник був в цей, або за декілька днів до – чи – після народин; дитині, яка народжувалась поза шлюбом, за нормами етикету, прийнято було давати негарне ім'я; [35] 11) обов'язковою нормою родильного етикету було проведення традиційного обіду, який відбувався після хрестин дитини, у найближчу неділю чи свято; кількість гостей регламентувалася батьками новонародженого, але обов'язково повинні були бути присутніми баба-повитуха та куми; приходили на обід не з пустими руками: чоловіки – з хлібом, жінки – з власноруч приготовленими українськими народними стравами та мукою; принесені страви подавали на стіл; вживання спиртних напоїв (горілки чи вина) – мінімальне, лише «для настрою»; ритуальною стравою була каша (пшоняна або ж гречана), яку подавали в горшку і з якою проводили ряд обрядових дій: хрещений батько розбивав горщик з кашею, але обережно, аби каша залишилась цілою, і вершок каші, разом із тарілкою, на якій лежали гроші подаровані гостями, передавав матері дитини; він же розділяв кашу між всіма присутніми, а черепки битого горщика викидав у город, щоб «гарбузи родили»; 12) за етикетом, ідучи на хрестини, обов'язково несли букетики із живих або сухих, якщо взимку, квітів та трав (волошок, м'яти, рути, барвінку, ромашки, чорнобривців); в букет повинні були обов'язково входити гілочка калини та колосок вівса, пшениці чи жита («Іхала баба з торгу, везла квіток торбу, то з рожі, то з калини – до Ганки на хрестини»); букетів повинно було вистачити всім присутнім, вручення квітів

міг здійснювати кум; 13) обрядовим хлібом був калач, які пекла господиня дому з розрахунку на всіх гостей; роздають калачі господарі, а гості швидко повинні вставити роздані їм букети в центр калача, щоб дитина незабаром «стояла і в'язи тримала»; [36] 14) як правило, у день річниці дитини виконується обряд постригу, який символізує перехід її в новий, вищий віковий період; на цей ювілей запрошували обов'язково бабу-повитуху та хрещених батьків; посеред хати простелявся вивернутий догори кожух, на який садовили хлопчика і в якого хрещений батько вистригав навхрест трішки волосся; якщо в сім'ї була дівчинка, то за народним етикетом, її не дозволялось постригати, як хлопців, їй регламентувалось лише, та й то лише через п'ять (в деяких регіонах України через шість) років після народження, урочисте, із запрошенням хрещеної матері, заплетення навхрест перших кісок. [37]

Цікавим і повчальним є етикет весільної обрядовості українців. Весільна обрядовість досить ґрунтовно висвітлена цілим рядом дослідників. [38] Зупинимось на суто етнічних її рисах.

Обов'язково виділявся передвесільний, весільний та післявесільний цикл обрядовості. Передвесільний цикл повинен був включати сватання, умовини, оглядини, заручини, бгання короваю і дівчач-вечір. Власне весільний цикл обрядовості неможливий без запросин, обдарування, посаду молодих, розплітання коси, розподілу короваю, перевезення посагу, перезву, рядження. Післявесільний – без хлібини, свашини та гостини.

Своєрідним в українського народу є поховально-поминальний етикет. Перелічимо найсуттєвіші його моменти. По-перше, коли помирала людина, про це оповіщали всіх її родичів та односельців. За етикетом, на вікнах оселі, де знаходився небіжчик, вивішували білі хустки або перемітки, ними ж обв'язували один із стовпів, на яких кріпились ворота. По-друге – заборонялось голосно розмовляти чи проводити яку-небудь роботу, яка породжує шум. Заборонялось також садити в цей час капусту, підсипати квочку, вивозити гній. З цієї причини із двору небіжчика забирали вулики та все насіння, а з хати намагались вигнати kota, бо у випадку, коли той стрибне через покійного, останній перетвориться на упиря. По-третє – коли в кімнаті, де лежить покійник, літає муха, суворо забороня-

ється її бити, бо не виключно, що саме вона і є душою покійного. Не можна було пити в цій кімнаті воду, а також сідати на лаву біля покійного, попередньо не здмухнувши її. По-четверте – на час похорону дівчата розпускали волосся, а чоловіки ходили без головних уборів. Приходячи до хати небіжчика, читали «Отче наш» і цілували руку покійному. Не бажаним було цілування її неодруженим людям. По-п'яте – заходячи в оселю покійного, за етикетом, віталися не традиційно «Добрий день», а іншою формою – «Здорові будьте». По-шосте – покійника прийнято було обов'язково скупати («омити душу»), а потім одягти в нове, смертне вбрання. Після омивання небіжчика клали на лаву, підстеливши під нього кожуха, ногами до дверей: чоловіків праворуч від них, а жінок – ліворуч. Старих людей рекомендувалось одягати в одяг темних кольорів. Померлих молодих дівчат – у синій, зелений чи жовтий кольори, які в народі є кольорами жалоби. На чоловіків завжди одягали шапку, або клали її біля голови покійного, та чоботи. По-сьоме – коли помирили молоді неодружені люди, їх називали відповідно якщо хлопець – «князем», якщо дівчина – «княгинєю». Одягали їх, відповідно, у весільний одяг. Під час похорону виконували, хоч і знівельовані, але все ж суто весільні звичаї та обряди. По-восьме – покійника, за усталеними нормами етикету, виносили з хати вперед ногами; шлях, яким виносили труну, посипали житом, а на тому місці в оселі, де вона стояла, розбивали новий горщик (це символізувало оновлення життя). По-дев'яте – обов'язковою була проповідь та обряд «печатання могили». По-десяте – на могилі обов'язково встановлювали дерев'яний хрест і пов'язували на ньому рушник чи хустку. До речі, тих людей, які наклали самі на себе руки (вішальники, утопленики тощо) ховали за огорожею цвинтаря або по його краях.

Своєрідний етикет мала трапеза за покійного. На неї запрошували всіх, хто був на похороні. Обов'язковою стравою було коливо. На вікно ставили чарку горілки з покладеним на нього шматочком хліба (для духу покійного).

Наступного дня прийнято було обов'язково відвідувати могилу покійного. Надзвичайно регламентовані поминки – тобто система звичаїв, пов'язаних зі вшануванням померлого та всіх предків.

Народ поминав померлого на третій, дев'ятий, сороковий день та в рік смерті. І всі ці дні обов'язковим було: заупокойна служба Божа, поминальна трапеза та відвідини могили. [39]

Слід зупинитися на етикеті в одязі українців. Наш національний одяг є простим у крою, з переважанням в ньому білого кольору, зі спокійними барвами прикрас та відсутністю зайвої оздобы, із збереження почуття міри. За нормами етикету одяг завжди повинен був бути орнаментований вишивкою та мереживом. Жіночий одяг повинен був включати наступні складові компоненти: вінок, хустину, сорочку, запаску, дергу, плахту, попередницю, крайку, керсетку, спідницю, сукню.

За давнім етикетом, дівчата завжди носили довгі коси, які заплітали і поверх яких носили вінки з живих квітів. Оздобою ший дівчат і молодниць були намисто і дукачі. Сорочка завжди вишивалась барвистими нитками. Традиційним жіночим взуттям були червоні чобітки із сап'яну.

Чоловічий одяг мав такі складові частини: шапка, обов'язково вишита сорочка, чоловіча керсетка, штани і шаровари, пояс та чорні чоботи. Спільним для чоловіків та жінок одягом є кожухи, келтар та свита. [40] Головною традиційною рисою українців в одязі була його практичність. Саме традиційні його зручності виховували почуття невибагливості, охайності, зручності та стриманої краси.

Власний етикет має і традиція приготування національних страв, дотримання якого забезпечувало працездатність та розвиток фізичних якостей членів української родини. Основний принцип цих етикетних традицій – помірність, збалансованість, різноманітність їжі, режим харчування. («Хліб усьому голова»; «Що до чого, а хліб до борщу» [41]; «Галушки та лемішка, а хлібу перемішка» [42]; «Молоко то молока, та в животі тонко» [43]; «Смачного потрошку, щоб животик не болів» [44]) Ми не розкриваємо повністю даний етикет, оскільки розкриттю специфіки національної кухні присвячено безліч ґрунтових досліджень. [45]

Колоритний етикет має і національний гумор. Гумор безперечно мав бути привітним, щирим, доброзичливим до співрозмовника, шляхетним. «Дурню сміх, розумному сльози» [46]; «Не смійся над людьми нині, бо завтра люди над тобою будуть сміятися». [47] Всі

ці нормовані народним етикетом доброчинності розвивали емоційно-вольову сферу людини, сприяли дружнім стосункам між людьми, були громадським фільтром здорової народної моралі.

Можна ще дуже багато розповідати про народний етикет українців, але ми даною статтею не претендуємо на вичерпність, адже це надзвичайно широке і глибоке по своїй суті питання.

З усього вищезазначеного, ми можемо зробити лише один висновок. Нинішнє покоління і наші майбутні потомки повинні бути вдячними національно свідомим, традиційним українським родинам за збереження ними народного етикету, за те, що в добу лихоліть і трагізму української бездержавності, ростили і виховували дітей і молодь у морально-культурному національному дусі українства, вчили бути українцем не тільки по крові, а й за переконаннями, невпинно дбати про те, щоб зберегти Україну й українськість від тотальної денационалізації.

1 Українські народні прислів'я та приказки. – К., 1962. – С. 592-593.

2 Повалій А. «І перед нею помолюся...» Батьківський авторитет у педагогіці українців // Рідна школа. – 1997. – №9. – С. 13.

3 Етнографія України: Навчальний посібник / За ред. С.А.Макарчука. – Львів, 1994. – С. 332.

4 Повалій А. Вказ. праця. – С. 13

5 Там само.

6 Чубинський П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край – СПб, 1872. – Т.6.

7 Повалій А. Вказ. праця. – С. 14

8 Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – К., 1991. – Т.1. – С. 159.

9 Етнографія України: Навчальний посібник...

10 Повалій А. Вказ. праця. – С. 13

11 Мацейків Т. «Кожна травинка на своєму корені росте». Українські народні традиції у вихованні дітей і молоді // Людина і Світ. – 1995. – №9. – С. 29.

12 Семенов О.М. Родинні виховні традиції як засіб формування особистості майбутнього вчителя // Педагогіка і психологія. – 1997. – №2. – С. 148.

13 Українські народні прислів'я... – С. 688.

14 Пономарьов А. Українська етнографія: Курс лекцій. – К., 1994. – С. 258.

15 Українські народні прислів'я... – С. 685.

16 Там само. – С. 688.

17 Там само. – С. 687, 324.

18 Там само. – С. 683.

19 Там само. – С. 695.

20 Пономарьов А. Вказ. праця. – С. 260.

21 Приказки, прислів'я і таке інше / Уклав М.Номис. – К., 1993. – С. 556.

22 Там само.

23 Там само. – С. 564 – 566.

24 Там само.

25 Українські народні прислів'я... – С. 701.

26 Там само. – С. 704 – 705.

27 Там само. – С. 702.

28 Там само. – С. 701, 704, 705.

29 Там само. – С. 701 – 702.

30 Там само. – С. 703.

31 Там само. – С. 611.

32 Там само. – С. 540.

33 Там само.

34 Там само. – С. 325.

35 Пономарьов А. Вказ. праця. – С. 270 – 271.

36 Стельмахович М.Г. Народне дитинознавство. – К., 1991. – С. 30-33.

37 Пономарьов А. Вказ. праця. – С. 272.

38 Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – К., 1988; Здоровега Н.І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – К., 1974; Кирчів Р.Ф. Весільна обрядовість // Етнографія України: Навчальний посібник / За ред. С.А.Макарчука. – Львів, 1994. – С. 342 – 348.

39 Пономарьов А. Вказ. праця. – С. 280 – 284.

- 40 Воропай О. Вказ. праця. – Т.ІІ. – С. 424 – 425.
 41 Українські народні прислів'я... – С. 578.
 42 Там само. – С. 579.
 43 Там само. – С. 582.
 44 Там само. – С. 588.
 45 Артюх Л.Ф. Українська народна кулінарія: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1977; Артюх Л.Ф. Українська кухня // Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. – К., 1993. – С. 79 – 103; Українська стародавня кухня: Довідник / Упоряд. Т.А.Шпаковської. – К., 1993. – 278 с.; Росінський О.М. Народна кухня // Етнографія України: Навчальний посібник / За ред. С.А.Макарчука. – Львів, 1994. – С. 255 – 261.
 46 Українські народні прислів'я... – С. 138.
 47 Там само. – С. 279.

Олександр Кучерук

ДО НАЦІОНАЛЬНОЇ ГОРДОСТІ УКРАЇНЦІВ НА МЕЖІ СТОЛІТЬ

Наближення століття, як всяка межова ситуація, викликає певний неспокій і сприяє різноманітним ворожінням, пророцтвам, з одного боку, і підбиванню підсумків, присудженню різноманітних нагород, визначенню рейтингів, врученню золотих нагород у формі що є чимось середнім між рогом муфлона і товару з вітчизняних секс-шопів. Принципи присудження не зрозумілі нікому (точніше всім зрозуміло, що принципів немає), а є сумнівної якості зліпки зразків ближнього і дальнього зарубіжжя.

Серед іншого популярними є складання списків всіляких десятків, сотень. За яким принципом, за якими критеріями укладаються подібні списки – аллах знає. Почасті ці списки нагадують списки голів банків, чи народних депутатів, які нелегально суміщають депутатство з посадами голів акціонерних (закритих і від-

критих) товариств, трастів, компаній (простих і холдингових), фірм, фондів, партій тощо.

Не питається чи буває соромно тим, хто укладає та затверджує такі списки, а питається як себе почувають ті хто туди потрапляє? Невже не відчувають вони фальші і блюзнірства того, що відбувається. Є пропозиція підготувати абонемент на право внесення до рейтингу? Купив на десять років – і ти десять років в рейтинзі, а коли лише на п'ять то – п'ять. Можна продавати абонемента в кредит і навіть для оплати взяти позику у МВФ. Круто?

До чого це все? Потребу цих міркувань викликав опублікований в газеті «Столичные новости» список «Сто великих українців» (здається, що українцев). Прочитавши – здивувався, чи то провокація, чи добрий намір (якими вистелена дорога до пекла), чи традиція неповаги до українців рускоязычного середовища. Мабуть таки останнє.

Неліричний відступ. Нещодавно повернувся мій київський знайомий з відрядження до Москви (працював з приватними архівами українських емігрантів) і розповідав, що український акцент є небезпечним, він швидко це зрозумів і намагався на вулицях ні з ким не розмовляти, і як охоронну грамоту чи ярлик (згадайте первісне значення цього монгольського слова) встроїв в кишеню газету російських монархістів – щоб з далеку було видно, і таким чином збивав з пантелику ревнителів брагочестія, добронравія і єдинонеделимля. Продовження неліричного відступу. Знову ж нещодавно газета найканонічніших і найправославніших у світі православних серед православних (для тих хто не розуміє - то Московський патріархат) в рубриці новин з християнського світу подала інформацію що у Львові в день святих Кирила і Мефодія відбулося свято української мови, де українці чомусь говорили про тисячолітню історію української літератури, хоча насправді українській язык відомий з середини 19 століття. От так.

Повернемося до Столичних великих українців. Хронологічно сотня розтягнулася від 9 століття до 20. Сонм покійників розбавлено сонмом нині живих, що вже є сумнівим, до того ж героїв подано в неточній хронологічній послідовності. Із 100 осіб – 5 відносяться до давньоруського періоду української державності, це княгиня Оль-

га, великий князь київський Володимир Великий, його син Ярослав Мудрий, король Данило галицький, та чернець Нестор Літописець.

Ця група «закриває» період від 944 року – початок правління Ольги, до 1264 року – смерть Данила Галицького. Наступна хронологічно найближча особа – рогатинська попівна Настя Лісовська, відома під іменем Роксолани, дружина (після 1520 року) турецького султана Сулеймана II.

Таким чином виглядає, що за два з половиною століття, від Данила Галицького до Роксолани Україна не мала жодного діяча, який би міг потрапити до рейтингу. Щось не віриться. Тай п'ять осіб з Київської та Галицько-Волинської держави замало.

До списку вміщено чотирьох гетьманів – Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Петро Дорошенко, Іван Мазепа, та наказний гетьман Пилип Орлик. До цього періоду примикає митрополит Петро Могила. Отож шість осіб козацької доби. За ними йде 18 століття, яке представлено митрополитом Феофаном Прокоповичем, філософом Григорієм Сковородою, двома композиторами Максимом Березовським та Дмитром Бортнянським і письменником Іваном Котляревським. Таким чином за десять століть ми маємо лише 17 осіб.

Ну а далі... 19 і 20 століття. До найвидатніших українців зараховано єврейських німецькомовних письменників Леопольда Захер-Мазоха та Бруно Шульца, більшовицького наркома Льва Троцького, балеруна з Парижу Сержа Лифаря, чесного письменника, який ненавидів все українське, пригадаймо «Білу гвардію» чи «Дні Турбіних» – Михайла Булгакова, українку на прізвище Горенко, що і цієї ознаки приналежності до України соромилася та змінила його на русифіковане татарське прізвище – Ахматова, російськомовного єврея Ісака Бабеля, мудрого «гімалайщика» Николая Реріха, проповідницю езотеричного щастя Єлену Блаватську, ще одного балеруна з Парижу – Вацлава Нижинського, Леоніда Утьосова, котрий ділом стверджував тезу Сталіна, що жити стало краще і веселіше, кукурудзозвода Никіту Хрущова, і суперорденоносця Леоніда Брежнєва.

А як вам подобаться ряд – Людмила Гурченко, Василь Стус, Вячеслав Чорновіл (така послідовність в оригіналі), або Валерій

Лобановський, Леонід Кравчук, Леонід Кучма, Йосіф Кобзон, Михайл Жванецький (за списком).

І лукавлять украдачі з Столичних, бо народитися на Україні, ще не значить бути українцем, відчувати свою причетність до українського народу, відчувати свою відповідальність перед цим народом. Ніколи не вважав себе українцем ні Булгаков, ні Утьосов, Хрущов, ні Бабель ні Захер-Мазох з Шульцем. Ніхто з них ніколи не признавався українцем, чого там вже приховувати, більшість з них вороже ставилися до України, ставилися як до австрійської чи польської інтриги.

В списку є герої СРСР, герої соцпраці, двічі та навіть тричі герої, над ними незрівняний герой над героями – суперстар Л. Брежнєв, він двічі герой СРСР, двічі соцпраці, а також герой братнього народу Болгарії і двічі герой братнього народу Чехословаччини (чий більше чехів чи словаків, ще в'яснено), всього шестикратний герой. То як же без нього.

Поруч з мертвими і живі, (жаль ненароджених немає) – їх п'ятнадцять. Однак у них перспектива зайняти вічне місце в ряду нетлінних.

Отож – хоч стій, хоч плач. Більше плакати хочеться, і ще хочеться огризнутися. Чомусь не знайшлося місця князю Кию, князю Аскольду, князю Святославу, князю Володимиру Мономаху, ченцям Феодосію і Антонію Печерським, митрополиту Іларіону, князям Острозьким, друкареві Івану Федорову, гетьману Кирилу Розумовському, наказному гетьману Павлу Полуботку, кошовому Івану Сірку, народному месникам Івану Довбушу та Устиму Кармелюку, письменнику й історику Паньку Кулішу, ідеологу українського націоналізму Дмитру Донцову, засновнику і Голові Організації Українських Націоналістів Євгену Коновальцю, вченому світової слави Івану Пулюю, митрополиту Андрею Шептицькому, письменнику і політику Володимиру Винниченку, історику Володимиру Антоновичу, першому президенту АН України Володимиру Вернадському, митрополиту Василю Липківському, патріарху Мстиславу Скрипнику.

Це так для прикладу. А насправді перш ніх братися до складання подібних сотень, необхідно виробити влвсну концепцію, а не мавпувати з американських зразків, бо саме тут простий плагі-

ат недоречний. США – країна емігрантів, де кожний народ вніс свою дециду у становлення і розвиток держави. Натомість Україна є країною сононаціональною, хоча національні меншини складають помітний відсоток. Не забуваймо, що колоніальний статус в складі Російської імперії наклав свій відбиток, переважно негативний, і власне національна гордість українців, як нації політичної, дає підстави пишатися власними здобутками, на власній землі у власній державі.

То добре, що українці внесли свій вклад в скрабниці інших народів, але більшість радше б робила свою справу у власній державі для власного народу. А чи багато тих неукраїнців, які жили і працювали в Україні і дійсно свідомо працювали для українців?

Тут варто пригадати хоча з недавньої історії члена Української Центральної Ради єврея Соломона Гольдельмана, історика єврея Гермайзе, полковника Січових Стрільців австрійця Василя Вишиваного (Вільгельм Габсбург), громадського діяча Софію Русову, що походила з французько-шведського роду, посла УНР в Ватикані фламандця о.Ксаверія Бона, росіянина історика Миколу Петрова, генералів війська УНР росіян Всеволода Петрова, Олексія Алмазова, Олександра Грекова, Сергія Дельвіга. Ми, українці, пишаємося цими чужоземцями, які відчули себе відповідальними й працювали та боронили Україну.

Тепер про наше бачення принципів формування переліку СТО НАЙВИДАТНІШИХ УКРАЇНЦІВ.

Хронологічно це 6-20 століття, тобто 16 століть. В той же час штучно тягнути історію української нації до епохи фараонів, принаймні, не поважно.

Арифметично це 7-8 осіб з століття. Невже, скажімо у 15 столітті не було 8 осіб, які гідні увійти до списку? У нас більше на слуху, і це зрозуміло, діячі 19-20 століття, а з попередніх століть вибірковість людської пам'яті залишила імена небагатьох. Але пам'ятаймо про них.

Головне при відборі – внесок, дія, причетність до українського кореня, до української ідеї, до життя народу і держави.

Пропонований список не є досконалим, тому Ваші зауваження, пропозиції ми радо розглянемо, так само, як міркування по темі.

1. Агапіт	лічець
2. Аліпій	іконописець
3. Андрей (Шептицький)	церковний діяч
4. Анна Ярославна	державний діяч, королева Франції
5. Антоній Печерський	церковний діяч
6. Антонович В.	історик
7. Архипенко О.	скульптор
8. Аскольд	київський князь
9. Бандера С.	політичний діяч, провідник ОУН-б
10. Березовський М.	композитор
11. Біляшівський М.	історик
12. Богун І.	Військовий діяч, полковник
13. Бортнянський Д.	композитор
14. Василь Липківський	церковний діяч
15. Величко С.	козацький історик
16. Вересай О.	кобзар
17. Вернадський В.	перший президент АН України
18. Виговський І.	політичний і військовий діяч, гетьман
19. Винниченко В.	письменник, політичний і державний діяч
20. Вишенський І.	полеміст
21. Володимир Мономах	державний і військовий діяч, Київський князь
22. Володимир Святославич	державний і військовий діяч, Київський князь
23. Гамалія М.	вчений мікробіолог
24. Гоголь М.	письменник
25. Гонта І.	військовий діяч, сотник, вождь коліївщини
26. Грінченко Б.	письменник, громадський і культурний діяч
27. Грушевський М.	державний і політичний діяч, історик
28. Гулевичівна Г.	фундатор Києво-Могилянської академії

29. Данило Галицький державний і військовий діяч, король
30. Дашкович О. військовий діяч, козацький гетьман
31. Дмитро Туптало церковний діяч, святий
32. Довбуш О. народний месник
33. Донцов Д. ідеолог націоналізму
34. Дорошенко П. державний і військовий діяч, гетьман
35. Драгоманов М. письменник, політик
36. Зависна М. народна героїня
37. Залізник М. військовий діяч, вождь Коліївщини
38. Іларіон церковний діяч, письменник
39. Йосип Рогоза церковний діяч
40. Калнишевський П. військовий діяч, останній кошовий Січі
41. Кармалюк У. народний месник
42. Кий державний і військовий діяч, засновник Києва
43. Кисіль А. державний діяч, київський воєвода, дипломат
44. Кондратюк Ю. (ШАРГЕЙ) вчений ракетобудівник
45. Коновалець Є. державний і військовий діяч, перший Голова Проводу Українських Націоналістів
46. Корольов С. вчений ракетобудівник
47. Костомаров М. Історик, письменник
48. Котермак Ю. вчений
49. Котляревський І. письменник
50. Кравчук Л. державний і політичний діяч, перший президент сучасної України
51. Кривоніс М. військовий діяч, козацький полковник
52. Кримський А. вчений сходознавець
53. Кропивницький М. театральний діяч

54. Куліш П. письменник, історик
55. Кульчицький Ю. герой боротьби з турками
56. Леся Українка письменниця
57. Лисенко В. композитор
58. Мазепа І. державний і військовий діяч, гетьман України
59. Максимович М. історик
60. Мелетій Смотрицький церковний діяч, полеміст
61. Мелхисидек Значко-яворський духовний батько коліївщини
62. Мельник А. Політичний і військовий діяч, провідник ОУН
63. Міхновський М. Політичний діяч
64. Мстислав Скрипник церковний діяч, патріарх
65. Наливайко С. провідник повстанців
66. Немирич Ю. Політичний діяч, дипломат
67. Нестор Літописець літописець
68. Орлик П. державний і військовий діяч, вчений математик
69. Остроградський М. державний і військовий діяч, меценат
70. Острозький В. державний і військовий діяч, меценат
71. Острозький К. державний і військовий діяч, меценат
72. Палій С. Державний і військовий діяч, полковник
73. Петлюра С. державний і політичний діяч
74. Петро Могила церковний і культурний діяч
75. Піддубний І. спортсмен
76. Полуботок П. державний і військовий діяч
77. Потебня О. вчений мовознавець
78. Пулюй І. вчений фізик
79. Рогатинець П. політичний діяч, полеміст
80. Розумовський К. державний і військовий діяч, гетьман
81. Роксолана державний діяч
82. Сагайдачний П. державний і військовий діяч

83. Сірко І.	гетьман
військовий діяч, кошовий
84. Сковорода Г.	філософ
85. Скоропадський П.	державний і політичний діяч,
гетьман
86. Скрипник М.	державний і політичний діяч,
націонал-комуніст
87. Стус В.	поет
88. Трильовський К.	громадський діяч
89. Трясило Т.	військовий діяч
90. Федорович І.	друкар
91. Феодосій Печерський	церковний діяч
92. Франко І.	письменник
93. Хвильовий М.	письменник
94. Хмельницький Б.	державний, політичний
і військовий діяч
95. Чикаленко Є.	підприємець, меценат
96. Чорновіл В.	державний і політичний діяч
97. Шевченко Т.	письменник, художник
98. Щербицький В.	політичний діяч
99. Яворницький Д.	історик
100. Ярослав Мудрий	державний і військовий діяч

ІНФОРМАЦІЙНІ СИСТЕМИ І ПРОБЛЕМИ СІД

Алексей Жданович

АРХИТЕКТУРА БЕЛАРУСКИХ И УКРАИНСКИХ ГОРОДОВ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ: ОРГАНИЗАЦИЯ И АНАЛИЗ ИНФОРМАЦИИ В БАЗАХ ДАННЫХ

Статья посвящена вопросам изучения и организации информации о городских постройках и их назначении. До настоящего времени сохранились, главным образом, монументальные постройки, которые в большинстве своем получили статус архитектурных памятников. Значительная часть сооружений, существовавших в городах XVIII ст., была разрушена в результате пожаров, войн, стихийных бедствий, снесены или перестроены. Частично информация о таких сооружениях сохранилась в источниках по градостроительству, однако большее их количество утрачено совсем. Но хотя сведения о городских сооружениях и не полны, на основе сохранившегося и доступного комплекса информации можно провести комплексное исследование и четко структурировать имеющиеся данные по определенным признакам.

Идея системного исследования памятников архитектуры не нова. Так, еще в середине 1970-х годов белорусским искусствоведом Т.С. Габрусь была разработана классификация монументальных сооружений по «объемно-пространственным композициям в их диалектическом развитии, что позволяет определить историческое место памятников, не имеющих точной датировки»¹. Однако, в нашем исследовании определение точного времени постройки сооружения не является основной целью, что приводит к необходимости введения других ключевых характеристик.

Занимаясь упорядочением информации и выделяя в ней «параметры порядка», приходится не только уточнять и дополнять собранные данные, но и «забывать» ряд сведений. Основными источниками информации являются: по городам Беларуси – В.А.

Чантурия «Памятники архитектуры и градостроительства Белоруссии»²; Украины – «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР» в 4-х томах³. Эти работы перегружены большим количеством узкоспециализированной информации, что существенно затрудняет анализ описываемых памятников. В результате, при создании структурированных таблиц, работа велась только с основными характеристиками.

Украинские и белорусские города, начиная с конца XVIII ст., стали объектами изучения и российских специалистов. Историки, топографы, военные инженеры составили описание городов, сняли их планы и сделали чертежи многих зданий. С 70-х годов XVIII ст. в градостроительстве Белоруссии наметились коренные изменения: они были включены в общий план переустройства городов Российской империи.

Среди исследователей архитектуры широко распространено убеждение в том, что «в то время, как в центральных районах Украины (в Киеве, на Левобережье и Слобожанщине) в XVIII ст. осуществлялось массовое строительство каменных гражданских и культовых зданий, развивавших традиционные приемы украинской народной архитектуры и прогрессивные черты русского зодчества, на западных землях, монументальное строительство значительно сократилось»⁴. Общие тенденции действительно таковы, поскольку Речь Посполитая переживала тяжелый кризис, обусловленный, в первую очередь, несовершенной политической системой, вопросам развития архитектуры и совершенствования застройки городов не уделяли особого внимания. Города и местечки Белоруссии и Украины во второй половине XVII ст. и первой половине XVIII ст. переживали период упадка, вызванного затяжными войнами и разрухой. Было опустошено множество королевских и частновладельческих городов.

Со второй половины XVIII ст. наблюдается возрождение и постепенный рост многих городов. Однако процесс градостроительных преобразований протекал очень медленно. Планировка свободных городов продолжает развиваться по традиционной схеме, где определяющими факторами являлись торговые пути. Сеть сложившихся улиц и площадей стабилизировалась. Мероприя-

тия по реконструкции были редкими и затрагивали только локальный узел плана, без учета интересов всего города.

Строительство таких монументальных сооружений, как замки, дворцы, монастыри и костелы на землях Речи Посполитой велось, в основном, крупными магнатами и римско-католической церковью. Здания возводились большей частью из местного камня, кирпича или же были комбинированными. Монументальные постройки строились мастерами-каменщиками, плотниками, лепщиками по детальным чертежам и указаниям архитекторов.

Основным художественным направлением в архитектуре XVII и первых трех четвертях XVIII ст. являлся стиль барокко. Его первые шаги связаны с разгромом реформации и относятся к концу XVI ст. Характерной приметой барокко является то, что его нарядность и пышность проявились первоначально в костельном строительстве. Архитектура ранних костелов тесно связана с влиянием итальянской художественной школы, но со второй половины XVII ст. появляются памятники с оригинальными местными чертами. Барокко получило в каждом из видов строительства особую интерпретацию. Ему свойственны простота объемов и формы здания, сочетание живописного силуэта со строгими формами крепостной архитектуры, совмещение обычной барочной декорации с местными сюжетами, связь с народным зодчеством.

Со второй половины XVIII ст. в монументальную архитектуру и, в первую очередь, в дворцовое строительство, на смену барокко пришел классицизм. В постройках отмечается упрощенность линий, объемов, деталей, появляются простые и спокойные формы, не лишённые, однако, изысканности, свойственной архитектуре предшествующего периода. В отдельных сооружениях еще наблюдаются следы барокко, но в целом архитектура уже проникается новыми художественными идеями.

Хотя в XVIII ст. каменное зодчество имело сравнительно большое распространение, все же основная масса городских построек была деревянной, а небольшие города сплошь застраивались деревянными зданиями. В типичном рядовом городе силуэт города, как правило, определялся возвышающимися над деревянной жилой застройкой деревянными культовыми и общественными

ми зданиями⁵. В более крупных городах над рядами деревянных домов поднимаются каменные башни ратуши и колокольни монастырей, что свидетельствует об их развитии как в архитектурном плане, так и в административном значении⁶. При сооружении крупных деревянных зданий фундаменты нередко делались кирпичными, ленточными. С особой тщательностью проводилась пригонка венцов сруба и рубка углов. Народные мастера хорошо знали свойства дерева и так решали конструкцию сруба, что усадка даже самых высоких зданий была равномерной. Наружные стены и крыши покрывались гонтом.

Совершенствование строительной техники способствовало появлению новых конструктивных решений. Вместо прежней кладки толстых стен с забуткой в XVIII ст. переходят к кладке всей толщи стены из кирпича с более тонким швом, что уменьшало последующую ее осадку и избавляло от закладки внутрь стены деревянных связей. Отделка стен штукатуркой и профилированными тягами способствовала повышению мастерства штукатурных и лепных работ. Геометрическая правильность очертаний зданий, четкость углов и вертикальность стен даже в самых сложных по конфигурации зданиях середины XVIII ст. говорят о совершенстве методов разбивки зданий и их возведения⁷.

На архитектуре зданий отразился новый подход к комплексу сооружений: оно перестает быть рассчитанным на фасадную точку зрения, общие контуры воспринимаются как сложный силуэт среди невысокой застройки. Другой признак нового стиля – появление многоярусных пирамидальных, с вытянутыми пропорциями башен на главном фасаде.

Высокий щипец между башнями еще более усложнил силуэт главного фасада. Башни возводились не только как вместилища колоколен и часов, но и как своего рода маяки католической церкви в городе и его окрестностях. Еще одним нововведением было обогащение главного фасада декоративными деталями. Все подчинялось цели создать впечатление богатства, ошеломить сплетением деталей. Ярусы фасада опоясаны изламывающимися поясами профилей, соединяющие их пилястры и колонны скрепленные в многозвенные сращения. Тенденция обогащения силуэта

видна и в сооружениях, которые подвергались перестройке. Многие костелы – иезуитский и бернардинский – получают в середине XVIII ст. фигурные башни со сложными шлемами⁸.

Большинство исследователей, интерпретируя понятие города, указывают на его комплексный и сложный характер. Город не был в то время «аграрным монолитом» или большим селом, а составлял сложный экономический и социальный организм. Экономическая многоукладность являлась характерным признаком города этого периода. Несмотря на небольшие размеры, городские поселения выступали как организаторы экономической жизни сельской округи, которая к ним тяготела. Были попытки дать определение городу и по более узким признакам или функциям, например, как «больших размеров полковые и сотенные центры». Многие исследователи в качестве основной характеристики города указывают степень развития в нем ремесла и торговли. Именно этот показатель считают основным при определении социально – экономического статуса любого поселения. Населенный пункт, где ремесленники составляют от 20 до 30 % всех жителей, относят к малым городам; 40 % – к средним; не менее чем 50 % – к крупным. Однако наличие ремесленно-торговой деятельности еще не дает оснований относить определенное поселение к городу. Ремесленники могли жить в замке феодала, военной крепости, даже в деревне. Это, фактически, ведет к субъективным оценкам. В связи с этим следует учитывать еще ряд характерных примет. Так, города, как правило, были центрами административной власти, военными центрами, сосредоточением культурной и религиозной жизни. Дать четкое и полное определение понятия «города», по временным характеристикам относящееся к XVIII ст., можно лишь на основе анализа результатов комплексного исследования поселений Речи Посполитой. Для этого необходимо четко представлять, что собой представляет город XVIII ст., из каких элементов состоит и какие функции выполняет. Для этого целесообразно создать идеальную модель, проведя общий анализ поселений города Речи Посполитой.

При построении идеальной модели города XVIII ст. как некой системы, необходимо, в первую очередь, регламентировать на-

личие основных элементов в этой системе. Только потом можно начинать изучать их взаимодействие. Так, на начальном этапе, город определяется как определенная территория, компактно занятая постройками широкого спектра назначения и населенная людьми. На этом этапе ни функции, ни законы существования и взаимодействия элементов не исследуются, а изучение самих элементов ведется вне временных изменений, т.е. статично.

При создании Интернет-энциклопедии белорусских и украинских городов Речи Посполитой одним из ее элементов является комплекс информации о памятниках градостроительства и архитектуры. По ряду причин обзор памятников составляет значительную часть работы. В первую очередь, это их репрезентативность: представляемые изображения несут значительный объем информации визуального характера, передача которого любым иным способом проблематична, а порой и вовсе невозможна. Так как основной материал энциклопедии ориентирован на простого пользователя, наличие изображений памятников архитектуры изучаемого периода способствует более яркому восприятию материала. Для более глубокого изучения предусмотрена возможность, «кликнув» курсором по заинтересовавшему изображению, получить план сооружения и более подробную информацию о нем.

Организация информации о памятниках архитектуры может происходить и на другом уровне. Большой объем информации, связанной с городом и городской жизнью, может быть организован в достаточно строгие структуры. Именно такой способ дает возможность провести весьма глубокие наблюдения.

Города, которые находились в составе одного государства, имели похожие правовые нормы и схемы организации экономики. При этом нельзя обойти их географические особенности в каждом регионе и этническую специфику. Приоритетным направлением исследования выступает реконструкция тенденций развития в архитектуре городов и, в частности, определение территориальных и национальных особенностей. Обеспечить это можно только на основе анализа и сравнения большого объема информации, организованной в таблицы и базы данных. Комплексный подход, как метод исследования, приводит нас к необходимости

оценки поселения на общегосударственном уровне, т.е. установления его экономической значимости для государства в целом. В результате целый ряд признаков, ранее не учитывавшихся вообще или упоминавшихся как второстепенные, приобретают большую значимость. В первую очередь, эта специализация, стратегическое положение, наличие религиозных святынь, культовых сооружений, функционирование образовательных, судебных, медицинских учреждений и т.д. Прежде всего рассмотрим вопросы, связанные с обработкой материалов о городских постройках.

Наличие большого количества информации, построенной по единой схеме, дает возможность формализации и организации всех сведений о городских сооружениях XVIII ст. в базы данных (далее БД). Первым этапом работы над БД является создание схемы заполнения основных ячеек. Так, информация по каждому памятнику архитектуры включает следующие столбцы: 1. Город (место размещения). 2. Время постройки. 3. Наличие более ранних построек. 4. Периоды перестройки. 5. Время разрушения⁹. 6. Входит ли в ансамбль или комплекс построек. 7. Архитектор. 8. Стиль. 9. Назначение.

Последний пункт является весьма важным. Анализируя количество сооружений того или иного назначения, можно даже на основе простого ранжирования сделать выводы об общем уровне развития экономики и культуры города.

В первую очередь необходимо выделить постройки сакрального назначения. Основными памятниками тут являются церкви и большие монастырские комплексы. Они, как правило, органично входили в исторически сложившуюся инфраструктуру улиц и являлись акцентирующими элементами городского силуэта. Постепенно в сакральное строительство приходят многие стилевые формы Центральной и Западной Европы. Широко распространяется тип католического храма – костел. Появляются реформаторские храмы (кальвинистские сборы), синагоги, мечети. В результате только на основе анализа архитектурных памятников сакрального назначения можно судить об уровне развития культуры города, его политической ориентации и религиозных приоритетах. Наступление католической реакции выразилось также в том, что уни-

атские храмы, в большинстве теряют черты, отличные от костела.

На новое архитектурное направление повлияло творчество северо-итальянских архитекторов позднего барокко, так как культовая архитектура Беларуси была непосредственно связана с центром католического мира – Италией. Известно, что все проекты иезуитских монастырей и костелов утверждались в Риме.

Ратуши, как отдельная категория построек, появляются в XV в. с приобретением городами магдебургского права. К XVIII в. они уже повсеместно распространены. Наличие ратуши – яркое свидетельство высокого уровня развития поселения. К этому комплексу информации также можно отнести данные о наличии зданий суда и других постройках грандиозного назначения.

Интересны попытки некоторых магнатов искусственно подтолкнуть развитие мануфактур, аналогичных европейским, путем создания комплексов жилых и промышленных зон. Реализация таких проектов свидетельствует о большом потенциале развития города, в котором они осуществлялись. Во второй половине XVIII ст. Поставы принадлежали А. Тизенгаузу, стремившемуся превратить свое родовое имение в один из центров культурно-промышленного преобразования края. Большие градостроительные мероприятия связаны с его деятельностью на посту гродненского старосты. Им в короткий срок были созданы королевские мануфактуры с обширной застройкой на «городнице» в Гродно и пригороде Лососне. Интересен и дворцовый комплекс Хрептовича в Щорсах. Он представлял собой сочетание нескольких, тесно сгруппированных, корпусов. Вытянутый парадный двор замыкался с одной стороны собственно дворцом, а с противоположной – ажурной оградой с въездными воротами и фланкировался вспомогательными корпусами, где были размещены администрация, кухня, мастерские, каретная, конюшня и др. Лучшие, более высокие и обширные помещения были собраны в центральной части двора.

Наличие в городе средних и высших образовательных учреждений свидетельствовало о необходимости подготовки специалистов, в том числе и для обеспечения работы городской администрации, что указывает на широкий спектр их обязанностей и по-

лномочий и несут в себе значительный объем информации. Например, в Беларуси, в конце XVIII ст. существовало «порядка 130 начальных, более 30 средних, около 40 школ при католических орденах, множество разнообразных еврейских школ и училищ»¹⁰.

Хотя строительство спортивных комплексов началось только в XIX ст., но уже в XVIII ст. начали появляться некоторые спортивные постройки, такие как ипподромы, павильоны для катания, лодочные каналы. Следует отметить, что они имели, главным образом, функциональное предназначение и с точки зрения архитектурных особенностей не представляют большого интереса. Однако их наличие в поселении – весьма важный признак, который говорит о значительном уровне развития культуры. Так, «Ружанский манеж представлял собой просторное помещение, которое освещалось высокими проемами окон и имело в торцевой стене небольшой балкон для зрителей»¹¹.

В XVIII ст. в ряде городов Украины зарождается новый тип промышленных зданий, впоследствии приобретший важное градостроительное значение. В частновладельческих городах и местечках Беларуси во второй половине XVIII ст. открываются промышленные предприятия мануфактурного типа с использованием труда крепостных и участием иностранных мастеров. Известны предприятия по производству фарфора в Свержене, стеклянных изделий в Уречье, «персидских» поясов в Слуцке, гобеленов, ковров, декоративных тканей в Кореличах, Мире и др. В XVIII ст. Украина славилась производством железа, поташа, пороха, стекла; успешно развивалась суконная и парусно-полотняная мануфактура, для наиболее крупных предприятий строились специальные здания. Однако позже все эти здания бесследно исчезли, что делает невозможным изучение их архитектурного своеобразия¹².

Само собой разумеется, что изучать следует не только отдельные здания и сооружения историко-художественной значимости, но и все другие памятники градостроительства – архитектурные ансамбли и комплексы, исторические центры, кварталы, площади, улицы, остатки древней планировки и застройки населенных мест, а также связанные с ними образцы произведений садово-паркового искусства и природные ландшафты, которые пред-

ставляют историческую и природную среду архитектурных памятников.

Анализ информации по большому количеству населенных пунктов в базах данных и возможность их ранжирования по названным критериям приводит к созданию более полной и объективной картины жизни средневекового города и государства в целом.

¹ Габрусь Т.С. Становление стиля барокко в монументальной архитектуре Белоруссии XVII в. – М., 1979. – С. 5.

² Чантурия В.А. Памятники архитектуры и градостроительства Белоруссии. – Минск, 1986.

³ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. В 4-х т. – Киев: Будівельник, 1985-86.

⁴ Кресальный Н.И. Русская и украинская архитектура XVIII – первой трети XIX века. – Киев, 1982. – С. 46.

⁵ Цапенко М.П. Архитектура России, Украины и Белоруссии: XIV – первая половина XIX вв. // Всеобщая история архитектуры. – М.: Стройиздат, 1968. – Т. 6. /Ред.: П.Н. Максимов. – С. 504.

⁶ Там же. – С. 505.

⁷ Там же. – С. 405.

⁸ Там же. – С. 520.

⁹ Перенастройки после пожаров существенно изменили внешний облик многих сооружений

¹⁰ Лакотка А.І. Нацыянальныя рысы беларускай архітэктурны. Минск: Ураджай, 1999. – С. 297.

¹¹ Там же. – С. 297.

¹² Там же. – С. 404.

Сергій Куглер

ТУРИЗМ В УКРАЇНІ: КЛЮМЕТРИКА ТА СТРАТЕГІЯ КОМУНІКАЦІЇ НА ЗЛАМІ СТОЛІТЬ

Одним з яскравих символів ХХ століття став міжнародний туризм. У світлі розбудови України як незалежної держави відкрилися великі перспективи її культурного відродження. Помітне місце у формуванні національної самосвідомості народу відіграє туристсько-екскурсійна справа як найбільш масовий, активний і наочний метод пізнання історії та культури рідного краю. Сьогодні треба не розгубити, а доцільно використати найкращі здобутки організаційної та економічної діяльності туристської системи, що заклалися на початку її становлення у 1920-х роках.

У березні 1918р. як підрозділ Міністерства народної освіти України було створено екскурсійний відділ, яким керувала член Центральної Ради С. Русова. Більшовицько-радянський уряд та партійні органи не ставили собі за мету зберегти для майбутніх поколінь козацькі могили та церкви над Дніпром. Вони прагнули використати туризм як важіль ідеологічного впливу на населення з метою формування «соціалістичної свідомості».

Щоб система могла нормально функціонувати потрібно було створити мережу екскурсипунктів, екскурсбаз, екскурскомун. Вони мали забезпечити прийом і відправку туристів, надавати проживання, харчування, туристське спорядження, керівників екскурсій.

У 20-ті роки екскурсійну роботу вели такі структури: екскурсійно-виставочно-музейний відділ Наркомосу УСРР (1919-1928 рр.). Українське мішане пайове товариство (УМПЕТ, 1928-1929 рр.). Товариство пролетарського туризму (УкрТУРЕ, 1926-1930рр.).

Згідно з положеннями поступово створювалася мережа територіальних туристських закладів на чолі з Всеукраїнськими екскурсійною базою та комуною. Екскурсійні пункти відкривалися у селах при клубах. Екскурсійні бази – в місцях, багатих на історичні пам'ятки з привабливими кліматичними умовами. Екскур-

сійні комуни – у губернських містах. В екскурскомунах діяли: виставочний кабінет, бібліотека, дослідницька лабораторія, гуртожиток для туристів.

У ході національно-культурного Відродження в Україні туристсько-екскурсійна справа набула великої ваги, але загальні суспільно-політичні процеси впливали на неї все більш негативно.

Вже в 1923 р. на Донбасі в результаті багатомісячної затримки платні почалися масові страйки робітників («волинки»). Тоді органи ДПУ притягнули до відповідальності 10 робітників¹. Тільки в Донецькій області в 30-ті роки репресовано 50 тис. осіб². Цікаво, що найбільшу суспільну групу з числа репресованих склали саме робітники – 40,5%³. Незважаючи на значний приплив робітників з інших республік, питома вага українців, зайнятих в промисловості, збільшилась з 52% (1921 р.) до 66% (1940 р.)⁴. Розвиток Донбасу рятував селян від голоду і колгоспних трудовнів. Усього ж в Донецькій області у 30-50-х роках за політичними мотивами репресовано більш ніж 100 тис. осіб⁵.

Водночас з боротьбою проти технічної інтелігенції компартія розпочала широку кампанію висування. Більш ніж 140 тис. робітників було висунуто на керівні посади. Так, колишній коногон Є.Т. Абакумов очолив Рутченківське шахтоуправління в Юзівці, де його помічником з політпраці з 1920 р. був М.С.Хрущов. Цікаво, що в березні 1923 р. одну з шахт в селищі Гришино назвали ім'ям Т.Г.Шевченка. За високі показники у праці колектив гірників було нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1937р.). В наш час це шахта 19/20 в/о «Красноармійськвугілля» (Донецька обл.)⁶. Політика репресій та висування призвела до соціальних змін у складі робітництва. Тепер воно мало меншу монолітність. Виникла напруженість між владою і субпролетаріатом, що прийшов з доколгоспного, зневаженого села⁷. Сталін вміло використовував те, що неосвічена людина, маючи слабе уявлення про демократію, стоїть поза політикою⁸.

Подальшому розвитку українського туризму не сприяла тяжка праця на новобудовах індустрії та голодомор 1932-1933 років. Більш того, розпалювалася класова ворожнеча, непримиренність до релігії. Українські туристичні заклади, що об'єднував УМПЕТ в бе-

резні 1930 р. були звинувачені у неспроможності пропагувати соціалістичні ідеї. Тепер вони були підпорядковані Всесоюзному добровільному товариству пролетарського туризму та екскурсій (з філією УкрТУРЕ) та акціонерному товариству «Інтурист».

Підготовлені робітники стали рушійною силою масового трудового змагання, що розпочалось у 1929 р. На початку першої п'ятирічки між собою змагались 262 підприємства України (150 тис. людей)⁹. Однак елементи самоврядування і мотивації праці в бригадах не знайшли в подальшому підтримки компартійного керівництва. Методи змагання стали системою жорсткої експлуатації людини державою¹⁰. Якісним підсумком усієї попередньої праці з підвищення технічної освіти робітників став стаханівський рух, ініційований у 1935 р. в Донбасі. На наш погляд, до раніш прийнятих показників його масовості слід підходити критично. Відкидаючи офіційну показуху, потрібно підкреслити його ефективність щодо підвищення продуктивності праці робітників. При заробітній платні вибітника в 130 карб. стахановці отримували 300-500 карб., що дало змогу їм подорожувати. Першими на шахти, які відставали, направили О. Стаханова, М. Ізотова, І. Молостова¹¹.

На місце репресованих інженерно-технічних працівників Донбасу висувались робітники-стаханівці¹². У «драконівське» законодавство 1940 р. ввели кримінальні статті: за запізнення, прогул, самовільне залишення роботи. Робітників віддавали під суд за 3 запізнення на декілька хвилин¹³. Слід особливо підкреслити, що смертельний травматизм у вітчизняній вугільній промисловості на 1 млн. т видобутового вугілля у 1935 р. склав 12,4 чол. (у США - 3,01 чол.)¹⁴.

У передвоєнні роки як буржуазних націоналістів репресували також і значну кількість істориків – краєзнавців, що знизило якість туристичних послуг. Лише з другої половини 30-х років число бажаючих отримати туристичні послуги зросло.

1936 р. товариство УкрТУРЕ ліквідували, а його функції розподілили між Укрпрофрадою та Республіканським комітетом у справах фізичної культури та спорту.

Запроваджені керівництвом держави заходи щодо формування, профнавчання і мотивації праці робітників у 1921-1941 рр. дали позитивні результати. У цілому ж система профтехосвіти вияви-

лась недостатньо ефективною для вирішення якісних завдань економіки, бо діяла в умовах тоталітарної системи. У той же час вона в значній мірі задовольнила «голод» підприємств у робітничій силі, сприяла вирішенню завдань технічної реконструкції промисловості. Була також зміцнена й матеріальна база українського туризму.

Але продуктивність праці радянських робітників так і залишилася в два рази нижчою за американських, а розрив в номінальній платні робітників і ІТП в 1940 р. склав 197% (в 1917 – 180 %). Фактично він був значно більший.

Рекомендації щодо подолання теперішньої суспільно-економічної кризи в Україні містяться у глибокому етнополітичному аналізі розвитку держави передвоєнного періоду та практичних висновках із нього. У 20-30-ті роки проблеми сталості, суспільного партнерства, мотивації праці намагалися вирішувати за рахунок акціонування і структурної перебудови виробництва, самоокупності профшколи. Вказані заходи викликали трудовий ентузіазм робітників.

Саме в 20-30-ті роки були створені основні структурні ланки сучасної туристичної системи: екскурсбюро, бази, станції. Індекс продуктивності праці в промисловості України у 1997 р. склав 76% (1990 р. – 100%)¹⁵. Прямим наслідком цього показника є поки що низький рівень туристичного бізнесу в країні.

І все ж таки, ставлення до туризму змінюється на позитивне. Свідченням цього є діяльність Держкомтуризму України з виконання програми розвитку туризму в Україні до 2010 року. Остання передбачає екскурсійне обслуговування 20 млн. людей з надходженням від туристичних послуг 8 млрд. дол. Для порівняння: у 1998 р. надано туристичних послуг 13 млн. осіб на 3,8 млрд. дол. США¹⁶.

Важливе значення мають заходи щодо запобігання негативних наслідків техногенної діяльності підприємств, зокрема – санітарно-епідеміологічний контроль. Все це – основа сучасної інноваційної політики з формування відповідного ринку робітничої сили і розвитку масового туризму.

Становлення масового туризму в Україні через його комунікативність є також важливим чинником формування громадського

суспільства, ствердження гуманітарних цінностей. Народна дипломатія у цьому процесі більш реальна за сучасні недіючі закони.

Туристичний бізнес в цілому світі – один з найперспективніших напрямків підприємництва. З початку 60-х років туризм розвивається дуже динамічно. Прибутки від нього складають десятки мільярдів доларів США. Україна також має значні рекреаційні ресурси, що можуть виконати функцію двигуна ринкової економіки. Подолавши економічну кризу, можна реально збільшити прийом іноземних туристів в декілька разів. При реформуванні вищої освіти України доцільно використати новаторську Всесвітню декларацію вищої освіти для XXI століття, що прийнята Всесвітньою конференцією ЮНЕСКО у жовтні 1998 р. Сьогодні є реальна можливість значного підвищення наукового потенціалу в галузі туризму¹⁷.

Вихованці Донецького інституту туристичного бізнесу (президент Г.В.Кузьменко) вже здійснюють свій гідний внесок у розв'язання цієї важливої проблеми молодого української держави.

-
- 1 Правда через роки. – Донецьк: Либідь, 1995. – С. 6;
 2 Там само. – С. 3;
 3 Там само. – С. 39;
 4 Енциклопедія українознавства. Т.3. – С. 1099; История советского рабочего класса. – М., 1984. – Т.3. – С. 113;
 5 Лаврів П. Історія Південно-Східної України. – Львів: Слово, 1992. – С. 122; Моя земля – земля моїх батьків – Донецьк, 1995. – С. 54;
 6 Комсомолец Донбасса – 1964. – 15 янв.
 7. Верт Н. История советского государства, 1900-1991. – М., 1995. – С. 22.
 8 Зевелев А. Истоки сталинизма. -М.: Высшая школа, 1990. – С. 17;
 9 Вісник профруху України. – 1929. – № 24.
 10 Дедалевський Я. Робітництво і большевизм. – Роттердам, 1948. – С. 24.
 11 Лихолобова З.Г. Поступь новаторов. – Донецьк: Донбас, 1976. – С. 86.

- 12 ЦДАГО України. – Фонд 1. – Опис 6. – Спр. 439. – Арк. 99.
 13 Медведев Р. Связь времен. – Ставрополь, 1992. – С. 224
 14 Краснонос Ю.Н. Формирование кадров рабочих угольной промышленности Украины. Дис. канд. наук. – Донецьк, 1995. – С. 126.
 15 Статистичний щорічник України за 1997 рік. – К., 1999. – С. 98.
 16 Програма «Україна-2010». – К., 1999. – 92 с.; Грачова Л., Попович С. Туризм в Україні на зламі тисячоліть. // Мат-лы 3-ей Междунар. науч.-практич. конф. – Славяногорск, 1999. – С. 61.
 17 Всемирная декларация о высшем образовании для XXI века: подходы и практические меры alma mater // Вестник высшей школы. – 1999. – № 3. – С. 29-35.

Євген Бевзюк

НОВІ НІМЕЦЬКІ ЕЛЕКТРОННІ ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ЛУЖИЦЬКИХ СЕРБІВ

На території Федеративної Республіки Німеччини до теперішнього часу збереглася малочисельна автохтонна група слов'ян – лужицькі серби, яка нараховує близько 40 тис. осіб. Це – реліктові залишки колишніх полабських слов'янських племен. На межі I та II тисячоліть н.е. лужичани втратили політичну незалежність і потрапили в коло західного цивілізаційного впливу. З цього часу історична доля етносу стає невід'ємною частиною складного шляху німецького народу, для якого суспільна еволюція в основному проходила під гаслами ідей гуманізму та філософії національної індивідуальності. Весь розвиток матеріальної та духовної діяльності сербів-лужичан, його об'єктивні та суб'єктивні наслідки тісно пов'язані з життєвою і культурною практикою титульного німецького етносу. Але динамічний характер сучасності, глобалізація світу внесли серйозні корективи в процес подальшої еволюції національності, відкрили нові можливості для розширення міжетнічних та

міжслов'янських контактів. Ці контакти на протязі багатьох віків відігравали значну роль у культурному обміні, що мало позитивні наслідки для збереження лужицької етнічної спільноти від повної асиміляції та «германізації».

Серболужичани, невеликий за чисельністю слов'янський етнос, на сучасному етапі використовують в інтересах збереження і пропаганди власної національно-культурної специфіки можливості всесвітньої інформаційно-комунікаційної мережі – Інтернету. Він став важливим додатковим джерелом міжетнічного спілкування, засобом глобального поширення відомостей про культуру, науку, суспільно-політичне та громадське життя лужичан. Крім того, у світовій комунікативній мережі представлена значна кількість різноманітної інформації, розміщені офіційні урядові та інші документи, зокрема щодо правового поля життєдіяльності сербів-лужичан у ФРН. Все це покликано задовольняти наукові потреби дослідників та допитливість аматорів. Тому використання мережі Інтернету для розширення кола джерел із вивчення минулого і сучасного лужицьких сербів являє значний інтерес для професійних істориків-сорабістів, в т.ч. українських. Тема залучення електронних джерел до історичних досліджень взагалі недостатньо висвітлена в українській історіографії.

З кінця ХХ ст., як засвідчує проведений нами аналіз, геополітичні та етнополітичні чинники стали головними причинами досить широкого висвітлення на сторінках електронних засобів Німеччини та інших європейських країн історичного минулого та сучасності лужичан. На українських порталах і сайтах Інтернету, навпаки, практично не розміщена інформація, яка була б присвячена лужицьким сербам або хоча б окремим сторінкам їх життя. Але дуже багато відомостей про етнос можемо знайти на російських та німецьких сайтах.¹

Особливо цікаву групу електронних джерел представляють інтернетівські сайти німецьких науково-дослідних установ, що вивчають проблематику лужичан. Провідна установа, яка спеціалізується на дослідженні історії та культури сербів-лужичан у ФРН – Сербський Інститут в м.Будишин (нім. – Бауцен). Інститут водночас – популяризатор і хранитель національно-культурної спадщи-

ни лужицьких сербів, який під'єднаний до мережі Інтернету. На сайті інституту міститься скорочена історична довідка про даний науковий заклад, відкритий в 1951 р. Після об'єднання Німеччини в єдину державу, колишній Інститут Серболужицького народознавства був реорганізований в Сербський Інститут. Йому наданий своєрідний статус державно-приватної установи, що дозволяє мати політичну і фінансову підтримку з боку офіційної німецької влади.² У цій науковій установі працюють дослідники різних спеціальностей – історики, мовознавці, етнографи, фахівці-культурологи. Після оновлення закладу, йому було підпорядковано Сербський культурний архів та Сербську центральну бібліотеку. Інститут займається видавничою діяльністю, веде значну координаційну роботу між різними державними установами, національними та громадськими об'єднаннями.³ На сторінках свого періодичного органу «Літопис» (видання започатковане в ХІХ ст.) вони публікують праці національних, німецьких та зарубіжних сорабістів.

Новинкою з-поміж праць Сербського Інституту у 90-ті роки ХХ ст. стало щорічне видання електронної версії серболужицької бібліографії. Вона містить бібліографічні покажчики з таких розділів, як історія, мова, література, народознавство. До уваги відвідувачів електронної сторінки представлені сорабістичні праці, надруковані в період з 1996 по 1999 рік включно.⁴ Сербський інститут надає користувачам нової бібліотеки послугу по ознайомленню зі своїми науковими проектами, бібліотекою та архівом в електронному варіанті чотирма мовами – німецькою, англійською, верхньолужицькою та нижньолужицькою. Поглиблення спеціалізації інституту привело до його розподілу в 90-ті роки на відділи: соціально-культурної історії, мовознавчих і народознавчих досліджень та наукову групу, яка займається проблемами нижньолужицького регіону, його минулим та сучасністю.

Сьогодні проблемою багатомовного існування лужицьких сербів в умовах повного оточення домінуючим німецьким етносом, його трансформацією до європейського мультикультурного суспільства займається 20 наукових співробітників та 13 працівників різного, в т.ч. адміністративного, призначення. Життєвою філософією інституту стало відмова від ідеологізації та політизації сора-

бістики. Згідно статуту Сербського інституту він «... повинен практично своєю діяльністю підтримувати, розвивати сербську мову, культуру та науку, яка органічно поєдналась із загальним німецьким науковим ландшафтом, але при цьому зберігає елементи етнічної своєрідності.»⁵ Крім суто дослідницької спрямованості, метою серболужицького наукового закладу є просвітницькі заходи, підтримка та пропаганда національних культурних установ, шкіл, проведення різних заходів, які презентують малочисельні залишки полабського слов'янства не тільки громадянам ФРН, а й європейській спільноті.

Серболужицький науковий центр чимало робить у справі популяризації своїх тематичних планів. Видання електронної версії науково-дослідних планів Сербського інституту стало регулярною практикою. Мета таких демонстрацій повинна привернути увагу до тематики інституту, ознайомити з ними славистів різних країн.⁶ Лужицька наука важлива не тільки для народного просвітництва або як об'єкт академічного інтересу, вона, насамперед, служить національним тезаурусом, джерелом, яке поряд з етнічною свідомістю, підтримує національність у протистоянні асиміляції.

Та навіть відхід Федеративної Німеччини від директивного керівництва національним розвитком лужичан у 90-ті роки не привів до радикального покращення ситуації щодо стабілізації чисельності серболужичан, яка вже протягом XIX-XX ст. зменшилася більш ніж у 4 рази. Негативним чинником прискорення асиміляційних процесів у лужицькому середовищі стала криза національно-специфічного шкільництва і мовлення. У 1991 р. був закритий Сербський педагогічний інститут в місті Будишині. З цього часу підготовка кадрів учителів для меншин здійснюється в Лейпцігському університеті.⁷ Прихильники традиції викладання у школі лужицької мови відзначили певне зниження в етносередовищі меншини інтересу до рідної мови, вони справедливо вважають останню найважливішим фактором національної ідентифікації. Тому працівниками інституту зроблена спроба апробації нової форми навчання, так званого міжнародного канікулярного курсу, метою якого є підготовка фахівців з серболужицької мови і культури, збереження двомовності.⁸

В галузі дослідження слов'янських мов крім Сербського інституту плідно працюють науковці Потсдамського університету. При ньому в 1994 р. створено Інститут славистики.⁹ Фахівці цієї установи спеціалізуються на теорії слов'янських мов, її семантики та лінгвістики. Така мовна спрямованість наукових планів є, певним чином, закономірним явищем. В умовах існування поліетнічної Європи, мова залишається найяскравішим елементом національної ознаки, проявом духовної культури, засобом спілкування. Організація і проведення системних мовознавчих досліджень академічними німецькими центрами свідчить про їх толерантність та певну спрямованість в напрямку розбудови мультикультурного суспільства.

Задовольняти інформаційні потреби сербів-лужичан у ФРН покликані часопис «Serbske powiny», (тираж 1600 прим.) та журнал «Rozhled» (тираж 1000 прим.)¹⁰. Лужицькомовна преса постійно інформує про суспільне та духовне життя національності, виконує науково-просвітницьку функцію й підтримує національну свідомість.

Виняткове значення для громадсько-культурного життя автотонних слов'янських жителів Бранденбургу та Саксонії має «Домовіна» – союз лужицьких товариств. Він об'єднує місцеві організації Будишина, Каменца, Гродка, Хошебуса, Любіна та ін. міст, координує діяльність різних національних товариств та колективів, є дієвим засобом проти об'єктивно існуючої асиміляції. Про його традиції, успіхи, проблеми можна дізнатись з сайту «Домовіна».¹¹ На ньому розміщена рубрика «Сербська література і німецька мова», в яку включені матеріали таких тематичних розділів, як белетристика, музика, мовознавство, дитячі книжки, словники, історія культури, суспільна історія, лужицькі новини.¹²

Та крім об'єктивних проблем етносу існують складності суб'єктивного характеру. Потреби проведення роз'яснювальної та агітаційної роботи, достатньо висока вартість поліграфічних ЗМІ, необхідність підтримки культурних інституцій серболужичан привели до того, що поряд з власними фінансово-матеріальним механізмом на земельному рівні створений фонд розвитку національності. В «Європейській хартії регіональних мов і меншин» наголошується про необхідність «застосовувати існуючі механізми фінансової допомоги»¹³ національним меншинам, а конкретна практика їх

реалізації покладена на керівництво держав – членів Ради Європи, до складу якої входить і Німеччина.

Для забезпечення культурно-громадської та політичної потреби етносу в ФРН була заснована Фондація, куди вносяться кошти на вище згадані потреби. Згідно з існуючим розподілом, бюджет Фондації формується таким чином: половина грошей надається федеральним урядом, 1/3 виділяється з бюджету Вільної Землі Саксонії, решту суми, тобто 1/6 від загального числа, надає Земля Бранденбург.¹⁴ Інтернет-публікації констатують: Німеччина на підтримку культурних потреб лужичан виділяє до 30 млн. марок щорічно.¹⁵ Це значний внесок федеративного уряду в напрямку матеріального забезпечення біокультурного майбутнього слов'янського етносу.

Правова база та система національного забезпечення серболужицької меншини у Німеччині має свою історію та перманентно вдосконалюється. Про це можна дізнатися на різноманітних, зокрема персональних сайтах, які створені працівниками урядових установ, вченими, в т.ч. істориками. В цих матеріалах нерідко згадується про 40-річний політико-ідеологічний антагонізм, який існував між Західною та Східною Німеччиною. Та це не перешкодило трансформації «Закону про захист прав серболужицького населення» від 23.03.1948 р., розробленого і схваленого у колишній НДР, в сучасний «Лужицький закон», прийнятий у ФРН у січні 1999 р. Саксонським парламентом.¹⁶

Об'єднання двох німецьких держав привело до змін в адміністративно-територіальному устрої. Колишня реформа 1952 р., в результаті якої на території НДР було створено 14 округів, не тільки зруйнувала старі, історично існуючі земельні традиції, але й погіршила умови для культурно-національного життя серболужичан. Так, представники цієї етнічної меншини, які мешкали у Верхній Лужиці, в результаті реформи були розділені окружними кордонами на дві частини. Такий поділ не задовольняв не тільки лужицьку меншину, але, насамперед, й пануючу німецьку більшість. В оновленій Німеччині, згідно з федеральною конституцією та відповідно до «Європейської хартії місцевого самоврядування 1985 р.», в якій писалось, що «зміни територіальних кордонів місцевих властей не можуть здійснюватися без попереднього з'ясу-

вання думки відповідних місцевих общин...»¹⁷, був проведений земельний устрій, який більш відповідав традиційно існуючому раніше етнотериторіальному розподілу. Федеративний устрій – це історична спадщина Німеччини, яка на протязі віків була роздроблена на велику кількість різних за величиною держав, а після їх об'єднання в 1871 р., весь час залишалась федерацією. Виняток складають дванадцять років нацизму та чотири десятиріччя розрізненого існування ФРН та НДР. В останній федеративний принцип був скасований.

Сьогодні Нижня Лужиця та окрема частина Верхньої Лужиці входять до складу Землі Бранденбург, а більша частина Верхньої Лужиці є складовою Вільної Землі Саксонії. За етнологічним дослідженням працівників Сербського інституту та, виходячи з статистичних даних, які розміщені на електронній сторінці, присвяченій Німеччині, на територіях двох земель, площа яких складає 47,9 тис. кв. км, проживає 6,6 млн. громадян Німеччини,¹⁸ з них тільки 40 тис. осіб вважають себе нащадками колись чисельної групи полабських слов'ян. Серболужичани проживають нерівномірно та некомпактно в різних округах Бранденбурга та Саксонії, складаючи при цьому лише 0,7 відсотка від загальної чисельності мешканців цих земель.¹⁹ Тому новий радикальний перерозподіл сфери федерально-земельного устрою на етнічно-лужицькій базі навряд чи гармонізує міжнаціональні відносини, а припущення щодо «об'єднання усіх заселених серболужичанами земель в одну адміністративно-територіальну одиницю, що могло б створити сприятливі умови для їх культурно-національного життя»,²⁰ має скоріше гіпотетичний, ніж можливий практичний характер.

Певну низку офіційних документів, які регулюють правовий статус лужичан, можна знайти в Інтернеті на представницьких федеральних та земельних сайтах. Федеративна Німеччина намагається конкретніше наблизитись до сучасних правових норм щодо захисту національних меншин. При цьому влада враховує не тільки власні історичні традиції, що склалися за багато віків, але й загальноєвропейські вимоги, щодо збереження яскравої національної палітри Старого Світу. В Ст.23 німецької Конституції задекла-

ровано принципи прихильності ФРН завданню створення об'єднаної Європи²¹, а звідси – ставлення до нормативних актів, що видаються спільноту. Їх гносеологічне коріння базується на західноєвропейських традиціях, в яких суб'єкти права від загально-го поняття «національна меншина» конкретизуються в окремі величини, по відношенню до яких держава бере зобов'язання про «збереження та подальше здійснення прав і основних свобод кожної людини».²² Саме поняття «національність» для громадян ФРН, як європейців, поступово стає категорією етнокультурною, звільненою від раніше домінуючого етнополітичного або етноекonomічного змісту.

На сайті Вільної Землі Саксонії розміщена Земельна Конституція, котра містить Ст.2., в якій закріплено право етнічної меншини на власну національну символіку та прапор, при цьому наголошується на «рівноправності національних кольорів та герба сорбів поряд з прапором і гербом Землі».²³ Саме з метою врегулювати складний механізм міжнаціонального співіснування в Конституції Саксонії зафіксовано:

1. До народу Вільної Землі Саксонії належать громадяни німецької, сербської та інших національностей. Земля визнає їх право на Батьківщину.
2. Земля гарантує та захищає права національних та етнічних меншин німецького громадянства на збереження ідентичності, а також збереження мови, релігії, культури та традицій.
3. Земля поважає національні меншини, які законно перебувають на Земельній території.²⁴

У Європі зараз чимало прикладів продуктивного висвітлення історії малочисельних етнічних спільнот на сторінках Інтернету. Із сайтів ландтагу Бранденбурга можна дізнатись про правову політику щодо серболужицького населення, закладену в Земельній Конституції. Певний інтерес являє §2 згаданої статті. В ньому підкреслено, що: «Земельний уряд сприяє збереженню культурної автономії лужичан також за кордонами Землі».²⁵ Таким чином, якщо під культурною автономією розуміти право етносу самостійно, без втручання держави здійснювати заходи, спрямовані на підтримку власної культури в межах певної території, то земель-

ний уряд бере на себе зобов'язання підтримувати серболужицьку спільноту, що мешкає не тільки в межах етнічних кордонів Бранденбурга і Саксонії, але й на території усїєї федерації.

Здійснений нами короткий огляд німецьких електронних джерел з історії та сучасності невеликої слов'янської спільноти у ФРН – лужицьких сербів, засвідчує, що вони представницьки та різнобічно представлені на сторінках Інтернету. Такий підхід є свідченням цивілізованості та здатності високорозвинутого європейського мультикультурного суспільства до толерантного поліетнічного співіснування. У ньому робиться чимало для збереження національно-культурної специфіки і невеликих «реліктових» етногруп, в т.ч. лужицьких сербів.

Інтернет, як сучасна комунікаційна технологія, надзвичайно збільшив можливості наукового пошуку необхідної для дослідника інформації, став джерелом і банком знань для різних наукових галузей. В історичних дослідженнях величезний масив інформації на сайтах Інтернету зараз взагалі набирає характеру специфічного, точніше – окремого т.зв. електронного джерела чи групи джерел. Історія, що серед суспільних дисциплін є чи не найбільш консервативною в силу спрямованості основного свого вектору досліджень у минуле, не може ігнорувати на сучасному етапі новітні технології, зокрема, комунікаційні. Отже, історична наука неминуче вимушена сприймати й використовувати досягнення «інформаційної революції», насамперед Інтернет.

¹ Див.: <http://www.sorben.de>; <http://www.domowina.de>; <http://www.lusatia.de/~fm>; <http://serbski-institut.lusatia.de>; <http://www.kamenz.de/schulen/ralbitz>; <http://www.shuttle.schule.de/km/sulacisinskeho>; <http://www-user.tu-cottbus.de/Sorben>; <http://www.Bautzen.de>; <http://www.mdr.de/sachsen/radio/sorbisch/sradio.htm>; <http://www.uni-leipzig.de/~sorb/>; <http://www.wh2.tu-dresden.de/~wito/serbja.html>; <http://www.wh2.tu-dresden.de/~wito/serbsce.html>; <http://www.wh2.tu-dresden.de/~wito/lozyholc.html>; <http://www.wh2.tu-dresden.de/~wito/>

- pawk.html ; <http://home.t-online.de/home/320006923711/index.htm> ; <http://home.t-online.de/home/03591600083-0001/sms.ra~1.html> ; <http://www.uni-lueneburg.de> ; <http://www.serbja.de/kultura/talent.98/> ; <http://www.serbja.de/Ostern.html> ; <http://www.serbja.de/politika/Witaj.html> ; <http://www.serbja.de/diversa/AdrUbersicht.html> ; <http://www.tu-cottbus.de/cottbus.html>.
- 2 Das institut. // www.serbski-institut.de.
 - 3 Stiftung fur das sorbische Volk. // www.serbski-institut.de.
 - 4 Wuberkowa bibliografija. Stavizny. Literatura. Recespyt. Ludoweda. // www.serbski-institut.de.
 - 5 Aufgaben des Instituts. // www.serbski-institut.de.
 - 6 Institutny plan. // www.serbski-institut.de. Також див. Schriften des Sorbischen Instituts/Spisy Serbskeho Instituta. // www.serbski-institut.de/spisy.
 - 7 Uni Leipzig Institut fur Sorabistik. // www.un-leipzig.de/
 - 8 Internationale Ferienkurse für sorbische Sprache und Kultur. // www.serbski-institut.de.
 - 9 Universitat Potsdam. Institut fur Slavistik. // www.uni-potstam.de/u/slavistik.
 - 10 Aut gabendes Instituts. // www.serbski-institut.de.
 - 11 Domowina. // www.domowinaverlag.de.
 - 12 Literatur in sorbischer und deutscher Sprach. // www.buchhandel.de/domowinaverlag/_vti_bin/shtml.dll/index2.
 - 13 Європейська хартія регіональних мов і мов меншин. // Бюлетень центру інформації та документації Ради Європи в Україні. – № 9. – 1997. – Ст. 11. п. 1.
 - 14 Лужицькі серби. Посібник з народознавства. За ред. В. Моторного та Д. Шольце. – Львів-Будишин: Місіонер, 1997. – С. 74.
 - 15 Портников В. Другие сербы. // www.russ.ru/politics.
 - 16 Zur geschichte der sorben. // www.serbski-institut.de.
 - 17 Європейська хартія місцевого самоврядування. 1985 р. // Бюлетень Центру інформації та документації Ради Європи в Україні. – № 2. – 1997. – С. 5.
 - 18 Германия. Земля Саксония. Земля Бранденбург. // germany.ural-business.ru/20009.
 - 19 Розраховано за: <http://germany.ural-business.ru/20009>.

- 20 Лужицькі серби. – С. 64.
- 21 Конституция ФРГ. – Ст. 23. п. 1. // www.germany.ru.
- 22 Рамкова конвенція про захист національних меншин. – 1995. / Бюлетень центру інформації та документації Ради Європи в Україні. – № 9. – 1997. – С. 33.
- 23 Verfassung des Freistaat Landes Sachsen. - Art. 2. p. 4. // www.landtag.sachsen.de.
- 24 Verfassung des Freistaat Landes Sachsen – Art. 5. p. 1. // www.landtag.sachsen.de.
- 25 Verfassung des Landes Brandenburg. Art. 25. p. 2. // www.Brandenburg.de/land/ifdbbg/gesetze.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Анісімов Костянтин Вікторович, співробітник кафедри соціально-політичних наук Кременчуцького державного політехнічного університету

Бевзюк Євген Володимирович, аспірант історичного факультету Ужгородського національного університету

Войцехівська Ірина Нінелівна, доктор історичних наук, доцент історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Гика Володимир Миколайович, директор Державного архіву Волинської області

Гречило Андрій Богданович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, голова Українського геральдичного товариства

Денисенко Володимир Анатолійович, пошукач Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського

Дмитрієнко Марія Федорівна, доктор історичних наук, завідувачка відділом спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України

Доброван Надія Борисівна, інженер Київського заводу «Радіовимірювач», краєзнавець

Доброван Оксана Вікторівна, студентка Торгівельно-економічного університету, член Всеукраїнської спілки краєзнавців

Жданович Олексій Вікторович, аспірант Інституту історії України НАН України

Іщенко Ярослава Олегівна, молодший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Кагляр Олександр Євгенович, науковий співробітник інституту гідробіології НАН України

Калакура Ярослав Степанович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Клименко Анатолій Олегович, аспірант Тернопільського фінансово-економічного університету

Клименко Олег Олександрович, кандидат історичних наук, викладач Тернопільського фінансово-економічного університету

Котляр Микола Федорович, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, завідувач сектором Інституту історії України НАН України

Куглер Сергій Олександрович, кандидат історичних наук, доцент Донецького інституту туристичного бізнесу

Кучер Володимир Іванович, доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України

Кучерук Олександр Сергійович, директор Наукової бібліотеки ім. О.Ольжича, дослідник в галузі символіки, емблематики, фалеристики

Лазуренко Валентин Миколайович, аспірант Черкаського інженерно-технологічного інституту, стипендіат Кабінету Міністрів України

Леонтович Олена Василівна, дослідниця в галузі генеалогії визначних українських родин

Ляхоцький Володимир Павлович, кандидат історичних наук, доцент, директор Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства

Маркітан Людмила Порфиріївна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Миронець Надія Іванівна, доктор історичних наук, професор Київського Слов'янського університету

Мицик Юрій Андрійович, доктор історичних наук, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Огуй Олександр Дмитрович, кандидат філологічних наук, доцент Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича

Омельченко Микола Миколайович, пошукач відділу Спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України

Палієнко Марина Геннадіївна, кандидат історичних наук, доцент історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Перкун Віталій Павлович, аспірант Інституту історії України НАН України

Печериця Тетяна Вікторівна, аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Пивоваров Сергій Володимирович, кандидат історичних наук, доцент історичного факультету Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича

Плахонін Андрій Гаврилович, молодший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Попова Тетяна Миколаївна, кандидат історичних наук, доцент історичного факультету Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова

Портнов Андрій, студент Дніпропетровського національного університету

Рябченко Петро Федорович, боніст, дослідник паперових грошей, колекціонер

Сапожник Григорій Вікторович, зав. лабораторією комп'ютерних технологій, пошукач Тернопільської академії народного господарства

Слончак Ніна Миколаївна, директор Центрального кінофотофоноархіву України ім. Г.С.Пшеничного, заслужений працівник культури України

Соколов Віктор Володимирович, член Всеукраїнської спілки краєзнавців, референт спілки з історичної картографії та топоніміки

Сорока Юрій Михайлович, кандидат історичних наук, доцент історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стрілець Марія Степанівна, завідувач відділом документально-речових фондів Національного музею історії України

Таран Людмила Олександрівна, викладач Луцького педагогічного училища

Тоїчкін Денис Віталійович, аспірант відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України

Томазов Валерій В'ячеславович, науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ЗМІСТ ЧАСТИНА 1

Переднє слово від упорядників	5
✓ Войцехівська Ірина, Дмитрієнко Марія Серед нас, з нами – назавжди: В. О. Замлинський в житті та науці	8

В.О. ЗАМЛИНСЬКИЙ: ТВОРЧА ЛАБОРАТОРІЯ ВЧЕНОГО. ВІНОК СПОГАДІВ

Калакура Ярослав Майстер історичного портрета	26
✓ Дмитрієнко Марія Все починалося так: з роботи над створенням першого в Україні підручника СІД	39
Войцехівська Ірина Джерельна база дослідження життя та творчості професора Володимира Замлинського	43
Таран Людмила Володимир Замлинський: шлях в науку	58
Денисенко Анатолій Студії Володимира Замлинського	61
Кучер Володимир Мої спомини	66
Палієнко Марина Поруч із професором	68
Гика Володимир Володимир Замлинський – архівіст, науковець і просто людина.	71
Сорока Юрій Історія західноукраїнських земель у науковій творчості В. О.Замлинського	75
✓ Іщенко Ярослава Ми були його студентами	82

ГЕРАЛЬДИКА ТА ГЕНЕАЛОГІЯ

Гречило Андрій Герб та прапор міста Переяслава-Хмельницького	86
Попова Тетяна К биографии П.М.Бицилии: из истории греческой диаспоры в Одессе.	93
✓ Томазов Валерій Становлення української генеалогії як наукової дисципліни. Початковий етап.	96

СИМВОЛІКА ТА ФАЛЕРИСТИКА

✓ Дмитрієнко Марія Орден Й.Сталіна: нездійснений проект ..	106
✓ Іщенко Ярослава Нагородна система Російської Федерації	109

Омельченко Микола Нагородна система освітан в Україні (джерелознавчий аспект)	118
Портнов Андрій Феномен тризубу в історії України	126
Доброван Надія, Доброван Оксана, Соколов Віктор Державна символіка України і національна свідомість (з досвіду краєзнавчих та соціологічних досліджень)	129

СФРАГІСТИКА

✓ Плахонін Андрій Давньоруська провінційна династія в світлі сфрагістичних джерел (Ігор Ярославич та його нащадки)	136
✓ Перкун Віталій Використання конфесійних печаток правобережної України на документах релігійного та світського характеру (1799-1918 рр.)	153

БОНІСТИКА

Огуй Олександр, Каглян Олександр, Пивоваров Сергій Особливості грошового обігу Буковини та Галиччини у складі Габсбурзької Австрії	170
Клименко Олег, Клименко Анатолій Приватні металеві бони в Галиччині від початку XVIII століття до I Світової війни	177
Рябченко Петр Внутрихозяйственные и частные денежные знаки на территории Украины. Вопросы классификации (1985-2000 гг.)	193
Сапожник Григорій Випуски бон місцевих органів влади на Волині 1917-1920 рр.	203

ЗБРОЄЗНАВСТВО ТА УНІФОРМОЛОГІЯ

Тоїчкін Денис Проблеми термінології, понятійного апарату та огляд типологій клинкової зброї	224
Анісімов Костянтин Однострої російської та шведської піхоти у Північній війні (1700 – 1721 рр.)	245
Стрілець Марія Колекція зброї Національного музею історії України	260
ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ: БІОГРАФІСТИКА	
Котляр Микола Олена Чеславівна Скржинська: людина і вчений	270

Миронець Надія Український патріот, росіянин Леонід Жебуньов	284
Ляхоцький Володимир Історико-біографічні дослідження життя та діяльності й бібліографічні студії творчості І. Огієнка (митрополита Іларіона): питання класифікації	294
Леонтович Олена З Україною і для України: жінки з роду Симириків	325
Печериця Тетяна П. Рябков – етнограф та краєзнавець півдня України	335

КІНОФОТОДОКУМЕНТОЗНАВСТВО

✓ Маркітан Людмила Кінофотодокументи про події Великої Вітчизняної війни (на матеріалах ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного)	342
Слончак Ніна Підготовка до видання анотованих каталогів кінодокументів у ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного	353

ЕТИКЕТОЗНАВСТВО

Морозов Анатолій, Лазуренко Валентин Український народний етикет	356
Кучерук Олександр До національної гордості українців на межі століть	374

ІНФОРМАЦІЙНІ СИСТЕМИ І ПРОБЛЕМИ СІД

Жданович Олексій Архитектура беларуских и украинских городов Речи Посполитой: организация и анализ информации в базах данных	384
Куглер Сергій Туризм в Україні: кліометрика та стратегія комунікації на зламі століть	394
Бевзюк Євген Нові німецькі електронні джерела до вивчення історії лужицьких сербів	399
Відомості про авторів	410
Зміст	413

Наукове видання

Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць та спогадів.

Число 6 (7). У двох частинах. — К: НАН України. Інститут Історії України. Відділ спеціальних історичних дисциплін, 2001. — Частина I. — 416 с.

Науково-організаційне забезпечення:

Я.Іщенко, О.Попельницька, Д.Тоїчкін

Бібліографічне редагування – Л.Маркітан

Загальна редакція – О.Попельницька

Комп'ютерний набір, верстка – Н.Грехова, Д.Тоїчкін

Підписано до друку 22.04.2001. Формат 60x84 1/16

Ум. друк. арк. 24,18 Обл. вид. арк. 24,18

Тираж 300. Зам. № 4. 2001 р. Ціна договірна

Поліграф. д-ція Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4